

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HUGO VICTOR MŰVEI

A GUTENBERG KÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
KÖNYVEI

FORDITÓK ÉS BIRÁLÓK

AMBRUS ZOLTÁN	KARINTHY EMILIA
ADORJÁN SÁNDOR	KARINTHY FRIGYES
BÁLINT LAJOS	KELEN FERENC dr.
BALLA MIHÁLY	LÁNDOR TIVADAR
BÁNÓCZI LÁSZLÓ dr.	MARGITTAI SZANISZLÓNÉ
BONKÁLO SÁNDOR dr.	NEMETH ANDOR
CSERNA ANDOR	OCSKAI ISTVÁNNÉ
CSILLAY KÁLMÁN	Ifj. PÁLÓCZI HORVÁTH L.
ÉBER LÁSZLÓ dr.	DOBOSI PÉCSY MÁRIA
ENDREI ZALÁN	PETERDI ISTVÁN
ENDRÓDY BÉLA dr.	POGÁNY KÁZMÉR
FEKETE OSZKÁR dr.	PORZSOLT KÁLMÁN
FORRÓ PÁL dr.	PÜNKÖSTI ANDOR
GELLÉRT HUGÓ	SALGÓ ERNŐ dr.
GERGELY GYÓZÓ	SEBESTYÉN KÁROLY dr.
GUTI ERZSI	SCHÖNER DEZSÓ
GYAGYOVSZKI EMIL	SCHÖPFLIN ALADÁR
HAIMAN HUGÓ dr.	SZEGEDY ISTVÁN
HALASI ANDOR	SZÉP ERNŐ
HAVAS ALBERT	SZIKLAY JÁNOS dr.
HAVAS ANDRÁS KÁROLY	SZINI GYULA
HAVAS JÓZSEF	SZIRMAI JÓZSEFNÉ
HEVESI SÁNDOR	SZTROKAY KÁLMÁN
HONTI REZSÓ	TRÓCSÁNYI ZOLTÁN dr.
KARDOS LÁSZLÓ dr.	VÉCSEY LEÓ

HUGO VICTOR

A
NYOMORULTAK
(LES MISÉRABLES)

VII.

FRANCIA EREDETIBŐL FORDITOTTAK
ÉBER LÁSZLÓ ÉS CSILLAY KÁLMÁN

ILLUSZTRÁLTA
CONRÁD GYULA

CHRISTENSEN ÉS TÁRSA
GUTENBERG KÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST

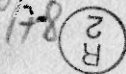

A címlap keretrajzát
és a bekötést
VÉGH GUSZTÁV
iparművész tervezte

64181/267

70. 309

M. N. MÚZEUMI KÖNYVTÁRA
I. Nyelvi és irodalomtörténeti osztály
1930 év 277 sz.

Globus, Budapest

TIZENKETTEDIK KÖNYV

Corintus

I. Corintus történele alapításától kezdve

A párisiak, akik ma a vásárcsarnokok felől betérve a Rue Rambuteau, jobboldalt, a Rue Mondétourral szemközt megpillantanak egy kosárfonó-boltot, amelynek cégére Nagy Napoleon császár formájára font kosár, ezzel a felirással:

Napoleon egészen fűzfából

alig sejtik azokat a rettenetes jeleneteket, amelyeknek alig harminc évvel ezelőtt ez a pont színhelye volt.

Itt volt a Rue de la Chanvrière, amelyet a régi okmányok Chanvrièreinek irtak és a Corintos nevezetű híres kocsmá.

Tudjuk mindazt, amit ezen a ponton emelt barrikádról mondtak, ámbár azt a saint-merryi barrikád elhomályosította. A Rue de la Chanvrière e híres barrikádjára, amely ma mély homályba merült, egy kis világosságot vetünk.

Legyen szabad az elbeszélés világossága kedvéért ahhoz az egyszerű eszközhöz folyamodnunk, amelyet már Waterloónál is alkalmaztunk. Azok, akik kellő pontossággal szeretnék maguk előtt látni azokat a háztömböket, amelyek abban az időben a Saint-Eustache-templom közelében, a párisi vásárcsarnokoktól északkeletre eső szegletben emelkedtek, ott, ahol ma a Rue Rambuteau torkolata van, képzeljenek el egy N betűt, amely felül a Rue Saint-Denist, alul a vásárcsarnokokat érinti, amelynek két függélyes szára a Rue de la Grande-Truanderie és a Rue de la Chanvrière, míg az átlós szár a Rue de la Petite Truanderie-t jelzi. A régi Rue Mondétour a legtekervényesebb szegek alatt metszette a három szarát. Ígyképpen e négy utca bonyolult utvesztője száz négyzetöl területen, egyfelől a vásárcsarnokok és a Rue Saint-Denis, más-

felől a Rue du Cygne és a Rue des Prêcheurs közt, hét kis házszigetet foglalt magában, furcsán kivágott, eltérő nagyságu épületeket, amelyek fonákul, mintegy taláalomra voltak odaállítva és akár a kötömbök a kőfaragó-műhelyekben, keskeny résekkel egymástól elválasztva.

Keskeny házagokat mondunk, mert nem adhatunk helyesebb képet ezekről a sötét, összeszorult, görbe, nyolcemeletes épületektől szegélyezett utcácskákról. Ezek a házak oly rokatagok voltak, hogy a Rue de la Chanvrerie-ben és a Rue de la Petite Truanderie-ben a homlokzatokat egyik háztól a másikig nyuló gerendák támogatták. Az utca szűk volt, a folyóka széles, az emberek mindig nedves kövezen jártak, pincékhez hasonló boltok, vassal körülvett ütközőkövek, hatalmas szemétrakások, évszázados, óriási rácsokkal elzárt kapuk mentén. A Rue Rambuteau mindezt elpusztította.

A Mondétour név pompásan kifejezi ez utvonalak kanyargós voltát. Valamivel odébb még jobban kifejezésre juttatta ezt a *Rue Pirouette*, amely a Rue Mondétour-ba torkollott.

A járókelő, aki a Rue Saint-Denis-ből a Rue de la Chanvrerie-be betért, ugy látta, mintha az utca lassanként össze-szülkülné előtte, akárcsak egy meghosszabbított tölcserbe lépett volna. Az igen rövid utca végén az utat a vásárcsarnokok felől magas házsor zárta el és a járókelő zsákutcában hitte volna magát, ha nem vett volna észre jobbról-balról két fekete rést, amelyen át ki lehet jutni belőle. A Rue Mondétour volt, amely egyfelől a Rue des Prêcheurs-höz, másfelől a Rue du Cygne-hez és Rue de la Petite Truanderie-hez vezetett. zsákutca-féle hátterében, a jobboldali nyílás sarkán, a többinél alacsonyabb ház emelkedett és mintegy fok gyanánt állt ki az utcán.

Ebben a házban, amely csak kétemeletes volt, háromszáz év óta vigan honolt egy híres kocsmá. Ez a kocsmá az öröm zajával élénkitette azt a helyet, amelyet az öreg Theophilus ezzel a két verssorral jelölt meg:

*Itt kötötte fel magát egy szegény szerelmes,
Itt remeg, ráng iszonyún kísérteti váza.*

A hely jó volt, a kocsmárosság apáról fiúra szállt. Mathurin Régnier idejében *Rózsacserép* volt a kocsmá neve és mivel a rejtvények divatosak voltak, rózsaszinre fes-

tett cölöp volt a cégér. A mult században az érdemes Natoire, ama szeszélyes mesterek egyike, akiket a mai szigorú iskola megvet, több izben becsipett ebben a kocsmában, ugyanannál az asztalnál, ahol Régnier itta le magát és hálából egy fürt Malaga-szőlőt festett a rózsaszínű cölöpre. A korcsmáros örömeiben megváltoztatta cégérét és a fürt fölé aranybetűkkel teliratta: *A Corintusi-szőlőhöz*. Innen eredt a Corintus név. Mi sem felel meg a korhelyek természetének inkább, mint a kihagyás. A kihagyás a mondat kanyargása. Malaga ledöntötte trónjáról a Rózsacserepet. A dinasztia utolsó kocsmárosa, Hucheloup apó, már nem ismerte a hagyományt és kékre festette a cölöpöt.

Az alsó helyiségben volt az ivó, az emeleten a billárd, fából való csigalépcső törte át a mennyezetet, az asztalok tele voltak borral, a falak füsttel, fényes nappal is gyertyát kellett gyújtani, ilyen volt a kocsmá. A földszinti teremből csapóajtós lépcső vezetett a pincébe. A második emeleten volt Hucheloupék lakása, ahová lépcsőn, vagy inkább létrán lehetett felmenni az emeleti teremből eldugott ajtón keresztül. A tető alatt két manzardpadlás a szolgáltók fészke volt. A földszint az ivón kívül a konyhát is magában foglalta.

Hucheloup apó talán vegyésznek született, tény, hogy jó szakács volt; nemcsak inni jártak kocsmájába, hanem enni is. Hucheloup kitalált egy kitűnő ételt, amelyet csak nála lehetett enni, töltött pontyot, amelyet ő *zsiros pontynak* (*carpes au gras*) nevezett. Faggyugyertya vagy XVI. Lajos korabeli méces világításánál ették ezt olyan asztaloknál, amelyekre abrosz helyett viaszosvászon volt szegezve. Messziről jártak oda. Hucheloup egy szép napon célirányosnak vélte, hogy az arramenők figyelmét felhívja „különlegességére”, ecsetet mártott egy bögre fekete festékbe és minthogy épp úgy saját helyesírása volt, mint saját konyhája, falára ezt a nevezetes feliratot rögtönözte:

Carpes Ho Gras.

Valamelyik télen a záporok szeszélye elmosta az első szót befejező *s* betűt, valamint a *g* betűt, úgyhogy ez maradt belőle:

Carpe Ho ras*

* Élvezd ki az órákat.

Az idő és eső segítségével a szerény gastronomiai hirdetés mely értelmű tanácsná változott át.

Igy történt, hogy Hucheloup apó, aki nem tudott franciául, latinul tudott, konyhájából filozófiát meritett és midőn egyszercüen el akarta törölni a Böjtöt, megközelítette Horatiuszt. És különösen megkapó volt, hogy ez azt is ki akarta fejezni: lépjen be kocsmámba.

Ma már misem létezik mindebből. Már 1847-ben a Mondétour utvesztőt áttörték és szélesen feltárták és jelenleg valószínűleg nincs is már meg. A Rue de la Chanvrerie és a Corintus eltűnt a Rue Rambuteau kövezete alatt.

Mint mondtuk, Corintus Courfeyrac és barátai találkozó, ha nem is éppen gyülekező helye volt. Grantaire fedezte fel Corintost. A *Carpe Ho ras* kedvéért lépett be a *zsiros pontyok* kedvéért tért oda vissza. Ittak, ettek, kiabáltak ott; keveset fizettek, rosszul fizettek, nem is fizettek, mindig szivesen látlák őket. Hucheloup apó jó ember volt.

Hucheloup, a jó ember, ahogy mondtuk, bajszos csapláros volt, mulatságos fajta. Mindig olyan arcot vágott, mintha rossz kedve volna, mintha meg akarná félemlíteni vendégeit, zsémbelt az étkezőkkel és úgy látszott, mintha inkább beléjük akarna kötni, mint felszolgálni nekik a levest. És mégis, ismételjük, mindig szivesen látták a vendéget. Ez a fureszaság fellendítette üzletét, ahova a fiatal emberek elvitték egymást megnézni, hogy dörmög Hucheloup apó. Vivómester volt. Hirtelen nevetésben tört ki. Nagyhangu, jó fiu volt. Alapjában véve komikus volt, tragikus látszattal; az volt a vágya, hogy ijesztgessen, akár a piztolyalaku burnótszelencék, amelyek elsülése tüsszentésből áll.

Felesége, Hucheloup anyó, szakállas, igen rut teremtés volt.

1830 táján Hucheloup apó meghalt. Vele sirba szállt a zsiros pontyok titka. Felesége, aki alig volt vigasztalható, tovább vezette a kocsmát. De a konyha leromlott és szörnyű rosszá vált, a bor, amely mindig rossz volt, rettenetessé. Courfeyrac és barátai mégis továbbra is eljártak Corintusba, — kegyeletből, mondá Bossuet.

Özvegy Hucheloupné kurta lélegzetű, idomtalan nő volt, akiben falusi emlékek éltek. Kiejtése zamatosakká tette ezeket az emlékeket. Saját külön módja volt, ahogy elmondta

azokat a dolgokat, amelyek falusi és tavaszi reminiscenciáit fűszerezték. Azt beszélte, hogy valamikor az volt a boldogsága, ha „a csaló gányokat a galagonya bokrokban énekelni hallotta“.

Az elsőemeleti terem, ahol az „étterem“ volt, nagy, hosszú helyiség volt ülőkékkel, zsámolyokkal, székekkel, padokkal és egy rozoga régi billárrdal. A csigalépcsőn lehetett oda feljutni a terem sarkában levő négyszögletes lyukon keresztül, amely egy hajó ablakához volt hasonló.

Ez a terem, amelyet egyetlen keskeny ablak és örökké meggyújtott mécses világított meg, lomtárnak látszott. Valamennyi négylábu butor úgy viselkedett, mintha csak három lába volna. A fehérre meszelt falaknak egyedüli ékessége ez a Hucheloup anyó tiszteletére írt négysoros vers volt:

*Tiz lépésről bámulod, kettőről megijedsz tőle,
Hosszu orráról merész szemölcs meredez előre.
Reszketsz, hogyha orrot fú, szemölcsét is lekapja,
S egy szép napon száját nyit és orrát bekapja.*

Szénnel volt a falra írva.

Hucheloup anyó a maga hasonlatosságában reggeltől estig teljes nyugalommal járt-kelt e vers előtt. Két szolgáló, Matelote és Gibelotte, akiknek más nevét sohasem ismerte senki, segített Hucheloup anyónak az asztalokra tenni a lőrével telt kancsókat és azokat a különféle kotyvalékokat, amelyeket cseréptálakban szolgáltak fel az éheseknek. A kövér, gömbölyű, vörös és kiabálós Matelote, az elhunyt Hucheloup egykori kedvenc szultánnője csunyább volt a mitológia bármely szörnyénél, mégis, minthogy illendő, hogy a szolgáló mindenkor az urnő mögött maradjon, kevésbé volt rut Hucheloup anyónál. A hosszú, gyenge, limfatikus fehérségű, karikás szemű, sulyos szemhéju Gibelotte mindig kimerült és elpilledt volt, valami olyan fáradtsággal, amelyet krónikusnak nevezhetnénk, mégis ő kelt fel legkorábban, feküdt le legkésőbb, ő szolgált ki mindenkit, még a másik szolgálót is, csendben és szeliden, fáradtságában tétova, álmos mosollyal mosolyogva.

A csapszék fölött tükör volt.

Az étterem bejárata előtt Courfeyracnak ez a krétával az ajtóra írt verse volt olvasható:

Traktálj, ha tudsz, egyél, ha mersz.

II. Előzetes vigadozás

Mint tudjuk, Laigle de Meaux inkább Jolynál lakott, mint egyebütt. Ágon volt a lakása, akár egy madaré. A két barát együtt élt, együtt evett, együtt aludt. Mindenük közös volt, egy kicsit még Musichetta is. Olyanok voltak, mint a szerzeteseknél a *bini*-nek nevezett barátok. Junius 5-ének reggelén Corintusba mentek reggelizni. Joly erősen meghűlt és náthája volt, amelyet Laigle már kezdett megosztani. Laigle ruhája kopott volt, míg Joly jól volt felöltözve.

Reggeli kilenc óra körül nyitottak be Corintusba.

Felmentek az első emeletre.

Matelote és Gibelotte fogadta őket.

— Osztrigát, sajtot és sonkát — rendelt Laigle.

És asztalhoz ültek.

A korcsma üres volt; csak ők ketten voltak benne.

Gibelotte, aki ráismert Jolyra és Laiglere, egy palack bort helyezett az asztalra.

Az első osztrigánál tartottak, midőn egy fej bukkant fel a lépcső nyílásában és egy hang megszólalt:

— Erre jártam. Brie-sajt pompás illatát éreztem az utcáról. Belépek.

Grantaire volt.

Grantaire ülökét vett elő és asztalhoz ült.

Grantaire láttára Gibelotte két palack bort tett az asztalra. Most már három volt.

— Mind a két üveget kiiszod? — kérdezte Laigle Grantaire-től.

— Hogy lehetsz ilyen naiv? Két üvegtől még soha senki sem ijedt meg.

A többiek evéssel kezdték, Grantaire ivással kezdte. Hamarosan lehajtott egy fél üveggel.

— Talán lyukas a gyomrod? — kérdezte Laigle.

— Neked meg a könyököd lyukas — mondta Grantaire.

Majd kiürítve poharát így folytatta:

— Ej, ej, Laigle, gyászszónok, ruhád régi.

— Reményilem — válaszolt Laigle. — Ez arra vall, hogy ruhám és én jól gazdálkodunk. Testem minden hajlásához alkalmazkodik, sehohsem feszélyez, teljesen hozzám formáló.

dott, minden mozdulatomnak enged; csak azért érzem, mert melegít. A régi ruha ugyanaz, mint a régi barát.

— Ez igaz, — kiáltotta a náthás Joly, a párbeszédbe elegyedve — a régi ruha régi barát.

— Grantaire, — kérdezte Laigle — a boulevardről jössz?

— Nem.

— Épp most láttuk elvonulni a gyászmenet élet, Joly és én.

— Remek látvány — mondta Joly.

— Mily csendes ez az utca! — kiáltott Laigle. — Ki gondolná, hogy Páris tótágast áll? Mennyire meglátszik, hogy errefelé csupa zárda volt valamikor! Du Breul és Sauval közli lajstromukat, továbbá Lebeuf abbé. Köröskörül csupa szerzetes volt, csak úgy hemzsegték, sarusak, mezitlábások, borotváltak, szakállasok, szürkék, feketék, fehérek, franciskánusok, minoriták, kapucinusok, karmeliták, kis ágostonrendiek, nagy ágostonrendiek, régi ágostonrendiek... Nyüzsögtek.

— Ne beszéljünk a barátokról, — szakította félbe Grantaire — az viszketegséget okoz. Majd felkiáltott.

— Brrr! rossz osztrigát nyeltem le. Visszatér hipochondriám. Az osztrigák romlottak, a szolgálók csunyak. Gyülölöm az emberi nemet. Az imént mentem el a Rue Richelieuben a nagy nyilvános könyvtár előtt. Undorodom a könyvtárnak nevezett nagy halom osztrigahéjnak pusztá gondolatára is. Mennyi papíros! mennyi tinta! mennyi firkálás! Mindezt leirták! Ugyan melyik mamlasz mondta, hogy az ember tollatlan kétlábu állat? Meg aztán találkoztam egy csinos leánnyal, akit ismerek, aki oly szép, mint a tavasz, méltó arra, hogy Floréalnak nevezzék és el van bájolva, el van ragadtatva, boldog, a hetedik mennyországban érzi magát, mert tegnap egy himlőhelyes, pénzes bankár leereszkedett hozzá! Fájdalom, a nők nem kevésbé lesnek az üzérekre, mint a gyöngyvirágra, a macskák épugy vadásznak egerekre, mint madarakra. Ez a leányzó még alig két hónapja okosan élt manzardszobájában, apró rézkarikákat illesztett a fűzők lyukaiba, hogy is nevezik ezt? Varrt, szalmazsákon aludt, ott maradt egy cserép virágja mellett, elégedett volt. Most meg bankárné. A múlt éjjel ment végbe ez az átváltozás. Ma reggel találkoztam ezzel az áldozattal, egészen jókedvű volt. És a legundokabb a dologban, hogy a jómadár ma époly csinos volt, mint tegnap. Pénzembere nem

látszott meg az arcán. A rózsáknak az - az előnye vagy hátránya a nők fölött, hogy a nyomok, amelyeket a hernyók rajtuk hagynak, láthatók. Ó, nincs erkölcs a földön, tanuságul hívom fel a mirtust, a szerelem szimbolumát, a babért, a háboru szimbolumát, az olajfát, a békének e buta szimbolumát, az almafát, amely majdnem megfullasztotta Ádámot a maga csutkáival és a fügefát, az alsószoknyák nagyapját. Ami a jogot illeti, akarjátok tudni, mi a jog? A gallok megkívánják Clusiumot, Róma oltalmazza Clusiumot és megkérdezi a galloktól, mivel bántotta meg őket Clusium: — Ugyanazzal, amivel megbántott titeket Alba, amivel megbántott titeket Fidenae, amivel megbántottak titeket az aequusok, volszok és szabinok. Szomszédaitok voltak. Ti elraboltátok Albát, mi elfoglaljuk Clusiumot. Róma így szólt: Nem fogjátok elfoglalni Clusiumot. Brennus elfoglalta Rómát. Majd felkiáltott: *Vae victis!* Ime ez a jog. Ó, mennyi ragadozó állat van ezen a világon, mennyi sas, mennyi sas! Libabőrös lesz tőle a testem.

És odanyújtotta poharát Jolynak, aki megtöltötte. Aztán tovább beszélt, anélkül, hogy ez a pohár bor, amelyet senki, még ő sem vett észre, félbeszakította volna:

— Brennus, aki elfoglalja Rómát, sas, a bankár, aki lefoglalja a grizettet, sas. Ez époly szemérmetlen, mint amaz. Így hát ne higyjünk semmiben. Csak egy valóság van: az ital. Akármilyen véleményetek, akár a sovány kakas mellett vagytok, mint Uri kanton, akár a kövér kakas mellett, mint Glaris kanton, nem határoz. A boulevardról, a gázmenetről beszéltek nekem, stb. Ugy, hát már megint forradalom lesz? Az eszközöknek ez a szükössége meglep a jó Isten részéről. Minden pillanatban újra meg kell faggyuznia az események vágányát. Elakadnak, nem mennek előre. Elő egy forradalommal. A jó Isten kezei mindig feketék ettől a csunya kenőcstől. Az ő helyén én egyszerűbben csinálnám, nem huznám fel minden pillanatban gépezetemet, simán vezetném az emberi nemet, szemet szemre horgolnék és nem szakítanám el a fonalat, nem volnának külön eseteim, rendkívüli fordulataim. Amit haladásnak szokás nevezni, az két hajtóerő révén megy előre, az emberek és az események által. Sajnos azonban, időről időre a kivételesre van szükség. Az eseményekre nézve épugy, mint az emberekre nézve a közönséges tömeg nem elégséges; az emberek közül lángelmék kellene, az események közül forra-

dalmak. A nagy esetek a törvény; a dolgok rendje nem lehet el nélkülök és az üstökösök láttára azt hihetné az ember, hogy magának az égnek is szüksége van ily rendkívüli szereplőkre. Oly pillanatban, amikor legkevésbé várnók, Isten meteort tűz ki az ég boltozatára. Valami különös csillag tűnik fel, óriási uszályal kiemelve. És ettől meghal Caesar. Brutus késsel döfi le, Isten üstökössel. Krakk! ime egy északi fény, ime egy forradalom, ime egy nagy ember; 93 nagy betűkben, Napoleon mint őrszem, az 1811. évi üstökös a plakáton legfölül. Ó, a szép kék plakát, teleszórva váratlan csillagképek lángolásával! Bum, bum! rendkívüli látvány. Nézzetek felfelé, málészájuaok. Minden zilált, az égitest épugy, mint a dráma. Jó Isten. ez tulsok, de mégsem elég. Ezek a segédforrások, amelyek a kivételből vannak meritve, nagyszerűeknek látszanak, pedig szegények. Barátaim, a Gondviselés kibuvókhoz folyamodik. Forradalom! mit bizonyít ez? Hogy Isten zavarban van. Államcsinyt követ el, mert ez a mult és jövő folytonosságának a megoldása és mert ő, Isten másképen nem boldogult. Alapjában ez megerősít engem a Jehova vagyoni helyzetéről táplált feltevéseimben és annyi báj láttára mind fenn, mind lenn, annyi hitványság, aljasság, gazság és nyomoruság láttára mind az égen, mind a földön, a madártól kezdve, amelynek nincs egy szem kölese, jómagamig, akinek nincs százezer frank évi jövedelem, az emberi sors láttára, amely nagyon lejártá magát, úgy hogy a királyi sors kötéllel jár és Condé herceg akasztófára kerül, a tél láttára, amely nem egyéb a zenith megszakadásánál ott, ahonnan a szél beárad, annyi rongy lát-tára a reggel vadonutaj bíborában a dombtetőkön, a harmat-cseppek, e hamis gyöngyök, a zuzmara, e hamis gyémántok, a szétmálló emberiség és a megfoltozott események, annyi napfolt és a holdban annyi lyuk, mindenütt annyi nyomoru-ság láttára azt gyanitom, hogy Isten nem gazdag. Jól mutat, igaz, de megérzem a szűkölködést. Forradalmat ad, úgy ahogy egy üzletember, akinek üres a pénztára, bált ad. Ne ítéljük meg az isteneket a látszatról. Az ég aranyozása alatt szegény világegyetemet látok. Csőd van a teremtésben. Ezért vagyok elégedetlen. Látjátok, június ötödike van, majdnem éjszaka van, reggel óta várom, hogy nappal legyen. Nem lett és fogadok, hogy egész nap nem lesz. A rosszul fizetett segéd pontatlansága ez. Igen, minden rosszul van berendezve, semmi sem

alkalmazkodik semmihez, ez a vén világ teljesen leromlott, az ellenzékhez szegődöm. Fonákul megy minden, a mindenség bosszantó. Ugy van ez, mint a gyerekekkel, akik nem kérnek belőlük, azoknak van, akik vágnak utánuk, azoknak nincs. Szóval epekedem. Azonfölül még bánt, ha a kopasz Laigle de Meaux-t látom. Megaláz, ha arra gondolok, hogy egykoru vagyok ezzel a csupasz térddel. Egyébként csak kritizálok, de nem sértegetek. A mindenség az, ami. Minden rossz szándék nélkül, lelkiismeretem felmentésére beszélek. Fogadja örökkévaló Isten, kiváló tisztelem nyilvánítását. Ó, az Olympus minden szentjére és a Paradicsom minden istenére, én nem arra születtem, hogy párisi legyek, vagyis hogy örökké labdaként verődjek ide-oda, két labdaverő közt, a naplopók és törtetők csoportjai között! Töröknek születtem, hogy egész nap nézzem, hogy táncolják keleti leányzók Egyiptom jeles táncait, amelyek oly kényesek, mint egy szüz ember álmai, vagy beaucei parasztnak, vagy nemes hölgyektől körülvelt velencei nemesembernek, vagy kis német fejedelemnek, aki egy fél gyalogost szolgáltat a német szövetségnek és szabad idejében azzal szórakozik, hogy harisnyáit a sövényén, vagyis határán szárogatja! Igen, ilyen sorsra születtem! Igen, törököt mondtam és nem vonom vissza. Nem értem, miért vannak rossz véleménynel a törökökről; Mohamednek megvan a jó oldala; tisztelet illeti meg a hurikkal telt háremek és odaliszkokkal telt Paradicsomok feltalálóját! Ne sértegezzük az izlámot, az egyedüli vallást, amelyet tyukketrec ékesít! Igyunk rája! A föld nagy marhaság. És úgy látszik, hogy a sok hülye verekedni fog, bezuzatja a képét, megöleti magát, megér idején, buzaérés havában, holott elmehetnének, karonfogva egy nöcskével, künn a mezőn magukba színi a lekaszált széna óriási szénteáját! Igazán sok ostobaságot követnek el. Egy régi eltört lámpa, amelyet az imént láttam egy zсібárusnál, erre a gondolatra indít: Ideje volna megvilágosítani az emberi nemet. Igen, ismét szomorú vagyok! Így jár az, aki rosszizü osztrigát és forradalmat nyel le! Megint gyászos hangulatban vagyok. Ó, te rémes vén világ! Hánykolódunk, megalázkodunk, prostituálódunk, tönkremegyünk benned és mégis megszokunk!

E szónoklasi roham után jól megérdemelt köhögési roham fogta elő Grantairet.

— Abi a forradalbat illeti, — szólalt meg Joly — ugy látszik, hogy Marius csakugyan szerelbes.

— Tudják, hogy kibe? — kérdezte Laigle.

— Deb.

— Nem?

— Deb, hiszen mondom!

— Marius szerelmei! — kiáltott Grantaire. — Innen is látom. Marius kód, aki párára talált reá. Marius a költők fajtájából való. Aki költőt mond, az bolondot mond. *Tymbraeus Apollo*. Marius és Marieja, vagy Máriája. Mariette-je. Marionja, csinos két szerelmes lehet. Számot adok magamnak róla, mi ez. Olyan extázisok, hogy még a csókról is megfélekedeznek. Szü-ziesek a földön, de a végtelenségben egyesülnek. Lelkek ők, akiknek érzekeik vannak. Együtt hálnak a csillagokban.

Grantaire a második üveg borhoz látott hozzá és talán második szónoklatát kezdte volna el, ekkor azonban egy új lény bukkant fel a lépcső négyszögletes nyílásából. Tízévesnél fiatalabb, rongyos, igen apró, sárga fiucska volt, hetyke pofácskával, eleven szemmel, esőtől ázott hatalmas üstökkel, megelégedett arckifejezéssel.

A gyerek habozás nélkül választott a három vendég közül, nona nyilván egyiküket sem ismerte és Laigle de Meauxhoz fordult.

— Ön az a Bossuet ur? — kérdezte.

— Ez az álnevem — válaszolt Laigle. — Mit akarsz tőlem?

— Hát egy nagy szőke ember a boulevardon így szólt hozzám: Ismered Hucheloup anyót? — Igen, feleltem én a Rue Chanvrerieban, az öreg özvegye. Azt mondta: Menj oda. Ott találd majd Bossuet urat és részemről azt mondd neki: A—B—C. Ugy-e, meg akarják ezzel tréfálni? Fél frankot kaptam tőle.

— Joly, adj kölcsön fél frankot — szólt Laigle és Grantaire felé fordulva: — Grantaire, adj kölcsön fél frankot.

Ez egy frankot tett, amelyet Laigle a gyerekeknek adott.

— Köszönöm, uram — szólt a kis fiú.

— Mi a neved? — kérdezte Laigle.

— Navet, Gavroche barátja.

— Maradj velünk — mondta Laigle.

— Reggelizzél velünk — mondta Grantaire.

— A gyerek így felelt:

— Nem lehet, a menetbe tartozom, én kiáltom, hogy veszen Polignac.

És hosszan vonszolva maga után lábát, ami a legtisztelendőbb köszönés, a gyerek elment.

Távozása után Grantaire megszólalt:

— Ez a tiszta-gyerkőc. A gyerkőc-nemnek sok változata van. A jegyző-gyerkőc neve téntanyaló, a szakács-gyerkőc kukta, a pék-gyerkőc pékinas, a lakáj-gyerkőc groom, a tengerész-gyerkőc hajósinas, a katona-gyerkőc kadett, a festő-gyerkőc mázoló, a kereskedő-gyerkőc prakszi, az udvaronc-gyerkőc apród, a király-gyerkőc dauphin, az isten-gyerkőc bambino.

Laigle ezalatt elgondolkozott és halkán mondta:

— A—B—C annyit jelent: Lamarque temetése.

— A nagy, szőke ember — jegyezte meg Grantaire — Enjolras. Ő izent neked.

— Elmegyünk? — kérdezte Bossuet.

— Esik — szólt Joly. — Befogadtam, hogy a tüzhöz begyek, de a vízhez. De akarok begdálhásodni.

— Én itt maradok — mondta Grantaire. — Jobban szeretek egy reggelit, mint egy temetéskocsit.

— Így hát maradunk — jelentette ki Laigle. — Hát akkor igyunk. Egyébként is távolmaradhatunk a temetéstől, anélkül, hogy a zendüléstől is távolmaradnánk.

— Ó, a zendülés, bagam is benne vagyok — kiáltott Jolly.

Laigle a kezét dörzsölte.

— Így hát most az 1830-i forradalmon csiszolunk. Csakugyan, érdeksegeivel sérti a népet.

— Nekem jóformán mindegy ez a ti forradalmatok — szólalt meg Grantaire. — Nem gyülölöm a mostani kormányt. A pamutsapkával mérsékelt korona ez. Esernyőben végződő jogar. Ugy gondolom, hogy alapjában véve a mai időben Lajos Fülöp két célra használhatja fel királyságát, annak jogarvégét a nép felé nyújthatja, míg esernyő-végét az ég felé nyújthatja ki.

Sötét volt a teremben, nagy felhők végleg elhomályosították a napot. Senki sem volt sem a kocsmában, sem az utcában, mindenki elment „az eseményeket nézni“.

— Dél van vagy éjfél? — kiáltott Bossuet. — Szikrányit sem lát az ember. Gibelotte, gyertyát!

Grantaire szomoruan ivott.

— Enjolras megvet — dűnyögte magában. — Enjolras így szólt: Joly beteg, Grantaire részeg. Bossuethoz küldte Navet-t. Ha értem jött volna, elmentem volna vele. Annál rosszabb Enjolrasra nézve! Nem megyek majd el a temetésére.

Ezzel az elhatározással Bossuet, Joly és Grantaire nem mozdult ki többé a kocsmából. Délután két óra tájt az asztal, amelyre könyököltek, tele volt üres üvegekkel. Két gyertya égett rajta, az egyik teljesen megzöldült réz gyertyatartóban, a másik egy meghasadt palack szájában. Grantaire a borhoz vonzolta Jolyt és Bossuet-t, Bossuet és Joly visszatértette Grantairet az örömhöz.

Ami Grantairet illeti, ő dél óta már tul volt a boron, amely az álmoknak csak középszerű forrása. A komoly korhelyeknél a bornak csak mérsékelt sikere van. A részegségben fekete és fehér mágia van; a bor csak fehér mágia. Grantaire az álmok csapongó ivója volt. Az előtte megnyíló félelmes részegség feketesége korántsem akasztotta meg, sőt vonzotta. Otthagyta a palackokat és kancsót ragadott. A kancsó az örvény. Nem volt kéznél sem ópium, sem hasis és szürkületet akart agyára borítani, így hát a pálinka, sör és abszint e rémítő vegyületekhez folyamodott, amely oly rettenetes önfeledtséget idéz elő. A sör, pálinka és abszint hármas gőzéből készül a lélek ólma. Hármas homály ez, amelyben elmerül az égi pillangó és hártyszerű füstben, amely a denevérszárny határozatlan képét ölti, három néma furia képződik, a Lidércnyomás, Éj és Halál, az elszunnyadt Psyché fölött szállongva.

Grantaire nem jutott még e gyászos fokra, sőt távol állt tőle. Csodálatosan vidám volt és Bossuet és Joly vele tartottak. Koccintottak. Grantairenél a szavak és gondolatok szeszélyes hangsúlyozásához csapongó taglejtés járult; méltósággal támasztotta bal kezét térdére, miközben karja derékszöveget képezett és felbomlott nyakkendőjével, lovagló helyzetben ülve székén, jobb kezében tartva telt poharát, a következő ünnepélyes szavakat intézte Matelotehoz, a kövér szolgálóhoz:

— Nyissák meg a palota kapuit! Legyen mindenki a francia akadémia tagja és legyen mindenkinek joga megölelni Hucheloupné öngagságát! Igyunk.

És Hucheloup anyóhoz fordulva, így szólt:

— A használattól megszentelt ősi nő, hadd szemléljelek!
Joly pedig így kiabált:

— Batelote és Gibelotte, ne adjatok több innivalót Grantairenek. Ba reggel óta örült költekezésével bár két frank nyolcvanöt centibeot falt fel.

De Grantaire így szólt:

— Ugyan ki szedte le a csillagokat engedelmem nélkül, hogy gyertyák gyanánt az asztalra helyezze őket?

Bossuet nagyon részeg volt, de megóvta nyugalmát.

Kiült a nyitott ablakba, a hulló esőben nedvesítette hátát és két barátját nézte.

Hirtelen lármát, siető lépteket, *fegyverbel* kiáltásokat hallott háta mögött. Megfordult és a Rue Saint-Denisben, a Rue de la Chanvrière végében Enjolrast vette észre, aki puskával kezében ment arra, Gavrochet pisztolyával, Feuillyt szabályával, Courfeyracot kardjával, Jean Prouvairét muskétájával, Combeferret puskájával, Bahorelt karabélyával és az egész felfegyverzett, viharzó csapatot, amely őket követte.

A Rue de la Chanvrière alig volt hosszabb egy puska-lövésnyinél. Bossuet szócsövet rögtönzött két kezéből szájánál és lekiáltott:

— Courfeyrac! Courfeyrac! halló!

Courfeyrac meghallotta a szólitást, észrevette Bossuet-t és néhány lépést tett a Rue de la Chanvrière-ben, odakiáltotta: mit akarsz? ami a hova mész? kérdéssel kereszteződött.

— Barrikádot csinálni — felelt Courfeyrac.

— Hát akkor itt, a hely jó, csináld meg itt!

— Igazad van, Aigle — szólt Courfeyrac.

És Courfeyrac intésére az egész csapat berohant a Rue de la Chanvrièrebe.

III. Az éjszaka kezd leborulni Grantairere

A hely valóban csodálatraméltóan alkalmas volt. Az utca tág bejárata, zsákutcaszerűen összeszorult vége, a jobbra is, balra is könnyen eltorlaszolható Rue Mondétour csak a Rue Saint-Denis felől, tehát nyílt, fedetlen terepen tett támadást lehetővé. A részeg Bossuet olyan élesen látott, mint a józan Hannibal.

A csapat beözönlésére rémület szállta meg az egész utcát. Minden járókelő eltűnt. Egy szempillantás alatt hátul, jobbra, balra boltok, műhelyek, kapuk, ablakok, zsaluk, manzardok, minden méretű ablaktáblák földszinttől a tetőig bezáródtak. Egy öregasszony derékaljat erősített ablaka elé a ruhaszártásra szolgáló két póznára, hogy a lövöldözés zaját felfogja. Csak a kocsmá háza maradt nyitva, még pedig abból a természetes okból, hogy a csapat odarohant. — Ó, Istenem, ó, Istenem! — sóhajtozott Hucheloupné.

Bossuet lement Courfeyrac elé.

Joly odament az ablakhoz és lekiáltott:

— Courfeyrac, esernyőt kellett volna hoznod. Bég begdát-hásodol.

Ez alatt a néhány perc alatt husz vasrudat rántottak ki a kocsmá homlokzatának rácsából, tiz öl kiterjedésben felszedték az utca kövezetét, Gavroche és Bahorel elfogta és felfordította egy mészgyáros arramenő taligáját, amely három hordó meszet tartalmazott. Ezeket aztán a kövezet kockái alá helyezték, míg Enjolras felemelte a pince csapóajtaját és özvegy Hucheloupné valamennyi üres átalagja odakerült a meszhordók mellé. Feuilly a legyezők finom lapocskáinak kifestéséhez szokott ujjaival két szilárd kőrakással támasztotta meg a hordókat és a taligát. Senki sem tudta, honnan kerültek elő ezek a kövek. Támasztógerendákat szedtek le egy szomszéd ház homlokzatáról és a boroshordókra fektették őket. Midőn Bossuet és Courfeyrac hátrafordult, az utcának már fele embermagasságot meghaladó sánccal volt eltorlaszolva. Mi sem oly gyors, mint a nép keze, ha olyasmit kell építeni, ami rombolással jár.

Matelote és Gibelotte elvegyült a munkások közé. Gibelotte mindenféle lommal megrakodva jött-ment. Fáradtságával is segített a barrikádnak. Ugy szolgálta fel a köveket, mint ahogy bort szolgált volna fel, álmos arccal.

Egy omnibusz, amelybe két fehér ló volt fogva, haladt el az utca végében.

Bossuet odarohant, megállította a kocsist, leszállította az utasokat, kezét nyújtotta a „hölgyeknek“, elküldte a kalauzt és gyepőlőszáron vezetve a lovakat hozta, el a kocsit.

— Az omnibuszok — mondotta — nem mehetnek el Corinthus előtt. *Non licet omnibus adire Corinthum.*

Egy pillanat múlva a kifogott lovak szabadjukra mentek el

a Rue Mondétouron át, míg az oldalára fektetett omnibusz ki-
egészítette az utca eltorlaszolását.

Hucheloup anyó magánkívül menekült az első emeletre.

Révedező szemmel nézett, de nem látott és csak egészen
halkan kiabált. Rémült sikolyai nem mertek előtörni torkából.

— Ez a világ vége — suttogta.

Joly megcsókolta Hucheloup anyó kövér, vörös és ráncos
nyakát és így szólt Grantairehez:

— Kedvesem, mindenkor végtelenül finom dolognak te-
kintettem egy nő nyakát.

Grantaire azonban a dithyrambus legmagasabb régióiba
emelkedett. Matelote újra feljött az első emeletre, mire Gran-
taire derekánál fogta és hosszan kikacagott az ablakon.

— Matelote rút! — kiabálta. — Matelote a rútság álmal
Matelote agyrém! Ime születésének titka: egy gótikus pygma-
lion, aki a székesegyházak vizköpöit készítette, egy szép napon
beleszeretett egyikükbe, a legborzalmasabba. Könyörgött a sze-
relemnek, hogy elevenitse meg és ebből lett Matelote. Nézzétek
őt, polgártársak! Hajának ólom-chróm színe van, akár Tiziano
kedvesének és ő jó leány. Felelek róla, hogy jól fog verekedni.
Minden jó leányban hős rejlik. Ami Hucheloup anyót illeti, ő
derék öregasszony. Nézzétek, milyen bajusza van! Férjétől
örökölte. Valóságos huszár! Ő is verekedni fog. Ők ketten meg-
félemlítenék az egész környéket. Bajtársak, megdöntjük a kor-
mányt, oly igaz, ahogy tizenöt közbeeső sav van a margarikus
és formikus sav között. Egyébként nekem tökéletesen mindegy.
Uraim, apám mindig haragudott reám, mert a matematikát
nem voltam képes megérteni. Csak a szerelmet és szabadságot
értem meg. Grantaire vagyok, a jó fiu! Sohsem volt pénzem,
így hát soha nem is szoktam hozzá és sohasem ettem meg,
de ha gazdag lettem volna, nem lettek volna többé szegények!
Meglátták volna! Ó, ha a jó szíveké volnának a nagy bugyellá-
risok, jobban menne minden! Elképzelem Jézus Krisztust
Rothschild vagyonával! Mennyi jót cselekedne! Matelote, ölel-
jen meg! Maga kéjvágyó és félénk! Orcája egy nővér csókját
hívja, de ajkai szerető csókját várják!

— Hallgass, te boroshordó! — mondta Courfeyrac.

Grantaire így felelt:

— Fejedelem és a virágjátékok vezére vagyok!

Enjolras, aki a torlasz gerincén állt, puskával kezében,

felemelte szép, fenkölt arcát. Mint tudjuk, Enjolras félig spár-tai, félig puritán volt. Leonidas-szal meghalt volna Thermo-pylenél, Cromwellel megégette volna Droghedát.

— Grantaire! — kiáltotta — add ki másutt a borgözödet. A mámor helye ez, nem a részegségé. Ne gyalázd meg a barri-kádot!

Ez a haragos szó különös hatással volt Grantairere. Mintha egy pohár hideg vizet loccsantottak volna az arcába. Mintha hirtelen kijózanodott volna. Leült, az ablak közelében álló asz-talra könyökölt, kimondhatatlan szelidséggel nézett Enjolrasra és így szólt hozzá:

— Tudod, hogy hiszek benned.

— Eredj.

— Hadd aludjak itt.

— Menj máshova aludni! — kiáltott Enjolras.

De Grantaire, aki még mindig részegezte gyengéd és homályos szemét, így válaszolt:

— Hadd aludjak itt, míg csak meg nem halok.

Enjolras megvető szemmel nézett reá:

— Grantaire, te képtelen vagy hinni, gondolkodni, akarni, élni és meghalni.

Grantaire komoly hangon válaszolt:

— Majd meglátod.

Még néhány érthetetlen szót dadogott, aztán feje sulyosan lehanyatlott az asztalra és a részegség ama második foko-zatának eléggé megszokott hatása gyanánt, ahova Enjolras oly kiméletlenül taszította, egy pillanat múlva elaludt.

IV. Kísérlet özvegy Hucheloupné megvigasztalására

Bahorel, a barrikádtól elragadtatva, kiabált:

— Ni, hogy le van fejezve az utca! Milyen jól fest!

Courfeyrac, mialatt némileg lebontotta a kocsmát, vigasztalni iparkodott az özvegy kocsmárosnét.

— Hucheloup anyó, hát nem panaszkodott a minap, hogy per alá fogták, mert Gibelotte az ablaknál kirázott egy ágy-terítőt?

— Igen, jó Courfeyrac uram. Ó, Istenem, hát már ezt az asztalt is bele akarják tenni abba a borzalmas alkot-mányba? És igaz, hogy az ágyterítőért, meg egy cserép

virágért, amely a manzardból az utcára esett, a kormány száz frank büntetést hajtott be rajtam. Hát nem szörnyűség ez?

— Nos, Hucheloup anyó, majd megbosszuljuk.

Hucheloup anyó azonban nyilván nem nagyon értette, mily haszna lenne az ilyen jóvátételből. Megelégedése olyan volt, mint az egyszeri arab asszonyé, akit férje megpofozott és aki bosszuért kiáltozva, panaszra ment apjához: — Apám, e sértésért sértéssel tartozol férjemnek. Az apa megkérdezte: — Melyik oldalra kaptad a pofont? — A baloldalamra. Az apa jobbról pofonütötte és így szólt: — Most meg lehets elégedve. Mondd meg férjednek, hogy ő felpofozta az én leányomat, de én felpofoztam az ő feleségét.

Az eső megszűnt. Rekruták érkeztek. Munkások zubbonyak alatt egy hordócska löport, vitriolos üvegeket tartalmazó kosarakat, két-három farsangi fáklyát és egy szakajtóban „a király ünnepélyéről megmaradt“ lampionokat hoztak. Ez az ünnepély csak nemrég volt, május 1-én. Azt beszélték, hogy ezek a hadiszerek a Saint-Antoine külváros Pépin nevű fűszeresétől eredtek. Összevették a Rue de la Chanverrie egyetlen utcai lámpáját, a Rue Saint-Denis közeli lámpáját és a szomszédos utcák, a Rue Mondétour, Rue du Cygne, Rue des Prêcheurs, a Rue de la Grande-Truanderie és a Rue de la Petite-Truanderie valamennyi lámpáit.

Enjolras, Combeferre és Courfeyrac igazgatott mindent. Most két barrikádot emeltek egyidejűleg, mindkettőt derékszögben a Malaga-háznak támasztva; a nagyobbik a Rue de la Chanverrie-t zárta el, a másik a Rue Mondétour-t a Rue du Cygne felől. Ez az utóbbi, igen szűk barrikád csak hordókból és utcakövekből épült. Körülbelül ötvenen dolgoztak ott; vagy harmincan puskákkal voltak felfegyverezve, mert utközben közösen kölcsönvették azokat egy fegyverkereskedőtől.

Mísem lehet furább és tarkább ennél a csapatnál. Egyiknek ujjasa volt, lovassági kardja és két lovassági pisztolya, egy másik ingujjban volt, kerek kalappal, míg oldalán löportartó lógott, a harmadik kilenc iv szürke papirossal volt felvértezve és nyerges árjával felfegyverezve. Egyikük ezt kiabálta: *Végezzünk mindenkivel és haljunk meg szuronyunk végén.* Egy másik kabátja fölött nemzetőri szijazatot viselt,

tölténytáskával, amelynek fedele ezt a piros pamut feliratot tüntette fel: *Közrend*. Egész sereg puska a légiók számaival volt megjelölve, csak kevésnek volt kalapja, egyiknek sem volt nyakkendője, sokan meztelen karral dolgoztak, néhány-nak lándzsája volt. Vegyük még hozzá a különböző életkorokat, a halvány kis fiatalembereket, a bronzszínű kikötőmunkásokat. Mindnyájan siettek és egymásnak segítve a lehető kilátásokról beszéltek, — hogy hajnali három óra tájt segítséget kapnak — hogy biztosak egy ezred felől, hogy Páris fel fog lázadni. Rettenetes beszédek, amelyekbe valami szives keresetlenség vegyült. Mintha fivérek lettek volna, pedig nem tudták egymás nevét. A nagy veszedelmekben az a szép, hogy megvilágítják az ismeretlenek testvériségét.

Tüzet gyújtottak a konyhában és egy golyóöntőben beolvasztották a kupákat, kanalakat, villákat, a kocsmákból való egész ezüstneműjét. Közben ittak. A gyutacsok és sörétek az asztalokon heverték a borospoharak közt. A billiárdteremben Hucheloup anyó, Matelote és Gibelotte, akik mindegyikére másképp hatott a rémület, az egyiket elbutította, a másikat fojtogatta, a harmadikat felébresztette, régi törőrongyokat téptek szét és tépést csináltak; három felkelő segített neki, három hosszuhaju, szakállas és bajszos fickó, akik gyengéden fosztogatták a vásznat és megremegtették a nőket.

Az a magas termetű férfi, akit Courfeyrac, Combeferre és Enjolras abban a pillanatban vett észre, amikor a Rue des Billettes sarkán a csapathoz közeledett, a kis barrikádon dolgozott és hasznossá tette magát. Gavroche a nagy barrikádon dolgozott. Ami azt a fiatalembert illeti, aki lakásán várta Courfeyracot és Marius urról tudakozódott nála, az körülbelül akkor tűnt el, midőn az omnibuszt feldöntötték.

Gavroche, aki csak úgy sugárzott a boldogságtól, állandóan sürgött-forgott. Jött, ment, fel, le, újra fel, zajongott, csillogott. Mintha mindnyájuk felbátorítására lett volna ott. Mi sarkallta? bizonyára nyomora; voltak-e szárnyai? igen, bizonyára öröme. Gavroche valóságos forgószél volt. Szüntelen látható volt, mindig hallható. Tele volt vele a levegő, egyszerre volt mindenütt. Szinte bosszantó volt mindenütt jelenlévősége; nem volt egy nyugodt pillanata. Hátán érezte az óriási barrikád. Feszélyezte a naplopókat, ösztö-

kélte a lustákat, felélénkítette a fáradtakat, türelmetlenekké tette a töprengőket, némelyeket felvidított, másokat kihozott sodrúkból, feldühösítette őket, mindnyájukat megmozgatta, megcsipkedett egy diákot, kikezdett egy munkással, megállt, majd tovább ment, felülemelkedett a lármán és erőfeszítésén, hol ide, hol oda ugrott, dűnnyögött, zümmögött, az egész fogatot izgatta az óriási forradalmi szekér dongója gyanánt.

Örökös mozgás volt kis karjaiban, örökös hang kis tüdejében:

— Köveket ide! Hordókat ide! Deszkákat ide! Messze vannak? Egy vödör habarcsot, hogy bedugjuk ezt a lyukat. Milyen kicsi ez a ti barrikádtok. Még nőnie kell. Rakjatok rá mindent, halmozatok reá mindent, dugjatok bele mindent. Törjék szét a házat. Egy barrikád, ez Gibou anyó teája. Ime, egy üveges ajtó.

Erre már a munkások is megszólaltak:

— Üveges ajtó! Mit csináljunk egy üveges ajtóval, te vakarcs?

— Ó, a nagy legények! — vágott vissza Gavroche. — Egy barrikádban kitűnő egy üveges ajtó. Nem akadályoz meg a támadásban, de feszélyez az elfoglalásban. Hát sohasem lop-tatok almát olyan fal fölött, amely üvegcserepekkel volt teleszórva? Az üveges ajtó levágja a nemzetőrség tyukszemét, ha fel akar menni a barrikádra. Bizony, az üveg áruló. Ej, nincs valami élénk fantáziátok, bajtársak!

Különben dühöngött kakasnélküli pisztolya miatt. Egyiktől a másikhoz ment, követelt: — Puskát! puskát akarok! Miért nem adtok nekem puskát?

— Neked puskát! — szólt Combeferre.

— Ugyan, — válaszolt Gavroche — miért ne? Már 1830-ban is volt puskám, mikor X. Károlyal gyűlt meg a bajunk.

Enjolras vállat vont.

— Majd ha a férfiaknak lesznek puskáik, a gyerekek is kapnak.

Gavroche büszkén megfordult és így válaszolt:

— Ha előttem ölnek meg téged, elveszem a tiedet.

— Gyerkóc! — szólt Enjolras.

— Tejfölös képü! — mondta Gavroche.

Egy elegáns fiatalember, aki véletlenül az utcába tévedt, derültséget okozott.

Gavroche rákiáltott:

— Jöjjön hozzánk, fiatalember! Ugy, ez a régi haza, hát mitsem teszünk érte?

Az elegáns ifju elmenekült.

V. Az előkészületek

Csalódtak az egykoru ujságok, amelyek azt irták, hogy a Rue de la Chanvrière barrikádja, *ez a majdnem bevehetetlen alkotmány*, ahogy nevezték, az első emelet magasságáig emelkedett. Tény, hogy nem haladta meg a hat-hét láb átlagos magasságot. Oly módon épült, hogy a küzdők kedvük szerint vagy eltűnhettek mögötte, vagy a torlasz fölé kinézhettek, sőt a barrikád belsejében lépcsők gyanánt elrendezett négy sor utcai kő segítségével felmehettek annak tetejére. Kivülről a barrikád homlokzata, amely kockakövek rakásából és Anceau taligája és a felborított omnibusz kerekeibe dugott gerendákkal és deszkákkal összekötött hordókból állt, fenyegető képet nyújtott. Elegendő nagyságu rést kaptak ahhoz, hogy egy ember átférjen a házak fala és a barrikádnak a kocsmától legmesszebb eső vége között, úgyhogy a kijutás lehetséges volt. Az omnibusz rudját egyenesen felállították és kötelekkel rögzítették meg. A rudra erősített vörös zászló lengett a barrikád fölött.

A Rue Mondétour kis barrikádja, amely a kocsmá háza mögött rejtőzött, nem volt látható. A két egyesített barrikád valóságos erődöt alkotott. Enjolras és Courfeyrac nem tartotta célirányosnak, hogy eltorlaszolja a Rue Mondétour másik szakaszát is, amely a Rue des Prêcheurs-ön át a vásárcsarnokokhoz vezet ki, mert kétségkívül biztosítani akarták a külvilággal való közlekedést és alig tartottak attól, hogy a nehéz kis Rue des Prêcheurs felől támadná meg őket.

E szabadon maradt kijáraton kívül, amelyet Folard a maga stratégiai stílusában tömlőnek nevezett volna, valamint a Rue de la Chanvrière-ben hagyott szűk résen kívül a barrikád belseje, ott, ahol a kocsmá szegben előreugrott, minden oldalról körülzárt szabálytalan négyszöget alkotott. Körülbelül husz lépésnyi távolság volt a nagy torlasz és az utca

hátterében levő magas házak között, úgyhogy azt lehetett mondani, hogy a barrikád hozzátámaszkodott ezekhez a házakhoz, amelyek mind lakottak, de végesvégig zárva voltak.

Ezt az egész munkát nem egészen egy óra alatt végezték minden akadály nélkül és ez a maréknyi vakmerő ember egyetlen katonasapkát vagy szuronyt sem látott felbukkanni. A gyéren mutatkozó polgárok, akik a zendülés e pillanataiban még a Rue Saint-Denis-be merészkedtek, egy pillantást vetettek a Rue de la Chanvrerie-be, észrevették a barrikádöt és megkettőztették lépteiket.

Miután elkészültek a két barrikáddal és kitűzték a zászlót, asztalt hoztak ki a kocsmából és Courfeyrac felállt az asztalra. Enjolras odavitte a négyszögletes bőröndöt és Courfeyrac kinyitotta. A bőrönd tele volt töltényekkel. Midőn meglátták a töltényeket, még a legbátrabbak is megremegetek és pillanatnyi csend állott be.

Courfeyrac mosolyogva osztotta ki a töltényeket.

Ki-ki harminc töltényt kapott. Némelyeknek puskaporuk is volt és töltényeket kezdtek készíteni azokkal a golyókkal, amelyeket öntöttek. Ami a puskaporos hordót illeti, azt külön asztalra helyezték az ajtó közelében és nem nyultak hozzá.

A riadó, amely egész Párist végigjárta, folyton hangzott, de végül is már csak oly egyhangu zaj volt, amelyre nem ügyeltek. Ez a zaj, gyászos hullámszával, hol eltávolodott, hol közeledett.

Megtöltötték a puskákat és karabélyokat, egyszerre sietés nélkül, ünnepélyes komolysággal, Enjolras három őrszemet állított ki a barrikádokon kívül, az egyiket a Rue de la Chanvrerie-be, a másodikat a Rue des Prêcheurs-be, a harmadikat a Petite-Truanderie sarkára.

Miután a barrikádok felépültek, a helyeket kijelölték, a puskákat megtöltötték, az őrszemeket kiállították, magukra maradtak ezekben a félelmes utcákban, amelyekben senkisémm fordult meg többé, körülvéve e néma és mintegy kihalt házaktól, amelyekben semmi emberi mozgás sem lüktetett, reájuk borultak a kezdődő szürkület nagyobbodó árnyai, e sötétség és csend közepette, amelyben valaminek közeledése volt érezhető és amelyben valami tragikus és ijesztő rejlett és ők elszigetelve, felfegyverezve, elszántan, nyugodtan vártak.

VI. Várákozás közben

— Mit csináltak a várákozás ez óráiban?

Meg kell mondanunk, mert ez történelem.

Mialatt a férfiak töltényeket, a nők tépést csináltak és egy nagy serpenyő a golyóöntésre szánt olvasztott ónnal és ólommal tele füstölgött a tüzhely fölött, mialatt az őrszemek készenlétben tartott fegyverrel őrködtek a barrikád fölött, mialatt Enjolras, akit nem lehetett szórakoztatni, az őrszemek fölött őrködött, Combeferre, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Feuilly, Bossuet, Joly, Bahorel és még néhányan összeverődtek, mint diáknapjaik legbékésebb beszélgetései alkalmából és a kazamatává változtatott kocsmá egyik zugában, két lépésnyire az általuk emelt erődtől, töltött karabélyaikat székeik támláinak támasztva, e szép fiatalemberek, akik oly közel voltak a végső órához, szerelmes verseket kezdtek mondani:

Miféle verseket? Ime:

*Gondolsz-e még az édes ifjúságra?
Mily boldog voltam és te is velem!
Nem volt szívünknek semmi-semmi vágya,
Csak szép ruhák és forró szerelem!*

*Ha összeadtuk, édes, éveinket,
A kettőnké se tett ki negyvenet.
Kis árva kunyhó rejtett óva minket,
Tavasznak láttuk ott a zord telet.*

*Szép kor! Manuel bölcs volt s szörnyű büszke,
Páris szent banketten volt napra-nap,
Foy villámlott, s a tü, mely összetűzte
A füződet, megszurta ujjamat.*

*Mindenki rádbámult. Ügyetlen ügyvéd,
Ha Pradónál vendégül láttalak,
Éreztem, feléd fordítják fejük még
A rózsák is a szép varázs alatt.*

*Be szép! Be szép! — a szó suhogva szállt át —
Be illatos! A haja üde, lágy!
A köpeny alatt rejti pici szárnyát,
Sapkája bájos, feslő kis virág.*

Karoltam sétán hókarod, a szépet
S az emberek gondolták, látva friss
Vágyunk: e boldog párban friggre lépett
A szép Május s az édes Aprilis.

Csukott ajtók mögött, megbujva, halkan
Gyönyört habzsoltunk, tiltott eledelt,
Akármit kívánt, kérdezett az ajkam,
A szived máris mindenre felelt.

A Sorbonne késő estig lágy idillek
Tanuja volt szerelmünk napjain.
Mit tesz a vágy! Pompásan összeillett
A szerelem s a klasszikus latin.

Ó, Place Maubert-om! Ó, szép Place Dauphine-om!
Ha üde fészünk tavaszi ölén
Harisnyád huztad reggelente finom
Lábszáradon, felcsillagzott a fény.

Olvastam Plátót, ámde elfeledtem;
S nem Malebranche, Lammenais, hanem egy szelid
Virág, mit adtál, tárta ki felettem
Az égi jószág tartományait.

Urnőm valál s alattvalóm is egyben;
Arany zug! Én gomboltalak be! — és
Láttam, hogy jársz-kelsz édes pendelyedben,
S hogy ifju arcod vén tükörbe néz.

Gondolsz-e még a gyönyörű napokra?
Lángolt a hajnal, elbüvölt a lágy
Selyem, tüll, szalag, rózsák üde csokra,
És édes a r g o t - n gügyögött a vágy.

Az alsószoknyád függöny volt, a kertünk:
Egy cserépben egy árva tulipánt,
És holmi agyagbögrét úgy emeltünk,
Mint metszett csészét, valódi japánt.

S hogy kacagtuk a sors ezer csapását!
Muffod megégett, elveszett boád!
S egy este Shakespeare áldott képmását
Adtuk el és úgy ettünk vacsorát.

Koldus valék s te szent, ki megvigasztal.

Telt karjaidra loptam csókokat.

A föld-nagy Dante volt az asztal,

Ahol marónit faltunk jó sokat.

S mikor a szám szobámban — égve, hosszan —

Hév ajkadon először remegett,

Te borzas fővel mentél el s pirossan,

Én halvány voltam s hittem az Eget.

Gondolsz a szív napokra még? A lenge

Kis vállkendőre, mely ronggyá kopik?

Jaj, mennyi sóhaj szállott föl merengve

Bus szivünkéből a mennyboltozatig!

Az óra, a hely, az ifjuság visszaidézett emlékei, néhány csillag, amely az égen ragyogni kezdett, az elhagyatott utcák gyászos nyugalma, a készülődő kérlelhetetlen kaland közeledése valami pathetikus varázserőt adtak a nélkülözhetetlen Jean Prouvaire által suttogva mondott verseknek. Prouvaire, mint már mondtuk, szelid költő volt.

Eközben egy lampiont gyujtottak meg a kis barrikádban, a nagy barrikádban pedig olyan viaszfáklyát, aminőket hushagyó kedden a Courtille-ra menő álarcosokkal telt kocsik előtt látunk. Ezek a fáklyák, mint láttuk, a Saint-Antoine külvárosból kerültek elő.

A fáklyát kockakövekből felépített kalitkafélébe helyezték, amely három oldalról zárva volt, hogy a szélről védjen, oly módon, hogy annak teljes fénye a zászlóra esett. Az utca és a barrikád továbbra is sötétben maradt és semmi egyéb sem volt látható, csak a vörös zászló, amelyet mintha valami letompított lámpa világított volna meg félelmesen.

Ez a világítás valami rettenetes biborral tetézte meg a zászló skárlát színét.

VII. A Rue des Billettesben beállott ember.

Már teljesen leszállt az éj, semmi sem jött. Csak homályos hangokat hallottak és időnkint puskaropogást, amely azonban gyér, kismértékű és távoli volt. Ez a hosszú szünet annak volt a jele, hogy a kormány időt vesz magának és összegyűjti erőt. Ez az ötven ember hatvanezret vár!

Enjolras úgy érezte, hogy az a türelmetlenség szállja meg, amely a félelmes események küszöbén a nagy lelkeket szokta meglátogatni. Felkereste Gavroche-t, aki töltnéyeket gyártott a csapszékben, abban a bizonytalan világosságban, amelyet az asztalokon lévő puskapor miatt óvatosságból a kiszolgálóasztalra helyezett két gyertya terjesztett. Ez a két gyertya kívülről egyáltalán nem volt látható. Azonfelül a felkelőknek gondjuk volt reá, hogy a felső emeleteken ne gyujtsanak világot.

Gavroche-t ebben a pillanatban nagyon lekötötte valami, ha nem is éppen a töltnéyei.

A Rue des Billettes-beli ember lépett be a helyiségbe és ült le a legkevésbé megvilágított asztalhoz. Nagy kaliberű puska jutott neki, amelyet most lábai közt tartott. Gavroche, akit pár „mulatságos“ dolog szórakoztatott, mindeddig még csak nem is látta ezt az embert.

Midőn belépett, Gavroche gépiesen követte szemével, megbámulta puskáját, majd mihelyt az ember leült, a fiu hirtelen felállt. Azok, akik mindeddig kikémlték volna ezt az embert, azt látták volna, hogy sajtószerű figyelemmel szemlél mindent a barrikádban és a felkelők csapatában, mihelyt azonban a kocsmába lépett, mintegy önmagába merült el és látszólag mitsem látott abból, ami történik. A fiu közelebb ment e tündöző személyiséghez és lábujjhegyen járta körül, mintha attól félne, hogy felébred. Ugyanakkor gyerekes arcán, amely oly szemtelen és ugyanakkor oly komoly, oly szeles és mély, oly vidám és oly fájdalmas volt, az öregeknek mindazok a fintorgásai végigsuhantak, amelyek ezt jelentették: — Ugyan! — nem lehetséges! — rosszul látok! — álmodom! — csakugyan az lenne? . . . — nem, nem az! — de igen! — de nem! stb. Gavroche sarkán himbálózott, zseibeiben ökölbe szoritotta kezeit, úgy mozgatta nyakát, mint egy madár, teljes bölcsességét alsó ajkába csucsozította. Megdőbent, tétovázott, hitetlenkedett, meggyőződött, elhült. Olyan arcot vágott, mint az eunuchok főnöke, mikor a rabszolgavásáron Vénuszt fedez fel a debellák közt, vagy a műbarát, aki Raffaelre bukkan egy halom mázalmány közt. Minden dolgozott benne, a szimatoló ösztön és a kombináló értelem. Nyilvánvaló volt, hogy valami történt Gavroche-sal.

Ily töprengése közben szöszöszölte meg Enjolras.

— Te kicsi vagy, — szólt Enjolras — nem látnak meg. Menj ki a barrikádokból, surranj végig a házak hosszában, nézz

körül mindenütt az utcákban és gyere vissza elmondani, mi történik.

Gavroche kiegyenesedett.

— Így hát a kicsinyek is jók valamire! Ez szerencse! Megyek. Addig is bizzék a kicsinyekben, ne bizzék a nagyokban . .

— És fejét felemelve, hangját halkítva, Gavroche a Rue des Billettes-beli emberre mutatva így szólt:

— Látja ott azt a nagyot?

— Hát aztán?

— Spicli.

— Bizonyos vagy benne?

— Két hete sincs, hogy fülemnél fogva szedett le a Pont Royal korlátjáról, ahol levegőt szíltam.

Enjolras hirtelen otthagya a fiut és igen halkán, néhány szót sugott az ott levő kikötőmunkás fülébe. A munkás kiment a kocsmából, de három társa kíséretében azonnal visszatért. Ez a négy ember, csupa széles vállu teherhordó, anélkül, hogy olyasmit tettek volna, ami reájuk vonhatná figyelmét, odaállt az asztal mögé, amelyre a Rue des Billettes-beli ember könyökölt. Szemlátomást készen álltak arra, hogy rávessék magukat.

Ekkor Enjolras odament a férfíhoz és megkérdezte:

— Kicsoda ön?

E hirtelen kérdésre az ember hirtelen összereszt. Tekintetével mélyen behatolt Enjolras világos szemébe és ott nyilván felismerte gondolatát. Oly mosollyal mosolygott, amely a legmegvetőbb, legerélyesebb és legelszántabb volt a világon és gögös konoksággal válaszolt:

— Látom, mi az . . . Nos, igen!

— Ön spicli?

— A hatóság közege vagyok.

— Neve?

— Javert.

Enjolras intett a négy embernek. Egy szempillantás alatt, mielőtt Javert-nek ideje lett volna megfordulni, megragadták, legyűrték, megkötözték, megmotozták.

Kis kerek kartonlapot találtak nála, két üveg közé ragasztva, egyik oldalán Franciaország címerének rézmetszetével és ezzel a felirattal: *Felügyelet és örködés*, a másik oldalon ezzel a feljegyzéssel: *Javert*, rendőrfelügyelő, ötvenkét éves, alatta az akkori rendőrfőnök, Gisquet ur aláírásával.

Zsebében volt órája és erszénye is, amely néhány aranyat tartalmazott. Az erszényt és órát meghagyták neki. Az óra mögött a zseb mélyén boritékba tett írást találtak, amelyet Enjolras kibontott. Ezt az öt sort olvasta magának a rendőrfőnöknek kezeirásával.

„Mihelyt politikai megbizásának eleget tett, Javert felügyelő különleges éberséggel meggyőződést fog szerezni róla, igaz-e, hogy gonosztevőknek buvóhelyei vannak a Szajna jobbpartjának lejtőjén, a Jena-hid közelében.“

A motozás végeztével talpraállították Javert-t, hátrakötötték karjait és a csapszék közepén ahhoz a híres cölöphöz kötötték, amely egykor nevet adott a kocsmának.

Gavroche, aki végignézte az egész jelenetet és szótlán főbólintással helyeselt mindent, odament Javert-hoz és így szólt hozzá:

— Az egér fogta meg a macskát.

Mindez oly gyorsan játszódott le, hogy már vége is volt, amikor a kocsmá körül észrevették. Javert egy kiáltást sem hallott. A cölöphöz kötözött Javert láttára Courfeyrac, Bossuet, Joly, Combeferre és a két barrikádban szétszórt emberek oda-siettek.

Javert a cölöphöz támaszkodva és úgy összekötözve, hogy meg sem moccanhatott, oly ember rettenthetetlen derültségével ütötte fel fejét, aki sohasem hazudott.

— Spicli, — mondotta Enjolras.

Majd Javert-hez fordult:

— A barrikád elfoglalása előtt két perccel agyon fogják löni.

Javert legparancsolóbb hangján válaszolt:

— Miért nem mindjárt?

— Kiméljük a puskaport.

— Hát akkor végezenek egy késdőféssel.

— Spicli, — mondta a szép Enjolras — bírák vagyunk, nem gyilkosok.

Majd odahívta Gavrochet.

— Te pedig menj dolgodra! Tedd meg, amit mondtam neked.

— Megyek, — kiáltott Gavroche.

De távozóban megállt:

— Igaz, a puskáját adják nekem! — És megjegyezte: —
Átengedem a muzsikust, csak a klarinétját akarom.

A fiu katonásan tisztelgett és vigan surrant ki a nagy barrikád részén.

VIII. Több kérdőjel valami **Le Cabucre** vonatkozólag, akinek talán nem is volt **Le Cabue** a neve

Az a tragikus elbeszélés, amelybe belekezdünk, nem volna teljes, ha az olvasó nem látná pontos és valóságos jelentőségükben a társadalmi vajadás és forradalmi szülés e nagy perceit, amelyekben görcsös rángás egyesül az erőlködéssel, ha vázlatunkból kihagynók azt az epikai és vad borzalommal áthatott jelenetet, amely majdnem azonnal Gavroche távozása után játszódott le.

A csődületek, mint tudjuk, olyanok, mint a hólabdák és gurulás közben magukhoz vonzzák a nyughatatlan embereket. Ezek az emberek nem kérdik egymástól, honnan jönnek. A járókelők között, akik az Enjolras, Combeferre és Courfeyrac vezetése alatt álló csapathoz csatlakoztak, volt egy ember is, aki a teherhordók vállon elnyütt ujjasát viselte, hadonászott és kiabált és valami vad korhelynek látszott. Ez az ember, akinek **Le Cabuc** volt az igazi vagy ráadott neve és aki egyébként teljesen ismeretlen volt azok előtt, akik állítólag ismerték, nagyon részegen, vagy csak tettetve a részegséget, néhány társával leült egy asztalhoz, amelyet kihoztak a kocsmából. Ez a **Cabuc**, mialatt itatta azokat, akik társaságában voltak, elgondolkozva nézte a barrikád báterében lévő nagy házat, amely öt emeletével az egész utca fölé emelkedett és szembenézett a **Rue Saint-Denis**-vel. Hirtelen felkiáltott:

— Tudjátok mit, bajtársak? Ebből a házból kellene löni. Ha ott leszünk az ablakokban, az ördög viszi el azt, aki az utcában közeledik!

— Igen, de a ház zárva van, — mondta az egyik ivó.

— Zörgessünk.

— Nem fogják kinyitni.

— Törjük be a kaput!

Le Cabuc odaszaladt a kapuhoz, amelynek sulyos kopogatója volt és zörgetett. A kapu nem nyílik ki. Másodszor zörget. Senki sem felel. Harmadik zörgetés. Ugyanoly csend.

— Van itt valaki? — kiált **Le Cabuc**.

Semmi sem mozdul.

Ekkor Le Cabuc puskát ragad és annak tusával döngetni kezdi a kaput. Régi kapu volt, ivelt, alacsony, szűk, erős, egészen tölgyfából, belülről vaslemezzel és vasalással megerősítve, valóságos várkapu. Az egész ház reszketett a puskatus csapásaitól, de a kapu meg sem mozdult.

Mégis valószinű, hogy a lakók nyugtalankodtak, mert a harmadik emeleten végre kivilágosodott és kinyílt egy négy-szegletes ablakocska, amelyben rémült arccal, gyertyával kezében egy őszhaju emberke feje jelent meg. A házmester volt.

A zörgető ember félbeszakította magát.

— Mit kívánnak, uraim? — kérdezte a házmester.

— Nyiss kil — szólt Le Cabuc.

— Nem lehet, uraim.

— Nyiss csak kil

— Uraim, az lehetetlen!

Le Cabuc felemelte puskáját és célbavette a házmestert; minthogy azonban ő lenn állt és nagyon sötét volt, a házmester nem látta.

— Igen vagy nem, kinyitod?

— Nem, uraim!

— Azt mondod, hogy nem?

— Nemet mondok, jó...

A házmester nem fejezte be. Eldördült a lövés; a golyó álla alatt hatolt be és torkán keresztül tarkóján jött ki. Az aggastyán egyetlen sóhaj nélkül esett össze. A gyertya leesett és kialudt és már csak az ablak szélén nyugvó mozdulatlan fej volt látható és egy kis fehér füst, amely a tető felé emelkedett.

— Igy! — szólt Le Cabuc, a kövezetre eresztve le puskája agyát.

Alig mondta ki ezt a szót, midőn azt érezte, hogy egy kéz saskarmok sulyával helyezkedik vállára és hangot hallott, amely így szólt hozzá:

— Térdre.

A gyilkos hátrafordult és Enjolras fehér és hideg arcát látta maga előtt. Pisztoly volt kezében.

A puska durranására sietett oda.

Bal kezével megmarkolta Le Cabuc gallérját, zubbonyát, ingét és nadrágtartóját.

— Térdre, — ismételte.

És parancsoló mozdulattal a huszéves vézna fiatalember úgy meghajlitotta a zömök és erős munkást, mint egy nád-szálat és térdre kényszerítette a sárba. Le Cabuc ellenállni próbált, de mintha emberfölötti ököl ragadta volna meg.

A maga halványságában, meztelen nyakával, zilált hajával Enjolras a maga nőies arcával ebben a pillanatban az antik Themis-hez hasonlított. Duzzadó orrcimpái, lesütött szeme a harag és szüziesség ama kifejezését varázsolta kérelhetetlen görög arcéltre, amely a régi világ felfogása szerint az igazságot megilleti.

Odacsődült az egész barrikád, majd mindannyian bizonyos távolságban körbe álltak, mert érezték, hogy lehetetlen egy szót is szólni azelőtt, amit látni fognak.

A legyőzött Le Cabuc már nem is próbált védekezni és minden tagjában reszketett. Enjolras eleresztette és elővette óráját.

— Szállj magadba, — mondotta. — Imádkozz vagy elmélkedj. Egy perced van.

— Kegyelem! — suttogott a gyilkos, majd lehajtotta fejét és érthetetlen káromkodásokat mormolt.

Enjolras nem vette le szemét az óráról; várta, míg elmult a perc, azután visszatette az órát zsebébe. Aztán hajánál ragadta meg Le Cabuc-ot, aki üvöltve kapaszkodott térdre és füléhez illesztette pisztolya csövét. E rettenthetetlen emberek közül, akik nyugodtan ereszkedtek bele a legrémitőbb kalandba, sokan elfordították fejüket.

Dörrenés hallatszott, a gyilkos homlokával előre a kövezetre zuhant, míg Enjolras kiegyenesedett és körüljártatta meggyőződéses és szigorú tekintetét.

Majd lábával megérintette a hullát és így szólt:

— Dobjátok ezt ki.

Három ember emelte fel a nyomorult testét, amelyet a kimúlt élet gépies végvonaglásai mozgattak még és a kis barrikád fölött kidobták a Rue Mondétourba.

Enjolras elgondolkodott. Ki tudja, mely hatalmas árnyak ereszkedtek lassan félelmes derűlségére. Hirtelen megszólalt. Mindenki hallgatott.

— Polgártársak, — szólt Enjolras, — az, amit ez az ember tett, az rémitő, az, amit én tettem, az borzalmas. Ő őlt,

azért öltem meg őt. Meg kellett tennem, mert a felkelésben fegyelemnek kell lennie. A gyilkosság itt még inkább bűn, mint másutt; a forradalom szeme előtt vagyunk, a köztársaság papjai vagyunk, a kötelesség szent osztyái vagyunk és nem szabad, hogy megrágalmazhassák küzdelmünket. Így tehát halálra ítéltem ezt az embert. Ami engem illet, kénytelen voltam azt tenni, amit tettem, de csak irtózáttal. Önönmagamat is elítéltem és csakhamar meglátjátok, mire ítéltem magamat.

A hallgatók megremegetek.

— Osztozunk sorsodban, — kiáltott Combeferre.

— Jól van, — szólott Enjolras. — Még egy szó! Ennek az embernek kivégzésével kényszerűségnek engedelmeskedtem, de a kényszerűség a régi világ szörnye, a kényszerűségnek Végzet a neve. Nos, a haladás törvénye abban áll, hogy a szörnyek tűnjenek el az angyalok előtt és hogy a Végzet a testvériség előtt enyészék el. Rossz pillanat arra, hogy a szeretet szót kimondjuk. De mindegy, én kimondom és dicsőítem. Szeretet, a tiéd a jövő. Halál, felhasznállak, de gyűlöllek. Polgártársak, a jövőben nem lesznek sem árnyak, sem villámcsapások, sem kegyetlen tudatlanság, sem véres megtorlás. Nem lesz több sátán, így hát nem lesz több Mihály arkangyal sem. A jövőben senki sem fog senkit sem megölni, a föld ragyogni fog, az emberi nem szeretni. Eljön a nap, polgártársak, amikor minden egyetértés, összhang, világosság, öröm és élet lesz. És hogy eljőjjön, azért halunk mi meg.

Enjolras elhallgatott. Leányos ajkai bezárultak és ő egy darabig márványszobor mozdulatlanságával maradt ott állva, ahol vért ontott. Merev szemének láttára csak halkan beszéltek körülötte.

Jean Prouvaire és Combeferre hallgatva szorított egymással kezét és a barrikád sarkán egymáshoz támaszkodva csodálattal, amelyben azonban részvét is volt, nézték ezt a komoly ifjút, a hóhért és papot, aki oly fényes volt, mint a kristály, de oly kemény, mint a kőszikla.

Mondjuk el már most, hogy utóbb, az események után, midőn a Holttesteket a hullaházba vitték és ott megmotozták őket. Le Cabuc-nél rendőrigazolványt találtak. E könyv szerzőjének 1848-ban kezében volt az a külön jelentés, amelyet ebben az ügyben 1832-ben a rendőrfőnök elé terjesztettek.

Említsük meg még azt is, hogy ha hinni lehet egy különös, de mélyen megalapozott rendőrségi hagyománynak, akkor Le Cabuc nem volt más, mint Claquesous. Tény, hogy Le Cabuc halála után nem volt többé szó Claquesous-ról. Claquesous sehol sem hagyta eltűnése nyomát; ugylátszik, mintha beolvadt volna a láthatatlanba. Élete homályos volt, vége éjszaka.

Az egész felkelő csoport e tragikus per hatása alatt állt még, amely oly gyorsan intéződött el, midőn Courfeyrac viszontlátta a barrikádban azt a kis fiatalembert, aki reggel Marius-ról tudakozódott nála.

Ez a fiu, akinek vakmerő és gondatlan ábrázata volt, az éj leszálltával csatlakozott a felkelőkhez.

TIZENHARMADIK RÖNYV

Marius az árnyékba lép

I. A Rue Piumettől a Saint-Denis városrészig

Az a hang, amely a szürkületben a Rue de la Chanvrerie barrikádjához szólitotta Marius-t, a végzet hangja gyanánt hatott reá. Meg akart halni, kínálkozott az alkalom; a sir kapuján kopogtatott, a sötétben egy kéz feléje nyujtotta annak kulcsát. Mily csábítóak azok a gyászos ígéretek, amelyeket a kétségbeesés a sötétben nyer! Marius félretolta a rácsot, amelyen keresztül oly sokszor átmehetett, távozott a kertből és így szólt: gyerünk!

Őrjöngve kinjában, semmi határozottat és biztosat sem érzett agyában, képtelen volt bármit is elfogadni a sorstól e két hónap után, amelyeket az ifjuság és szerelem mámorában töltött. A kétségbeesés minden rossz álma egyszerre kábitotta el és már csak egy vágya maradt: minél előbb végezni.

Sietni kezdett. Véletlenül volt fegyvere, mert nála voltak Javert pisztolyai.

A fiatalembert, akit észrevenni vélt, eltűnt szeme elől az utcákban.

Marius, aki a boulevardon át jött ki a Rue Plumetből,

keresztülment az Invalidok Esplanade-ján és hidján, a Champs-Élysées-n, a Place Louis XV-en és a Rue de Rivoli-ba ért. Az üzletek nyitva voltak, gáz égett az árkádok alatt, nők vásároltak a boltokban, a Laiter-kávéházban fagyaltoztak, az angol cukrászdában apró süteményeket ettek. Csak néhány postakocsi indult vágatva a Hôtel des Princes-től és a Hotel Meurice-től.

Márius a Passage Delorme-o-n át jutott el a Rue Saint-Honoréba. Itt a boltok zárva voltak, a kereskedők nyitott ajtaik előtt beszélgettek, az emberek jöttek-mentek, az utcai lámpák meg voltak gyujtva, az első emelettől kezdve minden ablak úgy ki volt világítva, mint rendesen. A Palais-Royal terén lovasság volt.

Márius végigment a Rue Saint-Honorén. Minél távolabb jutott, annál kevesebb ablak volt kivilágítva; a boltok egészen zárva voltak, senki sem beszélgetett a küszöbön, az utca sötétebb lett, de ugyanakkor sűrűbb tömeg lepte el. Mert a járókelőkből most már tömeg lett. Senkit sem lehetett beszélni látni ebben a tömegben, mégis tompa és mély moraj szállt fel belőle.

Az Arbre-Sec kutja táján „csödületek“ voltak, valami mozdulatlan és sötét csoportok, amelyek olyanok voltak a járókelők között, mint kövek folyóvíz közepette.

A Rue des Prouvaires bejáratánál a tömeg már nem haladt tovább. Ellenálló, tömör, szilárd, összefüggő, majdnem áthatlan tömb volt, összezsufolt emberekből, akik egész halapok láthatók. Ujjasok, zubbonyok, sapkák, borzas, földszinü fejek. Ez a tömeg tétován hullámozott az esti ködben. Rekedt suttogást hallatott. Ámbár senki sem járt, topogás hallatszott a sárban. E sűrű tömegben túl a Rue du Roule-ban, a Rue des Prouvaires-ben és a Rue Saint-Honoré meghosszabbításában egyetlen ablak sem akadt már, amely mögött gyertya égett volna. Csak a lámpák magányos és fogyó sorai látszottak ezekben az utcákban. Abban az időben a lámpák kötelekre akasztott nagy vörös csillagokhoz hasonlítottak és olyan árnyékot vetettek a kövezetre, amelynek nagy pók formája volt. Ezek az utcák nem voltak elhagyatva. Gulába rakott puskák voltak láthatók, zörögtek a szuronyok, csapatok táboroztak. Egy kíváncsi sem lépte át ezt a határt. Itt meg-

szűnt a közlekedés. Itt végződött a tömeg és kezdődött a hadsereg.

Marius az olyan ember akaratával akart, aki már nem remél. Hívták, mennie kellett. Módot talált reá, hogy áthaladjon a tömegen és a táborozó csapatokon, kikerülte a járőröket és őrszemeket. Került egyet, betért a Rue de Béthisy-be, és a vásárcsarnokok felé tartott. A Rue des Bourdonnais sarkán már nem voltak lámpák.

Miután maga mögött hagyta a tömeg zónáját és a csapatok vonalát, ijesztő helyre jutott. Nem látott egyetlen embert, egyetlen katonát, egyetlen lámpát sem. Senki és semmi. Magány, hallgatás, éj. Valami csipős hideg. Betérni egy utcába olyan volt, mint lemenni egy pincébe. Marius tovább ment.

Néhány lépést ment előre. Valaki futva ment el mellette. Férfi vagy nő? többen voltak-e? Nem tudta volna megmondani. Az tovább haladt és elenyészett.

Hosszas járkálás után Marius egy utcácskába ért, amelyet a Rue de la Poterie-nek tartott; az utcácska közepén akadályba ütközött. Tapogatózott; Feldöntött kordé volt; lábával víztócsákat érzett, mélyedéseket, szétszórt és felhalmozott kockaköveket. Megkezdett és abbahagyott barrikád volt. Marius felmászott a kövekre és a torlasz másik oldalán találta magát. Valamivel túl a barrikádon fehérséget vélt maga előtt felismerni. Két fehér ló volt, az omnibusz lovai, amelyeket Bossuet reggel kifogott, amelyek egész nap taláalomra bolyongtak utcáról-utára és végül is itt álltak meg az állatok kába türelmével, mert az állatok époly kevéssé értik meg az ember cselekedeteit, mint az ember a gondviselés cselekedeteit.

Marius maga mögött hagyta a lovakat. Midőn befordult egy utcába, mely a Rue du Contrat Social benyomását tette reá, egy puskalövés, amely nem tudni, honnan jött és taláalomra hatolt át a sötétségben, hozzá egészen közel füttyült és a golyó egy fodrász boltja fölé akasztott réztányérba ütődött. Még 1846-ban is a Rue du Contrat Social-ban, a vásárcsarnokok pilléreinek sarkán, látni lehetett ezt az átlőtt borbélytányért.

Ez a puskalövés még mindig élet volt. Ettől a pillanattól kezdve Marius semmivel sem találkozott.

Egész utja olyan volt, mintha fekete lépcsőkön ment volna lefelé.

Marius mégis tovább ment,

II. Páris bagolytávlathól

Ha valaki denevér- vagy bagolyszárnyakon Páris fölé emelkedett volna ebben a pillanatban, komor képet látott volna maga alatt.

A vásárcsarnokoknak ez az egész régi negyede, amely olyan, mint város a városban, amelyet a Rue Saint-Denis és Rue Saint-Martin szel át, ahol ezer utcácska kereszteződik és ahol a felkelők elsáncolták magukat, olyannak tűnt volna fel szemében, mint a Páris közepébe vájt óriási sötét lyuk. Itt mélységre talált a szem. Hála az összezuzott utcai lámpáknak, hála a csukott ablakoknak, itt minden fény, minden élet, minden zaj, minden mozgás megszűnt. A zendülés láthatatlan rendőrsége mindenütt őrködött és fenntartotta a rendet, vagyis az éjszakát. A kis számot nagy sötéttséggel borítani, minden küzdőt azokkal a lehetőségekkel megsokszorozni, amelyeket ez a sötétség tartalmaz, ez a felkelés szükségyszerű taktikája. Alkonyatkor minden ablak, amely mögött gyertyát gyújtottak, golyót kapott. A gyertya kialudt, néha a lakó meghalt. Nem is moccant senki. Nem volt egyéb a házakban, csak irtózat, gyász, megdöbbenés; az utcákon a szent borzalom egy neme. Nem lehetett látni még az ablakok és emeletek hosszú sorait sem, sem a kémények és tetők csipkézetét, sem a sáros és nedves kövezeten csillogó kőszavisszfényt. A szem, amely fölülről lenézett volna az árnyak e tömegébe, itt-ott, egyes körökben talán határozatlan fényeket pillantott volna meg, amelyek bizarr tört vonalakat emeltek ki, furcsa építmények körvonalait, hasonlóan a romok közt imbolygó fényekhez; itt voltak a barrikádok. Minden egyéb a sötétség tengere volt, ködös, sulyos, gyászos és föléje mozdulatlan és komor idomok gyanánt emelkedett a Saint Jacques-torony, a Saint-Merry-templom és még két-három ama nagy épületek közül, amelyekből az ember óriásokat csinál, az éj kísérteteket.

Ez elhagyatott és nyugtalanító utvesztő körül, azokban a városrészekben, ahol a párisi közlekedés nem semmisült meg és ahol egyes gyér lámpák ragyogtak, a légi szemlélő megkülönböztethette volna a kardok és szuronyok acélcsillogását, a tüzéség tompa dübörgését és a hallgatag zászló-

aljak percről-percre fokozódó nyüzsgését; félelmes öv, amely összébb szorult és lassan bezárult a zendülés körül.

A bekerített városszész olyan volt, mint egy rémitő üreg; mintha minden aludt vagy mozdulatlan lett volna benne és — mint láttuk — mindegyik utca csak sötétséget nyujthatott.

Vad sötétséget, tele kelepccékkal, tele ismeretlen és félelmes meglepetésekkel, ahova ijesztő behatolni és rémitő időzni, ahol azok, akik behatoltak, borzongtak azok előtt, akik várták őket, vagy azok, akik vártak, reszkettek azok előtt, akik jönni fognak. Láthatatlan harcosok minden utca-sarkon megbujva; a sir fedezékei az éjszaka sűrűsége alá rejtve. Vége volt. Semmi más világosság sem volt már remélhető, csak a puskák villáma, semmi más találkozás, csak a halál hirtelen és gyors megjelenése. Hol? hogyan? mikor? Nem lehetett tudni, de bizonyos és elkerülhetetlen volt. Itt, a küzdelemre kijelölt helyen, a kormány és felkelés, a nemzetőrség és a népi társaságok, a polgárság és a zendülés tapogatózva közelednek majd egymáshoz. Az egyikre nézve épp olyan volt a kényszerűség, mint a másakra nézve. Megölve, vagy győztesen kikerülni innen, immár ez az egyedül lehetséges kimenetel. Oly szélsőséges volt a helyzet, oly hatalmas a sötétség, hogy még a legfélénkebbeket is elszántság szállta meg, a legvakmerőbbeket rettegés.

Egyébként mindkét oldalról egyenlő düh, elkeseredés, elhatározás. Amazokra nézve előnyomulni annyi volt, mint meghalni és senki sem gondolt hátrálásra, ezekre nézve maradni annyi volt, niint meghalni és senki sem gondolt menekülésre.

Másnapra mindennek véget kellett érnie, akár ide, akár oda hajlik a győzelem, akár forradalom lesz a felkelésből, akár ötletszerű csetepaté! A kormány éppennyug átérezte, mint a pártok, a legkisebb polgár is érezte. Innen eredt az a szorongó gondolat, amely elvegyült ennek a városszésznek áthatlan sötétségébe, ahol mindennek el kell dőlnie; innen eredt az aggodalom fokozódása e csend körül, ahonnan katasztrófa fog kikerülni. Csak egy hang volt hallható, oly szivtépő hang, mint egy hörgés, oly fenyegető, mint egy átok, Saint-Merry vészharangja. Mi sem volt oly vérfagyasztó, mint ez a rémült és kétségbeesett harangszó, amely a sötétben sirt.

Mint gyakran megesik, ugy látszott, mintha a természet

ahhoz alkalmazkodott volna, amire az emberek készültek. Mi sem zavarta meg az egyezés gyászos harmoniáit. A csillagok eltűntek, sulyos felhők töltötték ki az egész láthatárt buskomor redőikkel. Fekete ég borult e holt utcákra, mintha óriási szemfedőt terítettek volna az óriási sir fölé.

Mialatt még teljesen politikai ütközet készült ugyanazon a helyen, amely annyi forradalmi eseményt látott már, mialatt a fiatalság, a titkos társulatok, az iskolák az elvek nevében és a középosztály az érdekek nevében közeledtek egymáshoz, hogy összeütközzenek, hogy megragadják és leküzdjék egymást, mialatt mindenki siettette és hívta a válság utolsó és döntő óráját, a távolban és a végzetserű városrészen kívül, a boldog és gazdag Páris ragyogása alatt eltűnő régi nyomorult Páris megközelíthetetlen mélységeinek legmélyén a nép komor hangjának tompa zugása volt hallható.

Ijesztő és szent hang, amely az állat bögséből és Isten igéjéből tevődik össze, amely elrémiti a gyengéket és figyelmezteti az okosakat, amely egyidőben alulról jön, mint az oroszán hangja és felülről, mint az ég zengése.

III. A szélső határ

Marius a vásárcsarnokokhoz érkezett.

Itt minden még csendesebb, sötétebb és mozdulatlanabb volt, mint a szomszédos utcákban. Mintha csak a sir jéghideg békéje jött volna ki a földből és terjedt volna el az ég alatt.

Mégis valami vörös fény emelte ki e fekete háttér előtt ama házak magas tetőzetét, amelyek a Rue de la Chanvrerie Saint-Eustache felől elzárták. Annak a fáklyának visszfénye volt, amely a malagai barrikádban égett. Marius e vörösség felé tartott. A Marché-aux-Poires-ra vezette őt és megpillantotta a Rue des Pêcheurs sötét torkolatát. Betért. A felkelők őrszeme, aki a másik oldalon őrködött, nem vette észre. Egész közel érezte magát ahhoz, amit keresett és lábujjhegyen ment. Így elérkezett a Rue Mondétour rövid szakaszának sarkához, amelyet, mint tudjuk, Enjolras a külvilággal való érintkezés egyedüli útja gyanánt meghagyott. Az utolsó ház sarkán, balról, benézett a Mondétour-utcába.

Kissé túl az utcácska és a Rue de la Chanvrerie fekete sarkán, amely széles árnyékot vetett oda, ahol Marius rejtő-

zött, némi fényt vett észre a kövezeten, a kocsmá egy darabkáját és hátul valami idomtalan alkotmányban pislogó lampiont és térdükön tartott puskákkal kuporgó embereket. Mindez tiz ölnyre volt tőle. A barrikád belseje volt.

Az utcácskát jobbról szegélyező házak eltakarták szeme elől a kocsmá hátralevő részét, a nagy barrikádot és a zászlót.

Mariusnak már csak egy lépést kellett megtennie.

Ekkor a szerencsétlen fiatalember leült egy ütközőköre, keresztbefonta karjait és apjára gondolt.

Arra a hősiés Pontmercy ezredesre gondolt, aki oly büszke katona volt, aki a köztársaság alatt Franciaország határát őrizte és a császár alatt Ázsia határát érintette, aki látta Génúát, Alexandriát, Milánót, Torinót, Madridot, Bécsét, Drezdát, Berlint, Moszkvát, aki Európa minden győzedelmes csataterén ugyanannak a vérnek cseppjeit hozta, amely az ő, Marius, ereiben is csergedez, aki idő előtt öszült meg a fegyelemben és parancsolásban, aki összecsomózott tábori övvel, mellére leeső vállrojtokkal, löportól megfeketedett kokárdával, a sisaktól megráncosodott homlokkal élt a barakkban, a táborban, a kötőrő helyeken és aki husz év mulva sebhelyes arccal tért meg a nagy háboruból, mosolyogva, egyszerűen, nyugodtan, csodálatraméltóan, tisztán, mint egy gyermek, miután mindent megtett Franciaországért és semmit sem tett ellene.

Marius azt mondta magában, hogy az ő napja is eljött, hogy végre az ő órája is ütött, hogy apja után ő is vitéz, rettenthetlen, vakmerő lesz, a golyók elé szalad, mellét nyujtja a szurdnyoknak, kiontja vérét, keresi az ellenséget, keresi a halált, hogy ő is harcolni fog és leszáll a csataterre és hogy az a csatater, ahova leszáll, az utca és hogy az a háboru, ahova indul, polgárháboru!

Örvényként látta maga előtt megnyilni a polgárháborut és látta, hogy ide fog beesni.

Ekkor megfordult.

Apja kardjára gondolt, amelyet nagyapja zsibárusnak adott el és amelyet ő oly fájdalmasan sajnált. Azt mondta magában, hogy jól tette az a vitéz és tiszta kard, hogy elvonta magát előle és felháborodva homályba merült, hogy midőn ily módon elmenekült, értelmes volt és előre látta a jövőt, megérezte

a folyókák háboruját, a kövezetek háboruját, a pinceablakokon át való lövöldözéseket, a hátulról adott és kapott sebeket. Marengo-ból és Friedland-ból hazatérve, nem akart a Rue de la Chanvrerie-ba menni. Azután, amit az apával cselekedett, nem akarta ezt cselekedni a fiuval! Azt mondta magában, hogy ha itt volna az a kard, ha elvette volna holt apja ravataláról és most ide merné hozni ez éjszakai utcai ütközetbe franciák között, akkor a kard bizonyára égetné kezeit és úgy lángolna előtte, mint az angyal kardja! Azt mondta magában, hogy boldog, hogy a kard nincs itt és hogy eltűnt, hogy jól van így, hogy nagyapja volt apja dicsőségének igazi őre, hogy jobb, hogy az ezredes kardját az árverésen kikiáltották, a zsbárusnak adták el, ócska vas közé dobták, mintsem most a haza vérént ontotta volna.

Majd keservesen sirni kezdett.

Ez borzasztó. De mitévő legyen? Nem tud Cosette nélkül élni. Minthogy ő elment, neki meg kell halnia. Nem adta-e neki becsületszavát, hogy meghal? A leány ennek tudatával ment el, vagyis kedvére volt, ha Marius meghal. Meg aztán világos, hogy Cosette már nem szereti őt, hiszen úgy elment, anélkül, hogy értesítette volna őt, egy szó, egy levél nélkül, pedig tudta címét. Mire jó élni és minek élne most már? Meg aztán idáig jönni és meghátrálni! megközelíteni a veszélyt és megszökni! belenézni a barrikádba és kereket oldani! reszketve kereket oldani ily szavakkal: utóvégre beérem ezzel, láttam, ez elég, a polgárháboru ez, odébb állok! Elhagyni barátait, akik várnak reá! akiknek talán szükségük van reá! akik egy marékkal vannak egész hadsereg ellen! Egyszerre megtagadni mindent, a szerelmet, a barátságot, szavát! A hazafiság ürügyét adni gyávaságának! De ez lehetetlen és ha apjának árnýéka itt volna a sötétben és őt meghátrálni látná, kardlapal hajtáná előre és rákiáltana: Előre, te gyáva!

Kusza gondolatainak hatalmában lehorgasztotta fejét.

Hirtelen kiegyenesedett. Ragyogó világosság gyult ki lelkében. A sir szomszédságában a gondolkodás kitágul; a halál közelléte megmutatja az igazat. Annak a küzdelemnek látomása, amelybe, mint érezte, talán be fog lépni, már nem siralmasnak, hanem nagyszerűnek tűnt fel előtte. Az utcai háboru hirtelen, nem tudni, a lélek mily belső munkája útján, átváltozott gondolatának szeme előtt. Tömegesen tértek vissza ál-

modozásának viharos kérdőjelei, de már nem bántották. Egyiküket sem hagyta válasz nélkül.

Nézzük csak, miért is háborodna fel apja? nincsenek-e oly esetek, midőn a felkelés a kötelesség méltóságára emelkedik? miben kicsinyithetné le a küszöbön álló ütközet Pontmercy ezredes fiát? Nem Montmirail, sem Champaubert ez, egészen más. Nincs már szent területről szó, hanem szent eszméről. Igaz, a haza panaszkodik, de az emberiség tapsol. Igaz-e egyébként, hogy a haza panaszkodik? Franciaország vérzik, de a szabadság mosolyog és a szabadság mosolya előtt Franciaország elfelejti sebeit. Meg aztán ha még magasabbról nézzük a dolgokat, mit beszélünk a polgárháboruról?

Polgárháboru? mit jelent ez? Nem talán külső háboru is? Mintha minden emberek közt viselt háboru nem volna testvérháboru! A háborunak csak célja adja meg jellegét. Nincs sem külső háboru, sem polgárháboru, csak igazságtalan és igazságos háboru van. Mindaddig, míg az emberiség nagy konkordátumát meg nem kötik, a háboru, legalább is az, amely a jövő felé törekszik, amely siet, a maradi multtal szemben, szükséges lehet. Mit vethetnek a háboru szemére? A háboru csak akkor válik szégyenné, a kard csak akkor válik gyilokká, midőn megöli a jogot, a haladást, az észet, a civilizációt, az igazságot. Ekkor, akár külső, akár polgárháboru, méltatlan és bűn a neve. Az igazság szentségén kívül mily joggal vetné meg a háboru egyik formája a másikat? mily joggal tagadná meg Washington kardja Camille Desmoulins lándzsáját? Leonidas a külső ellenség ellen, Timoleon a zsarnok ellen, melyikük nagyobb? az egyik a védő, a másik a szabadító. Megbélyegezhetünk-e anélkül, hogy a céllal törődnénk, minden fegyverfogást a városban? akkor illessük gyalázzattal Brutust, Marcellt, Arnould de Blankenheimt, Colignyt. Háboru a bozótban? Háboru az utcán? Miért ne? ez volt Ambiorix, Artevelde, Marnix, Pelagius háboruja. De Ambiorix, Róma ellen küzdött, Artevelde Franciaország ellen, Marnix Franciaország ellen, Pelagius a mórok ellen, mindnyájan idegenek ellen. Nos, a monarchia az idegen, az elnyomás az idegen, az isteni jog az idegen. A zsarnokság épügy megsérti az erkölcsi határt, mint ahogy a hódítás megsérti a földrajzi határt. Elűzni a zsarnokot vagy elűzni az angolt, mindkét esetben csak területünket vesszük vissza. Eljön az idő, amikor már nem elég a

tiltakozás; a filozófia után cselekvésre van szükség; az eleven erő valósítja meg, amit az eszme előrajzolt; a *Leláncolt Prometheus* kezd, Aristogeiton tetézi be; az Enciklopédia megvilágosítja a lelkeket, augusztus 10. — felvillanyozza őket. Aischylos után Thrasybulos, Diderot után Danton. A tömegek hajlanak arra, hogy egy urnak alávéssék magukat. Hajlamosak az apáthiára. A tömeg könnyen átengedi magát az engedelmességnek. Fel kell rázni, taszigálni őket, keményen kell bánni az emberekkel felszabadításuk jótettének érdekében, meg kell sérteni szemüket az igazság képével, rettenetes kívétkben kell reájuk vetni a fényt. Szükséges, hogy őket magukat kissé földre sujtsa saját üdvük; ez a káprázat felébreszti őket. Innen ered a vészharangok és a háboruk szükségessége. Szükséges, hogy nagy harcosok támadjanak, szerencsésjűkkel megvilágítsák a nemzeteket és felrázzák ezt a szomorú emberiséget, amelyet az isteni jog, a cézári dicsőség, az erőszak, fanatizmus, a felelőtlen hatalom az abszolút felségjogok borítanak; azt a tömeget, amely bután azzal foglalkozik, hogy alkonyati ragyogásukban szemlélje az éj e sötét diadalait. Le a zsarnokkall De mi az? Kiről beszél? Lajos Fülöpöt nevezi zsarnoknak? Nem, époly kevésbé, mint XVI. Lajost. Mindketten azok, amit a történelem jó királyoknak szokott nevezni. De az elveket nem lehet felaprózni, az igaz logikája egyenes vonalú, az igazságnak az a sajátága, hogy hijával van az előzőekenységnek. Így hát semmi engedményt, vissza kell szorítani az ember minden sérelmét. XVI. Lajosban az isteni jog van meg, Lajos Fülöpben a *mert Bourbon*. Mindketten bizonyos mértékig képviselik a jog elkobzását és hogy az általános bitorlás letörjük, velük is szembe kell szállni. Kell, hiszen Franciaország az, aki mindig kezd. Ha Franciaországban elbukik az ur, akkor mindenütt elbukik. Szóval, visszaállítani a társadalmi igazságot, visszaadni trónját a szabadságnak, visszaadni a népet a népnek, visszaadni az embernek rendelkezési jogát, visszahelyezni a bibort Franciaország fejére, a maguk teljes épességében helyreállítani a józan ész és egyenlőséget, az antagonizmust csirájában elfojtani azáltal, hogy mindenkit visszaadunk önmagának, megsemmisíteni az akadályt, amelyet a királyság állít az óriási általános egyetértés elé, a jog színvalóra emelni az emberi nemet, — lehet-e ennél igazságosabb ügy és ennélfogva lehet-e ennél nagyszerűbb háború? Ezek a

háboruk alkotják meg a békét. Az előítéletek, kiváltságok, babonák, hazugságok, zsarolások, visszaélések, erőszakosságok, máltánytalanságok, sötétségek roppant vára emelkedik még a világ fölé a gyűlölet tornyaival. Le kell rombolni. Romba kell dönteni ezt a szörnyű tömeget. Austerlitznél győzni nagy dolog, elfoglalni a Bastillet óriási.

Senki nincs, aki ne vette volna észre önmagán, hogy a lélek — és éppen ez mindenütt jelenvalóságával komplikált egységének csodája — valami különös képességgel a leghevesebb válságok közepette majdnem hidegen okoskodik és gyakran megesik, hogy a csüggedt szenvedély és mély kétségbeesés éppen legsötétebb monológjának kinjai közt egyes tárgyakkal foglalkozik és tételeket vitat meg. A logika elegyedik a gyötrelembe és a syllogizmus fonala el nem szakadva uszik a gondolat sötét viharában. Ez volt Marius lélekállapota.

Igy elgondolkozva, bódultan, de elszántan, mégis még habozva és mindent összevéve, remegve attól, amit csinálni fog, szeme a barrikád belsejébe hatolt. A felkelők halkán beszélgettek ott, nem mozdultak és érezni lehetett a csendnek azt a nemét, amely a várakozás utolsó fázisát jelzi. Fölöttük, egy harmadik emeleti kis ablakban Marius valami nézőt vagy tanút vett észre, aki sajtószerűen figyelmesnek látszott. A Le Cabuc által megölt házmeister volt. Alulról, a kövek közt tűzött fáklya visszfényében csak homályosan volt ez a fej felismerhető. E homályos és határozatlan világításban mi sem volt furcsább e sápadt, mozdulatlan, csodálkozó arcnál, nyitott, merev szemekkel és tátott szájjal, borzas hajával, amint a kíváncsiság helyzetében hajolt ki az utcára. Mintha az, aki meghalt, azokat nézné, akik a halál előtt állnak. Az a hosszú vérpatak, amely e fejből fakadt, vörhenyes ereken folyt le a kis ablakból az első emelet magasságáig, ahol megakadt.

TIZENNEGYEDIK KÖNYV

A reménytelenség magasztossága

I. A lobogó — első felvonás

Nem történt semmi. Saint-Merry-ben tizet kongatott az óra. Enjolras és Combeferre, karabéllyal kezükben, épp leülni készültek a nagy barrikád elvezetőárkának szélén. Szóltanul

figyeltek, hallgatództak, még a legmesszibbről jövő léptek tompa zaját is meglesni igyekezvén.

E szomorú, nyomasztó csend közepette egy vidám, tiszta, fiatal hang, amely mintha Saint-Denis felől érkezne, csendült föl hirtelen s a *Holdvilágnál* kezdetű régi népdal dallamára ezt a verset énekelte, amelyet a kakas kukorékolásához hasonló rikoltással fejezett be:

*Könnyezik az orrom,
Bugeaud barátom.
Küld ide a zsandárt,
Hadd látom!
Kék kaputos,
Tollas csákó,
Itt a város végel
Co-cocorico!*

Kezet fogtak.

— Ez Gavroche! — szólalt meg Enjolras.

— Nekünk szól a jeladása, — mondotta Combeferre.

Riadt futás zaja verte föl a néptelen utca csöndjét. Egy ember kapaszkodott föl bohócnál is fürgébb mozdulattal az omnibuszra, s ime, Gavroche szökelt a barrikád mögé s fuldadozva lihegte:

— A puskám!... A puskám! Itt vannak!

Villamos rezzenés futott végig az egész barrikád mentén és szinte hallani lehetett, amint a kezek a fegyverek után nyultak.

— Nesze, itt a karabélyom! — szól Enjolras a fickóhoz.

— Nem kell! A puskát akarom! — felelte Gavroche.

És ezzel megragadta Javert puskáját.

Két előőrs tért vissza és csaknem egyidőben vonult be Gavroche-sal együtt. Az utca végéről való őrs s a Petite-Truanderie őrszeme volt. A ruelle des Prêcheurs őrszeme a helyén maradt, ami jele volt annak, hogy a hidak és a csarnokok felől veszedelem nem fenyeget.

A lobogóra hulló fény csillogásában a Rue de la Chauverrie és alig látható kövezete a fölkelők szemében olybá tűnt föl, mintha valami nagy, homályos előcsarnok tárult volna föl a bizonytalan párafelhőben.

Mindenki elfoglalta a harc esetén részére kijelölt állását.

Negyvenhárom fölkelő, köztük: Enjolras, Combeferre, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Bahorel és Gavroche letérdelt a nagy barrikádon; fejük egyszintben volt a torlasz gerincével, puskáiknak és karabélyaiknak lőréséken keresztül a kövezetre irányított csöve pedig tüzelésre készen, némán várt és figyelt. Feuilly parancsnoksága alatt hat fölkelő, célba irányított puskával kezükben, a Corintus két emeletének ablakai mögött foglalt állást.

Néhány pillanat elteltével sulyos, kimért lépések zaja hangzott föl tisztán Saint-Leu felől. És ez a zaj, előbb gyöngén, majd hangosabban, végül sulyosan és dübörögve közeledett lassan, de szakadatlanul és föltartóztathatatlanul, nyugodt és rémületes folytonossággal. Semmi egyéb, egyedül csak ez volt hallható. A vezér szobrának némasága és lármája volt ez egyuttal, csakhogy ezekben a köre dobbantott lépésekben volt valami rendkívüli, valami sokszorozott, ami a tömeg és a kisértetiesség gondolatát keltette föl egyszerre. Mintha a Légió félelmetes szobra lépkedett volna. A lépések egyre közeledtek; mindinkább közelebb érve, most hirtelen megszűntek. Az utca tulsó végéről mintha sok ember lélekzetvétele hallatszanék. Látni azonban semmit sem lehetett, csak a sűrű sötétség mögött tünt ről a tűvékonyságu s alig észrevehető fémszálak izgó mozgó erdeje, hasonlatosan ahhoz a megnevezhetetlen, villódzó hálószövethez, amit az elszunnyadás pillanatában, az álom első káprázata közt lát az ember lehuny szemhéja alatt. A fáklya távoli visszfényétől homályosan megvilágított szuronyok és puskacsövek voltak azok!

Még mindig csönd van, mintha mindkét részről valamire vártak volna. Egyszer csak e sötétség mélyéből fölhangzott egy hang, amely már azért is baljóslatu volt, mert látni senkít nem lehetett, s amely úgy hangzott, mintha maga a sötétség szólalt volna meg, amint kiáltotta:

— Állj! Ki vagy?

És ugyanabban a pillanatban hallani lehetett a lövésre kész helyzetbe levágódó puskák csörrenését.

Enroljas válaszolt átható, kevély hangon:

— Francia forradalom!

— Tűz! — kiáltotta az a hang.

Mint hogyha valami nagy kohó ajtaja nyílt volna ki és

csukódott volna be hirtelen: biborszínű fény vetődött az egész utca házainak homlokzatára.

Iszonyatos dördülés rázta meg a barrikádot. A vörös zászló lehanyatlott. A sortűz oly heves és oly sűrű volt, hogy eltörte a zászló nyelét, azaz hogy az omnibusz rudjának csucsat. A házak párkányzatáról visszapattanó puskagolyók becsapódtak a barrikádok mögé, ahol sokan megsebesültek.

Ennek az első sortűznek a hatása dermesztő volt. A támadás olyan kegyetlenül heves volt, hogy még a legmerészebb embereket is gondolkodóba ejtette. Nyilvánvalónak látszott, hogy legalább is egy teljes ezred áll szemben velük.

— Bajtársak! — kiáltotta Courfeyrac. — Ne vesztegessük el a puskaport hiába, hanem várjunk a válással mindaddig, amig valamennyien benn lesznek az utcában.

— Mindenekelőtt azonban — föl a lobogóval! — mondotta Enjolras.

És már föl is kapta a lobogót, amely épp a lába elé hullott.

Tulnan felhangzott a puskák töltővesszőinek zaja. A csapat újra töltötte fegyvereit.

Enjolras ismét megszólalt:

— Nos, lássuk csak: kinek van helyén a szive? Ki tüzi ki újra a lobogót a barrikádra?

Semmi válasz. Most, amikor valamennyi puska csöve rája irányul, fölmászni a barrikádra: egyértelmű volt a halállal. Még a legvitézebb is vonakodott halálra szánni magát. Maga Enjolras is megborzadt tőle. Megismételte :

— Hát senki sem jelentkezik?

II. A lobogó — Második felvonás

Amióta a Corintus-ban időztek s elkezdték a barrikád építését, Mabeuf apóval senki nem törődött. Pedig Mabeuf apó nem tágitott a csapat mellől. Behuzódott a kocsma földszintes szobájába s leült a söntés mögött. Itt azután mintegy önmagába mélyedt. Se hallott, se látott s mintha még gondolkodni is megszűnt volna. Courfeyrac és még mások is, két vagy három izben megszólították, figyelmeztették a veszélyre, kényszeríteni akarván őt, hogy huzódjék hátrább; de biz' mintha nem is hallotta volna beszédjüket Mabeuf apó. Ha nem szól-

tak hozzá, az ajka mozgott, mintha beszélgetne valakivel; de mihelyt valaki szólt hozzá, ajka elnémult s a tekintetéből mintha kihalt volna minden élet. Néhány órával a barrikád megostromlása előtt, Mabeuf apó elfoglalta a helyét, ahonnan el sem mozdult többé; két öklét a térdén pihentette, a fejét előre nyujtogatta, mintha valami mélységbe tekintene alá. Ebből a helyzetéből azután senki és semmi ki nem bírta mozdítani, s mintha az esze is másutt járt volna és nem a barrikádon. Mikor azután mindenki elfoglalta a számára kijelölt helyet, az alsó teremben nem maradt senki más, csak a gyám-oszlophoz kötözött Javert, a Javert-t kivont karddal őrző fölkelő és ő, Mabeuf apó. A támadás pillanatában, a dördülést követő légrázkódás őt is elérte s erre mintha fölébredt volna. Hirtelen talpra ugrott, végigment a termen s abban a pillanatban, mikor Enjolras épp megismételte a fölhívást, hogy „Hát senki sem jelentkezik?” — az öreg Mabeuf apó megjelent a kocsmá küszöbén.

Megjelenésére mozgolódás támadt a tömegben. Felhangzott egy kiáltás:

— Nini a szavazó! A nemzetgyűlés tagja! A nép képviselője!

Valószínű, hogy Mabeuf mindezt nem hallotta. Egyenesen Enjolras felé tartott — a fölkelők babonás félelemmel állottak félre utjából — s kiragadván a lobogót a dermedten hátráló Enjolras kezéből, anélkül, hogy valaki föltartóztatta vagy támogatta volna, ez a nyolcvanesztendős aggastyán reszkető fejjel, de szilárd léptekkel, lassan elindult s hágott is már a barrikád mögött kőkockákból összerakott lépcsőn fölfelé. Ez a jelenet annyira komor és magasztos volt, hogy körülötte mindenki szinte egyszerre kiáltotta: „Le a kalappal!” — Egy-egy lépcsőfok után a látvány még megrendítőbb volt. Ősz haja, öregségtől összeaszott arca, ráncos, kopasz homloka, mélyen beesett szeme, a döbbenettől nyitott szája, a vörös lobogót magasra emelő vézna karja mintegy kiváltak a sötétség háttéréből és megnövekedtek a fáklya rőt, véres fényében. Mintha a 93-asok kísérteties szellemalakja szállt volna ki a földből, a rémuralom lobogójával kezében!

Mikor Mabeuf apó a legfelső lépcsőfokra lépett; mikor ez a reszkető, iszonyatos rémalak ezerkétszáz láthatatlan puskával szemben és arccal a halál felé fordulva, melynél erősebb-

nek látszott, megállott s a romhalmaz tetején fölegyenesedett — a sötétségben az egész barrikád valami természetfölötti, roppant nagyszerű látványt nyújtott.

Olyan csend támadt, mint amilyen csak a csodákat szokta körülvenni.

És e csönd közepette a vén Mabeuf apó meglengette a vörös lobogót és fölkiáltott:

— Éljen a forradalom! Éljen a köztársaság! Testvériség, Egyenlőség! és a Halál!

A barrikádról halk és hadaró suttogást lehetett hallani, mint mikor a pap sietve mormolja az imát. Valószínűleg a rendőrfőnök tette meg hivatalos intelmét az utca tulsó végéről.

Majd ugyanaz a messzehangzó hang, amely az imént „Állj! Ki vagy!” kiáltozta, ismét megszólalt:

— Menj le onnan!

Mabeuf apó sápadtan, révedező szemmel, amelyben mintha az elmezavar szomoru lángja csillant volna föl, magasra emelte a lobogót és megismételte:

— Éljen a köztársaság!

— Tűz! — kiáltotta az a bizonyos hang.

Kartácstűzhöz hasonló második sortűz zudult a barrikádra.

Mabeuf apó térdre bukott, de azután ismét fölegyenesedett s kiejtvén kezéből a lobogót, keresztbe font karokkal, egész hosszában, mint valami zsák, hanyattvágódott a kövezeten.

Patakként ömlött a vére; sápadt, szomoru feje mintha az eget nézné.

Valamiféle magasztos meghatottság ejtette rabul a fölkelőket, akik még védekezni is elfelejtettek s rémülettel egyes tisztelettel közeledtek a holttesthez.

— Oh, micsoda emberek ezek a királygyilkosok! — szólt Enjolras.

Courfeyrac odahajolt Enjolras füléhez:

— Egyedül neked sugom meg, mert nem akarom a lelkesedést lelohasztani. Lehetett ez az ember minden egyéb, csak királygyilkos nem. Ismertem őt. Mabeuf apó volt a neve. Meg nem foghatom, mi szállhatta meg őt ma! Afféle hájfejű ember volt biz ő kelme. Nézd meg csak a fejét!

— Hájfejü, de Brutus-szívü ember volt, — felelte Enjolras.

Majd emelkedett hangon folytatta:

— Polgártársak! Ime, a vének adnak példát a fiataloknak. Mig mi tétováztunk, ő cselekedett. Mi meghátráltunk, ő ment előre! Ime, akik az öregségtől reszketnek, példát adnak azoknak, akik a félelemtől reszketnek. Ezt az őst tekintse szentnek a haza! Az élete hosszú volt, a halála fenséges. Most pedig helyezzük a holttestet biztonságba s védelmezze mindenki ezt a holt öreg embert úgy, mintha csak saját élő édesatyját védelmezné. Jelenléte itt, köztünk, tegye bevehetetlenné a barrikádöt!

Komor, erélyes morajlás jelezte, hogy mindannyian helyeslik e szavakat.

Enjolras lehajolt, fölemelte az öreg ember fejét s hevesen homlokon csókolta; majd széttárta annak karjait s gyöngéd kimélettel, mintha csak attól félne, hogy fájdalmat okoz neki, lehuzta róla a kabátot s odamutatva a véres lyukakra, így szólt:

— Ime, most már ez a mi lobogónk!

III. Jobb lett volna, ha Gavroche elfogadja Enjolras karabélyát

Mabeuf apó holttestét özvegy Hucheloup-né fekete sálkendőjével takarták le. Puskáikból hat ember hordágyat hevenyészett, ráfektették a holttestet s födetlen fejjel, ünnepélyes, lassu menetben az alsó terem nagy asztaláig cipelték.

Komoly és szent munkájukkal egészen elfoglalva, ezek az emberek még csak nem is törődtek azzal a veszedelmes helyzettel, amelybe jutottak.

Midőn a holttestet a még mindig érzéketlen, közönyös Javert mellett vitték el, Enjolras így szólt a kémhez:

— Most rajtad a sor!

Ezalatt a kis Gavroche — aki egyedül maradt meg a helyén és éberén figyelt — mintha embereket látott volna lábujjhegyen a barrikád felé lopakodni. Hirtelen felkiáltott:

— Vigyázat, emberek!

Courfeyrac, Enjolras, Jean Prouvaire, Combeferre, Joly, Bahorel, Bossuet, mind valamennyien, rohanvást jöttek ki a

kocsmából. Szinte már alig volt idejük, mert a barrikád fölött szuronyok csillogó sokasága villant föl. Tagbaszakadt rendőrkatónák törtek be; némelyek átmásztak az omnibuszon, többen pedig a réseken át nyomultak be, maguk előtt taszigálva a kis fickót, aki hátrált ugyan, de nem tágitott.

Elérkezett a válságos pillanat. Az árvízveszedelemnek az az első retentő pillanata volt ez, mikor a folyó eléri a gát színvonalát és kezd beszivárogni a réseken át. Még egy pillanatot s a barrikád — elveszett!

Bahorel rárohant az első betolakodó rendőrkatónára s egyetlen karabélylövessel megölte; a második rendőrkatona azonban viszont Bahorel-t szurta keresztül szuronyával. A harmadik rendőrkatona már földre sujtotta Courfeyrac-ot, aki felordított: „Ide, mellém!” — A leghatalmasabb rendőrkatona, valóságos emberkolosszus, szuronyt szegezve rohant egyenesen Gavroche felé. A gyerkőc kicsiny kezével megragadta Javert ormóttan nagy puskáját, célba vette az óriást és a puskát — elsütötte. A puska csütörtököt mondott. Javert nem töltötte meg a puskáját. Az óriás rendőrkatona hangosan elnevette magát s fölemelt szuronyát a gyermekre irányozta.

Mielőtt azonban a szurony Gavroche-ra lecsaphatott volna, a szuronyos puska hirtelen kiesett a rendőrkatona kezéből: egy golyó találta homlokán s az ember-kolosszus legott hanyattvágódott. Egy második golyó a mellén érte s a földre terítette azt a rendőrkatónát, aki Courfeyrac-ot dögönyözte.

Marius volt, aki épp most érkezett a barrikád mögé.

IV. A lőporoshordó

Marius, aki a rue Mondétour kanyarulatánál rejtőzködött, tétovázva és reszketve szemlélte végig az ütközet első jeleneteit. Csakhogy nem bírt ám sokáig ellentállni annak a parancsoló és titokzatos szédületnek, amit bátran nevezhetnénk a feneketlen mélység vonzó csábitásának. A fenyegető veszély láttára — miután Mabeuf apónak, ennek a titokzatos, szomorú rejtélynek halálát végignézte, — mikor Bahorel-t megölték; mikor Courfeyrac azt kiáltotta, hogy: „Ide, mellém!” — mikor azt a gyermeket halálos veszedelem fenyegette; mikor barátain segíteni kellett, avagy bosszút állni

miattuk: Marius tétovázása legott megszűnt s egy-egy pisztollyal két kezében, egyenesen belerohant a kézitusa kellő közepébe. Az első pisztolylövessel megmentette Gavroche-t, a másodikkal kiszabadította Courfeyrac-ot.

A puskatüz hallatára s a sebesült rendőrkatonák kiáltására a támadók fölmásztak a sáncművek tetejére, amelyen most, derékig kimagaslottan, egy csapat rendőrkatonára, sor-katonaság, külvárosi nemzetőrök jelentek meg fegyverrel kezükben. Immár elfoglalták a barrikád több, mint két harmadát, de az övezet belsejébe leugrani nem mertek, mintha valamiféle csapdától félnének. A barrikád sötét mélyére olyan félelemmel néztek le, mintha oroszlánbarlang volna. A fáklya fénye csak szuronyokra, szörkucs mákra és riadt, izgatott arcokra esett.

Marius most már fegyvertelen volt, hiszen kilőtt pisztolyait eldobta magától. A földszinti teremben azonban, az ajtó közelében, egy löporoshordót pillantott meg.

Amint megfordult s arra felé nézett, egy katona célba vette őt. Abban a pillanatban azonban, mikor a katona végezni akart Marius-szal, puskája csövét egy kéz kapta el s fogta be a nyílását. Az a bársonynadrágos, fiatal munkás volt, aki rohanvást ugrott oda. A lövés eldőrdült, átfurta a kezét, sőt talán magát a fiatal munkást is, mert elbukott, de a golyó nem találta el Marius-t. A pára és a füst közepette mindezt inkább csak sejteni lehetett, semmint látni. Marius, a földszinti terembe lépve, alig hogy éppen felocsudott. Zűrzavaros káprázatban látni vélte a reá irányított puska csövét s azt a kezét, amely annak nyílását befogta, sőt mintha a lövést is hallotta volna. Az ilyen és efféle pillanatokban a látott dolgok mintegy elmosódva suhannak el, s az ember egyik képnél sem időzik sokáig, mert mintha valami titokzatos erő hajtaná a még nagyobb sötétség felé, s minden oldalról felhő és pára veszi körül.

A felkelők, meglepetve ugyan, de meg nem rettenve, ujrásorakoztak. Enjolras rájuk kiáltott:

— Várjatok! Ne lövöldezzetek vaktában!

Csakugyan: első zavarukban az emberek egymást sebesíthették volna meg. Legtöbben az elsőemelet és a padlás ablakait foglalták el, ahonnan beláthatták az ostromlók táborát. A legelszántabbak, élükön Enjolras, Courfeyrac, Jean

Prouvaire és Comberre-rel, kihívóan és fedetlenül támaszkodtak a hátulsó házak falához és fordultak szembe a barrikád gerincén sorban álló katonákkal és nemzetőrökkel.

Mindez pedig sietség nélkül s azzal a sajátos és vésztes komolysággal ment végbe, amely a kizárólag szokta megelőzni. Az emberek mindkét részről célba vették egymást oly közvetlen közélről, hogy szinte átbeszélhettek egymásnak. Mikor már ott tartottak, hogy a szikra no, most már tüstént kipattan: egy körgalléros, széles vállrojtos tiszt fölnyújtotta a kardját és átkiáltott:

— Tegyétek le a fegyvert!

— Tűz! — válaszolt reá Enjolras.

A két dördülés egyszerre hangzott el, s a füst mindent elborított. A fanyar és fojtó füstben elhaló, tompa nyögéssel vonaglottak a sebesültek és a haldoklók.

Mikor a füst oszladozni kezdett, láthatóvá lett a harcosok megvilágított két csapata, de még mindig ugyanazon a helyen, amint ujrátölti a fegyvereit.

E pillanatban mennydörgő hang zugott föl:

— Takarodjatok innen, vagy a levegőbe röpittem a barrikádot!

Valamennyien abba az irányba tekintettek, ahonnan a hang jött.

Marius ekkor bement a földszinti terembe, fölkapta a löporoshordót s a sáncövezetet betöltő füst és fekete köd védelme alatt végigkuszott a barrikád mentén addig a kockakövekből összerakott örházig, amelyen az odaerősített fáklya égett. Kiragadni onnan a fáklyát, hogy helyébe a löporoshordót tegye és hogy a körakást a hordóra döntse, melynek teje ijesztő készséggel roppant be — mindez a művelet Mariusnak annyi idejébe került, hogy éppen csak lehajolt és fölegyenesedett. Most azután a nemzetőrök, a rendőrkatonák, tisztek és közkatonák, akik a barrikád tulsó végén csoportosultak, a kockaköveken állva, rémülettel nézték Marius-t, amint fáklyával kezében, végzetes elhatározástól besugárzott büszke arccal, a fáklya lángját amaz iszonyatos körakás felé nyújtotta, ahol látni lehetett a behorpadt tetejű löporoshordót.

— Takarodjatok innen, vagy a levegőbe röpittem a barrikádot! — kiáltotta Marius rémületes hangon.

A nyolcvanéves Mabeuf után Marius megjelenése a barrikádon az ifju forradalom látományaként hatott a régi forradalom tüneménye után.

— Fölrobbantod a barrikádot? — kiáltotta oda neki egy altiszt. — Hiszen akkor magadat is a levegőbe röpited!

— Ugy van, magamat is! — felelte Marius.

És máris közelebb nyujtotta a fáklyát a hordóhoz.

A torlaszon azonban már nem volt senki. Halottaik és sebesültjeik hátrahagyásával a támadók nagy kavarodás közepette, rendetlen tömegben vonultak vissza az utca tulsó vége felé s ott ismét eltűntek az éji homályban. Menekült, ki merre látott.

A barrikád felszabadult.

V. Jean Prouvaire verseinek vége

Most azután valamennyien Marius-t vették körül. Courfeyrac egyenesen a nyakába ugrott.

— Itt vagy tehát!

— Mily szerencse! — mondotta Combeferre.

— Épp jókor jöttél! — jegyezte meg Bössuet.

— Nélküled végem lett volna! — szólta ismét Courfeyrac.

— Ön nélkül én is pácban volnék most! — toldotta meg Gavroche.

Marius megkérdezte:

— Hol a parancsnok?

— Te vagy az! — mondotta Enjolras.

Marius a fejét egész nap kohónak érezte, most pedig mintha örvény kavargogna az agyában. Csakhogy ez az örvény, amely voltaképen az ő belsejében kavargott, olybá tűnt föl neki, mintha az rajta kívül volna s el akarná nyelni őt magát. Az volt az érzése, mintha mérhetetlen távolság választaná el az élettől. Örömmel és szerelemmel teli két verőfényes hónapja ime, hirtelen ebben a szörnyű örvényben ért véget. A számára végkép elveszett Cosette; ez a barrikád itt; a köztársaságért hősi halált halt Mabeuf, ő maga pedig mint a fölkelők vezére — mindez együttvéve nyomasztó lázálomnak tűnt föl neki. Ugyancsak föl kellett csavarnia az eszét, hogy ráeszméljen: nini, hiszen mindez itt, ami körülötte van, a legkomolyabb valóság! Marius-nak még nagyon

is rövid volt az élete ahhoz, hogy tudja: mi sem áll közelebb a megvalósuláshoz, mint a lehetetlen és hogy mindig épp arra kell elkészülve lennünk, ami váratlan. A saját drámáját úgy nézte végig, mint valami érthetetlen szindarabot.

Homályos gondolatai közepette Marius meg sem ismerte az oszlophoz kötözött Javert-t, aki a barrikád egész ostroma alatt még a füle bojtját sem mozgatta és aki a vértanu megadásával s a bíró fölényességével szemlélte a körülötte kavarogó lázongást. Marius rá sem hederített.

Az ostromlók ezalatt nem mozgolódtak.. Hallani lehetett ugyan lépteik és csoportosulásuk zaját az utca tulsó végéről, de nem próbálkoztak; lehet, hogy parancsra vártak, de az is lehet, hogy mielőtt ennek a bevehetetlen sáncvárnak ostromát megismételnék, erősítésekre várnak. A fölkelők őrsemekeket állítottak föl s közülök nehányan, akik orvostanhallgatók voltak, a sebesültek gondozásához láttak.

A kocsmából kidobálták az asztalokat, annak a kettőnek kivételével, amelyet a tépés és a töltények számára tartottak fenn; nemkülönben annak az asztalnak kivételével, amelyen Mabeuf apó holtteste pihent. A kidobált asztalokkal megerősítették a barrikádot, s helyettük odahordták a földszinti terembe özvegy Hucheloup-né és a cselédek szalmazsákjait, amelyekre a sebesülteket fektették. Ami azt a három szegény teremtestét illeti, akik a Corinthe-ban laktak, azok sorsát bizony senki nem ismerte. Végül mégis rájuk találtak a pincében, ahol elrejtöztek.

Ámde a barrikád felszabadításán érzett örömet mély meghatottság keserítette meg.

Számba vették a fölkelőket. Az egyik hiányzott. De kicsoda? Egyike a legkedvesebbeknek, a legvitézebbeknek: Jean Prouvaire. Keresték a sebesültek közt, de hiába. Keresték a holtak közt — ott is hiába. Nyilvánvaló, hogy fogságba esett.

Combeferre mondotta Enjolras-nak:

— A mi barátunk odaát van náluk, az ő emberük viszont a mi kezünkben van. Okvetetlenül szükségesnek tartod, hogy ez a rendörkém meghaljon?

— Ugy van, szükségesnek tartom, de fontosabb ennél az, hogy Jean Prouvaire életben maradjon.

Ez a beszélgetés a földszinti teremben, Javert oszlopa közelében folyt le.

— Akkor hát rendben van, — mondotta Combeferre. — Zsebkendőt kötök a botomra s mint békekövet, följánlom nekik az ő emberüket csereképen a mieinkért.

— Hallga!... Figyelj csak! — mondotta Enjolras, kezét Combeferre karjára téve.

Az utca tulsó vége felől a fegyverzörej jellegzetes hangja hallatszott.

Egy csengő férfihang kiáltotta:

— Éljen Franciaország! Éljen a jövő!

Prouvaire hangja volt, megismerték.

Most hirtelen fény villant föl s lövés dördült el.

Azután ismét csend.

— Megölték! — kiáltott fel Combeferre.

Enjolras most Javert felé tekintett s így szólt hozzá:

— Hallottad? Most öltek meg téged a saját barátaid.

VI. Az élet halálküzdelve után a halál agóniája

Sajátossága már az efféle harcoknak, hogy a barrikádok ostroma ugyszólván mindig szemtől-szemben történik és hogy a támadófél óvakodik megkerülni az ellenfél állásait. Talán azért, mert rajt' ütéstől fél; vagy talán azért, mert fél behatolni a zeg-zugos utcák tömkelegébe. A fölkelők minden figyelme tehát a nagy barrikád felé irányult, lévén ez nyilvánvalóan az állandóan fenyegetett pont, s ahol az új küzdelem bizonyára föl fog lángolni. Marius azonban mégis csak a kis barrikádra gondolt s oda is ment. A kis barrikád elhagyatott volt és egyedül az a lámpa őrizte, amely reszkető lánggal ott pislákkolt a kőkockák közt. Egyébként a ruelle Mondetour s a Petite-Truanderie és Cygne kereszteződésénél mély nyugalom és csend honolt.

Mikor szemleutja végeztével Marius visszavonult, a saját nevét hallotta halkán feléje hangzani a sötétből:

— Marius ur!

Összszerezzen, mert arra a hangra ismert, amely két órával ezelőtt a Rue Plumet rácsozatán át szólitotta meg őt.

Csakhogy az a hang most már alig hogy éppen lehelletnyi volt.

Marius szétekintett maga körül, de biz' senkit sem látott. Azt hitte, hogy csalódott, hogy káprázat csupán, amivel az agya megtoldja azokat a rendkívüli valóságokat, amelyek körülötte kavarnak. Egy lépést tett előre, hogy kijusson abból a félreeső bemélyedésből, ahol a barrikád volt.

— Marius ur! — ismételte ugyanaz az hang

Most már semmi kétség, hiszen tisztán hallotta a hangot. Körülnézett, de semmit nem látott.

— Nézzen a lába elé! — szólt ismét a hang.

Marius lehajolt s ekkor a sötétben valami tömeget látott feléje vánszorogni. A kövezeten kuszva vonszolta magát. Az beszélt hozzá.

A lámpa világánál Marius megpillantott egy zubbonyt, elszakadt durva bársonynadrágot, meztelen lábakat s valamiféle sötét foltot, ami vértócsához hasonlított. Látott még homályosan egy sápadt emberfejet, amely feléje fordult s megszólalt:

— Hát nem ismer meg engem, Marius ur?

— Nem ismerem.

— Éponine vagyok.

Marius hirtelen lehajolt. Csakugyan: az a szerencsétlen leány volt, s férfiruha rajta.

— Hogyan került ide, mit keres itt?

— Meghalok, — felelte.

Vannak szavak s olyan események, amelyek fölriasztják kábulatából az embert. Marius ijedten kiáltott föl:

— Hiszen ön megsebesült! Várjon csak! Mindjárt beviszem a terembe, ahol bekötözik. Súlyos a sebesülése? Hol foghatom meg úgy, hogy fájdalmat ne okozzak? Hol fáj? Segítség, Istenem! Dehát miért is jött ide?

Marius igyekezett átnyalábolni, hogy fölemelje.

Amint fölemelte, hozzá ért a kezéhez.

A sebesült halkan felszisszent.

— Fájdalmat okoztam?

— Egy kissé.

— De hiszen csak a kezéhez értem.

Kezét a sebesült Marius szeme elé tartotta, aki most a kéz közepén egy fekete lyukat pillantott meg.

— Mi baja a kezének? — kérdezte Marius.

— Át van lyukasztva.

— Át van lyukasztva?

— Igen.

— De mitől?

— Puskagolyótól.

— Hogyan történt?

— Emlékszik arra a puskára, amely célba vette önt?

— Igen, emlékszem és arra is, hogy egy kéz befogta a csövét.

— Az én kezem.

Marius megreszketett.

— Oh, micsoda örültség volt! Szegény gyermek! De hála Istennek, hogy csak ennyi az egész. No, nem tesz semmit! Hadd vigyem csak egy ágyra, ahol majd bekötözik. Átlyukasztott tenyér még nem okoz halált.

A leány azonban halkán ezt mormolta:

— A golyó a tenyeremet furta át, de a hátamon jött ki. Főlöszleges tehát, hogy elszállítson innen. Én majd megmondom önnek, hogyan enyhítheti fájdalmamat, jobban mint az orvos-sebész. Üljön le ide mellém, erre a kőre.

Marius engedelmeskedett. A leány Marius térdére hajtott le a fejét s azután anélkül, hogy fölpillantott volna reá, így szólt:

— Oh, milyen jó itt! Milyen jól érzem itt magam! No lám, már nem is szenvedek.

Egy pillanatra elhallgatott, majd Marius felé fordította az arcát és ránézett.

— Hát tudja csak, Marius ur, engem nagyon bosszantott, hogy ön bement abba a kertbe. Pedig ostobaság, hiszen én mutattam meg önnek azt a házat, azután pedig tudhattam volna, hogy olyan fiatal ember, mint ön...

Elhallgatott s átugorván azokat a szomorú eseményeket, melyeknek emléke bizonyára ott élt a lelkében, fájdalmas mosollyal ajkán, így szólt:

— Ugy-e, csunya vagyok?

De azután tovább folytatta:

— Hát látja csak, Marius ur, ön elveszett, vége van! A barrikádot most már senki el nem hagyhatja. Már pedig nem én vezettem-e önt ide? Ön meg fog halni. Oh, én jól számítottam ám! És lám, mégis: mikor észrevettem, hogy célba veszik önt, tenyeremet a puskacső nyílására tettem. Milyen furcsal De én mégis meg akartam önt előzni a halálban. Ahogy ez a

golyó ért, legott idevonszoltam magam, ahol nem vettek észre s így nem szedtek föl. Én vártam önt s így szóltam magamban: Hát még el sem jön ide? Oh, ha tudná: hogyan haragdáltam a zubbonyomat! Nagyon szenvedtem. No, de most már jól érzem magam... Emlékszik-e még arra a napra, mikor fölkerestem önt a szobájában s a tükörben nézegettem magam? És emlékszik-e még arra a napra, mikor a boulevardon találkoztam önnel előkelő hölgyek társaságában? Oh, mily szépen énekeltek a madarak! Pedig nem is olyan rég volt... Ön száz sou-t adott nekem, én azonban kijelentettem, hogy nem kell a pénz! Fölszedte-e legalább a pénzét? Ön nem gazdag. Akkor nem is gondoltam arra, hogy figyelmeztessem: szedje föl a pénzét. Verőfényes, meleg nap volt. Emlékszik-e még reá, Marius ur? Oh, milyen boldog vagyok én most! Mindenki még fog halni...

Zavart, komoly, szivszaggató volt a nézése. Szakadt zubbonya nyílásán kibuggyant a meztelen keble. Átlukasztott kezét beszéd közben a mellén pihentette, amelyen szintén volt egy lyuk, s amelyből időnkint úgy ömlött a vérsugár, mint a hordó nyitott száján át a bor.

Mélységes szánalommal tekintett le Marius erre a boldogtalan teremtsére.

— Ah, ujra kezdődik! — kiáltott föl hirtelen a leány. — Megfulladok!

Fogaival tépdeste a zubbonyát s a lábai megmerevedtek a kövezeten.

Ebben a pillanatban a kis Gavroche fiatal kakashangja csendült föl a barrikád mögött. A fickó egy asztalra mászott föl, hogy megtöltse a puskáját s vidáman énekelte az akkor oly népszerű dalt:

„Ha Lafayette-et megpillantja,

A zsandár elrikkantja:

Fussunk, ki merre lát! Fussunk, ki merre lát!”

Éponine fölemelkedett s hallgatódzott; aztán halkán mormolta:

— Ez ő!

Majd Marius felé fordulva:

— Az öcsém van itt. Nem kell, hogy lásson engem. Bizony még megszidna.

— Hogyan? Az öccse? — kérdezte Marius, szívének keserű fájdalmával emlékeztén vissza azokra a kötelességekre, amiket atyja kötött a szívére Thénardier-ékkel szemben. — És ki az ön öccse?

— Az a kis legényke.

— Az, aki énekel?

— Igen.

Marius megmozdult, mintha menni készülne.

— Oh, ne hagyjon itt! — mondotta a leány. — Most már nem fog sokáig tartani...

Éponine szinte ülő helyzetbe emelkedett, a hangja azonban már nagyon halk volt és néha csuklások, majd hörgések szakították félbe. Amennyire csak tudta, az arcát közel vitte Marius arcához. Elváltozott, különös arckifejezéssel tette hozzá:

— Figyeljen csak ide!... Nem akarom én megtéveszteni önt. Levél van a zsebemben az ön címére. Tegnap óta. Rám bízták, hogy adjam postára. De én visszatartottam. Nem akartam, hogy a kezébe jusson. De talán haragudni is fog reám, ha nemsokára viszontlátni fogjuk egymást. Mert ugye, viszontlátjuk egymást? Fogja csak, itt a levele!

És átlukasztott kezével Éponine görcsösen ragadta meg Marius kezét; úgy látszott, hogy nem érez többé fájdalmat. Marius kezét a zubbonya zsebébe vezette. És csakugyan: valami papirosfélét érzett ott Marius.

— Vegye ki! — mondotta Éponine.

Marius kezébe vette a levelet.

Éponine megkönnyebbülten és megelégedetten biccentett a fejével.

— Most pedig, szenvedéseimnek jutalmául, ígérje meg...

Itt elakadt a hangja.

— Mit ígérjek meg? — kérdezte Marius.

— Ígérje meg...

— Igérem.

— Ígérje meg, hogy megcsókolja a homlokom, ha már meghaltam... Még akkor is megérezem.

Éponine Marius térdére fektette vissza a fejét s a szempillái lecsukódtak. Marius azt hitte, hogy a lelke már elköltözött. Éponine meg se moccant. De épp abban a pillanatban, mikor Marius azt hitte, hogy örökre elaludt, Éponine lassan

felnyitotta a szemét, amelyben már ott sötétlett a halál mélysége s olyan lágy hangon, amely mintha már a tulvilágról jött volna, még ezeket mondotta:

— És azt is tudja meg, Marius ur, hogy egy kicsit szerelmes voltam magába . . .

Még egyszer mosolyogni próbált s azután — kiszenvedett.

VII. Gavroche, a távolságok alapos ismerője

Márius beváltotta ígését. Egy csókot lehelt erre a hideg verejtéktől gyöngyöző homlokra. Ezzel nem követett el hűtlenséget Cosette-el szemben: képleges, gyöngéd bucsuvétel volt ez egy boldogtalan lélektől . . .

Nem csekély remegés nélkül huzta ki Marius Éponine kebléből a levelet. Legott megérezte, hogy fontos eseményt jelent számára. Alig várta, hogy elolvashassa. Hát bizony, ilyen az emberi szív! Alig, hogy behunyta a szemét ez a boldogtalan gyermek, Marius máris föl akarta bontani a levelet. Éponine holttestét gyöngéden lefektette a földre s távozott. Azt sugta neki valami, hogy ezt a levelet nem olvashatja el e holttest jelenlétében.

A földszinti teremben egy gyertya lángjához közeledett. Összehajtott kis levélke volt, finom asszonyi gondossággal lepecsételve. Ugyancsak női írás címezte meg a levelet:

„Marius Pontmercy urnak, Courfeyrac ur leveleivel, Rue de la Verriere 16.“

Feltörte a pecsétet és olvasta:

„Imádott kedvesem! Sajnos, atyám azt akarja, hogy haladék nélkül elutazzunk. Ma este Rue de l'Homme-Armé 7. szám alatt leszünk. Egy hét múlva pedig Londonban. — Cosette, június 4-ikén.“

Hát ilyen ártatlan volt ez a szerelem; hiszen Marius még csak nem is ismerte Cosette kezeirását!

A történetet néhány szóval el lehet mondani.

Éponine műve volt az egész. A június 3-iki estély után két gondolat foglalkoztatta: meghiusítani atyjának és a banditáknak a Rue Plumet házára vonatkozó terveit, elválasztani egymástól Mariust és Cosette-et. Gunyát cserélt tehát a legelső jött-ment suhannal, aki mulatságosnak találta, hogy női ruhába kell öltözködni, mialatt Éponine férfiruhát öltött. Az is

ő volt, aki a Mars-mezőn Jean Valjean-nak ezt a jelentőségteles figyelmeztetést adta: *Költözzék ki!* És csakugyan: mikor Jean Valjean hazatért, ezt mondotta Cosette-nek: *Még ma este távozzunk innen s Toussaint-tel együtt elmegyünk a Rue de l'Homme Armé-ba. Jövő héten pedig már Londonban leszünk!* A váratlan csapástól lesújtva, Cosette sebtében néhány sort írt Mariusnak. Igen ám, de hogyan adja postára a levelet? Egyedül nem járt ki a városba. Toussaint pedig, akit az ilyen megbízatás meglepett volna, bizonyára megmutatta volna a levelet Fauchelevant urnak. Tépelődései közepette, a rácson keresztül Cosette megpillantotta a férfiruhás Éponine-t, aki most állandóan a kert körül ólálkodott. Cosette odaintette a „fiatal munkást“ s öt frankot és a levelet a kezébe nyomván, azt mondotta neki: Vigye ezt a levelet tüstént a címzettjéhez! — Éponine a levelet zsebrevágta. Mánap, június 5-ikén, Éponine elment Courfeyrac-hoz; de nem ám azért, hogy a levelet kézbesitse Mariusnak, hanem — és ezt féltékeny és szerető szívek megértik — hogy „lássa“ őt. Ott azután várta Mariust, vagy legalább is Courfeyrac-ot — még mindig azért, hogy lássa őt. Mikor azután Courfeyrac megmondotta neki, hogy a barrikádra mennek, Éponine-nak egy gondolat cikázott át az agyán: meghalni így, ahogy most csakugyan meghalt, — mint ahogy bármily halállal is kész volt meghalni — de a halálba kergetni Mariust is! Lépten követte tehát Courfeyrac-ot, meggyőződött, vajjon hol építették meg a barrikádot, s minthogy Marius nem kapott semmi értesítést, ő pedig a levelet elsikkasztotta: bizonyosra vette, hogy az éjszaka beálltával Marius a rendes esti találkozáson okvetetlenül meg fog jelenni. Elment tehát a Rue Plumet-be, ott megvárta Mariust s a barátai nevében eljuttatta hozzá azt a fölhívást, melynek engedelmeskedve, — ő legalább így gondolta — Marius a barrikádra megy. Előre elképzelte Marius kétségbeesését, hogy Cosette-tel nem találkozhatnak többé. És nem is csalódott.

Éponine most azután visszatért a Rue de la Chauvrière-be. Mi már tudjuk, hogy ott mit művelt. Azoknak a féltékeny szíveknek tragikus örömeivel halt meg, akik a szeretett férfit magukkal viszik a halálba, mondván: legalább senkié nem lesz!

Marius csókjaival halmozta el Cosette levelét. Cosette tehát mégis csak szerette őt! Egy pillanatra az ötlött az eszébe,

hogy talán még sem kellene meghalnia. De azután így gondolkodott: Cosette elment: az atyja viszi őt magával Angolországba; nagyapám pedig utját állja házasságunknak. A végzettség tehát nem változott. Az olyan álmódózó embereket, mint amilyen Marius is volt, végső csüggedés ejti rabul, amiből azután kétségbeesett elhatározások származnak. Az életunság tűrhetetlen: inkább a halál!

Ekkor azután eszébe ötlött, hogy előbb két kötelességet kell teljesítenie: Cosette-et kell értesíteni a haláláról s eljuttatni hozzá végső bucsuszavát; meg kell menteni a végpusztulástól ezt a szegény gyermeket, Éponine öccsét, Thénardier fiát.

Nála volt a zsebbeli jegyzőkönyve; ebben volt az a kis füzetke, amelybe annyi szerelmes gondolatot irt Cosette-hez. Egy lapot tépett ki belőle s arra írta ceruzával ezeket a sorokat:

„Házasságunk lehetetlen. Könyörögve kértem nagyatyámat, de elutasított. Vagyontalan vagyok és te is az vagy. Hozzád rohantam, de nem találtalak. Emlékszel-e adott szavamra? Megtartom. Meghalok. Szeretlek. Mikor te e sorokat olvasod, az én lelkem már melletted időzik s reád mosolyog.“

Minthogy levélborítékja nem volt, amibe azt a levelet zárhatta volna, a papirost egyszerűen négyrét hajtotta össze s ráírta ezt a címet:

Cosette Fauchelevent kisasszonynak, Fauchelevent ur címén, Rue de l'Homme-Armé 7. szám.

Miután a levelet összehajtotta, egy pillanatra elgondolkodott; majd elővette jegyzőkönyvét, kinyitotta s ugyancsak ceruzával ezt a néhány sort írta annak első lapjára:

„Nevem: Marius Pontmercy. Holttestemet vigyétek nagyatyámhoz: Gillenormand urhoz, Rue des Filles du Calvaire, 6. szám. Marais.“

Jegyzőkönyvét visszacsuszította a zsebébe s azután Cavroche-t szólította. Marius hangjára a kis kölyök örömtől sugárzó arccal rohant hozzá szolgálatkészen.

— Tennél-e értem valamit?

— Mindent! — felelte Gavroche. — Istenem, hiszen ha ön nincs, nekem már végem volna!

— Látod-e ezt a levelet?

— Igen, látom.

— Hát nesze! Surranj ki tüstént a barrikád mögül (Gavroche, aggodalmában, a fületövét kezdte vakarni) és holnap reggel ad át a címzettjének: Cosette kisasszonynak, Fauchelevent urnál, Rue de l'Homme-Armé 7.

A kis hős ezt felelte:

— Igen ám, de ezalatt elfoglalják a barrikádot és én nem lehetek jelen.

— A barrikádot, minden valószínűség szerint, csak napfölkeltkor ostromolják meg, de holnap délnél korábban nem veszik be.

Az a szünet, amit a támadók adtak a barrikádnak, csakugyan hosszúra nyult. Afféle szüneteltetés volt ez, amit éjjeli ütközetek után szoktak tartani, de amit azután annál elkeseredettebb öldöklés követ.

— Hátha csak holnap vinném el ezt a levelet? — kérdezte Gavroche.

— Akkor már késő lenne. A barrikádot akkorra alighanem minden oldalról körülzárják, valamennyi utcát őrséggel rakják meg s így te nem tudnál többé kiszökni innen. Menj tehát tüstént!

Erre azután már Gavroche sem tudott mit felelni: egy darabig tétovázott és szomorúan a fületövét vakarta. Egyszer csak az ő sajátos könnyed mozdulatával, hirtelen kikapta a levelet Marius kezéből.

— Hát jól van, nem bánom! — mondotta.

És Gavroche futva távozott el a ruelle Mondétour irányában. Hirtelen ötlete támadt ugyanis, amely elhatározásra bírta; Marius-nak azonban nem mondotta meg attól való félelmében hogy kifogása lehetne ellene.

Az ötlet pedig ime, ez volt:

— Alig, hogy éjfél van, a rue de l'Homme-Armé pedig nincs is messze. Nos, a levelet tüstént kézbesitem és még idejében visszatérhetek!

TIZENÖTÖDIK KÖNYV

A Rue de l'Homme-Armé

I. Az áruló itatópapiros

A város forrongása, micsoda a lélek lázongásához képest! Az emberi lélek mélységét sokkal nehezebb kipuhatolni, mint egy egész népét. Jean Valjean e pillanatban roppant lelki háborgásnak volt az áldozata. Lelkének minden fájdalma föltámadt és örvénylett benne. Miként maga Páris, azonképpen ő is sötét, rettentő forradalom küszöbén állott. Mindössze néhány órányi időn mult. Sorsára és lelkinyugalmára hirtelen sötét árnyék borult. Miként Párisról, azonképpen róla is el lehetett mondani: két őselem él benne és áll szemközt egymással. A szakadék hidján a fehér és fekete angyal viv közelharcot egymással. Melyik sujtja le a mélybe a másikat? Melyik fog győzni?

Még ugyanaz nap, június 5-én este, Cosette és Toussaint kiséretében Jean Valjean beköltözött a Rue de l'Homme-Armé-ba. Ott már újabb sorsfordulat várta.

A Rue Plumet-t Cosette nem hagyta oda anélkül, hogy meg ne próbált volna ellentállni. Amióta egymás közelében éltek, ezáltal esett meg először, hogy Cosette és Jean Valjean akarata eltérő volt; nem ütközött ugyan össze a két akarat, de ellenkezett egymással. Egyik részen volt az ellenvetés, a másikon a törhetetlenség. A váratlan figyelmeztetés: *költözzék ki!* — amit valami ismeretlen egyén vetett oda Jean Valjean felé, ennek lelkét annyira fölforgatta, hogy az akarata immár föltétlen engedelmességet parancsolt. Azt hitte, hogy fölfedezték és üldözik. Cosette-nek tehát engednie kellett.

Fogsikorgatva és anélkül, hogy egymáshoz egyetlen szót szóltak volna, érkeztek a Rue de l'Homme-Armé-ba, ki-ki a maga gondolatában elmélyedve. Jean Valjean annyira nyugtalan volt, hogy észre sem vette Cosette szomorúságát: Cosette viszont annyira szomorú volt, hogy észre sem vette Jean Valjean nyugtalanságát.

Jean Valjean most magával vitte Toussaint-t is, amit pedig eddigi utazásai során sohasem tett meg. Sejtette ugyanis, hogy esetleg nem térhet többé vissza a Rue Plumet-be, már pe-

dig Toussaint-t sem ott nem hagyhatta, sem nem árulhatta el neki a titkát. Jean Valjean egyébként engedelmesnek és megbízhatónak tartotta őt. A szolga és a gazdája közt az árulás a kíváncsisággal kezdődik. Nos, Toussaint, mintha egyenesen az lett volna a rendeltetése, hogy Jean Valjean-nak cselédje legyen, éppen nem volt kíváncsi. A maga makogó nyelvéen, barneville-i parasztos tájszólásával motyogta: Én már, kérem, ilyen vagyok! Elvégzem a magam dolgát, a többivel pedig nem törődöm.

A Rue Plumet-ből való távozáskor — ami különben akár menekülésnek is beillett volna — Jean Valjean mindössze azt az illatos kis táskát vitte magával, amit Cosette *elválaszthatatlan* néven nevezett el. A megrakott poggyászok elszállításához bérszolgákra lett volna szükség, már pedig a bérszolgák tanuk is lehetnének. A Rue de Babylon-ra nyíló kapu elé bérkocsit rendeltek s elhajtattak. Toussaint csak nagynehezen kapott engedélyt arra, hogy egy kis fehéreneműt, néhány ruhadarabot és egy-két piperecikket is becsomagolhasson. Cosette mindössze írószereit és itatóspapirosát vitte magával.

Jean Valjean, hogy minél csöndesebbé és homályossá tegye eltűnésüket, úgy intézte, hogy a Rue Plumet-beli házat csak napszálltakor hagyják el, ami időt engedett Cosette-nek arra, hogy megirhassa levélkéjét Marius számára. Bizony már koromsötét volt, amikor a Rue de l'Homme-Armé-ba érkeztek.

Csendben nyugalomra tértek.

A Rue de l'Homme-Armé házában levő lakás a második emeleten volt s a hátsó udvarra nézett; állott pedig két hálószobából, egy ebédlőből és az ebédlő mellett levő konyhából, melynek benyilójában egy hevederes ágyat állítottak föl Toussaint számára. Az ebédlő egyuttal előszobául is szolgált s a két hálószobát választotta el egymástól. A lakás különben a szűkséges házieszközökkel is fel volt szerelve.

Amily gyorsan felizgul az ember, épp oly gyorsan le is csillapodik.

Ilyen az emberi természet. Alighogy megérkeztek a Rue de l'Homme-Armé-ba s a lakásban elrendezkedtek, Jean Valjean nyugtalansága szünni kezdett, majd apránként végképp megszűnt. Vannak olyan nyugalmatadó helyek, amelyek már magukban véve is csillapítóan hatnak a lélekre. Homályos utca, békés lakók s Jean Valjean úgy érezte,

mintha valósággal reá ragadna a lelki megnyugvás a régi Páris e kicsiny utcájában, amely olyan szűk, hogy két cölöpre helyezett keresztgerendával volt elzárva a kocsik elől. A város forgatagának kellő közepén néma volt ez az utcácska és süket, fényes napsütésben is homályos és — hogy úgy mondjuk — képtelen minden izgalomra százados magas házainak sorfalai közt, amelyek hallgatagok voltak, mint amilyenek az öreg emberek. Maga a megdermedt feledés honolt ebben az utcában. Jean Valjean megkönnyebbülten lélegzett föl. Ugyan már hogyan találhatnának itt reá?

Első gondja is az volt, hogy maga mellé veszi az *elválaszthatatlant*.

Jean Valjean jól aludt. Oh, az éjszaka jó tanácsadó s hozzátéhetjük még, hogy az éjszaka megnyugtat. Másnap reggel szinte vidáman kelt föl. Még azt a csuf ebédlőt is szépnék találta, melynek butorzata mindössze egy ócska kerek asztalból, alacsony pohárszékből s föléje hajló tükörből, egy szuette karosszékből és néhány rozoga székből állott, amelyek Toussaint holmijaival voltak megrakva. Az egyik batyuból egy szakított nyíláson át kikandikált Jean Valjean nemzetőr formaruhája.

Ami pedig Cosette-et illeti, nos, ő Toussaint-nel bevitette az ételt a szobájába, ahonnan csak este jött elő.

Öt óra tájt Toussaint, aki a kis háztartás gondjaival elfoglalva, sürgött-forgott, az ebédlő asztalára egy kis hideg szárnyashúst tett, amire azonban Cosette, édesatyja iránt való tiszteletből, mindössze csak rápillantott.

De azután makacs fejfájását adván okul, Cosette jó éjszakát kívánt Jean Valjeannak s nyomban bezárkózott hálósobájába. Jean Valjean jó étvággyal fogyasztotta el az egyik csirkeszárnyat s miközben az asztalra könyökölt, lassankint lecsillapodott s biztonságérzése is visszatért.

Mialatt szerény ebédjét elfogyasztotta, két vagy három izben is, mintha Toussaint-t hallotta volna valamit motyogni, aki ezeket mondotta: Gyorsan uram, gyorsan, Párisban verekszenek. — Jean Valjean azonban, tépelődéseibe mélyen elmerülten, ügyet sem vetett reá. Őszintén szólva — nem is hallotta.

Fölkelt s az ablak és az ajtó közt fel s alá sétált, miközben még jobban lecsillapodott.

Nyugalmával egyetemben visszatért egyetlen aggodalmas gondolata: Cosette! Nem mintha bántotta volna ez a főfájás, egy kis idegesség, leányos durcáskodás; bárányfelhő csupán s elmulik néhány nap alatt. De Jean Valjean a jövőre gondolt s mint rendesen, most is bizakodóan. Végre is semmi akadályát nem látta annak, hogy a boldog élet újra kezdődjék. Vannak bizonyos órák, midőn minden lehetetlenségnek látszik; viszont vannak órák, midőn minden dolog könnyűnek tűnik föl. Jean Valjean épp egyik ilyen jó óráját élvezte. Ezek a jó órák rendesen a rosszak után következnek, mint ahogy a nappal követi az éjszakát, a folyamatosság és az ellentét törvénye szerint, ami a természet alapja s amit a fölületesen gondolkodó elmék antitézisnek neveznek. Ebben a békés utcácskában, ahová menekült, Jean Valjean elüzte magától mindazokat a gondolatokat, amelyek elméjét egy idő óta megzavarták. A hosszu, sötét éjszaka után virradni látta maga fölött az eget. Ime, mingyárt jó előjelnek vette azt is, hogy a rue Plumetből baj és a legcekélyebb zavaró körülmény nélkül kivonulhatott. És talán jó lenne itthagyni ezt az országot, hacsak néhány hónapra is és Londonban telepedni le. Nos, hát oda fog menni! Mindegy az, akár Franciaországban, akár Angliában él, ha maga mellett tudhatja Cosette-et. Cosette pótolja nemzetét. Cosette elég ahhoz, hogy boldog legyen. És az a gondolat sem bántotta többé, — ami pedig valaha lázát és álmatlanságát okozta — vajjon hát ő elegendő-e ahhoz, hogy Cosette boldog legyen! A mult minden fájdalma megszűnt benne és tele volt derüs reménykedéssel, bizakodással. Cosette mellette van, tehát egyedül az övé. Olyan optikai csalódás ez, amiben már mindenkinek része volt. Már el is képzelte magában és könnyen megvalósíthatónak találta elutazását Cosette társaságában Angliába és látta is már boldogságának újraéledését valahol, álmainak messze távlatában.

Amint lassu léptekkel széltében-hosszában fel s alá sétált a szobában, tekintete hirtelen valami különös tárgyon akadt fenn.

Szemközt vele, a pohárszék fölé hajló tükörben, ezeket a sorokat olvashatta tisztán, érthetően:

„Imádott Kedvesem! Sajnos, atyám azt akarja, hogy haladék nélkül elutazzunk. Ma este a Rue de l'Homme-Armé 7.

szám alatt leszünk. Egy hét múlva pedig Londonban. — Cosette, junius 4-ikén“.

Jean Valjean révedezve állott meg.

Megérkezésekor Cosette itatóspapiros-tömbjét a pohár-széken épp a tükör alatt helyezte el s fájdalmas izgatottsága közepette ott is felejtette s észre sem vette, hogy az egészen nyitva van és pedig épp azon az oldalon, amelyen fölszáritotta azt a néhány sor irást, melynek kézbesítésével azt a bizonyos Plumet-utcai fiatal munkást bizta meg. Az irás nyoma ott maradt az itatóspapiroson.

A tükör pedig visszaverte az írott sorokat.

Lett pedig ennek eredménye az, amit a mértanban részarányos képnek neveznek. Az itatóspapiroson volt megfordított irás a tükörben visszaverődött és igazi alakjában jelentkezett. Jean Valjeannak tehát szeme elé tárult az a levél, amit tegnap este Cosette írt Mariusnak.

Egyszerű volt és lesújtó.

Jean Valjean egészen közel ment a tükörhöz. Ujra elolvasta azt a néhány sor irást, de nem hitt a saját szemének. Olybá tünt föl neki, mintha az a néhány sor irás a villám fényében jelent volna meg. Ejh, káprázat az egész! Hiszen teljes lehetetlenség! Nincs ott az az irás!

Megfigyelése azonban lassankint mind pontosabb lett. Vizsgálta Cosette itatóspapirosát s a valóság érzése ismét föléledt benne. Kezébe vette az itatóspapirost s így szólt magában: Itt van ni! Türelmetlenül nézegette az itatóspapirosra nyomódott sorokat, amelyek értelmetlen cikornyás irkafirkának látszottak. Ekkor azután így szólt magában: Hiszen ennek nincs semmi jelentősége, nincs is ideírva semmi! És ekkor teli tüdővel, megkönnyebbülten, mélyen föllélekzett. Kinos pillanatokban ki nem érzett hasonló ostoba örömet? A lélek mindaddig nem engedi át magát a kétségbeesésnek, valameddig illuziói szerte nem foszlottak.

Kezében tartotta az itatóspapirost s együgyű örömmel nézegette, szinte nevetésre készen, hogy pusztá káprázattól megtevéstzeni engedte magát. De most megint a tükörré esett tekintete s a látomány ismét megjelent. Az a négy sor irás kérlelhetetlen határozottsággal rajzolódott a tükör lapjára. Ezuttal már nem csalóka káprázat volt többé. Az ismétlődő

látomás immár érzékelhető valóság. A tükörben pedig ott látszott a rendes állásába visszahelyezett irás. Megértette.

Jean Valjean megtántorodott, kezéből kihullott az itatós-papiros-tömb, s lehorgasztott fejjel, üvegesedő, réveteg szemmel lerogyott a pohárszék mellett levő öreg karosszékbe. Most már világos lett előtte a dolog. Kialudt a világ fényesége mindörökre; most már nyilvánvaló, hogy azt a levelet Cosette írta valakinek. És ekkor azután hallani vélte, hogy megrendült lelke mint bömből bele tompán az örök sötétségbe. Próbáljátok meg és vegyétek ki az oroszlán ketrecéből a kutyát!

Különös és szomorú dolog: Mariusnak ekkor még nem volt kezében Cosette levele; a véletlen, mielőtt a levelet Marius megkapta volna, árulóként előbb Jean Valjean tudomására juttatta azt.

Jean Valjeant mindezideig nem bírták legyőzni a megpróbáltatások. Rettentő válságok érték, a balszerencse mindenféle formájában meglátogatta, a kegyetlen sors pedig — fölkészülve a társadalom minden előítéletével s a megtorlás mindenféle eszközével — lecsapott reá, őt szemelvén ki célpontjául. Ő azonban sem meg nem hátrált, sem meg nem hajolt soha semmi előtt. Ha éppen kellett: mindenféle szélsőségre kész volt. Fömládozta visszaszerzett férfiúi feddhetlenségét, odaadta szabadságát, kockára tette az életét, elvesztett mindent, elszenvedett mindent, közönyösen, egykedvű nyugalommal, hogy pillanatokra szinte már azt lehetett hinni, hogy kikelt önmagából, mint valami vértanu. Lelkiismerete a megpróbáltatások minden lehető támadásához hozzáédződött és mindörökre bevehetetlennek látszott. Pedig hogyha valaki most beláthatott volna a lelkiismeretébe, bizony kénytelen lett volna megállapítani, hogy Jean Valjean összeroppant.

Mindama gyötrelmek között, amiket hosszú megpróbáltatásai során a sorstól el kellett szenvednie, ez volt a legkegyetlenebb. Ilyen mardosó lelkifájdalmat még nem érzett soha. Rejtett érzékenységének minden titokzatos megmozdulását érezte. És érezte ismeretlen idegrostjának tépő fájdalmát. Hát bizony, a végső megpróbáltatás — mondjuk inkább — az egyetlen mepróbáltatás: a szeretett lénynek elvesztése!

Szegény öreg Jean Valjean, csak atyai szeretettel szerette ugyan Cosette-et, csakhogy — amint fönnebb már mondtuk is — ebbe az atyai szeretetbe nőtlen, árva életének minden szeretetét beleöntötte. Szerette Cosette-et, mint tulajdon leányát; szerette, mint saját édesanyját; szerette, mint testvérét. Minthogy pedig nem volt neki sohasem szeretője, sem felesége; minthogy a természet olyan hitelező, aki nem ad halasztást: még ez az érzés is, amely valamennyi között a leg-hatalmasabb, legmaradandóbb, amazokkal társult elmosódottan a tudat alatt, az elvakultság tisztaságától menten, égi, angyali, isteni módon. Inkább ösztön volt ez, semmint érzés, sőt nem is annyira ösztön, mint inkább észrevehetetlen, láthatatlan, de valóságos vonzódás. Cosette iránt érzett végtelen gyöngédségben a szó szoros értelmében vett szerelemből nem volt több, mint amennyi sötét őshegyek mélyén az aranyérc vékony erecskéje. Emlékezzünk csak vissza arra a lelkiállapotra, amiről fönnebb már szó esett. Házasságról szó sem lehetett köztük, még lelki egyesülésről sem. És mégis, egészen bizonyos, hogy kettejük sorsa egybekapcsolódott. Cosette-et kivéve, azaz: egy gyermekkoru leányt kivéve, hosszú élete során Jean Valjean nem ismert semmi olyat, amit szeretni lehetett volna. Az egymás nyomán támadt szenvedélyek és szerelmek nem termelték ki benne azokat az egymásba átmenő zöld színeket, — a halvány zöldszíntől a haragos zöldig — mint amilyeneket a kitelelt lombozaton és az ötven esztendőn túl levő embereken észlelhetünk. Mindent összevéve, — ahogy már többször is állítottuk — az érzéseknek ez a belső összeforradása, melynek eredménye értékes erény volt, Jean Valjeant végül is átformálta Cosette atyjává. Olyan apává, kiben volt valami az anyából is; olyan apává, aki szerette, imádta Cosette-et, kinek ez a gyermek személfénye, otthona, családja, hazája, mennyországa volt.

Mikor azután azt kellett látnia, hogy mindennek immár örökre vége, hogy Cosette elszökött tőle, kisiklott kezei közül, bujdosik előle; hogy Cosette tűnő vizpárává lett számára csupán s amikor az a megsemmisítő bizonyosság tárult a szemé elé, hogy Cosette szívének másvalaki a vágya, életének másvalaki a célja, hogy mást szeret, ő csak az atya, ő már megszűnt élni számára; mikor már nem kételkedhetett többé s immár ő így szólhatott önmagához: Cosette végképp elsza-

kadt tőlem! — oh, akkor az ő fájdalma mérhetetlen volt! Hát azért kellett átélnie mindazt, amiben hosszú élete során része volt, hogy ide jusson? Hogy semmi se legyen? Ekkor azután, amint az imént mondtuk is már, lelkiháborgásában tetőtől-talpig megreszketett. Önzésének félelmetes ébredését teljes mértékben átérezte s lelkének örvénylő mélyéből dörögve hangzott föl az: Én!

Vannak ám lelki összeomlások is. Valami iszonyú bizonyosságnak tudatossá válása nem megy bégbe anélkül, hogy ki ne küszöbölne, össze ne zuzna bizonyos alapelemeket, amelyek sokszor magát az egyént alkotják. A fájdalom is, ha már ekkora fokot ért el, voltaképpen nem egyéb, mint az öntudat minden képességének fejlesztett menekülése. Végzetes döntő fordulatok ezek! Közöttünk kevesen vannak olyanok, akik önmagukban változatlanul s kötelességükhöz hiven ragaszkodva, esnek túl rajtuk. Hogyha már a szenvedés határát is tullépi: akkor még a legszilárdabb erény is megrendül.

Jean Valjean még egyszer fölemelte a itatóspapiros-mappát s ismételten meggyőződött az igazságról. Meggörnyedve, szinte dermedten meresztette szemét azokra a megcáfolhatatlan sorokra s olyan felhők támadtak lelkében, hogy bizvást azt hihette volna valaki, hogy ennek az embernek a lelke menten összeomlik.

A képzelődés nagyító üvegén át vizsgálgatta ezt a fölfedezést látszólagos és félelmetes nyugalommal. Mert bizony félelmetes valami az, mikor a nyugalom szoborszerű fagyossággá válik.

Számonvette, mérlegelte: mily iszonyatos változáson ment keresztül az ő sorsa, anélkül, hogy erről neki sejtelve lett volna. Visszagondolt a múlt nyáron átélt aggodalmaira, amelyek azóta oly esztelenül szétfoszlottak. Már akkor fölismerete az örvényt, amely most is ugyanaz. Csakhogy Jean Valjean annak az örvénynek nem a szélén áll többé, hanem belezuhant a mélybe!

Hallatlan és szivettépő, hogy ő a zuhanást észre sem vette. Életének minden fényessége letűnt, ő pedig azt hitte, hogy még mindig látja a napot.

Ösztöne nem tévózott. Emlékezetébe visszaidézett bizonyos körülményeket, bizonyos időpontokat, bizonyos elpiru-

lásokat és sápadozásokat s ekkor így szólt magában: ez ő, a férfi! A kétségbeesés látnoki képessége afféle titokzatos íj, amely célját soha el nem téveszti. Mingyárt a legelső gyanítgatáskor eltalálta Mariust. A nevét nem ismerte, de magát az embert legott megtalálta. Az emlékezés kérlelhetetlen szellemidézésének mélyén határozottan fölismerete a Luxembourg ismeretlen csavargóját, azt a nyomorult szoknyavadászt, azt a naplopó regényhőst, azt az ostobát, azt a hitványt; mert nem hitványság-e, szemet vetni olyan leányokra, kiknek oldalán ott áll szerető atyjuk!

Miután megállapította azt, hogy e helyzet mögött az a bizonyos fiatalember lappang és hogy minden rossz tőle ered. ő, Jean Valjean, az újjáalakult ember, aki lelkének nemesítésén annyit fáradozott; aki minden erejével arra törekedett, hogy egész életét, minden nyomoruságot és minden balszerencsét a szeretet révén tegyen jóvá és gyógyítson meg: önmagába mélyedt s ott kísértetet látott, a: Gyülöletet!

A nagy fájdalmakat lankadság, fásultság követi. Elveszi bátorságunkat az élettől. Az így járt ember úgy érzi, mintha valami kiválnék, eltávolodnék lelkéből. E nagy fájdalomnak látogatása fiatal korban elszomorító, későbbi korban vésteljes szerencsétlenség. Oh, amikor még forró a vér; amikor még fekete a haj; amikor még egyenes a test, mint a gyertyaszál; amikor a sors okmánytekerce még nincs végig legöngyölve; amikor még a szív olyan szerelemmel van eltelve, amely kielégülésre lel; amikor van időnk arra, hogy mindent jóvátehezzünk; mikor még minden asszony, minden mosoly, a jövő, a láthatár a miénk; amikor még teljes az életerő, lám, még ebben a korban is mily rettentően fájdalmas a kétségbeesés: hát akkor milyen lehet az öreg kor idején, amikor az évek mindinkább elmosódottan suhannak tova; milyen lehet alkonyat idején, amikor már a siri világ csillagai kezdenek feltűnedezni!

Miközben így elmélkedett: belépett Toussaint. Jean Valjean fölkelt s kérdezte:

— És merrefelé, hol történik az, nem tudod?

Toussaint bárgyuan nézett föl s nem tudott felelni neki, csak így:

— Mi tetszik?

Jean Valjean folytatta:

— Hát nem azt mondtad-e az imént, hogy verekednek!

— Ah, igen, uram! — felelte Toussaint. — Arra Saint-Merry felé.

Még a legmélyebb gondolataink közepette is vannak öntudatlan, gépies mozdulataink. Kétségkívül ilyenféle mozdulat hatása alatt történt, — ami pedig aligha volt öntudatos — hogy Jean Valjean öt perc mulva már az utcán találta magát.

Ott ült födetlen fejjel háza kapujának sarokkövén. És mintha hallgatóznék. Beköszöntött az éjszaka.

II. Gavroche, a legényke, mint a világosság ellensége

Vajjon mennyi idő telt el így? Milyen volt az apálya és dagálya ennek a tragikus elmélkedésnek? Vajjon fölemelte-e a fejét, avagy csüggeteg maradt! Törésig görbült-e, avagy lelkiismeretében talált még olyan szilárd pontot, amelyre támaszkodva, fel tudott egyenesedni! Valószínű, hogy maga sem tudta volna megmondani.

Az utca néptelen volt. Az a nyugtalan, hazasiető néhány polgár aligha vette észre őt. Veszedelem idején mindenkinek csak magára van gondja. A lámpagyújtogató, mint rendesen, most is megjelent és meggyújtotta azt az utcai lámpát, amely épp a 7. számú ház előtt állott, s azután tovahaladt. Akik Jean Valjeant így, ezen az árnyékos helyen megfigyelte, nem tartotta volna élő embernek. Mint élettelen álarc, ült mozdulatlanul kapujának sarokkövén. Van a kétségbeesésnek dermedt megnyilvánulása is. Félrevert harangok szava és viharos, zürzavaros lárma hallatszott. Amde a forrongás zajába beleolvadó vonagló harangkongás közepette a Saint-Paul-székesegyház órája nyomatékosan, sietség nélkül kongatta el a tizenegyet. A vészharang az ember szava, az óraütés az Isten hangja. Az órák mulásával azonban Valjean semmit nem törődött; még csak meg sem mozdult. Körülbelül ebben az időtájban hirtelen robbanás hangja hangzott fel a vásár-csarnokok felől, amit egy második, még hevesebb követett. Valószínűen a Rue de la Chanvrerie barrikádjának ostroma volt az, amelyet, amint láttuk, Marius hiúsított meg. E kettős sortűz hallatára — melynek hevességét az éjszaka kábulata mintha fokozta volna — Jean Valjean megremegett. Arrafelé fordult, ahonnan a hangot hallotta, de azután megint csak

visszahanyatlott a sarokköre, keresztbefonta a karjait, a feje pedig lassan lehanyatlott a mellére.

És ekkor ismét újra kezdte önmagával a komor párbeszédet.

Hirtelen fölkapta a fejét. Valaki járt az utcában, hallotta a közelében felhangzó lépések zaját; figyelt s a lámpa fényénél, amaz utca felől, amely az Archives épületéhez visz, egy fiatal, sápadt, ifjuságtól sugárzó arcot pillantott meg.

Gavroche érkezett a Rue de l'Homme-Armé elé.

Gavroche szétnézett maga körül, mintha keresne valamit. Jean Valjeant tisztán látta, de nem vette észre.

Miután már eleget tekintgetett föl a magasba, most már alant puhatóldozott. Lábujjhegyre ágaskodva, tapogatta a földszint ablakait és kapuit; valamennyi be volt csukva, retezelve és lakatolva. Miután öt vagy hat, ily módon eltorlaszolt házat végigvizsgált: Gavroche vállát vonogatta és tüstént a lárgyra lérvé át, így szólt önmagához:

— Az áldójjál!

Azután megint csak fölfelé kezdett tekintgetni. Jean Valjean, aki abban a lelkiállapotban, amelyben volt csak néhány pillanattal korábban is, dehogy beszélt volna valakihez és dehogy felelt volna bárki kérdésére, most mintha valami érzés ellenállhatatlanul arra ösztökélné, hogy megszólítsa azt a fickót.

— Nos, kicsikém, mi bajod? — kérdezte.

— Hát az, hogy — éhes vagyok — felelte Gavroche érthetően. De azután hozzátette: — Kicsi vagy ám magad!

Jean Valjean belenyult a nadrágzsebébe s kivett onnan egy ötfrankos pénzdarabot.

Gavroche azonban, aki olyan fúrge és mozgékony volt, akárcsak a barázdabillegető, hirtelen egy kődarabot kapott föl a földről. Észrevette az utcai lámpát.

— Nini, hát itt még lámpák vannak? Ti ugyan nem haladtok a korrall, barátaim! Micsoda rend ez? Tartsatok velem!

És ekkor a követ a lámpához vágta, melynek üvege olyan csörömpöléssel tört be, hogy a polgárok, akik a szemközt levő házban ablakfüggönyök mögött kuksoltak, ijedten kiáltottak föl:

— Itt van 93!

A lámpa hevesen lobogott, majd kialudt, s az utcára hirtelen sötétség borult.

— Így ni, te vén sikátor, most azután tedd föl a hálósipkádát! — mondotta Gavroche.

Ekkor odafordult Jean Valjean felé:

— Ugyan, kérem, hogy hívják azt a fene-nagy épületet ott ni, az utca tulsó végén? Nemde az Archives? Nohát, meg kellene cibálni egy kissé azokat az ostoba, nagy oszlopokat, de csinos kis barrikádót lehetne belőlük csinálni!

Jean Valjean most Gavroche-hoz lépett.

— Szegény fiu, éhes — mondotta halkan, mintha önmagához beszélne.

És ekkor egy száz sou értékű pénzdarabot nyomott a markába.

Gavroche csodálkozva ütötte föl a fejét annak a nagy pénzdarabnak láttára; nézegette, vizsgálgatta a sötétben, s a nagy pénzdarab fénylő fehérsége elkápráztatta. Hiszen ő csak hallomásból ismerte ugyan az ötfrankosokat, de azért jó hírben állottak nála. Boldog volt, hogy ime, most közelről is láthat egyet közülök.

— Lássuk a medvét! — mondotta magában Gavroche.

És ekkor néhány pillanatig elragadtatással nézegette a pénzdarabot, majd Jean Valjean felé fordult s odanyujtva neki a pénzt, ünnepélyes hangon így szólt:

— Polgártárs, én már csak szivesebben töröm össze a lámpákat. Itt van, tartsa meg a maga fenevadját! Engem nem lehet megvesztegetni. Őt karma van ugyan, de engem nem tud megmarni vele.

— Van anyád? — kérdezte Jean Vajejan.

— Talán több, mint önnek! — felelte Gavroche.

— Akor hát tartsd meg a pénzt és add oda az édes anyádnak! — mondotta Jean Valjean.

Gavroche elérékenyült. Különben is észrevette már, hogy annak az embernek, akivel beszél, nincs kalap a fején, ami máris bizalmat ébresztett benne.

— Nini! Hát nem azért adta, hogy ne törjem be a lámpákat?

— Bánom is én, ha valamennyit betöröd is!

— Ön derék ember, uram! — mondotta Gavroche s az

ötfrankost zsebrevágta. Bizalmát növekedni érezvén, hozzátette még:

— Ebben az utcában lakik ön?

— Igen. De miért kérded?

— Meg tudná nekem mutatni, hogy melyik a 7. számú ház?

— Miért éppen a 7. számú ház?

A fickó itt, attól való félelmében, hogy a kellesténél máris többet mondott, elhallgatott, ujjjaival hirtelen a hajához kapott és felkiáltott:

— Nini, hiszen itt van!

Egy gondolat cikázott át Jean Valjean agyán: A kétségbeesésnek vannak józan pillanatai.

— Nálad van az a levél, amelyet várok? — kérdezte azután Jean Valjean a fiutól.

— Ön várja a levelet? — mondotta Gavroche. — De hiszen ön nem — nő!

— A levél Cosette kisasszony címére szól, nemde?

— Cosette! — mormogta Gavroche. — Igen, azt hiszem, ilyenféle furcsa neve van.

— Csak add ide, én majd átadom neki.

— Akkor hát azt is tudnia kell önnek, hogy engem a barrikádról küldtek ide.

— Hát persze, hogy tudom, — felelte Jean Valjean.

Gavroche egy másik zsebéből egy négyrét összehajtott papirost huzott elő.

Azután katonásan tisztelgett.

— De tisztelet adassék ám annak a hivatalos levélnek! — mondotta Gavroche. — Az ideiglenes kormánytól való.

— Add csak ide szaporán! — mondotta Jean Valjean.

Gavroche magasan a feje fölé emelte a papirost.

— Azután nehogy azt képzelje ám, hogy ez valami szerelmeslevél! Igaz ugyan, hogy egy nő számára irták, de az egész népnek szól. Mink harcolunk, de tiszteletben tartjuk a női nemet. Nem úgy csináljuk ám, mint az uri társadalom, ahol az oroszlánok aranyozottszerű papiroson szerelmeslevelet küldözgetnek hölgyeiknek.

— No, csak ide vele!

— Ön csakugyan derék embernek látszik, uram! — folytatta Gavroche.

— Add ide gyorsan!

— Hát itt van!

És ezzel átadta a levelet Jean Valjeannak.

— De siessen Izé ur (Chose), mert Izécske (Chosette) kisasszony várja áml!

Gavroche meg volt elégedve önmagával, hogy kivágta ezt a szójátékot.

Jean Valjean folytatta:

— Nemde, Saint-Merry-be kell vinni a választ?

— Megadta neki! Nagy bakot löne, uram! — kiáltotta Gavroche. — Ezt a levelet a Rue de la Chauvrière barrikádjáról küldték s oda megyek vissza én is. Jó éjszakát, polgártárs!

Ezeket mondván, Gavroche távozott, azaz hogy inkább könnyedén, mint a madár, visszarepült oda, ahonnan szintén repülve jött. Eltűnt, beleveszett a sötétségbe olyan gyorsan, mint a kilőtt puskagolyó. A Rue de l'Homme-Armé pedig ismét elcsendesedett és elnéptelenedett, mert ez a különös, álmodozó gyermek egy pillanat alatt eltűnt a fekete házsorok homályában, ahol úgy elveszett, mint ahogy a füst elvesz a sötétségben. Vélnéd, talán végkép szertefoszlott és elenyészett, ha eltűnése után alig néhány perc múlva betört ablaküvegek csörömpölése s egy utcai lámpának a kövezetre való zuhanása közben okozott hangos puffanása föl nem riasztotta volna álmaikból a méltatlankodó polgárokat. Gavroche volt, ahogy a Rue de Chaume házaí között végighaladt...

III. Mialatt Cosette és Toussaint alszik

Marius levelével kezében, Jean Valjean visszament a házba.

Tapogatózva haladt fel a lépcsőn s örült a sötétségnek, mint a bagoly, amely zsákmányát szorongatja. Halkan nyitotta és csukta be az ajtót s hallgatózott, nem hall-e esetleg valami zajt. Megállapította, hogy Cosette és Toussaint, minden valószínűség szerint, az igazak álmát alusszák. Három vagy négy gyujtót is elrontott, amíg a gyertyát meg tudta gyújtani, annyira remegett a keze. Hiszen szó sincs róla: bizony lopásféle volt az, amit ökelme most elkövetett! Végre mégis meggyújtotta valahogy a gyertyát s az asztalra könyökölve, kiterítette maga elé a papirost és olvasott.

Hirtelen hevületében az ember nem olvas, hanem — hogy úgy mondjuk — lecsap a papirosra, amit a kezében tart, megragadja, mint áldozatát, összemorzsolja, haragjában vagy örömében körmét mélyen belevájja, végigfut szemével a sorokon, majd ismét elülről kezdi. Figyelme lázas, de azért nagyjából, körülbelül megérti a lényegét, kiragad a szövegből egy-egy részletet, a többi pedig elsikkad. Abból a levélből, amelyet Marius írt Cosettenek, Jean Valjean figyelmét mindössze ezek a szavak ragadták meg:

„... Meghalok. Mikor e levelet olvasod, az én lelkem már közeledben időzik“.

E két sor olvasásakor szörnyü káprázat fogta el. Egy pillanatra mintha összezuzta volna az a kedélyhullámmás, amely belsejében végbement s Marius levelére mámoros csodálattal meresztette a szemét. Szeme előtt, mint valami fényesség, lebegett: a gyülölt lény halála!

Belső örömének félelmetes kiáltással adott kifejezést. Tehát vége van. A megoldás hamarabb bekövetkezett, mint ahogy remélni lehetett. Az a lény, aki sorsának utjában állott, eltűnt. Önként távozott szabadon, szabadakaratóból. Anélkül, hogy ő, Jean Valjean, bármit is tett volna e célból; anélkül, hogy az ő hibájából történt volna: „ez az ember“ meghal. Avagy talán már meg is halt. — Izgalmában most számíthatni kezdett. — Nem, még nem halt meg. A levelet nyilvánvalóan úgy írta, hogy Cosette azt csak másnap reggel olvassa. Ama két sortüz óta, amit éjjel tizenegy és tizenkét óra közt hallottak, nem történt semmi. A barrikád komoly ostroma csak napfölkeltekor kezdődik; ettől azonban függetlenül, attól a perctől kezdve, hogy „ez az ember“ belekeveredett ezekbe a harcokba, — elveszett. Elkapta a fogaskerék. — Jean Valjean máris szabad embernek érezte magát. Amaz elment, ő pedig ismét egyedül maradt Cosette-tel. A versengés megszűnt, az élet újra kezdődik. Csak ezt a levelet kell megőriznie a zsebében. Cosette sohasem fogja megtudni, mi lett „ez ember“ sorsa. Csak a maguk folyására kell hagyni a dolgokat. Ez az ember nem tud elillanni. Hogyha eddig meg nem halt, bizonyos, hogy meg fog halni. Oh, mily boldogság!

Mikor azután mindezeket magában elgondolta, Jean Valjean elkomorodott.

Majd lement és felköltötte a kapust.

Körülbelül egy óra mulva Jean Valjean a nemzetőrök formaruhájában és fegyverzetében távozott hazulról. A kapusnak nem került nagy fáradságába, hogy Jean Valjean hadifelszerelését kellőképpen kiegészítse. Volt töltött puskája, tölténytáskája pedig tele tölténnyel. A vásárcsarnok irányában távozott.

IV. A tulbuzgó Gavroche

Gavroche-nak ezalatt kalandja akadt.

Miután a Rue du Chaume lámpáját alaposan elintézte, a Rue des Vieilles-Haudriettes közelébe ért s minthogy itt egy árva lelket sem látott, jónak találta az alkalmat, hogy rágyujtson kedvenc nótájára. Az ének nemhogy meglassította volna, ellenkezően: meggyorsította lépteit. A szunnyadó vagy megrémült házak mentén elkezdte tehát csattogtatni gyujtó dalait:

*Ne higgy az ági kis madárnak;
Egy muszka úrral Atala
Megugrott — így zeng a dala:
A szép leányok erre járnak.
Lalallala.*

*Sokat fecsegsz, jó pajti, — pár nap
Előtt kopogott rám Mila
És invitált, de annyira!
A szép leányok erre járnak.
Lalallala.*

*A fruskák gyöngyei a bájnak;
Elbódít mérgük itala,
Berugna tőle Orfila.
A szép leányok erre járnak.
Lalallala.*

*A csók csatái sose fájnak,
Kedvesem Ágnes és Paméla
S a lángoló Lizett, a méla.
A szép leányok erre járnak.
Lalallala.*

Lelkem megbúj a tünde párnak —
Nevük Susette és Zéila —
Finom redős ruháiba.

A szép leányok erre járnak.
Lalallala.

Amor, ha föllobogsz az árnyak
Éjén, be meghalnék, hol a
Rózsáiddal ragyog Lola!

A szép leányok erre járnak.
Lalallala.

Jeanne egyre tükröt tart magának.
A szívem eltűnt — hol vala?
Ugy érzem, Jeanne a tolvaja.

A szép leányok erre járnak.
Lalallala.

Este, ha vége már a bálnak,
Száz csillag lássa lágy, gazella-
Léptü leánykám: ime, Stella!

A szép leányok erre járnak.
Lalallala.

Énekét Gavroche némajátékkal kísérte, ami a refrain magyarozatául szolgált. Az arca, melynek játéka kimeríthetetlen volt, görcsösebb és fantasztikusabb fintorokat vágott, mint a szélben lobogó lepedőn támadt nyilás szája. Kár, hogy éjszakának idején, egyedül lévén, ezt senki nem látta, nem láthatta. Vannak ilyen hiába elfecsérelt értékek.

Most azonban hirtelen elhallgatott.

— Szakítsuk félbe a nótázást, — mondotta.

Macskaszeme az egyik kapumélyedésben megpillantott valamit, amit a festészetben csoportképnek neveznek; tehát: egy lényt és egy tárgyat. A tárgy egy kétkerekű kézikocsi, a lény egy taligás, aki a kocsiban aludt.

A kocsi rudja a kövezetre támaszkodott, a taligás feje pedig a kocsi bőr-sárvédőjén pihent. A teste összegombolyodva feküdt a ferde sikon, lábai a földet érték.

E téren szerzett nagy szaktudásával Gavroche megállapította, hogy részeg emberrel van dolga.

Valamiféle zug-bizományos lehetett, aki felöntött a garatra és elaludt.

— No lám! — gondolta magában Gavroche. — Mire jó a nyári éjszaka? Ez az ostoba tökfilkó itt elaludt a kocsiján. Nos, a kocsit lefoglaljuk a köztársaság számára, a tökfilkót pedig meghagyjuk a monarchiának.

Elmélésében hirtelen fölillant a gondolat:

— Hopp! Ez a kocsi pompásan odaillik a mi barriká-dunkra.

A taligás ember hortyogott.

Gavroche a taligát óvatosan hátrafelé, a taligást pedig lábánál fogva előre huzta. Alig egy perc múlva a taligás, hosszasan elnyulva, zavartalanul alhatott tovább a kövezeten.

A taliga pedig felszabadult.

Megszokván azt, hogy mindenféle meglepetésben is föl-találja magát, Gavroche mindenét magánál hordta. Egyik zsebéből előkotorászott egy darab papirost s egy elcsent piros ács-ceruzával ezt írta rá:

Francia köztársaság.

A taligádat átvettem.

És aláírta: *Gavroche.*

A papirost a még mindig horkoló taligás bársonyzekéjének zsebébe dugta. A kocsi rudját két kézre fogta s a taligát diadalmas, nagy robogás közt, vágatva tolta maga előtt a vásárcsarnok irányában.

Biz' ez veszedelmes kaland volt. A királyi nyomda előtt ugyanis őrség állott. Gavroche erre nem gondolt. Ezt az őrhelyet a külvárosi nemzetőrök szállták meg. Az őrszemélyzet lassan ébredni kezdett s a fejek már emelkedtek is fölfelé a tábori ágyakon. Két bevert utcai lámpa csörömpölése, a torkaszakadtából való éneklés — mindez bizony sok volt egyszerre az efféle nyulszívű utcácskának, amely már napnyugtával pihenni kívánczik s este olyan korán nyomja az oltókupakot a gyertyára. Ez a fickó pedig épp egy óra óta csapja a pokoli lármát s úgy zúgott-búgott össze-vissza az egész körületben, mint a palackba szorult légy. Az őrszolgálatos káplár hallgatódzott és várt. Hja, óvatos ember volt!

A taliga örült robogása azonban már kihozta a türelméből az őrszemet, aki elhatározta, hogy egy kis földérintő utra indul.

— Hiszen ez egy egész banda lehet! — mondotta magában. — Jó lesz óvatosnak lenni.

Világos, hogy az anarchia szörnyetege szabadult ki tömlőcélből s itt garázdálkodik a kerületben.

Az altiszt óvatos léptekkel kimerészkedett biztos őrhelyéről.

Mikor Gavroche, a taligát maga előtt tolva, a Rue des Vieilles-Haudriettes felől az utcába épp befordult, szemben találta magát egy formaruhával, csákóval, tollbokrétával és puskával.

Most már másodizben szakította félbe az utját.

— Nini! — szólalt meg Gavroche. — Ez ő. — Jó napot kívánok, közrend ur!

Gavroche meghökkenése rövid ideig szokott tartani s hamarosan megszűnik.

— Hova mégy, te kölyök? — kiáltott rá az altiszt.

— Polgártárs, — felelte Gavroche — miért sérteget, hiszen én nem neveztem magát burzsujnak!

— Hová mégy, te csibész?

— Uram! — szólt ismét Gavroche — lehet, hogy ön tegnap szellemes ember volt, de ebből az állásából önt ma reggel elbocsájtották.

— Azt kérdezem, hogy hová mégy, te éhenkórász!

Gavroche így válaszolt:

— Ön nagyon ildomos, uram! Csakugyan, senki sem találná el a korát. Miért nem adja el a haját, szálankint kapna érte száz frankot. Ötszáz frankot jövedelmezne önnek.

— Hová mégy! hová mégy! hová mégy, te rablóvezér?

Gavroche megint csak megfelelt:

— Milyen goromba! Ha legközelebb ismét megszoptatják, hát töröljék meg jobban a száját.

Az altiszt nekiszegezte a szuronyát.

— Hát megmondod-e végre, te nyomorult, hogy hová mégy?

— Tábornok ur, — felelte Gavroche — orvosért megyek, otthon vajudik a feleségem.

— Fegyverbe! — kiáltotta az altiszt.

Megmenekülni épp annak révén, ami vesztünket okozta: az erős férfiak remekműve. Gavroche egy pillantással meg-

ítelte a helyzetét. A taliga zuditotta a nyakába a veszedelmet, a taliga huzza is ki a bajból!

Abban a pillanatban, mikor a káplár éppen rárohanni készült Gavroche-ra, a taligából hirtelen lövedék lett, s teljes erőből ellődítve, robogva rohant a káplár felé, akit hasba talált. A káplár hanyattvágódott a szennycsatornába, puskája pedig elsült a levegőbe.

Kiáltozására az őrség emberei össze-vissza, hanyatt-nomlok rohantak ki s az altisztnek véletlenül elsült puskája vak-tában való általános lövöldözést idézett elő, mely után az emberek ujrátöltöttek s ujrakezdték a lövöldözést.

Ez a szembekötödsdi puskatűz jó negyedóráig tartott s néhány ablaktábla keserülte meg.

Gavroche ezalatt örült iramban futott visszafelé és csak öt vagy hat utcával tovább állott meg; ekkor azután lihegve ült le az Enfants-Rouges sarokkövére.

De azért figyelt s hallgatódzott.

Miután kifujta magát, abba az irányba fordult vissza, ahonnan a lövöldözést hallotta; majd balkezét orra magasságáig fölemelte, háromszor előre mozgatta, miközben a jobbkezével hátul a tarkóját ütögette. Fenséges mozdulat, amelyben a párisi csibészvilág a francia iróniát sürítette össze, s amely nyilvánvalóan találó és hatásos, mert hiszen immár félszázad óta divatban van.

Jókedvét keserü gondolat zavarta meg.

— Hát igen: én itt kacagok, bolondozok, örömben cigánykereket hányok, miközben eltévesztem az utat. Most már nagy kerülőt kell tennem. Még jó, ha idejében visszaérek a barrikádra!

És most már futva folytatta az utját, miközben így szólt:

— Ah, hol is hagytam el?

És ekkor folytatta az éneklést, s amint gyorsan haladt előre az utcában, a hangja lassankint beleveszett a sötétségbe:

A börtönök még mindig állnak,

De esküszöm, fölforr ez a

Közrenddel béklyózott haza,

A szép leányok erre járnak.

Lalallala.

A tekebábra kik dobálnak?

A nagy golyó gurul vala,

S a vén világ borul vala.

A szép leányok erre járnak.

Lalallala.

Jó nép, a mankók mire várnak?

Dőljön be a Louvre fala,

Benn vigad a monarchia.

A szép leányok erre járnak.

Lalallala.

Betörtük rácsát dutyijának

S tizedik Károly, trallala,

Nem birta és elillana.

A szép leányok erre járnak.

Lalallala.

Az őrség fegyveres kivonulása mégsem volt egészen eredménytelen. A taligát persze lefoglalták, részeg gazdáját pedig letartóztatták. Amazt a kocsiszinbe vitték, emezt, mint bűnrészeset, a haditörvényszék előtt kissé megleckéztették. Az államügyészség ez alkalommal is tanubizonyságot tett ernyedetlen buzgalmáról, amellyel a társadalom védelmét szolgálja.

Gavroche kalandja, amely a Temple-negyed hagyományai-ban is fennmaradt, a Marais öreg polgárainak legborzalmasabb emlékei közé tartozik s emlékirataikban ily címmel szerepelt: A királyi nyomda őrsége ellen intézett éjszakai támadás.

ÖTÖDIK RÉSZ: JEAN VALJEAN

ELSŐ KÖNYV

Háboru négy fal közt

I. A Faubourg Saint-Antoine Charybdise és a Faubourg du Temple Scyllája

A két legemlékezetesebb barrikád, amelyre a társadalmi betegségek megfigyelője hivatkozhatik, nem ehhez a korszakhoz tartozik, amelybe e könyv cselekményét helyeztük. Ez a két barrikád, két különböző szempontból ítélve, rettentő helyzet szimbóluma, 1848 júniusának végzetes fölkelése idején nőtt ki a földből ama legnagyobb utcai harcok idején, melyeket a történettudomány látott.

Megtörténik néha, hogy aggodalmaskodásában, csüggetegségében, gyámoltalanságában, lázas állapotában, végszükségében, fertőzöttségében, tudatlanságában, sötétségében maguk ellen az elvek, a szabadság, az egyenlőség, a testvériség, sőt az általános választójog és az önkormányzat ellen lázad föl a kétségbeesett csőcselék és hogy a köznép száll hadba a néptömeggel.

A koldusok megostromolják a közös jogot; a csőcselék-uralom föllázad a nép ellen.

Bizony, ezek szomorú napok, mert mindig van egy kis igazság ebben az örületben, öngyilkosság ebben a párbajban. Ezek a becsmérítő szavak pedig: koldus, csőcselék, csőcselék-uralom, köznép, sajnos: hibául róható fel inkább azoknak, akik uralkodnak, semmint azoknak, akik szenvednek; inkább a kiváltságosak hibája ez, semmint a kitagadottaké.

Mi ezeket a szavakat sohasem mondjuk ki anélkül, hogy fájdalmat és tiszteletet ne éreznénk, mert hogyha a filozófia lehatol azoknak az eseményeknek és tényeknek mélyére, amelyek azokkal összefüggenek: akkor bizony a nyomor tövében gyakran igazi nagyságokat is talál. Athén ochlokrácia, tömeguralom volt; Hollandiát koldusok teremtették meg; a népsöpredék

nem egyszer mentette meg Rómát és a csőcselék közül kerültek ki Jézus követői is.

Nincs olyan gondolkodó ember, aki el ne merengett volna már gyakran az alulról feltörő nagyszerűségeken.

Szent Jeromos kétségkívül erre a csőcselékre és mindezekre a szegény népekre, ezekre a csavargókra, ezekre a nyomorultakra gondolt, — akik közül az apostolok és a vértanuk kerültek ki — amikor ezeket a misztikus szavakat kimondotta: *Fex urbis, lex orbis.*

A szenvedő és vérző tömeg elkeseredése; a saját életét alkotó elvek ellen való érthetetlen erőszakoskodása; a jog ellen való ádáz támadása, mindmegannyian az államcsiny népszerű formái, amiket meg kell szüntetni. A becsületes, igazlelkű ember ennek a célnak szenteli magát, s e tömeg iránt való szeretetből azt legyőzni igyekszik. De mikor szembeszáll vele, akkor látja csak, hogy mennyire menthető; mikor ellentáll vele szemben, akkor látja, hogy mennyire tiszteletreméltó! Ez is egyike ama ritka pillanatoknak, amikor — noha csak azt tesszük, amit tennünk kell — úgy érezzük, hogy valami zavarba ejt és visszartart bennünket attól, hogy még tovább menjünk. Makacsul ellentállunk, mert kell; de a nyugodt lelkiismeret szomorú s a kötelesség teljesítése szívfájdalommal jár.

Az, ami 1848. év június havában történt, — siessünk ki mondani — valami különös eset volt, amelyet a történelem filozófiájába besorozni szinte lehetetlen. Mindazokat a kijelentéseket, amiket az imént tettünk, félre kell tennünk, hogyha erről a rendkívüli és különös jellegű lázadásról van szó, mikor a jogait számon kérő munka szent aggodalmait érezzük. Azt a lázadást bizony le kellett verni, kötelesség volt, mert a Köztársaságot támadta. Mi is volt hát tulajdonképpen 1848 júniusa? A nép forrása' ma önmaga ellen!

Hogyha magát a tárgyat, amiről szó van, nem tévesztjük szem elől: akkor nem foghatják reánk, hogy elkalandoztunk tőle. Engedjessék meg tehát nekünk, hogy az olvasó figyelmét egy pillanatra fölhivhassuk arra a teljesen példátlanul álló két barrikádra, amelyről épp az imént beszéltünk s amely ennek a lázadásnak is jellemzéséül szolgál.

Az egyik barrikád a Saint-Antoine külváros bejáratát torlaszolta el; a másik a Temple-külvárost védelmezte. Azok, akik a júniusi ragyogó kék ég alatt a polgárháború e két

félelmetes mesterművét kimagaslani még láthatták: nem felejtik el soha!

A Saint-Antoine barrikádja szörnyű nagy volt; magassága háromemeletnyi, szélessége hétszáz láb. Egyik saroktól a másikig eltorlaszolta e városnegyed széles torkolatát, vagyis három utcát. Megszaggatott, szétdarabolt, kicsipkézett, bevagdalt, nagy szakadástól részekre osztott falaival, alátámasztva nagy földrakásoktól, amelyek maguk is egy-egy külön bástyát alkottak, itt-ott bástyafokokat bocsátván ki magukból, s a városnegyed előfokát alkotó házaira támaszkodva, mint valami óriás, szörnyeteg gát emelkedett föl a magasba azon a félelmetes téren, amely július 14-ikének szemtanuja volt. E fő barrikád mögött még tizenkilenc barrikád sorakozott egymás mögött az utcák mélységében. Csak látni kellett ezt a barrikádot s az ember megérezte a külváros haláltusáját vívó, végtelen szenvedéseit, amelyek már elérték azt a végső fokot, mikor a kétségbeesés katasztrófává válik. És miből építették ezt a barrikádot? Némelyek szerint sebtében lerombolt három hatemeletes ház romjaiból. Az ádáz harag csodatételeiből — mondták mások. A gyűlölet mindenféle építményeinek siralmas látványát tárta elénk, a — rombolást. Azt is kérdezhethné valaki, hogy ki építette? De azt is kérdezhethné, hogy ki rombolta le? A lelkek forrongásának rögtönzött műve volt. Hamar ide azzal az ajtóval, vasráccsal, házeresszel, párkánnyal, törött tüzhellyel; ide azzal a repedt fazékkal! Adjatok ide, dobjatok ide mindent, lökjétek ki, hajtsátok el, romboljátok le, forgassátok föl, törjétek-zuzzatok össze mindent! A kövezet, az épületkő, a gerenda, a vasdorong, a rongy, a betört ablak, a lehántott szék, a káposztatorzsa, ruhacafat, ringy-rongydarab és a gonosz átok együttes működése volt. Nagy volt és kicsiny. A fölfordult, zürzavaros világ által parodizált pokoltorka volt ez! Tömeg az atóm mellett; lerombolt faldarab és eltörött konyhaedény; mindenféle törmeléknek veszedelmes testvéri társulása. Sisyphus hajította oda szikláját és Jób az üvegcserepét. Szóval: iszonyatos volt. A mezitlábások fellegvára. Fölfordított talyigák tették egyenetlenné lejtős oldalát, a tengelyével égneke meredő, keresztbe fektetett hatalmas társzekér mint sebhely éktelenkedett ezen a dult arculaton. Egy omnibuszkocsi, amelyet jókedvűen vontattak föl erős karok egészen a torlasz

csucsára, olybá tünt fel ott, mintha ennek az örületes műnek építői kamaszcsinyt akartak volna elkövetni ezzel a megtesült borzalommal, rudját a kocsinak fölfelé irányítván, mintegy odakinálva a levegő láthatatlan lovainak. Ez a gigászi zürzavaros halmozat, a lázadás lerakódott iszaprétege, minden forradalmak Ossá-ját és Pelion-ját jelképezte; 93 a 89 tetején; Thermidor 9-ike augusztus 10.; Brumaire 18-ika január 21.; Vendémiaire Prairial és 1848—1830 tetejében! A színhely megérte a fáradságot és ez a barrikád is méltó volt arra, hogy azon a helyen jelenjék meg, ahonnan a Bastille eltűnt. Hogyha a tenger gátakat építene, akkor az is erre a mintára csinálná meg. Az áradat ádáz dühe hagyta ott nyomát ezen az ormótlan össze-visszaságon. Micsoda áradaté? A tömegé! Mintha kővé dermedt pokoli lármát látna az ember. Mintha e barrikád fölött az erőszakos haladás óriás, fekete méhei zümmögnének s ez volna az ő méhkasuk? Zürzavar volt ez? Bacchus-ünnep volt ez, avagy várerőd? Mintha a szédület építette volna szárnycsapásokkal. Volt valami kloákaszerű ebben a sánccvárban, valami olympusi fenség ebben a zürzavarban. Ebben a kétségbeeséssel teli össze-visszaságban láthatott az ember tetőgerendákat, festett papirossal beragasztott padlásszobafalakat, ablakrámákat a romhalmazra dobált üvegtábláikkal együtt, — szinte várják az ágyugolyót — a falból kitört kandallókat, szekrényeket, asztalokat, padokat, üvöltő felfordult világot és ezerféle nyomoruságos holmit, amiket még a koldus is elhajitana s amelyek a szenvedélyes haragot és a semmiséget példázzák egyszerre. Mintha a nép levetett ringy-rongya volna, fa-, vas-, bronz-, kőhulladék, s mintha a Saint-Antoine külváros egy óriás seprűvel lóditotta volna az ajtaja elé mindezeket, hogy nyomoruságából barrikádöt emeljen. Fejvétnél használatos tőkéhez hasonló fatuskók, széttépett láncok, akasztófára emlékeztető talapzatgerendák, a romokból vízszintesen kiemelkedő kocsikerekek forrasztották egybe az anarchia ez épületével szomorú képét ama gyötrelmeknek, amiket a nép elszenvetett. A Saint-Antoine barrikádja mindenből fegyvert kovácsolt; amit csak a polgárháború a társadalom fejéhez vághat: az itt mind képviselve volt. Nem küzdelem volt ez, hanem örjögő lázroham. A karabélyok, amelyek e sánccerődöt voltak hivatva védelmezni, — volt köztük néhány mordály is, — porcellán-

darabokat, csontocskákat, ruhagombokat, sőt éjjeliszekrények görgőkerekeit szórták ki magukból, mely utóbbiak rézalkatrészük miatt veszedelmes lövedékeknek bizonyultak. Örjögött ez a barrikád! Kimondhatatlan zajt küldött ki magából a felhők felé, s bizonyos időközönként, a hadsereg ingerlése céljából, tömegekkel és viharral fődte be magát. Ringó, hemzsegő fejek zürzavaros sokasága koronázta és zajongó hemzsegés töltötte be. Gerince puskáktól, kardoktól, botoktól, fejszéktől, lándzsáktól és szuronyoktól volt tüskés s vörös zászlót lengetett rajta a szél. Fölhangzott benne a parancsnok vezényszava, a rohamra lelkesítő induló, a dobszó pergő hangja, az asszonyok zokogása s az éhenhalók félelmetes kacaja. Mérheterlen nagy volt és eleven s mint valami villamos állat hátából, villamosszikrák pattantak ki belőle. A forradalom szelleme vont a csucsot, ahol dörgött a nép szava, amely hasonlít az Isten szavához. Különös fenségesség áradt ki ebből a titáni romhalmazból. Egy halom hulladék volt és Sinai hegy.

Amint fönnebb már mondtuk, ez a barrikád a Forradalom nevében támadott. Mít támadott? A forradalmat támadta. Igen, ez a barrikád, a véletlen, a zürzavar, a réműlet, a félreértés, az ismeretlen valami szemközt találta magát az alkotmányozó nemzetgyűléssel, a nép szuverénításával, az általános választójoggal, a nemzettel, a köztársasággal. A Carmagnola harcra hívta a Marseillaise-t.

Ostoba kihívás, de hősies, mert ez a régi külváros igazi hős volt!

A külváros és sáncvára segédkezet nyújtott egymásnak. A külváros a sáncvárra támaszkodott, a sáncvár hátvéde a külváros volt. A hatalmas barrikád mint kőszirt meredezett, amelyen az afrikai vezérek sztratégiai tudománya megtört. Űregei, kinövésai, bibircsói, pupjai — hogy ugy mondjuk — fintort vágta, vigyorogtak a füstfelhő alatt. A puskagolyózapor elhalt a formátlan tömegben, a gránátok befurakodtak, ottrekedtek s ottdőglöttek; az ágyugolyók pedig csak lyukat ütöttek a lyukba. Minek hát bombázni ezt a káoszt? A sorozatok, amelyek a háboru legvadabb jeleneteihez is hozzá voltak szokva, nyugtalan tekintettel néztek erre a vadállatszerű sáncvárra, mely külsőt felborzolt vadkansörtéi és hegy-szerű roppant halmaza kölcsönözték neki.

Ha az ember egy negyedmérföldnyire innen, a Château-d'Eau közelében a boulevardra torkolló rue du Temple sarkáról, a Dallemagne-áruház kirakatának szögleténél merészen kidugta a fejét, a csatornán túl, a Belleville lejtőjén fölfelé emelkedő utcában, a domb legmagasabb pontján, messziről egy különös falat pillantott meg, amely a homlokzatok második emeletéig ért föl s amely, mint valami óriás kötőjel, a baloldali házakat kötötte össze a jobboldali házakkal, mint hogyha az utca önmagától hajlitotta volna vissza legmagasabb falát, hogy azután hirtelen ismét összecukja. Ezt a falat kockakövekből építették. Egyenes, szabályszerű, merev, függőleges fal volt, szögmérővel szintezve, mérőzsinórral kimérve, ólomfonállal egyenesre huzva. A cement persze hiányzott belőle, ám ez a hiány, — miként a régi római falakon látható, — nem zavarta meg szilárd, tömör szerkezetét. Magasságából meg lehetett itélni a vastagságát. Párkányzata pontosan párhuzamos volt az alapzat vonalával. Szürkészinű felületén helyelközzel, szinte láthatatlanul, lörések voltak vágva, amelyek egybefüggő fekete fonálnak látszottak. A lörések egyenlő távolságban következtek egymás után. Ameddig be lehetett látni, az utca néptelen volt. Valamennyi ablak és ajtó zárva. Ennek az utcának a háttérében emelkedett ez a torlasz, amely az utcát zsákutcává alakította. Mozdulatlan és néma volt a fal, az ember senkit nem látott rajta, semmit nem hallott mögüle; semmi hang, semmi nesz, még csak lehellet sem! Sirbolt.

A juniusi ragyogó napsugár fénnel árasztotta el ezt a szörnyű tákolmányt.

A Temple külváros barrikádja volt ez.

Mihelyst az ember szemtől-szembe került vele, még a legbátrabbnak is lehetetlen volt megállnia, hogy el ne gondolkodjék ennek a titokzatos jelenségnek láttára. Rendes, összerovátkolt, zszindelszerűen kirakott, egyenesirányu, részarányos volt és gyászos. Az ember szinte érezte, hogy ennek a barrikádnak a megalkotója mérnök volt vagy — rém. Volt benne tudomány és sötétség. Ha megpillantotta az ember, legott elhalkult a beszéde.

Ha néha-néha valaki, — mondjuk: katona, tiszt vagy népképviselő, — erre vetődött és a néptelen kövezett utra merészkedett, halk, de éles sivitás hangzott föl s a járó-kelő

sebesülten vagy holtan bukott el; vagy ha éppen élve tudott elmenekülni, egyik-másik csukott ablaktábla, hézagot kitöltő terméskő vagy falvakolat mutatta a golyó nyomát. Néha kartácsgolyóét. A barrikád emberei ugyanis öntött gázcsődarabokból két kis ágyut rögtönöztek oly módon, hogy a cső egyik végét kóccal és kályhaaggyal tömték be. A puskaport azonban nem pazarolták haszontalanul. Csaknem valamennyi lövésük célt ért. Holttestek hevertek itt is, ott is és vértócsák a kövezeten. De én azért emlékszem egy fehér pillangóra, amely ott röpködött az utcában. Oh, a nyár nem tagadja meg magát!

A környéken a kapualjak sebesültekkel teltek meg.

Az ember érezte, hogy valaki, akit nem lát, célbaveszi, és hogy az utca egész hosszában veszélyeztetve van.

A Temple-külváros bejáratánál a csatornát átvélő s a megrakott számár hátához hasonlatos boltozott hid mögött állottak egy tömegben a rohamcsapatok katonái komoran, megilletődve és figyelték ezt a félelmetes sáncerődöt, ezt a mozdulatlanságot, ezt a közönyt, ahonnan a halál jött. Némelyek hasmánt kusztak egészen a hid görbületének magasságáig, miközben gondosan ügyeltek arra, hogy fejükön a csákó árulójuk ne legyen.

A vitéz Monteynard ezredes iszonyattal csodálta meg ezt a barrikádot.

— Micsoda épület! — mondotta egy képviselőnek. — Egyetlen kockakő sem áll kijebb, mint a másik. Mintha porcellánból volna.

Ebben a pillanatban egy puska golyó zuzta szét a mellére tűzött érdemkeresztet, s a vitéz ezredes elbukott.

— Oh, ti gyávák! — mondták a katonák. — Miért nem mutatkoznak, hogy láthatnánk őket! De nem merik mutatni magukat, elbujnak!

És a Temple-külváros barrikádja, amelyet mindössze nyolcvan ember védelmezett tizezer katonával szemben, három napig tartotta magát. A negyedik napon úgy csinálták, mint Zaatcha-nál és Constantine-nál, tudniillik behatoltak a házakba és a tetőkön keresztültörve, elfoglalták a barrikádot. A nyolcvan gyáva ember közül egynek se jutott eszébe, hogy elmeneküljön; valamennyit lemészárolták, kivéve a vészert, Barthélemy-t, akiről nemsokára még szó lesz.

Saint-Antoine barrikádja volt a mennydörgés, a Temple barrikádja a csönd, a némaság. A két barrikád közt a különbség az volt, ami a borzalom és a baljóslatu sötétség közt van. Az egyik mintha csupa ordító torok lett volna, a másik álarc.

Tegyük még hozzá, hogy a juniusi gigászi és gyászos lázadás ádáz dühből és rejtélyből volt összetéve; az első barrikád volt a sárkány, a második a szfinx.

Ezt a két erődöt két ember építette; név szerint, az egyik: Cournet, a másik Barthélemy. Cournet a Saint-Antoine barrikádját építette, Barthélemy a Temple-ét. Mind a két barrikád rávallott építőjére.

Cournet magastermetű férfi volt; szélesvállu, pirosarcu, keményöklü, bátorszívü, egyeneslelkü, őszinte és félelmetes tekintetü. Rettenthetlen, erélyes, ingerlékeny, viharos; mint ember a legszívélyesebb, mint ellenfél a legfélelmetesebb. A háboru, a harc, a kézitusa volt az elleme, ami jókedvre derítette. Tengerésztiszt volt, s mozdulata és a hangja elárulta, hogy a tengerről, a viharból jött. Az orkán tovább dult az ütközetben is. Ha eltekintünk a lángésztől, Cournetben volt valami Dantonból, mint ahogy Dantonban — eltekintve az istenségtől — volt valami Herkulesből.

Barthélemy sovány, vékonydongájú, sápadt, szótlán ember volt, afféle busképü fickó. Egy városi rendőr egyszer felpozta. Barthélemy megleste a rendőrt, megvárta és megölte; tizenhétéves korában gályarabságba került. Kiszabadulván: fölépítette ezt a barrikádot.

Később, végzetes eset, Londonban, ahol számkivetésben éltek mind a ketten, Barthélemy megölte Cournet-t. Baljóslatu párbaj volt ez! Nem sok idő multán, belekeveredvén valamiféle szerelmi kalandba — melynek elbírálásánál a francia igazságszolgáltatás mérlegeli az enyhítő körülményeket, ellenben az angol igazságszolgáltatás halált mond reá — Barthélemy-t fölakasztották. A komor szociális rendszer olyan, hogy — révén az anyagi elhagyatottságnak s az erkölcsi gyámoltalanságnak — ez a szerencsétlen teremtés, aki bizonyos, hogy erős, sőt talán nagy elmeképességgel volt megáldva, Franciaországban a gályarabságon kezdte s Angliában az akasztófán végezte. Barthélemy mindig csak ugyanazt a lobogót tüzte ki: a fekete lobogót.

II. Mi mást csinálhat az ember a mélységben, mint hogy cseveg

Tizenhat esztendő sokat számít a forradalmak földalatti nevelése tekintetében, s bizony 1848 juniusa már sokkal többet tudott, mint 1832 juniusa. Így a Rue de Chanvrerie barrikádjá is még csupa vázlat, még kezdetlegesség volt csupán, viszonyítva ahhoz a roppant két barrikádhoz, melyet föntebb ismertettünk. A maga korában mégis félelmetes volt.

A lázadók, Enjolras felügyelete mellett — Marius nem törődött már semmivel — jól felhasználták az éjszakát. A barrikádot nemcsak hogy kitarozták, hanem még magasabbra is emelték. A gerincének magasságát két lábbal megtoldották. A kövezetbe szurt vasrudak olybá tűntek föl, mint megannyi előreszögezett lándzsa. Mindenünnen összehordott törmelékekkel a barrikád külső ziláltságát még inkább fokozták, belül pedig bölcsen falakkal erősítették meg s bozóttal látták el kívülről.

Jókarba helyezték a kőkockákból épített lépcsőket is, melyeknek segítségével föl lehetett jutni a barrikád tetejére, akárcsak a várfalakra.

Befejezték a barrikád berendezését, a törmeléket kihordták a földszinti teremből, a konyhát tábori kórházzá alakították át, befejezték a sebesültek kötözését, összekotorták a földön és az asztalokon szétszóródott puskaport, golyókat öntöttek, töltényeket készítettek, tépést csináltak, a sáncerőd belsejét kitararitották, a szétszört fegyvereket ismét szétotsztották, a hulladékokat összeszedték, a halottakat elhordták.

A holttesteket a Ruelle Mondétourban gyűjtötték össze, amely még mindig az ő birtokukban volt. A köveget még sokáig piroslott itt a vértől. A halottak közt volt négy külvárosi nemzetőr is, kiknek formaruháját Enjolras félretétette.

Enjolras kétórányi alvást tanácsolt. Tanácsa parancs volt. De azért mégis csak hárman vagy négyen fogadták meg. Feuilly ezt a két órányi időt arra fordította, hogy a korcsmával szemközt álló falba belevészte ezeket a szavakat:

Éljen a nép!

Ez a három szó, amelyet Feuilly egy szög hegyével karcolt a vakolatba, azon a falon még 1848-ban is olvasható volt.

A három asszony az éjszakai szünetet arra használta föl, hogy végkép meglógjon, mire a lázadók megkönnyeb-
bülten lélegzettek föl.

Valamelyik szomszédos házban kerestek és találtak me-
nedéket.

A legtöbb sebesült még tudott és akart is harcolni. A
tábori kórházzá átalakított konyhában matrácágyon és zsup-
szalmán öt súlyos sebesült feküdt, köztük két városi rendőr.
Ezeket kötözték be legelőbb.

A földszinti teremben most már nem volt senki, csak a
fekete terítővel letakart Mabeuf és az oszlophoz kötözött
Javert.

— Ez itt a holtak terme — jegyezte meg Enjolras.

Ennek a teremnek belsejében, amelyet egy gyertya
lángja alig hogy éppen megvilágított, egészen hátul, a halot-
tasasztal, mint vízszintes gerenda, épp mögötte volt az osz-
lopnak, miért is az álló Javert alakja és a fekvő Mabeuf,
ketten mintha valami nagy keresztalakot példáztak volna.

Annak a bizonyos omnibusznak a rudja, habár a puska-
tűz a végét megcsonkította, még eléggé erősen állott, hogy
arra lobogót erősithessenek.

Enjolras, kiben megvolt a parancsnoknak ama tulaj-
donsága, hogy amit egyszer kimondott, annak ura is maradt,
erre a zászlónyélre ráerősítette a megölt öreg Mabeuf lyukas
és véres ruháját.

Étkezésről többé szó sem lehetett. Nem volt már sem
kenyerük, sem husuk. Az az ötven ember, aki tizenhat óra
óta volt itt, a kocsmá szegényes készleteit hamarosan föl-
élte. Egy bizonyos pillanatban valamennyi barrikád, amely
tartja magát, elkerülhetetlenül a „Meduza“ tutaj sorsára
jut. Hát bizony meg kellett barátkozniok a koplalás gondo-
latával. Ennek a spártai junius 6-ikának még csak az első
óráinál tartottak, mikor a Saint-Merry barrikádban Jeanne,
akit a fölkelők kenyérért ostromoltak, így kiáltott oda a
harcosoknak:

— Minek az? Most három óra, egy óra mulva pedig va-
lamennyien meghalunk.

Minthogy nem volt ennivaló, Enjolras az ivást is meg-

tiltotta. A boradagokat megszüntette, a pálinkát pedig szétosztotta.

Találtak még a pincében körülbelül tizenöt üveg bort, légmentesen lepecsételve. Enjolras és Combeferre megvizsgálták. Miközben a pincéből fölmentek, Combeferre így szólt:

— Ezek még Hucheloup apó régi hagyatékából valók, aki mint szatócs kezdte.

— Bizonyára valami hamisítatlan, jó bor lehet — jegyezte meg Bossuet. — Szerencse, hogy Grantaire alszik, különben aligha tudnánk megmenteni tőle ezeket az üvegeket.

Enjolras, minden mormogás ellenére, tilalom alá helyezte a tizenöt üveg bort és hogy senki ahhoz ne nyuljon s mintegy szentséggé tegye: az üvegeket az alá az asztal alá helyezte, amelyen Mabeuf apó holtteste pihent.

Hajnali két óra felé összeszámlálták magukat. Még harmincheten voltak.

Pittymallott. Épp most oltották el a kőrakásból készült tartályban álló fákyát. A barrikád belseje, ez a kis udvarféle térség, amit az utca testéből vettek el, sötétségben uszott, s a reggeli szürkület bizonytalan, kísérteties félhomályában egy összelövöldözött hajó fedélzetéhez hasonlított. Mint sötét árnyalakok, jártak-keltek ott a harcosok. E fölött az ijesztő árny-tanya fölött a néma házak emeletei sápadtan váltak ki a háttérből, míg még magasabban a kémények fehérlettek. Az ég abban az elbájoló színárnyalatban pompázott, amelyet lehet fehérnek, de lehet kéknek is mondani. A madarak, örömtől repesve, vigan dalolva röpködtek. Annak a magas háznak a tetején, amely a barrikád hátteréül szolgált, kelet felé névén: rózsaszínü visszfény játszadozott. A harmadik emelet padlásablakán át, a hajnali szél meglebegtette a holt ember fején az ősz hajfürtöket.

— Hála Istennek, hogy már egyszer eloltották a fákyát! — mondotta Courfeyrac Feuilly-nek. — Ez a szélben lobogó fákyla engem bosszant. Olyan, mintha félne. A fákyák fénye hasonlatos a gyávák bölcs előrelátásához: rosszul világít, mert reszket.

A hajnal a lelkeket fölébreszti, épp úgy, mint a madarakat; valamennyien csevegtek.

Joly, aki az ereszcatornán egy macskát pillantott meg, előadta erre vonatkozó okoskodását:

— Mi is hát a macska? — kiáltott föl. — Helyreigazítás! A jó Isten, miután megteremtette az egeret, így szólt: No, most ostobaságot követtem el. És ekkor megteremtette a macskát. A macska az egérnek, mint sajtóhibának, a kijavítása. Az egér is, meg a macska is a teremtés művének átvizsgálta és kijavított próbalevonata.

Combferre, diákoktól és munkásoktól körülvéve, a halottakról emlékezett meg: Jean Prouvaire, Bahorel, Mabeuf, sőt Cabuc haláláról és Enjolras szigorúságáról. Ezt mondotta:

— Harmodius és Aristogiton, Brutus, Chérésas, Stephanus, Cromwell, Charlotte Corday, Sand, mind-mind, valamennyien a tett elkövetése után szívszorongást éreztek. Szívünk olyan félénk, az emberi élet pedig olyan titokzatos, hogy még politikai gyilkosság alkalmával is, sőt még a fölszabadító gyilkosság után is — ha ugyan van ilyen! — a lelkifurdalás, hogy embert öltünk, erősebb annál az örömnél, hogy szolgálatot tehattünk az emberiségnek.

És így torlódtak egymásra a szavak, egy perc mulva pedig, Jean Prouvaire verseire támaszkodó áthidalással, Combferre összehasonlította egymással a Georgikon fordítóit: Raux-t Cournand-dal, Cournand-t Delille-lel, megjelölve néhány olyan passzust, amit Malflâtre fordított, kiváltképpen Caesar halálára vonatkozó remek részeket. Ekkor azután Caesar neve révén a beszélgetés visszatért Brutusra.

— Caesar — mondotta Combferre — igazságosan bukott el. Cicero tulszigoru volt Caesarral szemben, de igaza volt! Ez a szigorúság nem volt éppen keserű kritika. Mikor Zoilus becsmérli Homerost; mikor Maevius sértegeti Vergiliust; mikor Visé sértegeti Molière-t; mikor Pope becsmérli Shakespeare-t; mikor Fréron becsmérli Voltaire-t, — mindez az irigységnek és a gyűlöletnek régi törvénye értelmében történt, lévén igaz az, hogy a lángeszű emberek magukra zudítják embertársaik bántalmait és hogy a nagy embereket többé-kevésbé mindig lehurrogatják. Csakhogy Zoilus és Cicero nem egy ám! Cicero a gondolatával tesz igazságot, mint ahogy Brutus a kardjával. Ami engem illet, én az igazságszolgáltatásnak ez utóbbi módját: a pallost, elítélem, az ó-kor azonban

megengedte. Caesar, aki a Rubikont átlépte, egyre-másra adományozta a méltóságokat, mintha azok tőle és nem a néptől valók lettek volna, a szenátus belépésekor pedig föl sem kelt ülőhelyéről. Mint ahogy Eutropius történetíró mondja: királyi, szinte zsarnoki cselekedeteket vitt végbe, *regia ac paenè tyrannica*. Caesar nagy ember volt; annál rosszabb, vagy annál jobb! A lecke annál hatásosabb. Huszonhárom sebéten kevésbé fájlalom, mint azt a köpést Jézus homlokán. Caesart a szenátorok szurták le, Jézust a szolgák bántalmazták. Mennél nagyobb a sérelem, annál jobban érzi az ember az Istent.

Bossuet, aki egy kőrákás tetején magasabban ült beszélgető társainál, karabélyával a kezében, fölkiáltott

— Oh Kydathenaion, oh Myrrhinos, oh Probalinthos, oh Aeanthis bájai! Oh, bár ugy tudnám elszavalni Homeros verseit, mint egy lauriumi vagy édapteoni görög!

III. Megvilágosodás és elsötétedés

Enjolras földerítő körutra indult. A Ruelle Mondétour felől távozott s mindenütt a házak mentén haladt végig.

A fölkelők, mondjuk, vérmes reménnyel voltak eltelve. Az éjszakai támadást oly könnyedén verték vissza, hogy a hajnali rohamnak már előre is fittyet hánytak. Várták azt és nevettek rajta. Nem kételkedtek többé sem a sikerükben, sem az ügyük igazában. Különben, bizonyára érkezik majd segítség is. És számítottak reá. Azzal a könnyed, diadalmas jóstudománnyal, amely mindig erős oldala volt a francia harcoknak, a virradó nap folyamára három időpontot állapítottak meg: reggel hat órakor az az ezred, amellyel ugy „elbántak“, vissza fog fordulni; délben egész Páris föllázad; alkonyatkor — forradalom!

Idehallatszott Saint-Merry félrevert harangjainak kongása, ami tegnap este óta egy pillanatra sem szűnt meg. Bizonyítéka ez annak, hogy a másik barrikád, a nagy, a Jeanne-é, még mindig tartja magát.

Ezek a reménykedések átszarmaztak egyik csapattól a másikra, bizakodó és remegő suttogással, ami egy méhkas harci zugásához hasonlított.

Enjolras ismét megjelent. Visszatért komor földerítő utjáról, amelyet a külső sötétségben végzett sasszemeivel. Összefont karokkal s egyik kezét a szájára illesztve, egy darabig csak elhallgatta ezeket a bizakodó beszédeket, de azután — a reggel egyre növekedő fényességében — üdén, piros arc-al így szólt:

— Páris egész helyőrsége támad. Ennek a hadseregnek egyharmadrésze erre a barrikádra esik. Mi több: épp a nemzetőrség. Láthattam az ötödik serezed csákóit és a hatodik légió jelzőzászlóit. Egy óra múlva támadnak. Nos, a nép tegnap még forrongott, ma reggel azonban meg se mukkan. Semmire nem számíthatunk, semmit nem remélhetünk. Magunkra maradtunk.

Ezek a szavak behullottak a csoportok zümmögésébe s ott olyan hatást keltettek, mint amelyet a vihar első cseppje tesz a méhrajra. Valamennyien elhallgattak. Egy pillanatra olyan halálos, mély csönd állott be, hogy még a légy dongását is meg lehet hallani.

Ám ez a pillanat nagyon rövid volt!

A csoportok legsötétebb háttéréből egy hang így kiáltott Enjolras felé:

— Hát legyen! Emeljük föl a barrikádot husz lábnnyival magasabbra és maradjunk itt! Polgártársak! Tiltakozzunk holttestünkkel. Mutassuk meg, hogy ha a nép elhagyja is a köztársaságiakat, a köztársaságiak nem hagyják cserben a népet!

Ezek a szavak mindenkinek a gondolatát megtisztították az egyéni nyugtalanság kínos felhőitől. Lelkesen üdvözölték.

Sohasem tudták meg, hogy ezeket a szavakat ki mondta. Valami igénytelen, ismeretlen, elfelejtett katona lehetett, átvonuló hős, a nagy névtelen, aki mindig beleavatkozik az emberi válságokba és a társadalmi sorsváltás idején, adott pillanatban, fenséges hanghordozással kimondja a döntő szót s miután a villám fényénél egy pillanatilag képviselte a népet és az Istent: eltűnik a sötétségben.

Ez a megmásíthatatlan elhatározás 1832 június 6-ikának annyira a levegőjében volt, hogy a Saint-Merry barrikádjában a fölkelők szinte ugyanabban az órában kiáltották el ezeket a történelmi nevezetességű szavakat: „Jönnek, vagy

nem jönnek segítségünkre: egyre megy! Ölessük meg itt magunkat mind egy szálig!”

Amint látjuk, habár a két barrikád térbelileg egymástól el volt különítve, mégis közlekedtek

IV. Öttel kevesebb, eggyel több

Miután az az ismeretlen ember, aki határozatilag kimondotta a „holttestek tiltakozását”, tanubizonyosságot tett a közös felfogásról és kifejezte mindnyájuk lelkiállapotát, valamennyi ajkról felhangzott az a helyeslő és szörnyű kiáltás, amely értelménél fogva végzetes, de hangsúlyozásánál fogva diadalmas volt:

— Eljen a halál! Mindnyájan itt maradunk!

— Miért valamennyien? — kérdezte Enjolras.

— Mind, mind, valamennyien!

Enjolras folytatta:

— Állásunk jó, a barrikád kitűnő. Harminc ember elengedő. Miért áldoznánk fel negyvenet?

A fölkelők így válaszoltak:

— Mert senki sem fog elmenni közülünk.

— Polgártársak! — kiáltotta Enjolras, s hangja az izgatottságtól szinte reszketett. — A köztársaság nem oly gazdag emberben, hogy haszontalanul fecsérelje. A kicsinyes dicsvágy tékozlás. Ha valakinek az a kötelessége, hogy távozzék innen, azt éppugy teljesíteni kell, mint minden más parancsot.

Enjolras, mint az elvek embere, föltétlen teljhatalmat gyakorolt hiveivel szemben. De bármekkora lett legyen is ez a mindenhatóság, az emberek mégis csak dörmögtek.

Enjolras azonban, mint aki tetőtől-talpig igazi vezérük volt, mikor látta, hogy azok elégedetlenek, mégjobban makacskodott. Fölényes hangon folytatta:

— Azok, akik félnek, ha nem leszünk többen harmincnál, álljanak elő!

A dörmögés méginkább fokozódott.

— Különben is, könnyű azt mondani, hogy menjünk el, csakhogya barrikád be van ám kerítve! — jegyezte meg valaki a csapatból.

— A vásárcsarnok felől nincs körülvéve — felelte Enjol-

ras. — A Rue Mondétour szabad, s a Rue des Prêcheurs felől el lehet jutni a Marché des Innocents-ra.

— Ott pedig lefülelik az embert! — jegyezte meg egy másik hang a csapatból. — Valamelyik nagy őrség, vagy a külvárosi őrség kezére jut. Egy embert pillantanak meg zubbonyban és sipkában. Honnan, pajtás, talán bizony a barrikádról? Megnézik a kezét. Nini, hiszen te puskaporszagu vagy! És — lelövik.

Enjolras e szavakra nem válaszolt, hanem megérintette Combeferre vállát s mindketten bementek a földszinti terembe.

Néhány pilanat mulva már ki is jöttek onnan. Enjolras kinyújtott két karján hozta ki azt a négy formaruhát, amit félretétetett. Nyomon követte Combeferre szijakkal és csákokkal.

— Ezekben a formaruhákban elvegyültök a katonák soraiba s azután — ill a berek, nádak, erek! Ez itt négy ember számára jó lesz.

Enjolras ekkor a föltépett uttestre dobta a négy egyenruhát.

A rendíthetetlen nyugalma hallgatóság soraiban senki meg sem moccan. Ekkor Combeferre szólalt meg:

— Legyünk hát egy kissé könyörületesek! — mondotta. — Vajjon tudjátok-e, hogy miről van szó? Az asszonyokról van szó! Hát lássuk csak! Vannak-e asszonyok: igen, vagy nem? Vannak-e gyermekek: igen, vagy nem? És vannak-e anyák: igen, vagy nem? — akiket, amig lábukkal a bölcsőt ringatják, egész kis gyermekszereg vesz körül. Az, aki közületek még sohasem látott szoptató anyát — emelje föl a kezét. Ti meg akarjátok öletni magatokat. Hát magam is, én, aki most hozzátok beszélek, de nem akarom ám látni magam körül a kezüket tördelő asszonyok szellemalakjait! Hát csak haljatok meg, ha úgy tetszik, de ne okozátok mások halálát is. Magasztos ugyan az olyan öngyilkosság, amelyet ti most itt el akartok követni, az öngyilkosság azonban csak az egyénre szorítkozzék és ne akarjon másokat is belevonni. Mihelyst a hozzátok tartozókra is kiterjed: az öngyilkosság már közönséges gyilkossággá válik. Gondoljatok csak a szőke fejceskékre és gondoljatok az ősz hajakra! Figyeljetek csak ide! Az imént mesélte el nekem Enjolras, hogy a Rue du Cygne sarkán, az ötödik emelet egyik szegényes ablakában égő gyertyát pilantott meg, az ablaküvegre

pedig rávetődött egy öregasszony bóbiskoló feje, aki az egész éjszakát alighanem ébren töltötte és várt valakit. Talán éppen közületek valakinek az édesanyja volt! Nos, távozzék hát innen az illető, siessen az édesanyához és mondja neki: Anyám, itt vagyok és legyen nyugodt, mert mi itt az ő dolgát is elvégezzük! Hogyha valaki a két keze munkájával tartja el a családját: nincs joga többé feláldozni magát. Az annyi, mint elpusztítani a családját. Hát még azok, kiknek leányaik és nővéreik vannak! Meggondoltátok-e ezt? Ti megöletitek magatokat, meghaltok, hát jól van! De mi lesz holnap? Fialat leányok — kenyér nélkül! Iszonyatos! Ha férfi: kéreget, ha nő: eladja magát. Oh, azok a bájos, kedves, gyöngye lények, virágos kalappal fejükön, akik énekelnek, csacsognak, akik tiszta ártatlanságukkal töltik el a házaik, akik maguk az élő, eleven illat, akik szüzi tisztaságukkal bizonyítják itt, lenn a földön, hogy odafönn az égben vannak angyalok: Jeanne, Lise, Mimi ezek, az imádásra méltó becsületes teremtések, akik a ti üdvöskétek, büszkeségtek és oh, Istenem, ezek most éhezni fognak! Mit mondjak még? Van emberhusvásár s bizony ti, körülöttük reszkető árnyakezitekkel nem tudjátok majd őket onnan visszatartani. Gondoljatok csak az utcára, gondoljatok a járókelőktől hemzseges utcára, gondoljatok az üzletekre, amelyek előtt a sárban, piszokban mélyen kivágott ruhákban járnak-kelenek föl s alá a nők. Pedig ezek a nők is tiszták voltak valaha. Gondoljanak tehát a nővéreikre azok, akiknek vannak. Nyomor, prostitúció, rendőrség, Saint-Lazar — ime, ide kerülnek azok a finomlelkű, szép leányok, a szépségnek, a kellemnek, a szemérmességnek törekény csodái, akik üdébbek, mint a május orgonavirága! Ah, ti tehát megölettétek magatokat! Ah, tehát nem vagytok többé! Hát rendben van. Ti a népet meg akartátok szabadítani a királyság jármától, leányaitokat pedig rendőrkézre juttatjátok. Barátaim, jól vigyázzatok, legyetek könyörületesekek! A nők, azok a szerencsétlen nők, nem szoktak erre gondolni. Arra számítanak az emberek, hogy a nők nem részesültek olyan nevelésben, mint a férfiak; megakadályozzák őket az olvasásban, megakadályozzák a gondolkodásban, megakadályozzák a politikával való foglalkozásban. De megakadályoztátok-e majd őket abban, hogy ma este elmenjenek a tetemnézőbe, hogy ott felismerjék a ti holttesteiteket? Nos tehát, akiknek családjuk van, fogadjanak szót, fogjanak kezét velünk, távozzanak innen és

engedjék, hogy magunk végezzük el a magunk dolgát. Jól tudom én azt, hogy ahhoz is kell ám bátorság, hogy valaki eltávozzék innen. Nehéz dolog az! De mennél nehezebb, annál nagyobb az érdem. Azt mondja: Van puskám, itt vagyok a barrikádon, itt is maradok. Bánom is én! Könnyü azt mondani, hogy — bánom is én. Csakhogy, barátaim, van ám holnap is és ha ti holnap már nem lesztek is, itt marad a családotok. És mennyi szenvedés! Nézzétek csak azt a szép, erős gyermeket, kinek az arca olyan, mint a piros alma, aki csacsog, fecseg, locsog, nevet, akit jól esik megcsókolni és tudjátok-e, mi lesz belőle, ha magára hagyják? Én láttam egy ilyet, még egészen kicsiny volt, ekkora ni! Atyja meghalt. Szegény emberek szedték föl szánalomból, kiknek maguknak sem volt mit enniök. A gyermek sokat éhezett. Tél volt. A gyermek nem sirt. Odaült a kályha mellé, amelyben tűz soha nem égett, s amelynek csöve sárga agyaggal volt betapasztva. A gyermek ebből az agyagból piszkált le ujjacskáival egy-egy kis darabot s megette. Tüdje zihált, az arca sápadt, lábai elgyöngültek, a hasa felpuffadt. De ő csak nem beszélt. Ha szóltak hozzá, nem válaszolt. Egyszer csak — meghalt. A Necker-kórházba vitték meghalni, ahol én is láttam. Én kórházi segédorvos voltam ott. Nos tehát, ha vannak köztetek olyan apák, akik szerencsések, hogy erős munkáskezükhöz fogva gyermekük kövér kis kacsóját, vasárnaponként sétálni vihetik, most ezek az apák képzeljék el, hogy az a gyermek az ő gyermeke. Szegény kis kölyök, emlékszem reá, mintha még most is látnám a boncolóasztalon meztelenül; bordái úgy kilátszottak a bőre alól, mint a sirhalmok a fü alól a temetőben. A gyomrában valami sárféle anyagot találtak, a fogai között pedig hamut... Nos tehát, forduljunk a lelkiismeretünkhöz és kérjünk tanácsot a szívünktől. A statisztika megállapítja, hogy az elhagyott gyermekek halandósága ötvenöt százalék. Ismétlem, hogy asszonyokról, anyákról, leányokról, kisgyermekéről van szó. Azt hiszitek, hogy rólatok beszéltem? Dehogyl! Mi jól ismerünk benneteket, tudjuk, hogy valamennyien bátor fickók vagytok, az áldóját, és azt is tudjuk, hogy egytől-egyig örömmel és dicsően adná oda akármelyikötök az életét a magasztos cél érdekében. Tuljuk, úgy érezitek, hogy valamennyien hasznos és nagyszerű halálra vagytok rendeltetve és hogy mind-egyikötök ki akarja venni a maga részét a diadalból. Hát rendben van, csakhogy nem egyedül vagytok ám ti ezen a világon!

Vannak hozzátok tartozók, akikre gondolnotok kell. Önök pedig ne legyetek soha!

Komoran maga elé nézve hajtotta le mindenki a fejét.

Milyen különös éllentmondások férnek meg az emberi szívben és éppen a legmagasztosabb perceinek idején! Combeferre, aki így beszélt, nem volt ám árva. Mások anyjára emlékeztetett, a magáéről pedig megfélekedett. Ő magát megöletni készült. Tehát „önző“ volt.

Marius, étlen-szomjan, lázasan, lemondva lassankint minden reményről, hajótörést szenvedve a fájdalomban, ami a legszomorubb hajótörés, heves indulatoktól eltelve, érezte, hogy közeledik a vég s mindinkább belesüppedt abba a szellemlátó kábulatba, amely mindenkor megelőzi az önként vállalt végzetes órát.

Egy fiziológus bizvást tanulmányozhatta volna rajta egyre szaporodó szimptomáit annak a lázas elmélyedésnek, tompultságnak, amit jól ismer és osztályoz a tudomány, ami ugy hozzátartozik a szenvedéshez, mint a gyönyör a kéhez. A kétségbeesésnek is megvan a maga átszellemlátó állapota. Marius már benne volt. Mintha csak minden dologban kívülről vett volna részt, ahogy mondtuk is, s a szeme előtt lepergett események mintha a messze távolban történtek volna. Látta ugyan az egészet, de nem látta a részeit. A járó-kelőket mintha csillogó fátyolon keresztül látta volna. Beszédjük mintha a mélyből jött volna.

Ez a jelenet azonban meghatotta. Volt annak egy bizonyos pontja, amely őt is érintette és fölébresztette. Eddigél csak egy gondolata volt: meghalni s ettől nem akart tágitani. De szomorú delejesálmában arra gondolt, hogy azért, mert halálra szánta magát, még nincs megtiltva az, hogy másvalakit megmentsen.

Emelt hangon megszólalt:

— Enjolras-nak és Combeferre-nek igazuk van: nem kell semmi fölösleges áldozat! Hozzájuk csatlakozom és sietniük kell. Combeferre valóban súlyos kijelentéseket tett. Vannak köztetek olyanok, kiknek családjuk, anyjuk, testvérük, feleségük és gyermekeik vannak. Ezek lépjenek ki a sorból!

Senki nem mozdult.

— A házasemberek és családfenntartók lépjenek ki a sorból! — ismételte Marius.

Marius-nak nagy volt a tekintélye. Enjolras volt ugyan a barrikád parancsnoka, de Marius a megmentője.

— Parancsolom! — kiálotta Enjolras.

— Kérlek benneteket! — mondotta Marius.

Ekkor végre, meghatva Combeferre szavaitól, fölrázva Enjolras parancsától, s elérzékenyedve Marius kérésétől, ezek a hős férfiak egymásután kezdték egymást elárulni. — Igaz, — mondotta egy fiatalember egy másik már korosabb férfinak, — te családapa vagy, távozzál innen! — Inkább te menj innen, neked két hugod van, akiket te tartasz ell — felelte az a korosabb férfi. Most azután hallatlan versengés tört ki köztük. Senki sem engedte, hogy kidobják a sirból.

— Siessünk, siessünk, emberek! — nógatta őket Courfeyrac. — Egy negyedóra múlva már késő lesz!

— Polgártársak! — folytatta Enjolras. — Itt kötárság van és általános választójog. Jelöljétek ki magatok azokat, kiknek távoznia kell.

Engedelmeskedtek. Néhány perc múlva egyértelműen öt embert jelöltek ki, akik kiléptek a sorból.

— Öten vannak! — kiáltott föl Marius.

De csak négy formaruha volt.

— Akkor hát, — mondták azok öten, — egynek közülünk itt kell maradnia!

Most már azután tanakodtak, hogy ki legyen az az egy, mindenik okot akart találni, hogy itt maradhasson. A nemes versengés tehát újból kezdődött.

— Neked szerető feleséged van. — Neked öreg édesanyád van. — Neked se apád, se anyád, mi lesz három apró öcsédből? — Te öt gyermek atyja vagy. — Neked még élned kell, jogod van rá, hiszen csak tizenhétéves vagy. Nagyon korán lenne!

Ezek a forradalmi nagy barrikádok hősök találkozóhelyei voltak. A lehetetlenség ott egyszerű dolognak tűnt föl. Egyik sem csodálkozott a másikon.

— Csináljátok hát gyorsan! — ismételte Courfeyrac.

A csoportokból odakiáltak Marius-nak:

— Jelöld ki hát te, hogy ki maradjon!

— Ugy van! — mondotta az öt. — Válassz közülünk és mi engedelmeskedünk.

Marius már nem hitte, hogy valami izgalmat tudna még

kelteni benne. Arra a gondolatra azonban, hogy egy ember kell kiválasztania a halál számára: ereiben megfagyott a vér. Elsápadt volna, ha el tudott volna még sápadni.

Marius az öt ember felé tartott, akik reámosolyogtak s mindegyikük — szemükben azzal a lánggal, amely a történelem tanúsága szerint bizonyára ott égett a thermopylaei hősök szemében is — így kiáltozott feléje:

— Engem! Engem! Engem!

És Marius, bamba tekintettel, megszámlálta őket. Még mindig öten voltak. Tekintete ekkor a négy formaruhára tévedt.

Am ebben a pillanatban, mintha az égből pottyant volna, az ötödik formaruha is odaesett a négy mellé.

Az ötödik ember is meg volt mentve.

Marius föltekintett s megpillantotta Fauchelevant urat.

Most Jean Valjean lépett be a barrikád mögé.

Akár értesülés folytán, akár ösztönből, akár pedig véletlenségből, a ruelle Mondétour felől érkezett. Nemzetőri formaruhájára való tekintettel, bátran keresztül juthatott.

Az az őrszem, akit a fölkelők állítottak ki a Rue Mondétour mellett, egyetlen nemzetőr miatt nem adott vészjelet. Elnézte, hogy behatoljon mélyen az utcába úgy gondolkodván, hogy ez az egy ember valószínűen csatlakozik hozzánk erősítésül, vagy a legrosszabb esetben, majd elfogják. Az általános helyzet sokkal komolyabb volt, hogy sem az őrszem játékot üzhett volna kötelességéből és megfigyelő őrhelyéből.

Abban a pillanatban, mikor az erődre lépett, Jean Valjean-t senki sem vette észre, lévén valamennyinek tekintete arra az öt emberre és a négy formaruhára irányítva. Jean Valjean, aki mindent látott és hallott, csöndesen levetette formaruháját és odadobta ötödiknek a négy formaruhához.

Az izgalom leirhatatlan volt.

— Ki ez az ember? — kérdezte Bossuet.

— Olyan ember, aki megmenti a többi, — felelte Combeferre.

Marius komoly hangon jegyezte meg:

— Ismerem.

Ez a biztosíték mindenkit megnyugtatott.

Enjolras most Jean Valjean felé fordult.

— Polgártárs, üdvözöllek!

És hozzátette még:

— Tudod, hogy a halálba megyünk?

Jean Valjean nem válaszolt; szó nélkül fölsegítette ruháját a lázadóra.

V. Mit lát az ember a barrikád tetejéről?

Ebben a végzetes órában és ezen a vigasztalan helyen az általános helyzet eredménye és csucspontjaként Enjolras halálos buskomorsója következett be.

Enjolras a forradalom teljességét képviselte egymagában; mindazáltal tökéletlen volt, már amennyire tökéletlen lehet mindaz, ami abszolút. Talán tulsok volt benne Saint-Just-ból, de nem elég Anacharsis Cloutz-ból. Szellemét azonban, az A. B. C. barátainak társaságában, Combeferre eszméi befolyásolták. Bizonyos idő óta lassankint tullépte a dogma szűk korlátait, hozzájárult a haladásnak szélesebb alapokon való továbbfejlesztéséhez s a végső és egyszerű kifejlődés érdekében elfogadta a nagy francia köztársaságnak végtelen nagy világekörűséggé való átalakítását. Ami pedig a legsürgősebb eszközöket illeti, tekintettel az erőszakolt helyzetre, ugyancsak erőszakos eszközöket akart. E tekintetben nem változott. Megmaradt az épikai veszedelmes iskola hívének, amely e szóban foglalható össze: kilencvenhárom.

Enjolras ott állott a kőköcskéből összerakott lépcső tetején, egyik könyökével karabélyának csővére támaszkodva. Elmélázott. Összerezent, mintha valami fuvallat érte volna; olyan helyeken, amelyet a halál látogat, vannak ilyen előérzetszerű fuvallatok. Mély tekintetű szemében titkolt tüzek lángja égett. Hirtelen fölkapta a fejét s szőke haja hátra-bukott, mint az angyalé, négyes csillagfogátán s olyan volt, mint riadt oroszláznak dicsfény közepette lángoló sörénye.

Enjolras fölkiáltott:

— Polgártársak! Elképzeltétek-e magatok elé a jövőt? A város utcái fényben fürödnek, a küszöbök zöld ággal vannak behintve, a nemzetek testvérként szeretik egymást, az emberek igazságosak; az öregek megáldják a gyermekeket,

a mult megbarátkozván a jelennel, a gondolat fölszabadul, a hívők egyenlők, a hívőké a mennyország. Isten a közvetlen pap, az emberi lelkiismeret oltárrá változik, nincs többé gyűlölet, a munkahely és az iskola testvérek, büntetésért és jutalom fejében kijár a hirnév, a munka mindenkié és mindenkié a jog, a béke; nincs többé vérontás, nincs háboru, az édesanyák boldogok! Az anyagot megfékezni — ez az első lépés; megvalósítani az eszményt — ez a második. Képzeltétek csak el: mennyire jutott már el a haladás! Hajdan, a legelső emberfajok, borzalommal látták maguk előtt a hidrát, a tüzetokádó sárkányt, a levegő szörnyetegét, a grifmadarat, melynek sasszárnyai és tigriskörmei voltak, mind, valamennyi félelmetes fenevad, amelyek uralkodtak az emberen. Ámde azután az ember csapdát állított nekik, az értelem, az ész szent csapdáit, amikbe végre rabul ejtette ezeket a szörnyeket.

Megfékeztük a hidrát, a neve most: gőzhajó; megfékeztük a sárkányt, melynek neve most: mozdony. Szinte máris megfékeztük a grifmadarat, már a kezünkben van s a neve: léghajó. Azon a napon, amelyen ez a prometheusi munka véget ér s amikor az ember végérvényesen akarata alá kényszeríti a régi hármás chimerát, tudniillik a hidrát, a sárkányt és a grifmadarat: legott ura lesz a viznek, tűznek és a levegőnek és az ember a többi lelkes tünemény számára az lesz, ami a régi antik istenek voltak az ő számára valaha. Bátorság és csak előre! Polgártások, hová megyünk mi? A tudomány felé, amely kormányzást végzi; az anyagok ereje felé, amely közös erővé lett: a természetes törvény felé, amely magában foglalja a jóváhagyást és a büntetést s nyilvánvalóan jelentkezik: az igazság feljötté felé, amely megfelel a nap feljöttének. Megyünk a népek egyesülése, megyünk az ember egysége felé. Nincs többé képmutatás, nincs többé élösködés. A valóságot az igazság kormányozza, ime, ez a cél! A civilizáció székhelye Európa csúcspontján lesz, később a kontinens középpontjában, az értelem, a szellem nagy parlamentjében. Valami hasonlót láttunk már egyszer. Az amfiktionok kétszer üléseztek évenként: egyszer Delphi-ben, az istenek lakóhelyén, máskor pedig Thermopylae-nél, a hősök székhelyén. Franciaország a méhében hordozza ezt a fenséges jövendőt. A tizenkilencedik század ettől terhes.

Aminek Görögország rajzolta meg vázlatát, méltó arra, hogy azt Franciaország fejezze be. Figyelj csak ide, Feuilly! Derék munkásember, a nép embere, a népek embere vagy! Meghajlok előtted. Te tisztán látod a jövőt, neked igazad van. Neked nem volt sem apád, sem anyád, Feuilly; anyául fogadtad tehát az emberiséget s apául a jogot. Itt fogsz meghalni, azaz hogy itt fogsz diadalt aratni. Polgártársak! Bármilyen történjék a mai napon, akár elbukunk, akár győzünk, most forradalmat csinálunk. Ahogy a tüzvész megvilágítja az egész várost, azonképen a forradalom bevilágítja az egész emberi nemet. És miféle forradalmat csinálunk mi? Majd megmondom: az Igaz forradalmát! Politikai szempontból itélve, csak egy elv van: az emberek önmaga fölött való szuverénitása. Ezt az önmagam fölött való szuverénitást nevezik Szabadságnak. Ott, ahol két vagy több ilyen szuverénitás társul: kezdődik az állam. Csakhogy ez a társulás nem kíván án semmiféle lemondást. Mindenik szuverénitás önként enged át magából valamelyes részt, hogy megalkossák a közös jogot. Ez az átengedett rész mindenki részéről egyforma. Az engedményeknek azonosságát, amiket mindenki átenged a többi számára, nevezik Egyenlőségnek. A közös jog nem egyéb, mint a minden egyes ember jogaira kiterjedő védelem. Ez a mindenki védelme mindenkivel szemben: a Testvériség. Ezeknek a társuló szuverénitásoknak metszőpontja: a Társadalom. Ez a metszőpont voltaképen érintkezést jelentvén, az egyuttal kötelék is. Ezért nevezik társadalmi köteléknek. Némelyek úgy hívják, hogy társadalmi szerződés, ami voltaképen ugyanaz, lévén a szó: kontraktus, közös származásu a kötelék eszméjével. Értsük meg egymást, hogy mi az egyenlőség? Mert, ha a szabadság a csucspont, akkor az egyenlőség az alap. Az egyenlőség, polgártásak, nem jelenti az egy szinten levő növényzet összességét, a nagy fűszálak és a kis tölgyfák társadalmát, az egymást megbénító féltékenykedések szomszédságát. Polgárilag ez azt jelenti, hogy minden képességnek megvan a maga ugyanazon érvényesülési tere, ami politikailag azt jelenti, hogy minden szavazat egyforma érvényü, vallási szempontból, hogy minden lelkiismeretnek egyforma a joga. Az Egyenlőségnek van egy szerve: az ingyenes és kötelező oktatás. Az abécéhez való jogon kell kezdeni. Az elemi iskola legyen kötelező minden-

kire, a középiskola pedig fogadjon be mindenkit. Ez a törvény. Azonos iskolákból kerül ki az egyenlő társadalom. Hát igen, a tanítás! Világosságot és megint csak világosságot! Minden a világosságból ered s minden oda tér vissza. Polgártársak! A tizenkilencedik század nagy, de a huszadik boldog lesz. Akkor már mi sem fog emlékeztetni a régi történelemre. Nem kell majd félni, mint ma, a hódítástól, betörtéstől, bitorlástól, fölfegyverzett nemzetek versengésétől, a civilizáció megszakításától, ami királyok házasságán, örök-lődő zsarnokságok születésén mulik; nem kell félni népeknek kongresszusokon való szétosztásától, uralkodóházak bukása következtében való országcsonkításoktól, két vallásnak egymással való harcától, mint mikor két kecskebak találkozik a végtelenség hidján. És nem kell félni többé az éhségtől, a kizsákmányolástól, a végszükség okozta prostitúciótól, a munkanélküliség okozta nyomortól, sem a vérpadtól, a pallostól, a háborutól, sem semmiféle véletlen rablótámadásoktól az események erdejében. Szinte azt lehetne mondani, hogy egyáltalán nem lesznek események. Az emberek boldogok lesznek. Az emberi nem igazodni fog a törvényekhez, mint ahogy a Föld is igazodik a magáéihoz. A lélek és a csillag közt helyreáll az összhang: a lélek úgy kering majd az igazság körül, mint ahogy az égitest kering a Nap körül. Barátaim! Ez az óra, amelyben most élünk s amelyben én most beszélek, nagyon szomorú óra; de ez lesz a jövő szörnyű megváltása. A forradalom hidpénz. Oh, az emberi nem föl fog szabadulni, föl fog emelkedni és meg fog vigasztalódni! Biztosítjuk ezt számára ezen a barrikádon. Honnan hangzanék föl a szeretet szava, ha nem az áldozatok oltáráról! Oh, én testvéreim, ez itt a gyülekezőhelye mindazoknak, akik gondolkodnak és akik szenvednek. Ez a barrikád nem kőkövákából, gerendák-ból és nem ócskavasakból épült; ez a barrikád két halomból keletkezett: az eszmék és a szenvedések halmából. A nyomor találkozik itt az eszmével. A nap itt megcsókolja az éjszakát és ezt mondja neki: Veled halok, te pedig velem fogsz ujjaszületni. A nagy szomorúságok ölekezéséből származik a hit. A szenvedések ide hozzák haláltusájukat, az eszmék halhatatlanságukat. Ez a haláltusa és ez a halhatatlanság összevegyül és ebből lesz a mi halálunk. Testvéreim! Aki itt

hal meg, az a jövődő ragyogásában hal meg, s mi hajnalpirtól beragyogott sirba szállunk.

Enjolras, mondhatni: inkább félbeszakította a beszédet, semmint elhallgatott. Ajkai még némán mozogtak, mintha csak önmagához beszélne; az emberek tehát még odafigyeltek s igyekeztek őt megérteni és szemlélték. Nem volt éljenzés, de sokáig susogtak még az emberek. A szó fuvallat lévén, az értelem, a gondolat rezzenése hasonlít a falevelek zizegéséhez.

VI. A révedező Marius, a szűkszavu Javert

Hadd mondjuk el, mi ment végbe ezalatt Marius agyában.

Emlékezzünk csak vissza lelkiállapotára. Emlékeztetünk arra, hogy Marius számára minden csak látományszerű jelenség volt. Itélőképessége megzavarodott. Marius fölött — határozottan állítjuk — ott lebegett a haldoklók fölött lebegő sőtét szárnyak árnyéka. Az volt az érzése, hogy máris sirboltban van s úgy tűnt föl neki, mintha már azon a bizonyos falon is tul volna s az élők arcát is immár a holtak szemével látta.

De hogyan került ide Fauchelevant ur? És mi szél hozta ide? Mi dolga itt? Nem Marius tette föl mindezeket a kérdéseket. Kétségbeesésünknek különben megvan az a sajátos tulajdonsága, hogy másokat is egy kalap alá von és természetesnek találja, hogy mindenki halni készül.

Csak mikor Cosette-re gondolt, szorult össze a szive.

Fauchelevant szintén nem szólt hozzá, rá sem nézett s mintha nem is értette volna, mikor Marius megszólalt és így szólt: Ismerem.

Ami pedig Mariust illeti, nos, Fauchelevant magatartása megkönnyítette a helyzetét és hogyha az efféle benyomásokra is használhatnók ezt a kifejezést, mondjuk ki: tetszett neki. Mindig úgy érezte, hogy teljes lehetetlenség szóbaállania ezzel a rejtélyes s az ő szemében kétes és tiszteletet keltő emberrel. Különben is már régóta nem látta; ez a körülmény pedig az olyan tartózkodó és zárkózott emberre nézve, mint amilyen Marius volt, ennek a lehetetlenségnek a mértékét méginkább fokozta.

A kijelölt öt ember a Ruelle Mondétour irányában távozott a barrikádról; szakasztott olyanok voltak, mint a nemzetőrök. Egyikük sirt, mikor elment. Mielőtt elmentek volna, összeülelkeztek ottmaradt bajtársaikkal.

Mikor az életbe visszaküldött öt ember eltávozott, Enjolras a halálra ítéltekre gondolt. Belépett a földszinti terembe. Az oszlophoz kötözött Javert gondolataiba mélyedt.

— Kivánsz valamit? — kérdezte tőle Enjolras.

Javert így válaszolt:

— Mikor öltök már meg?

— Várj sorodra! E pillanatban minden tőlényünkre szükségünk van.

— Akkor hát adj innom — mondotta Javert.

Maga Enjolras vitt neki oda egy pohár vizet s mert Javert meg volt kötözve, segített neki az ivásban.

— Nincs más kivánságod? — faggatta tovább Enjolras.

— Rossz itt, ez oszlop mellett — felelte Javert. — Bizony nem vall kíméletességre, hogy egész éjjel itt hagyatok engem. Kötözzetek meg, ahogy jól esik nektek, de legalább lefektethetnétek engem is egy asztalra, mint azt a másikat ott, ni!

És egy fejbiccentéssel odamutatott Mabeuf holttestére.

A terem háttérében, még emlékezhetünk rá, egy nagy, hosszú asztal állott, amelyen golyót öntöttek és tőlényt készítettek. Minden puskaaporukat, az utolsó szemig, felhasználták tőlénykészítésre, mely munkával már elkészültek. Az asztal tehát fölszabadult.

Enjolras parancsára négy fölkelő megszabadította Javert kötelékeitől, melyekkel az oszlophoz volt kötözve. Mialatt a négy főleklő a kötelékeit oldozta, azalatt az ötödik a mellére szoritotta szuronyos puskáját. Hátrakötött kezeinek kötelékét meghagyták, lábait pedig vékony, de tartós osterszizzal kötötték össze, de úgy, hogy tizenöt hüvelyk hosszú lépéseket tehetett, mint azok, akik a vérpadra indulnak. Majd odavezették a terem háttérében álló nagy asztalhoz, amelyre ráfektették s a teste közepén jó szorosan hozzákötötték.

Nagyobb biztosság okáért, ezenfölül a kötelékrendszeren kívül, amely pedig már magában elegendő volt, hogy a szó-

kést lehetlenné tegye, Javert nyakába akasztott kötél segítségével alkalmazták még a kötözésnek azt a módját is, amit a fogházakban „martingale“ néven ismernek, amely kiindul a nyaktól, a gyomor táján kétfelé ágazik, leköti a két kezét, miután előbb a lábak közt áthalad.

Mialatt Javert-t guzsba kötötték, egy férfi az ajtó küszöbéről különös figyelemmel szemlélte a műveletet. Az ember árnyékának megpillantására Javert arrafelé fordította a fejét. Föltekintett s fölismerte Jean Valjeant. Még csak meg sem rezzent Javert; büszkén lesütötte a szemét s mindössze ezekre a szavakra méltatta:

— Nagyon egyszerű.

VII. A helyzet sulyosodik

Már erősen világosodott. De egyetlen ablak sem nyílt meg, egyetlen ajtó sem tárult föl; ez még csak a hajnal volt, de nem a reggel. A barrikáddal szemben levő Chanvrerie-utca végét, mint már említettük, kiürítették a csapatok; egészen szabadnak látszott s az arramenőknek szomorú nyugalom képét mutatta. A Saint-Denis-utca olyan néma volt, mint a thebei szfinxek sora. A nap fényétől megvilágosodó tereken egy élő lény sem volt látható. Nincs gyászosabb valami, mint az ilyen világosság a néptelen utcákon.

Semmit sem láttak az emberek, de hallottak valamit. Bizonyos távolságban titokzatos mozgás jelentkezett. Bizonyosnak látszott, hogy megérkezett a válságos pillanat. Mint tegnap, az őrszemek ismét lesbe álltak, de most egészen fedezetük mögé.

A barrikád sokkal erősebb volt, mint az első rohamkor. Az ötösök elvonulása óta még magasabbra emelték.

A csarnokok környékét figyelő őrszem jelentésére Enjolras, attól félvén, hogy hátban támadhatják őket, nagyon jelentős rendelkezést adott. Eltorlaszoltatta a Mondétour-utcácska szűk bejáratát, amely eddig szabadon állt. E célból még néhány ház hosszúságában felbontották a kövezetet. Ilyen módon majdnem bevehetlenné vált a barrikád, amely három utcát zárt el falával: szemben a Chanvrerie-utcát, balra a Cygne-utcát, jobbra a Mondétour-utcát; igaz, hogy viszont eképpen végzetesen be voltak zárva. Volt három arcvonalkuk,

de nem volt többé kijárásuk. Erőd, de egérfogó is, mondta Courfeyrac nevetve.

A csapszék közelében Enjolras vagy harminc kockakövet rakatott össze, mint Bossuet mondta, mert kelletténél többet szedtek ki.

Azon az oldalon, ahonnan az ostromot várták, olyan nagy csöndesség honolt, hogy Enjolras mindenkit odarendelt harci állásába.

Mindenkinek egy adag pálinkát adtak.

Nincs furcsább dolog, mint egy ostromra készülő barrikád. Mindegyik védő elfoglalja a helyét, mintha a színpadon lenne. Egymáshoz csatlakoznak: váll a vállhoz, könyök a könyökhöz. Kiáll egy falsarok, amely kellemetlen nekik; távolabb huzódnak tőle; odább egy szöglet, amely védelmet nyújthat, mögéje bujnak. A balkezesek nagyon értékesek ez esetben; azokat a helyeket foglalják el, amelyek másoknak kényelmetlenek volnának. Sokan arra készülnek, hogy ülve harcolhassanak. Azt akarják, hogy kedvükre gyilkolhassanak és kényelmesebben halhasanak meg. Az 1848 juniusi gyászos harcban egy fölkelő, aki félelmetes lövő volt és egy ház fedelének sik tetejéről harcolt, zsölyvét vitetett föl oda; ott terítette le egy kartácslövés.

Amint a parancsnok elrendelte a harcra készülést, egyszerre megszűnt minden rendetlen mozgás; nem mászkált többé senki ide-oda, nem kószálgatott, nem fecsegett senki, nem ácsorgott senki, mindenki észreléért és megváltozott, a támadót várva. Míg nincs veszedelem, a barrikád csupa zür-zavar; a veszedelemben — fegyelem. A veszedelem tüstént rendet teremt.

Mihelyt Enjolras felkapta kétsövű karabélyát és elhelyezkedett egy oromszerű részben, amelyet magának tartott fenn, egyszerre mindnyájan elhallgattak. Csak egy kis száraz, zavaros csörgéshang futott végig a köfal hosszában. A puskákat töltötték.

A harcosok büszkébbek és bizakodóbbak voltak, mint valaha; az áldozatkészség kitörése nagy erő; nem volt már mit remélniök, de megvolt kétségbeesésük. A kétségbeesés a végső fegyver, amely néha diadalt szerez. Megmondta azt Virgilius. A legnagyobb segítség a legkétségbeesettebb elhatározásból származhat. Belevetni magát a hullámokba, néha

talán ez az egyetlen mód a hajótöréstől való menekülésre; a koporsó födele mentődeszka lehet.

Mint a mult este, minden figyelem odafordult, mondhatni odaszegződött a most már megvilágított és jól látható utca végére.

Nem kellett soká várni. Hallhatólag megindult a mozgás Saint-Leu felől, de ez még nem hasonlított az első ostromtámadás mozgalmához. Embersorok topogása, valamely tömeg nyugtalanító dobaja, érces zörej a kövezeten, valamiféle ünnepies zaj tudatta, hogy sötét vastömeg közeledik. Megrázkódtak a csendes régi utcák, amelyeket azért nyitottak és építettek meg, hogy termékeny forgalmi vonalai legyenek az érdekeknek és eszméknek, de nem építették azért, hogy a háboru szörnyű kerekai gördüljenek végig rajtuk.

A harcosok dühösen meresztették az utca végét figyelő szemüket.

Megjelent az ágyu.

A tüzerek tolták a löveget, amely lövésre készen állt, a mozdonyt lekapcsolták; ketten az ágyutalpat tartották, négyen a kerekeket igazították; a többiek a löszertartóval követték. Világosan láthatták a meggyújtott kanóc füstölgését.

— Tüzl — kiáltott Enjolras.

Az egész barrikád tüzelt, a durranás rettenetes volt; füstgomoly takarta el az ágyut és az embereket; pár pillanat múlva szétoszlott a felhő; előbukkant újra az ágyu az emberekkel; az ágyukezelők lassan, szabatosan, anélkül, hogy siettek volna, a barrikáddal szembe gördítették a löveget. A parancsnok azután, fölemelvén az ágyucső farát, hogy lövésre állítsa, olyan komolyan igazította be azt, mint ahogy a csillagász igazítja be a távcsövet.

— Bravo, tüzerek! — kiáltott Bossuet.

És az egész barrikád tapsolt.

Egy pillanattal később, az utca közepén rendesen, talpával a csatornára elhelyezett ágyu megkezdte a tüzelést. Hatalmas nyilást vágott a barrikádon.

— Ej ,ej! — kiáltott Courfeyrac. — Ez már gorombaság! Az orronlegyintés után ökölcsapás. A hadsereg kinyújtja ránk tenyeres-talpas mancsait. Tehát komolyan szét akarják zuzni a barrikádot. A puska elhallgat, megszólal az ágyu.

— Nyolcas, uj szerkezet, bronz; — mondta rá Combe-

terre. — ezek az ágyuk, tiz rész ón, száz rész réz arányban, könnyen szétrobbannak. A tulsok ón nagyon gyöngévé teszi. És akkor lyukak, hézagok támadnak belsejünkben. Hogy elhárítsák ezt a veszedelmet és fokozhassák a töltés erejét, talán vissza kellene térni a tizenegyedik századbeli eljárásra, az abroncsolásra, kívülről forrasztatlan acélkarikákat kellene ráhuzni a csőre a farától csapjáig. Adidg azonban igyekeznek elhárítani a hibákat, műszerrel kutatják ki, hol vannak a hézagok és lyukak a csőben. De van ennél jobb módszer, Gribeauval csillagos vésője.

— A tizenhatodik században huzagolták a csöveket; — jegyezte meg Bossuet.

— Igen, — felelt Combeferre — ez növeli a lövőképességet, de csökkenti a lövés biztosságát. Azután meg rövid távolságban a lövedékpályának nincs kellő merevsége, hamar elhajlik, a golyó utja nem elég egyenes arra, hogy a közbeeső tárgyakat találhassa, pedig ez szükséges a harcban, amikor a lövés pontosságának az ellenség közeledésével szemben egyre nagyobb fontossága van. A tizenhatodik század huzagolt ágyuinak ez a hibája egybefüggött a gyöngé töltéssel is; az ilyen gyöngé töltést nemcsak ballisztikai szükség követelte, hanem a cső megóvása is. Egyáltalában az ágyu, ez a zárnok fegyver, nem képes mindenre, amit akarna; nagy ereje nagy gyöngesége is egyszersmind. Az ágyugolyó óránként csak hatszáz mérföldet futhat be; a fény hetvenezer mérföldet tesz meg egy másodperc alatt. Ime, ez Jézus Krisztus felsősége Napoleon fölött.

— Töltsétek meg a fegyvereket! — szólt Enjolras.

Minő módon viselkedik majd a barrikád burkolata a golyóval szemben? Vajjon rést vág-e rajta? Ez volt a kérdés. Amig a fölkelők megtöltötték puskáikat, a tüzerek újra töltöttek.

Az erődben nagy aggodalom kapott lábra.

A lövés eldőrdült.

— Jelen! — kiáltotta egy vidám hang.

Abban a pillanatban, hogy a golyó a barrikád peremét érintette, Gavroche beugrott.

A Cygne-utca felől jött, fürgén áthatolt a kisegítőbarrikádon, amely a Petite-Truanderie tekervényeivel állt szemben.

Gavroche megjelenése nagyobb hatást tett a barrikádon, mint az ágyugolyó.

A golyó elveszett a törmelék halmazában. De összetörte egy omnibusz kerekét és tönkretett egy ócska szekeret. Aminek láttára a barrikád népe nevetésbe tört ki.

— Folytassátok! — kiáltotta Bossuet a tüzérek felé.

VIII. A tüzérek komolyan veszik dolgukat

Körülvették Gavrochet.

De nem volt ideje rá, hogy valamit elbeszéljen. Marius reszketve félrehuzta.

— Mit csinálsz itt?

— Ugyan! — szólt a fiú. — És te?

És mereven ránézett Mariusra szemtelen tekintetével. Nagy szemét megnövesztette a benne világló büszkeség.

Marius pedig komoly hangon folytatta:

— Ki mondta, hogy gyere vissza? De legalább átadtad a levelemet, akinek szólt?

Gavroche nem maradt ment bizonyos lelkifurdalástól e levél miatt. Sietségében, hogy mielőbb visszatérhessen a barrikádra, bizony hibát követett el a levél átadása körül. Kénytelen volt önmagának megvallani, hogy egy kissé könnyelműen bizta rá azt egy ismeretlenre, akinek még az arcát sem tudta jól megjegyezni. Igaz, hogy az az ember hajadonfőn volt, de hát ez nem elég. Mindenesetre belsejében szemrehányásokat tett magának és félt, hogy Marius meg fogja őt feddeni. Hogy kirántsa magát a zavarból, a legegyszerűbb módot választotta: gyalázatosan hazudott.

— Polgártárs, a levelet a kapusnak adtam át. A hölgy még aludt. De megkapja a levelet, mihelyt felébred.

Mariusnak kettős célja volt ama bizonyos levél küldésével: bucsut akart mondani Cosette-nek és meg akarta menteni Gavrochet. Így tehát csak felével elégedhetett meg annak, amit elérni akart.

A levél elküldése, valamint Fauchelevant-nek jelenléte a barrikádon egy gondolatban társult elméjében. Megmutatta Gavroche-nak Fauchelevant-t és kérdezte:

— Ismered ezt az embert?

— Nem; — felelt Gavroche.

Gavroche, ismételnünk kell, valóban nem látta még Valjeant, csak éjjel. Marius agyában eloszlottak a zavaros és beteges következtetések. De hát ismeri Fauchelevant véleményeit? Fauchelevant talán köztársasági párti. Talán ez az oka egyszerűen annak, hogy részt vesz a harcban.

Ezalatt Gavroche már ott járt a barrikád másik végében és elkiáltotta: Puskámat!

Courfeyrac odaadatta neki.

Gavroche figyelmeztette a „pajtásokat“, mint ahogy hivni szokta őket, hogy a barrikád körül van véve. Egy serezedbeli zászlóalj, amelynek egy csapata a Petite-Truanderieben van, a Cygne-utcát őrzi; az ellentétes oldalon a nemzetőrség a Prêcheurs-utcát tartja megszállva. Szemben pedig ott van a hadsereg zöme.

Gavroche, miután ezt közölte, hozzátette:

— Felhatalmazlak benneteket, hogy vágjatok a pofájuk közé valami csunyaságot!

Enjolras pedig leshelyén fülét hegyezve, kémlelődött.

A támadók, akik kétségkívül nem igen lehettek megelégedve az ágyugolyó hatásával, nem lőttek újra.

Az utca végét, az ágyu mögött, egy század sorkatonára szállta meg. A katonák felbontották a kövegetet s egy kis alacsony falat rögtönöztek mellvéd gyanánt, amely nem volt magasabb tizennyolc hüvelyknél és farkasszemet nézett a barrikáddal. A mellvéd balsarkában láthatóvá lett az élcsapata egy környékbeli zászlóaljnak, amely a Saint-Denis-utcában sorakozott.

Enjolras kémhelyén jól hallhatta azt a különös zörejt, amelyet a kartácsos töltények kihuzása okoz, és látta, hogy a tüzérparancsnok megváltoztatja az ágyucső célpontját s az ágyu száját kissé balra igazítja. Mingyárt ezután a tüzerek megtöltötték az ágyut. A parancsnok maga fogta meg a kanócot és odalépett a gyújtólyukhoz.

— Bukjatok le a fal mögé! — kiáltotta Enjolras. — Mínd tétredre a barrikád hosszában!

A csapszék előtt szétszórta álló fölkelők, akik Gavroche megérkezésekor elhagyták helyeiket, össze-vissza siettek a barrikád felé, de mielőtt Enjolras parancsát teljesíthették volna, eldőrdült a rémitő kartácslövés. Ez aztán valóban hatást tett!

A lövedéket az erődfal peremére irányították, a töltés visszapattant a falon és e megtorpant lövésnek két halott és három sebesült az eredménye.

Ha ez tovább tart, a barrikád tarthatatlanná válik. A kartácsolás elsöpri.

Nagy megrökönyödés moraja hangzott.

— Gátoljuk meg, hogy másodszor löjjenek; — mondta Enjolras

És karabélyával célba vette a tüzérparancsnokot, abban a pillanatban, mikor lehajolt az ágyu fölé, hogy újra célhoz igazítsa.

Ez a parancsnok egy szép tüzérőrmester volt, fiatal, szőke, nyájas arcu, értelmes tekintetű, szinte hivatott annak a félelmes fegyvernek kezelésére, amely, az irtózatkeltésben való tökéletesedésével azzal fogja végét érni, hogy megöli a háborút.

Combeferre, aki Enjolras mellett állt, szemügyre vette a fiatal embert.

— Milyen kár! — mondta Combeferre. — Milyen undok dolog ez a mézszárlás! Ej, ha már nem lesznek többé királyok, akkor háboru sem lesz. Enjolras, te célba veszed azt az őrmestert; de nem vagy rá tekintettel. Gondold el, hogy milyen csinos fiatal ember, milyen rettenthetetlen, látni rajta, hogy gondolkodik, bizonyosan tanult ember is, mint az ilyen fiatal tüzérek; talán van apja, anyja, családja, talán kedvese is: mindössze alig lehet több huszonöt évesnél, testvéred lehetne.

— Az is, — mondta Enjolras.

— Oh igen; — válaszolt Combeferre. — Az enyém is. Nos, ne öljük meg.

— Hogyj békét! Meg kell lennie, aminek meg kell lennie.

És egy könnyecsepp gördült végig lassan Enjolras márványarcán.

És ugyanabban a pillanatban meghuzta karabélyának ravaszát. Villant. A tüzér kétszer megfordult maga körül, karjait kitárta, fejét fölvetette, mintha levegő után akart volna kapni, majd oldalt odaesett az ágyura és ott maradt mozdulatlanul. Látták a hátát, amelyből patakként lövelt a vér. A puskagolyó keresztüljárta mellét. Meghalt.

El kellett vinni onnan s helyébe mást állítani. Így valóban több percet nyertek a fölkelők.

IX. Alkalmazása az öreg orvvadász tehetségének és annak a nem tévedő puskalövésnek, amely befolyással volt az 1796-iki itéletre

A vezényszavak egymást keresztezték a barrikádon. Az ágyuzás újra kezdődött. Negyedóránál tovább nem állhatták ezt a kartácsolást. Föltétlenül ártalmatlanná kellett tennie a lövéseket.

Enjolras kiadta a rendeletet:

— Ide matrác kell!

— Nincsen, — felelt Combeferre. — Ami van, azon sebesültek fekszenek.

Jean Valjean, aki oldalt a csapszék sarkán levő kövön ült, puskáját lábai közt tartva, mindeddig nem vett részt abban, ami itt történt. Ugy látszik, nem hallotta, hogy körülötte azt beszélik a harcosok: Ime egy puska, amely semmit sem tesz.

Mikor meghallotta Enjolras parancsát, fölkel.

Emlékszünk rá, hogy a Chanvrière-utcának megszállásakor egy öreg asszony, előre látván, hogy röpködni fognak a golyók, matrácot rakott az ablaka elé. Ez a padlásablak egy hatemeletes háznak födelén nyílt, amely ház kissé kijebb állott a barrikád vonalánál. A matrácot alulról két ruhaszárító rud tartotta keresztben, fölülről pedig két kötél, amelyek messziről zsineghez hasonlítottak. Ezek a padlásszoba párkányába vert szögekre voltak erősítve. Világosan látható volt a két kötél a levegőben, mintha két hajszál lenne.

— Ki kölcsönözhet nekem egy kétlövetű karabélyt? — kérdezte Jean Valjean.

Enjolras, aki éppen most töltötte meg a maga karabélyát, odaadta azt neki.

Valjean a padlásszoba felé célzott és lőtt.

Az egyik kötél kettészakadt.

A matrác már csak egy kötélen lógott.

Jean Valjean másodszor is lőtt. A második kötél odacsapódott az ablakhoz. A matrác szépen lecsuszott a két rud között és lepottyant az utcára.

A barrikád tapsolt.

Egyszerre kiáltottak valamennyien:

— Ott a matrác!

— Igen, — mondta Combeferre, — de ki hozza ide?

A matrác valóban a barrikádon kívül esett le, az ostromlók és az ostromlottak közé. A tüzérmester halála ugyanis elkeserítvén a csapatot, a katonák lefeküdtek az általuk emelt kőmellvéd mögé s hogy kihasználják a kénytelen szünetet, mialatt az ágyunak hallgatnia kellett, amíg kezelésre új embert állítanak, tüzelni kezdtek a barrikádra. A fölkelők nem viszonozták ezt a puskatüzet, mert takarékoskodni akartak lőszerükkel. A puskatüz megtört ugyan a barrikádon, de annál rémleesebb volt az utca képe, amelyet elárasztottak a golyók

Jean Valjean kibujt a barrikád résén, kilépett az utcára, áthaladt a golyózáporon, odament a matrácához, fölvette azt és hátára vetette, azután visszafordult a barrikádhoz. Ő maga tette bele a résbe a matrácot. Azután olyan módon erősítette azt a falhoz, hogy a tüzekek nem láthatták.

Ez megtörténvén, várták az újabb kartácsolást.

Ez nem is késett.

Az ágyu bömbölve okádtá söréttöltelékét. De most már nem pattantak vissza a lövedékek a falról. A matrác felfogta. A várt hatás bekövetkezett. A barrikádot megóvták.

— Polgártárs! — szólt Enjolras Valjeanhoz, — a köztársaság köszönetet mond.

Bossuet csodálkozott és nevetett. Felkiáltott:

— Erkölcstelen dolog, hogy egy matrácnak akkora hatalma legyen. A meggörnyedt legyőzi a villámszórót. De mindegy! Dicsőség a matrácnak, amely elnémit egy ágyut.

X. Hajnal

Ebben a percben Cosette fölébredt.

Szobája szűk, de tiszta, barátságos, keskeny ablaka keletre, a ház hátsó udvarára nyílt.

Cosette semmit sem tudott arról, ami Párisban történt. Nem volt künn a múlt este és már otthon volt a szobájában, amikor Toussaint azt mondta: Ugy látszik, készül valami.

Cosette csak pár órát aludt, de jól. Édes álmai voltak, ami talán némileg összefüggött igen fehér kis ágyával. Valaki,

aki Marius volt, megjelent neki a fényességben. Ugy ébredt föl, hogy a nap szemébe sütött, ami az első pillanatban olyan hatást tett rá, mintha tovább álmodnék.

Első gondolata, midőn eltűnt az álom, vidám volt. Cosette megerősödöttnek érezte magát. Mint Valjean pár órával ezelőtt átélte a léleknek azt az érzését, amely egyáltalában nem akar balsorsot ismerni. Remélni kezdett teljes erővel, anélkül, hogy tudná, miért. Azután egyszerre csak összeszorult a szíve. — Már három napja nem látta Mariust. De biztatta magát, hogy az bizonyosan megkapta levelét, hogy tudja, hol van ő, van elég esze, hogy módot találjon rá, hogy fölkeresse őt. És ez bizonyára meg fog történni ma, talán éppen most reggel.

Már fenn volt a nap, de a fény sugar nagyon vízszintesen szolgált a szobába, Cosette azt gondolta, hogy még elég korán van, mindamellett föl kell kelnie, hogy fogadhassa Mariust.

Ugy érezte, hogy nem élhet Marius nélkül, és ez következképpen elég ok arra, hogy Marius eljöjjön. Semmiféle kifogást sem fogadhat el. Mindez bizonyos. Az már elég szörnyűség volt, hogy három napig kellett szenvednie. Hogy Marius három napja távol van, az rettenetes lehet az Isten-től. De most már elég megpróbáltatás ez az égi incselkedés. Marius bizonyosan eljön és jó ujságot hoz. Ime, ilyen az ifjúság, Cosette hamar felszarította könnyeit, fölöslegesnek találta a buslakodást, az nem is kell neki. Az ifjúság a jövő mosolya egy olyan ismeretlennel szemben, aki saját maga. Egészen természetes, hogy boldog legyen. Ugy látszik, a lélekzete is csupa reménységéből áll.

Azután meg Cosette nem birt visszaemlékezni arra, hogy mit is mondott Marius távollétének okáról, amely nem tartott volna egy napnál tovább, és nem emlékezik, minő magyarázatot adott néki róla. Mindenki tudja, hogy milyen ravaszul kell elrejtteni egy pénzdarabot, amelyet a földre ejtünk, hogy azt meg ne találhassák. Vannak gondolatok, amelyek éppen ilyen játékot üznek velünk; begubózódnak agyvelőnk valamely sarkába; végük van; elvesztek; lehetetlen visszaidézniük őket emlékezetünkbe. Cosette bosszankodott egy kissé, hogy hiába igyekszik megerőltetni emlékezetét. Szemrehányást tett magának, hogy elég rossz és bűnös dolog tőle, hogy elfelejtette Marius szavait.

Kikelt az ágyból és elvégezte testének és lelkének mosakodását: imáját és öltözését.

Nehéz feladat bevezetni az olvasót egy nászszobába, nem lehet egy szüzi szobába. Versben alig meri megkísérteni az ember, a próza meg nem teheti.

Ez egy még ki nem nyílt virág belseje, fehérség az árnyékban, egy bezárt liliumkehely öble, amelybe nem szabad betekintenie az embernek, amint a nap sem tekint bele. A bimbóban levő nő szent. A felnyíló ártatlan ágy, az az imádatos félmeztelenség, amely önmagától is fél, az a kis fehér láb, amely elfátyolozza magát egy tükör előtt, mintha az a tükör szem lenne, az az ing, amely sietve felcsuszlik, hogy elfödje a vállat egy nyikorgó butor, vagy egy elhajtó kocsi miatt, azok az összefüzdött kötők, feltűzött csattok, összerántott zsinórok, azok a kis remegések és rázkódások a hideg és szemérem miatt, azok a fölrezenések minden kis mozgásra, az a vergődő nyugtalanság akkor, amikor semmitől sem kell félni, az öltözködés különböző állapotai, amelyek éppen olyan bájosak, mint a hajnali felhők, mindezt nem illő elmondani, már az is sok, ha említjük.

Az ember szemének bizony kegyeletesebbnek kellene lennie egy ifju leány fölkelésének, mint egy csillag fölkelésének láttára. Az érintés lehetősége csak fokozhatja ezt a tiszteletet. Az őszibarack pelyhe, a szilva hamva, a hó ragyogó kristálya, a pillangó szárnyának himpora, mind ez durva dolog emellett a szüzesség mellett, amely nem is tudja magáról, hogy szüz. Az ifju lány még csak egy sugara az álomnak, de nem szobor. Hálófülkéje el van rejtve az eszményiség homályában. Illetlen tekintettel megérinteni ezt a homályt, durvaság. Oda benézni — megszentégtelenítés.

Nem fogunk tehát semmit sem megmutatni Cosette fölkelésének bájos rendetlenségéből.

Egy keleti rege azt mondja, hogy a rózsát Isten fehérnek teremtette, de abban a pillanatban, amikor Ádám ránézett, elszégyenlette magát és rózsaszínű lett. Azok közé tartozunk, akik kitiltottnak érzik magukat a tiszteletre méltónak talált ifju leányokkal és a virágokkal szemben.

Cosette hamar felöltözött, megmosakodott, megfésülködött, rendbe szedte haját, ami egyszerű dolog volt abban az időben, amikor a nők nem rakták magukat tele csatokkal.

szalagokkal, párnácskákkal, abroncsokkal, nem tömték ki a hajukat. Azután kinyitotta az ablakokat és körüljártatta a szemét, remélve, hogy fölfedez egy darabkát az utcából, egy ház sarkát vagy a kövezet egy szeletét s leskelődhet Marius után. De semmit sem láthatott a külső világból. A hátszó udvart elég magas falak fogták körül és csak egy kis kert-részt láthatott. Cosette utálatosnak találta a kertet; először életében érezte rutnak a virágokat. Az udvar folyókacsator-nájának legkisebb nyílása is jobban hasznára lehetett volna. Ezért tehát inkább az eget nézegette, mintha arra gondolt volna, hogy Marius onnan is jöhetne.

Hirtelen sirásra fakadt. Nem mintha lelki megindulás lett volna ez; de reményének ilyen akadálytól való megszaki-tása sodorta ebbe a helyzetbe. Valami zavaros sejtéssel, va-lami kimondhatatlan borzalmat érzett. Valami történik a levegőben. Elgondolta, hogy semmi bizonyosat sem tud s el-vesztvén tudatát, ez saját magának veszte, s az a gondolat, hogy Marius az égből jöhet hozzá, újra fölillant benne, de már nem gyönyörködtetőn, hanem gyászosan.

De azután, mint a felhő vonul el, visszatért nyugalma és reménye, öntudatlanul mosolygott és bizott az Istenben.

A házban még mindenki aludt. Igazi vidéki nyugalom uralkodott benne. Egyetlen függőnyt sem huztak még föl. A kapus fülkéje is zárva volt. Toussaint még nem kelt föl és Cosette természetesen azt gondolta, hogy atyja alszik. Bizo-nyosan nagyon szenvedett és érezte, hogy még többet fog szenvedni, azt mondván magában, hogy atyja rosszul visel-kedett, — de számított Mariusra. Ilyen fénynek a kialvása lehetetlen. Imádkozott. Néha-néha bizonyos távolságban tompa dörrenéseket hallott és azt mondogatta: különös, hogy már ilyen korán nyitogatják az ablakokat és a boltokat. A barriká-dokat ágyuzták.

Cosette ablaka alatt néhány lánnyira a falnak egyik fekete szögletében fecskék fészkeltek. A fészek széle kissé kihajolt a falszöglet alól, úgy hogy felülről be lehetett látni abba a kis paradicsomba. A nőstény ott ült, szárnyaival fődve be a fészket; a him röpködött, elszállt meg visszatért, csőré-ben hozva a táplálékot és csókjait. A fölkelő nap megara-nyozta ezt a boldogságot, a Szaporodjatok nagy törvénye ott lebegett mosolygón és fenségesen, az édes titokzatosság kinyíll

a reggel dicsfényében. Cosette, akinek haján a nap fénye játszott, s lelke tele volt rémképekkel, akit belülről a szerelem, kívülről a hajnali fény világított meg, szinte gépiesen hajolt ki és nézegette a madarakat, a családot, alig mervén megvallani magának, hogy ugyanakkor Mariuson csüng gondolata. Nézte a himet, a nőtényt, a kicsinyeket azzal a mély zavarodottsággal, amelyet egy fészek látása kelt egy szütleányban.

XI. Puskalövés, mely nem hibáz, de senkit sem öl

A támadók tüzelése tovább tartott. A puskatüz és a kartácslás egyre-másra váltakoztak, anélkül, hogy, az igazat megvallva, nagyobb kárt tettek volna. Egyedül a Corintus homlokzatának felső része szenvedett kárt, a golyók és sörétek megrongálták az első emelet ablakait és a padlásszobákét. Azok a harcosok, akik ott foglaltak volt állást, lassanként eltűnedeztek onnan. Ez a rendes taktika a barrikád-harcban; sokáig kell folytatni a lödözést, hogy a fölkelők kifogyjanak a lőszerből, ha ugyanis elkövetik azt a hibát, hogy viszonzóznak a tüzet. Amikor észreveszik, hogy gyengül a tüzelésük, nincs már elég golyójuk és puskaporuk, akkor jön a roham.

Enjelras nem esett ebbe a kelepcebé; a barrikád nem felelt a tüzelésre.

Gavroche minden sortüz után felfujta az arcát és kiöltötte a nyelvét, nagy megvetésének jeléül.

— Jó, jól — kiáltotta. — Csak szaggassátok a függő nyöket. Szükség van tépésre.

Courfeyrac bírálta a kartácstüzet, amelynek olyan csekély hatása volt, és így kiáltott az ágyu felé:

— Megkötyagosodtál, barátom.

Harc közben is folynak cselszövésék, akár a bálon. Valószínű, hogy a barrikád nagy csöndessége izgatni és nyugtalanítani kezdte a támadókat és valami váratlan esemény közbejöttétől féltek, úgy hogy szerettek volna betekinteni a kövek közé és megtudni, mi történik ott a mozdulatlan fal mögött, hogy nem válaszolnak a lövésekre. A fölkelők egyszerre csak észrevettek egy sisakot, amely megcsillant a szomszéd háztetőn. Egy katonatüzlőt állt ott, odasimulva a kéményhez. Úgy látszott, őrszem. Tekintete odaszegeződött a barrikádra.

— Ez egy alkalmatlan figyelő; — mondta Enjolras.

Jean Valjean már visszaadta a karabélyt Enjolrasnak, ámde megvolt a maga puskája.

Egy szót sem szólva, célba vette a tüzoltót, egy pillanattal mulva a sisak golyótól találva, nagy puffanással lezuhant a földre. A katona ijedten sietett eltünni.

Egy másik megfigyelő foglalta el helyét. Ez tiszt volt. Jean Valjean, aki újra megtöltötte fegyverét, ismét célzott és a tiszt sisakja odabukfencezett a katona sisakja mellé. A tiszt nem maradt ott, hanem gyorsan visszavonult. Ezuttal megértették a jeladást. Többé senki sem jelent meg a tetőn; lemondtak a barrikád kémleléséről.

— Miért nem ölte meg azt az embert? — kérdezte Bossuet Valjeant.

Jean Valjean nem felelt.

XII. Rendbomlás a rend társra

Bossuet belemormolt Combiere fülébe:

— Nem felelt a kérdésemre.

— Olyan ember ez, aki jótékonykodik a puskalövéssei.

Azok, akik némileg még emlékeznek erre a távoli korszakra, tudják, hogy a környékbeli nemzetőrség talpra állt a fölkelők ellen. Különösen elkeseredett és kérlelhetetlen volt az 1832-iki júniusi napokban. Így a Pantin, Verius, vagy a Cunette jó kocsmárosai, akiknek „helyiségét“ kiürítette a fölkelés, valóságos oroszlánok lettek, amikor látták az üres tancstermet és megölették magukat, hogy megmentsék a rendet, amelyet a vendéglők képviseltek. Ebben az egyidejűleg polgári és hősi időben az eszmékkel szemben, amelyeknek megvoltak a lovagjai, az érdekeknek is voltak leventéi. A nemzetőrség prózaisága semmit sem ártott a mozgalom hősiességének. A talléroszlopok fogyása a Marseillaise dalolására bírta a bankárokat. Érzelmösen ontották véréüket a pénztárért és spártai lelkesedéssel védték a boltot, a hazának ezt a rengeteg kicsiségét.

Alapjában véve mindebben nagyon is nagy komolyság nyilatkozott. Társadalmi elemek voltak, akik harcba szállottak, várva a napot, amikor megint egyensúlyba kerülnek.

Egy más jele annak az időszaknak az anarchia össze-

keveredése a guvernementalizmussal (barbár szó egy tisztos pártról). Rendet akartak az emberek fegyelmetlenséggel. A dobos csak találmányra dobolt a nemzetőrség valamely ezredésének szeszélyes rendeletére; ez vagy az a kapitány ötletesen ment a tűzbe, a nemzetőrség verekedett az „eszméért“, a saját számlájára. A válságos percekben, ezekben a „napokban“, nem a parancsnokok tanácsa, hanem ösztönük után indultak. A hadseregben valóságos guerilla-rend volt, egyrésztük vitéz, mint Fannicot, másrésztük pulya, mint Henri Fonfrède.

A civilizáció, amelyet szerencsétlenségre ebben a korszakban inkább az érdekek szövetekezete, mint az elvek egy csoportja képviselt, úgy hitték, veszedelemben forgott; elhangzott a riadó; mindenki, aki magát középpontnak tekintette, saját feje szerint védte, óvta, biztosította; a jött-ment is válalkozott, hogy megmenti a társadalmat.

A buzgalom néha végletekbe csapott. A nemzetőrség valamely szakasza saját külön tekintélyével haditanácsot alakított, elítélt és öt perc alatt kivégeztetett egy fogoly fölkelőt. Ilyen hebehurgya módon végezték ki Prouvaire Jeant. Vad törvényt a Lynch, és egyik párt sem tehet miatta szemrehányást a másiknak, mert épp úgy alkalmazta a köztársaság Amerikában, mint a monarchia Európában. Ez a Lynch-törvény tévedésekbe is bonyolódott. A fölkelés egyik napján egy fiatal költőt, akit Garnier Paul-Aimé-nek hívtak, akit szuronnal hátba szurtak, üldözőbe vettek a Place Royale-on és csak egy tudott szabadulni, hogy bemenekült a 6-ik számú ház kapualjába. Kiabálni kezdtek: Itt is van egy Saint Simonista! És meg akarták ölni. Mert hogy hóna alatt volt Saint-Simon herceg emlékiratainak egy kötete. Egy nemzetőr megpillantotta a könyv címlapján ezt a szót: *Saint-Simon*. És erre elkiáltotta magát: Ússétek agyon!

1832 június 6-án egy környékbeli nemzetőr-század, amelyet az említett Fannicot kapitány vezetett, csupán kedvtelésből megtizedelte a Chanvrerie-utcát. Bármily különös volt is az eset, megállapították azt a bírósági tárgyaláson, amelyet az 1832-iki fölkelés után tartottak. Fannicot kapitány, ez a türelmetlen és vakmerő polgár, olyan igazi condottiere-fajta, aminőt már jellemeztünk, fanatikus és odaadó kormánypárti, nem birt ellene állani annak a csábító gondolatnak, hogy időnek előtte kezdje meg a tüzelést és egyedül, ille-

lőleg egyedül századával foglalja el a barrikádot. Felizgatva a vörös zászló megjelenésétől és egy fekete kabáttól, amelyet fekete zászlónak nézett, hangosan ócsárolta a tábornokokat és csapatvezetőket, akik csak tanácskoznak és nem tudják, hogy itt a döntő roham ideje és, egyikük híres kifejezése szerint engedik, hogy „a fölkelés saját levében süljön meg”. Ő a maga részéről a barrikádot megéretnék tartja a ledöntésre és mivel a falat le kell dönteni, tehát megpróbálja azt ő maga.

Olyan elszánt embereket vezetett, olyan „dühödteteket”, mint ő; — mondotta egy tanu. Százada, ugyanaz, amely lelőtte Prouvaire Jean költőt, első százada volt az utca sarkán felállított zászlóaljnak. Abban a percben, amikor arra legkevésbé sem gondoltak, a kapitány nekihajtotta embereit a barrikádnak. A négy legbátrabbat, akik a csapat élén rohantak, lelőtték a barrikád tábánál és az a bátor nemzetőrcsapat, máskülönben derék emberek, csak a katonai szivósság hiányzott bennük, kénytelen volt némi habozás után visszavonulni, tizenöt halottat hagyván az utcán. Az a pillanaty habozás időt engedett a fölkelőknek, hogy megtölthessék puskáikat és másodszor is gyilkos sortűzet adhassanak, amely ott érte a századot, mielőtt visszavonulhatott volna az utca sarkáig, fedezete mögé. Sőt egy pillanatra két tűz közé került, mert a kartácsgolyók is közéje süvitettek, minthogy a tüzekek, nem kapván rendeletet, nem szüntették meg a tüzelést. A rettenthetetlen és oktalan Fannicot a kartácstűznek esett áldozatául. Megölte az ágyu, azaz a rend.

Ez a támadás, amely inkább dühös volt, mint komoly, nagyon ingerelte Enjolrast. Az esztelenek! Megölik saját embereiket, a mi lőszerünket pedig semmiért pazaroltatják.

Enjolras ugy beszélt, mint egy igazi fölkelő-tábornok, aminthogy az is volt. A fölkelés és az elnyomás éppen nem harcoltak egyenlő fegyverrel. A fölkelésnek, amely hamar kimerül, csak bizonyos számú lövése van és csak bizonyos számú harcost áldozhat föl. A kiürült tölténytáska, a megölt ember nem pótolható többé. Az elnyomásnak hadserege lévén, nem számolgatja embereit, s mert van Vincennesje, nem számolja a lövéseket sem. Az elnyomásnak annyi ezrede van, mint ahány embere a barrikádnak és annyi arzenálja, ahány tölténytáskája a barrikádnak. Így tehát mindig egy harcol

száz ellen és a harc rendesen a barrikád lerombolásával végződik; ha csak a hirtelen kitört forradalom nem vetheti a mérlegbe lángoló arkangyali kardját. Ez is megtörténik. Akkor mindenki fölkel, a kövezet megmozdul, a nép erődeszaporodnak, Páris fensőségesen megrázkódik, ami *isteni*, az felszabadul, a levegőben van egy augusztus 10, egy július 29, megjelen a termékeny világosság, az erő falánk szája vissza húzódik és a hadsereg, ez az oroszlán, állva és nyugodtan maga előtt látja a prófétát, Franciaországot.

XIII. Eltűnő fénysugarak

A barrikádot védő érzelmek és szenvedélyek zürzavarában minden együtt van: a vitézség, a fiatalság, a becsületérvzés, az eszményiség, a meggyőződés, a játékos vakmerősége és különösen a reménység fel-fellobbanása.

A reménységnek ilyen fellobbanása, bizonytalan megrezdülése hatotta át egyszerre váratlanul a Chanvrerie barrikádját.

— Halljátok! — kiáltott hirtelen Enjolras, aki állandóan ott maradt leshelyén, ugylátszik, hogy Páris fölkel.

Az bizonyos, hogy június 6-án a fölkelés egy vagy két óra tartamra bizonyos mértékben felujult. A Saint-Merry vészharangja föl tudott gyujtani némi mozgolódást. A Poirier, Graviillers-utcákon barrikádokat emeltek. A Porte Saint-Martin előtt egy karabéllyal fölfegyverzett fiatalember egymaga megtámadott egy egész lovasszázadot. A nyílt utcán, fedezetlenül letérdelt, lekapta válláról a fegyvert, lelőtte a század parancsnokát, azután megfordult és így szólt: Ez is egy, aki nem fog többet ártani nekünk. Összekaszabolták. A Saint-Denis-utcában egy asszony az ablakból, a leeresztett redőny mögül lőtt a városi őrségre. Minden lövés után látták a redőny lapjainak megreszketését. A Cossonnerie-utcában letartóztattak egy tizennégy éves gyereket, akinek a zsebei tele voltak töltényekkel. Több őrszemet is megtámadtak. A Bertin-Poirée-utca torkolatánál váratlan, élénk puskatűz fogadta a vérteseket, akiknek élén Cavaignac de Bagane tábornok lovagolt. A Planche-Mibray-utcában a házak tetejéről ócska edénycserepeket és más házbeli salakot hajigáltak a katonaságra; ez rossz jel; amikor hirülták Soult tábornagynak, Napoleon öreg hadnagyának, az elgondolkozott, eszébe jutott, amit Suchet Saragossában mon-

dott: Elvesztünk, ha a vénasszonyok az éjjeli edényeket ürítik fejünkre.

Ezek az általános jelek, amelyek akkor merültek föl, amikor azt hitték, hogy a fölkelés már meg van fékezve, azok a lángok, amelyek ki-kicsapott azok fölött a gyulékony mélységek fölött, amelyeket Páris külvárosainak hívnak: mindez nyugtalanította a katonai vezetőket. Igyekeztek mindjárt keletkezésekor elfojtani a tüzvészt. Amíg ezeket a kis tüzfészkeket elnyomják, addig késleltessék a Maubuée, a Chanvrerie és a Saint-Merry barikádjainak ostromát, hogy azután csak ezekkel legyen dolguk és egy csapással végezhessek velük. Hadoszlopokat küldtek a forrongó utcákba, a nagyokat végigsöpörték, a kisebbeket lassan és óvatosan, jobbról-balról kifürkészték. A gyalogosok benyomultak azokba a házakba, ahonnan lőttek, a lovasság pedig ugyanakkor szétzavarta a boulevardokon a csoportosulókat. Ez a művelet nem történhetett meg láрма és zajongás nélkül, a katonaság össze is ütközött többször a néppel. Ekkor történt, hogy az ágyuzás és sortűzek szünetelése tévedésbe ejtette Enjolrast. Azután meg látta, hogy az utca végében sebesülteket visznek s így szól Courfeyracnak: — Ezek a sebesültek nem közülünk valók.

A remény nem volt tartós: a világosság hamar homályba veszett. Alig fél óra alatt eltűnt, mint az égi villogás és most a fölkelők ismét érezték magukra nehezedni azt az ólomsúlyt, amelyet a nép közömbössége szokott az elhagyottakra vetni.

Az általános fölkelés, amelyet már nagy terjedelműnek képzeltek, hamvába halt: a hadügyminiszter, meg a tábornokok figyelme most már a még fennálló barrikádokra összpontosulhatott.

A nap felhágott az égre.

Egy fölkelő megkérdezte Enjolrast:

— Embereink éhesek. Valóban úgy kell meghalnunk, hogy ne együnk?

Enjolras, aki még mindig ott könyökölt az oromzaton és nem hágta el szemével az utca végét, igenlőleg bólintott.

XIV. Ahol Enjolras szeretőjének nevét olvassák

Courfeyrac, aki egy kockakövön Enjolras mellett ült, folyton gunyolta az ágyut: valahányszor az nagy bömböléssel oda-

szórta a golyóknak azt a sötét felhőjét, amelyet kartácsnak neveznek, mindig valami csufolódással fogadta.

— Kiszalad a tüdőd, szegény vén barom, már bántasz engem, veszted a hangodat. Ez nem dörgés, nem ám. Ez köhögés.

És nevettek körülötte.

— Bámulom Enjolras-t, — mondta Bossuet. — Csodálatos változatlan vakmerősége. Egyedül él, ami egy kissé szomorúvá teszi; Enjolras panaszkodik nagysága miatt, amely odafüzi özvegyiségéhez. Nekünk majd valamennyiünknek van szeretőnk, aki megbolondít, azaz hogy vitézzé tesz bennünket. Ha az ember olyan szerelmes, mint egy tigris, akkor természetesen úgy verekszik, mint egy oroszlán. Ezzel bosszuljuk meg a mi kedveink bánásmódját. Roland megölette magát, hogy bosszantsa Angélique-ot. Az asszonyoknak köszönhetjük minden vitézségünket. A férfi nő nélkül pisztoly kakas nélkül; az asszony csalja ki az emberből a férfit. Nos, Enjolras-nak nincs neje. Nem szerelmes és mégis rendületlen tud maradni. Hallatlan dolog, hogy az ember olyan hideg tudjon lenni, mint a jég és olyan heves, mint a tűz.

Enjolras, úgy látszott, nem hallgatott oda, de valaki, aki közelében állt, hallotta, hogy halkan morogja: Patria.

Bossuet még mindig nevetett, amikor Courfeyrac elkiáltotta magát:

— Egy újabb!

És hozzátette olyan hangon, mint ahogy a kikiáltó lörvényszolga szokta:

— Nyolcas a nevem.

És valóban egy újabb személyiség lépett a színtérre. Egy második ágyucső.

A tüzérek nagy gyorsasággal helyezték készenlétbe a második ágyut, az első mellé.

Ez sietette a kibontakozást.

Pár pillanattal később a két ágyu az erőd homlokzatát kezdte löni. A sorhad és a környék sortüze támogatta a tüzérséget.

De némi távolságban egy másik ágyuzás is szólt. Ugyanakkor, amikor a két ágyu tüze ostromolta a Chanvrière-utca erődjét, két másik tüzecső, az egyik a Saint-Denis-utcán, a másik az Aubry-le-Bouchet-utcán a Saint-Merry barrikádját döngette. A négy ágyu gyászos visszhangot kellett.

A háboru komor kutyáinak ugatása egymásnak felelgetett. A Chanvrerie-utca két ágyuja közül az egyik tömör golyóval, a másik kartáccsal lőtt.

A golyót lövő ágyut úgy igazították be, hogy a golyónak a barrikád felső peremét kellett horzsolnia s mint a kartácsgolyókat, úgy szórta a szétszúzott kockakövek szilánkjait a felkelőkre.

Ennek a lövésnek az volt a célja, hogy a harcosokat lekeresse az erődfal tetejéről, hogy azután az erőd belsejében gyülekezzenek; ez volt a roham jelzése.

Ha a harcosokat lekergették a golyók a barrikád tetejéről, a kartács pedig a csapszék ablakaiból, akkor a támadó hadszo-
lopok előnyomulhatnak az utcán, anélkül, hogy látnák őket, hirtelen megmászhatják a falat, mint az elmúlt este, és ki tudja? elfoglalhatják rajtaütéssel.

— Meg kell törni az ágyuk alkalmatlankodását; — szól Enjolras. — Lőjjetek a tüzerekre! — kiáltotta.

Mind készek voltak rá. A barrikád, amely oly sokáig hallgatott, veszettül kezdett tüzelni. Hét vagy nyolc sortüz dördült egymásután dühösen és vigan, az utca megtelt vakító füsttel, pár perc múlva a lángoktól átszótt ködön át zavarosan láthaták, hogy a tüzerek kétharmada ott fekszik az ágyuk kerekai alatt. De akik állva maradtak, szigorú nyugalommal kezelték tovább az ágyukat; ámde a tüzelés lassubbodott.

— Jól van így! — Mondta Bossuet Enjolrasnak. — Eredmény.

Enjolras fejét rázta és így felelt:

— Még egy negyedórányi siker és a barrikádnak nem lesz tiz tölténye sem.

Ugyilátszott, hogy Gavroche hallja ezt a kijelentést.

XV. Gavroche odakünn

Courfeyrac egyszerre észrevette, hogy valaki ott mászkál az utcán, a barrikád alatt.

Gavroche előkaparintott egy borospalackos kosarat a vendéglőben, kibujt a résen és nyugodtan elkezdte ürítgetni a barrikád lábánál elesett nemzetőrök tölténytáskáit.

— Mit csinálsz ott? — kiáltott Courfeyrac.

— Palgártárs, megtöltöm a kosaramat.

— Nem látod a kartácsgolyókat?

Gavroche visszafelelt:

— Nos, hát esik. És aztán?

— Gyere vissza!

— Mindjárt, — felelt Gavroche.

És egy ugrással behatolt az utcába.

Tudjuk, hogy Faunicot százada visszavonulása közben egész sor halottat hagyott maga után.

Vagy husz halott hevert erre-arra, a kövezeten. Tehát vagy husz tölténytáska Gavroche számára. Jó csomó töltény a barrikádnak.

A füst olyan sűrű volt az utcán, mint a köd. Az, aki két hegyecsucs között a völgybe gomolygó felhőt látott, az elképzelheti, milyen sűrű füst lebegett a magas házak kettős vonala közt. Lassan szállt föl és szüntelen megújult, még a napot is elhomályosította apránként sűrűségével. Az elég rövid utca egyik végétől a másikig alig láthatták egymást a harcolók.

Ez a homály, amelyet talán akartak és számításba is vettek a támadók, hasznára vált Gavrochenak.

Mint hogy kistermetű is volt, a füstfelhő ótalma alatt jó messze bemehetett az utcába, anélkül, hogy láthatták volna. Minden nagyobb veszedelem nélkül kiüríthetett hét-nyolc közel fekvő tölténytáskát.

Hasmánt csuszott, négykézláb baktatott előre, szájába fogta a kosarat és úgy forgott, sikamlott, kigyózott, hullámzott egyik halottól a másikhoz és úgy bontotta fel a tölténytáskákat, mint a majom a diót.

A barrikádról, amelyhez még elég közel járt, senki sem mert rákiáltani, hogy térjen vissza, mert féltek, hogy kiáltásuk rátereli a figyelmet.

Az egyik halotton, egy káplár holttestén puskaporos tülköt talált. Zsebébe tette.

— Jó lesz, ha szomjazunk.

Végre nagy erőlködéssel arra a helyre ért, ahol már átlátszóvá vált a löporfüst.

Ugy hogy a sorkatonák mellvédjük mögött s az utcasarokon sorakozott nemzetőrök egyszerre észrevették, hogy valami mozog a füstben.

Amikor Gavroche éppen egy, a kut mellett fekvő őrmester töltényeit szedte ki, golyó érte a holttestet.

— Az angyalát! — szólt Gavroche. Őlik a halottjaimat. Egy második golyó szikrát csiholt mellette a köveztől. Egy harmadik átfurta a kosarát.

Gavroche odanézett és látta, hogy a golyó a nemzetőröktől jött.

Erre föluggott, haja lengett a szélben, kezét csipőre tette és rámeresztve szemét a lödőző nemzetőrökre, dalolni kezdett:

*Nanterreben mi rut az élet,
Ez csak Voltaire büne lehet:
Hát még milyen rut Palessau,
Ki az oka? Nyilván Rousseau.*

Erre fölvette kosarát, fölszedte a kihullott töltényeket, még csak egyet sem felejtve ki; azután ment a lödőzők felé egy másik tölténytáskát kifosztani. Ujra golyó repült, de elhibázta. Gavroche tovább dalolt:

*Nem lettem én jegyző soha,
Ennek is Voltaire az oka,
Madár vagyok, szépen szóló,
Ki a hibás benne? Rousseau.*

Az ötödik golyónak nem volt egyéb hatása, mint egy újabb dal:

*Vidám az én természetem,
Voltairenek a büne éppen;
Nyomor az én hátizsákom,
Rousseaunak a büne, látom.*

Igy ment ez egy darabig.

A jelenet félelmetes volt, de bájos is. Gavroche, akire lőttek, tréfát üzött a puskákkal. Ugy látszott, nagyszerűen mulat. Veréb volt, amely csipkedi a vadászt. Minden lövésre kis dallal felelt. Folyton céloztak rá, de folyton ráhibáztak. A katonák és nemzetőrök már nevetve fogták rá a fegyvert. Hol lefeküdt, hol feluggott, elünt egy kapu sarkában, majd előuggott, elveszett, majd ismét előbukkant, hol menekült, hol megint visszatért, orrán billegette kezét, felelt a lövésekre, azalatt pedig szedegette a töltényeket, fosztogatta a táskákat és megtöltötte kosarát. A fölkelők lélekzetüket viszszafojtva figyelték. Nem volt ez gyermek, nem volt férfi; valami különös tündérkamasz volt. Azt mondhatta volna az

ember, hogy sebezhetetlen törpe. A golyók mögötte szaladtak s ő fürgébb volt náluknál. Nem tudni, micsoda borzalmas szembekötödsdi játékot játszott a halállal, mihelyt az a tompa-orru kisértet közeledett hozzá, fölfricskázta a pajkos kölyök.

Egy golyó azonban, amelyet talán jobban céloztak vagy hamisabb volt a többinél, végre utolérte a fickándozó fiut. Látták, hogy Gavroche megtántorodik, majd lerogy. A barrikád sikoltásba tört ki, de Anteusz lakott abban a törpében; az, hogy a kövezetet érte teste, olyan dolog volt a fiúnak, mint a föld érintése annak az óriásnak; Gavroche csak azért esett el, hogy újra fölkeljen; ülve maradt, de hosszú vérszalag futott le arcán, fölemelte karjait és nézte, hogy honnan jött a lövés. aztán megint rágyujtott a dalra:

*Földre estem, földön fekszem,
Hibás csak a Voltaire ebben;
Orrom benn a folyókában.
Ennek oka...*

Nem fejezhette be. Ugyanannak a katonának egy második golyója félbeszakította. Ezuttal arcra bukott a kövezeten és nem mozdult többé. Az a kis lélek elrepült.

XVI. Hogyan lesz atya a bátya?

Ugyanebben a percben a Luxembourg-kertben — mert a dráma szemének mindenütt ott kell lennie — két gyermek sétált egymás kezét fogva. Az egyik hét éves lehetett, a másik öt. Az eső megcsapdosta őket, azért kimentek a fásor napos oldalára; az idősebbik vezette a kisebbet; rongyosak voltak és sápadtak, olyanok voltak, mint a pelyhedző madarak. A kisebbik azt mondta: *Chés* vagyok.

Az idősebb, aki egy kissé gyámkodott öccsén, balkezén fogta. jobbkezeiben kis vesszőt tartott.

Egyedül voltak a kertben. A kert egészen elhagyottan állt, a kerítést a forradalom miatt elzáratta a rendőrség. A katonaság, amely eddig ott táborozott, kivonult a harcra.

Hogyan kerültek ide azok a gyermekek? Talán beszöktek valamelyik csapattal a nyitott ajtón; talán környékbeliek voltak, az Enfer-sorompó mellől, vagy a Csillagvizsgáló esplanadejáról, vagy a szomszéd térről, amely fölött egy pár

homlokzatán az állt: invenerunt parvulum pannis involutum, ahol néhány komédiás bódé állt s talán onnan szöktek meg; talán tegnap este kikerülték a kert felügyelőjének szemét, amikor az bezárta a rácskerítést, talán az éjtel ott töltötték azoknak a bódéknak egyikében, amelyekben ujságot szoktak olvasni? Bizonyos, hogy ténfergők voltak és szabadoknak látszottak. A ténfergő és szabadon járó gyermek pedig elhagyott gyermek. Ezek a szegény kicsikék valóban elhagyottak voltak.

Ez a két gyermek ugyanaz volt, akikről, mint az olvasó emlékezhethet, Gavroche gondoskodott. Thénardierk gyermekei, akik Magnonnál laktak, Gillenormandra voltak bizva, most pedig a gyökér nélkül maradt ágakról lehullott levelek, amelyeket a földön görget a szél.

Ruháik, amelyek tiszták voltak Magnon idejében, amelyek ismertetőjelül szolgáltak Gillenormandnak, már ronggyá foszlottak.

Ezek az apróságok ezután az „elhagyott gyermekek” statisztikájában szerepeltek, akiket a rendőrség vesz számba és fölszed, mint kóborlókat Párizs utcáin.

Az ilyen zavargós nap kelett arra, hogy ezek a kis nyomorultak a kertben lehettek. Ha észrevették volna őket az örök, kikergették volna a rongyosokat. A szegény kicsinyek nem mehetnek be a nyilvános kertekbe; mindamellett gondolni kellene arra, hogy joguk van nekik is a virágokhoz.

Most itt lehettek, mert a kerítés zárva állt. Besurrantak a kertbe s ott maradtak. A bezárt rács még nem szabadítja föl a felügyelőket, állandóan folytatják a vigyázást, de a felvigyázás gyöngébb lesz és el is pihen; most pedig a felügyelőket is magával ragadta a közriadalom, sokkal jobban elfoglalták őket a külső, mint a belső események, nem nagyon néztek a kert után, tehát nem látták meg a két kis bűnöst.

Este esett, sőt esett egy kissé reggel is. De júniusban nem sokat számít az eső. Egy órával a zivatar után már alig veszi észre az ember, hogy az a szép, derült nap könnyet hullatott. A föld épp olyan hamar szárad föl nyáron, mint a gyermek arca.

Ebben a percben a déli nap heve valósággal gyötrelmesnek mondható. Mindent éget. Ráfekszik a földre s valósággal szivja azt. Azt mondhatná az ember, hogy a nap szomjas. A

zápor annyi, mint egy pohár víz; az esőt rögtön felissza a föld. Reggel még minden csurgott, délután már minden porzik.

Nincs csodálandóbb, mint a zöld pázsit, amelyet megmosott az eső s megszáritott a napsugár; csupa meleg üdéség. A kertek és rétek, miután gyökereik megtelnek vízzel, tömjéntartókká válnak és egyszerre ontják illatukat. Minden kinyílik, minden mosolyog, minden dalol. Az ember mámorosnak érzi magát. A tavasz az ideiglenes paradicsom; a nap türelmessé teszi az embert.

Vannak lények, amelyek nem is kívánnak többet, akik ha élvezhetik az ég kékségét, azt mondják: elég! Álmodozók, akik elmerülnek a bőségben, belemerülnek a természet bálványozásába, közömbösen a jó és rossz iránt, akik az emberre sugárzó világot látják csupán, nem értik, de nem is foglalkoznak azzal, hogy ez vagy az éhezik, emez vagy amaz szomjazik, nem törődnek télen a szegények meztelenségével, egy kis hátgerinc kóros görbületével, a didergő ifju lányok vackával, kamarájával, nyomorult fészkeivel és rongyaival, amikor a fák alatt álmodozhatnak; nyugodt és borzalmas elmék, amelyek könnyörtelenül megelégedettek. Különös dolog, hogy elég nekik a végtelenség. Nem ismerik az embernek nagy szükségét, a végeességet, amely körülöleli. A végeségre, amely megengedi a haladást, a magasabb célu munkát, nem is gondolnak. A határtalanság, amely az embernek és isteninek, a végtelennek és a végesnek összekapcsolásából születik, elillan előlük. Jóllehet szemben állanak a mérhetetlennel, mégis mosolyognak rajta. Soha sincs örömiük, csak csapongásuk. A magukba mélyedésből áll az életük. Az emberiség története csak egy kis részlet nekik: a mindenség nincs számukra, az igaz mindenség kívül esik rajtuk; minek foglalkozzanak azzal a részlettel, az emberrel? Az ember szenvedhet, az lehetséges; de nézzétek a felkelő Aldebaran csillagot! Az anyának nincs már teje, az újszülött meghal; nem tudok semmit sem róla, de nézzétek nagyitón azt a csodálatos rózsácskát a fenyő tobozán, hasonlítókat össze a legfinomabb csipkével! Ezek a gondolkodók elfelednek szeretni. Az állatöv az égen annyira gyönyörköd-teti őket, hogy nem látják tőle a siró gyermeket. Isten kioltja a lelküket. Van egy szellemcsalád, kicsinyekből és na-

gyokból. Horatius is odatartozott, Goethe odatartozott és talán Lafontaine is; a végtelennek nagyszerű egoistái, a fájdalomnak nyugodt szemlélei, akik nem látják Nerót, ha szép az idő, akik elöl a nap elrejtí a máglyát, akik végig nézik a nyaktilózást és keresik rajta a fény hatását, akik nem hallják a sikoltást, a zokogást, a hörgést, a vészharangot, akiknek minden jó, mert május van és annyi szép bibor és arany felhőt hord fejük fölött, akik kijelentik, hogy elégedettek és végtelenül boldoggá teszi őket a csillagok ragyogása és a madarak éneke.

Ezek a sötétben ragyogók. Éppen nem gondolják, hogy sajnálatraméltók. Pedig valóban azok. Aki nem sir, az nem lát. Bámulni és sajnálni kell őket egyszerre, amint sajnálná és bámulná az ember az olyan lényt, amely éj és nappal lenne egyidejűleg, amelynek nem lenne szeme a szemöldöke alatt és csillag lenne a homloka közepén.

Ezeknek a gondolkozóknak közömbössége némelyek szerint magasabb bölcelet. Legyen; de ebben a fensőbbségben nagy gyöngöseség van. Az ember lehet halhatatlan és sánta; tanu reá Vulkán. Az ember lehet több mint ember és kevesebb, mint ember. A határtalan tökéletlenség benn van a természetben. Ki tudja, hogy nem vak-e a nap?

De hát miben bizzék akkor az ember? Solem quis dicere falsum andeat? Így tehát, vajjon, nem tévedhetnek bizonyos lángelmék, bizonyos nagy emberek, embercsillagok? Az a mi olyan magasán van, a tetőn, a csucson, a zeniten, amely leküldi a földre a világoasságot, vajjon keveset látna, rosszul látna, vagy egyáltalában nem látna? Vajjon ez nem kétségbeejtő? Nem. Mert mi van a nap fölött? Az Isten.

1832 június 6-án, délelőtt tizenegy óra tájban az elhagyott. néptelen Luxembourg-kert igen bájos volt. A faszorok és csalitosok balzsamos fénybe és ragyogásba merültek. Az ágak ölekezni látszottak a déli napsütésben. A szikomórák közt sármányok füttyörésztek, a verebek csiripeltek, a harkályok végig kusztak a gesztenyefákon és megkopogtatták a kéreg gödreit. A virágágyak elviselték a liliomok törvényes királyságát; a legfelségesebb illat, amely fehérségükből árad. Szétterült a szegfűk éles illata. Medici Mária vén somfái szerelmesen ölekeztek a magas fákkal. A nap megaranyozta, bíborra festette és tüzesítette a tulipánokat, amelyek nem is

egyebek, mint virággá vált tarka-barka lángok. A tulipán-
ágyak körül méhek döngicséltek. Minden telve bájjal és
vidámsággal, még a közelgő eső is, ez az ismételt eső, amely
a gyöngyvirágnak és a kecskerágónak lehet hasznára, egy-
általában senkit sem nyugtalaníthat; a fecskék fenyegetőzve
jelzik, mert alacsonyan röpködnek. Aki ott jár, boldog ér-
zést sziv magába, az élet oly jónak érzik; az egész természet
melegséget, segítséget, gyámolítást, atyai szeretetet, kedves-
séget lehell. Az égből eredő gondolatok olyan édesek voltak,
mint a kis gyermek keze, amikor csókolgatjuk.

A fák alatt álló meztelen, fehér szobrokra fényfoltokból
áttört árnyékok borulnak; minden oldalról napsugarak lóg-
tak le róluk. A nagy medence körül már annyira kiszáradt
a föld, hogy olyan volt, mintha kiégett volna. Elég erős szél
fujdogált, hogy itt is, ott is porfellegecskéket verjen föl.
Néhány sárga levél, amely még ősztől fogva maradt ott,
vigan kergetőzött, mint a pajkos fiúk.

A világozágnak ez a bősége valami különösen biztató
volt. Élet, nedű, melegség, fuvalom keringett; a szerelemtől
áthatott szellőben, a ragyogások és verőfények hullámszá-
ban, a sugaraknak e pazar bőségében, ebben a végtelen
aranyáradatban a kimeríthetetlenség gazdagságát érezhette
az ember; a ragyogás mögött, mint egy lángfüggöny mö-
gött meglátta az ember az Istent, a csillagok milliomosát.

A homokozott uton nem volt egy csöpp sár sem, az eső
következtében pedig nem maradt egy száraz porszem sem.
A virágok megmosdottak; kifogástalan volt mind az a bár-
sony, az a selyem, az a zománc, az az arany, amely a virá-
gok formájában tündökölt. Tiszta nagyszerűség. A természet-
nek szerencsés csöndessége töltötte be az egész kertet. Meny-
nyei csöndesség, ezernyi zenehanggal egyesülve, a fészkek
turbékolásával, a darazsak 'döngésével, a szél suhogásával.
A nyári évszak minden harmoniája kecses összhangban
egyesült; a tavasz érkezése és távozása kívánt rendben ment
végbe; az orgona elvirult, a jázmin nyilni kezdett; némely
virág elkésett, némely bogár korán jött; a vörös juniusi
pillangók előőrse harátkozott a májusi fehér pillangók utó-
csapatával. A platánok új kerget kaptak. A szellő meghullá-
moztatta a gesztenyefák hatalmas lombját. Remek minden.
Egy szomszéd kaszárnyabeli veterán, aki a rácson keresz-

től nézett be a kertbe így szólt: Ime a tavasz fegyveresen és teljes díszben.

Az egész természet reggelizett; a teremtés ott ült az asztalnál; ez volt az órája; nagy kék abrosz az égboltozaton, nagy zöld abrosz a földön; a nap világított. Isten feltalalta az általános lakomát. Minden lénynek megvolt a maga tápláléka. A vadgalamb talált kendermagot, a pinty kölest, a kenderike fűmagot, a vörösbegy férget, a méh talált virágot, a légy korhadékot, a rigó legyet. Egyik többet, másik kevesebbet, ami a jó és rossz vegyülékének titka; de egy állatnak sem maradt a gyomra üresen.

A két kis elhagyott odaért a nagy medencéhez. Megbódítva a nagy fényességtől, igyekeztek elrejtőzni, ami természetes ösztönszerűsége a szegénynek és a gyöngének a nagyhatalmuság előtt, még ha az személytelen is; elbujtak a hattjuk bódéja mögé.

Közben-közben, ha a szellő arra járt, zavaros hangok hallatszottak oda, kiabálás, moraj, ropogás, ami a puskától eredt, puffanások, ezek az ágyulővések. A tetők fölött füst szállott. A messzeségben harang kongott.

A gyermekekkel majdnem egyidejűleg egy másik pár is közeledett a nagy medencéhez. Ez egy ötvenesforma emberke volt, aki egy hatéves emberkét vezetett kézen fogva. Bizonyára atya és fia. A hatéves emberke egy nagy karéj kalácsot tartott a kezében.

Abban az időben némely közel eső ház lakóinak a Madame- és Enfer-utcákban kulcsuk volt a Luxembourgkerthez, hogy bemehessenek akkor is, ha a kapuk be vannak zárva; azóta megszűnt ez a kedvezmény. Ez az atya a fiával nyilván valamelyik közeli házból jött.

A két gyermek, látván közeledni az „urat“, még jobban elrejtőzött.

Az illető polgármester volt. Talán éppen az, akit a mi nap a szerelmi lázában kóborló Marius ugyane medence mellett hallott, amikor azt tanácsolta a fiának, hogy kerüljön minden veszekedést. A férfinak kellemes és kissé büszke tekintete volt, szája nyitva állt és folytonosan mosolygott. Ez a gépies mosoly, amelyet a kifeszülő állcsont idézett elő, inkább a fogat, mint a lelket mutatta. A gyermek csak félig ette meg a kalácsot, úgy látszik, jóllakott. A gyermek nemzet-

őri ruhát viselt, nyilván a fölkelés miatt, az apa pedig okos ságból megtartotta polgári ruháját.

Az apa és fia megálltak a medence mellett, ahol két hattyu tollászzkodott. Az a polgár különös bámulattal volt eltelve a hattyuk iránt. Valószínűleg érezte, hogy ő épp ugy tipeg, mint azok.

Most éppen uszkáltak a hattyuk. Ez a legkiválóbb tehetőségük. És pompásak voltak.

Ha az a két apróság hallgatódzott volna és ha olyan korban lettek volna már, hogy megérthessék a hallottakat, akkor fölszedhették volna annak a komoly embernek szavait. Az apa ugyanis azt mondta fiának:

— A bölcs nagyon kevéssel megelégszik. Nézz meg jól, fiam. Nem szeretem a hivalkodást. Sohasem fogsz látni aranyos ruhában és ékszerekkel; ezt a hamis fényeskedést rányagos a rosszul nevelt lelkekre.

A csarnokok felől jövő kiáltások ebben a percben még harsányabbakká váltak, megnövelve a moraj és a kongatás zugásától.

— Mi lehet ez? — kérdezte a gyermek.

Az apa így felelt

— Kicsapongások.

Egyszerre megpillantotta a két apróságot a hattyuk kis zöld bódéja mögött.

— Itt a kezdet, — mondotta.

S egy kis szünet után hozzátette:

— Az anarchia belépett a kertbe.

A fiu megint beleharapott a kalácsba, de kiköpte, azután hirtelen sirásra fakadt.

— Miért sirsz? — kérdezte az apa.

— Már nem vagyok éhes.

A férfi még jobban mosolygott.

— Nem kell éhesnek lenni, hogy megegyen az ember egy darab kalácsot.

— Már nem izlik a kalács. Száraz.

— Nem akarod?

— Nem.

Az apa rámutatott a hattyukra.

— Dobd oda azoknak a jószágoknak.

A gyermek habozott. Hogy nem izlik már neki a kalács, az nem ok arra, hogy odaadja.

Az atya folytatta:

— Légy emberséges. Könyörületesnek kell lenni az állatokkal.

És elvevén a kalácsot a fiutól, beledobta a medencébe.

A kalács elég közel esett le a víz széléhez.

A hattyuk messze voltak, benn a medence közepén és valami zsákmányukkal vesződtek. Nem látták sem a polgárt, sem a kalácsot.

A polgár, látván, hogy a kalács veszendőbe mehet és megindulván az eredménytelen hajótöréstől, jelekkel integetett, míg magára vonta a hattyuk figyelmét.

A hattyuk észrevették, hogy valami uszkál a vizen, a part felé fordultak, mint a hajósok, és lassan a kalács irányában usztak, azzal a fenségességgel, amely ezekhez a fehér állatokhoz illik.

— A hattyuk megértették a jelet, — mondta a polgár, örvendve ötletének.

Ebben a pillanatban a távoli városi lárma hirtelen megnövekedett. Ezuttal gyászos alakban. Vannak szélrohamok, amelyek világosabban szólnak, mint bármi más. A most fuvó széláram érthetően hozta a dobok pergését, a kiáltásokat, a sortüz durranásait, a vészharang és az ágyu gyászos visszhangját. Egyesült vele az a fekete felhő, amely hirtelen eltakarta a napot.

A hattyuk még nem értek oda a kalácshoz.

— Menjünk! — szólt az apa. — Ostromolják a Tuileriákat.

Megfogta fia kezét és így szólt:

— A Tuileriáktól a Luxembourig nincs nagyobb éavolság, mint amekkora a királyságot választja el a pairségtől; ez pedig nem nagy. Puskalövések zápora jön.

És fölnevezett az égre.

— S talán még maga a zápor is megindul. Beborul az ég. Siessünk haza.

— Szeretném látni, hogy eszik a hattyuk a kalácsot, — mondta a fiu.

Az apa ráfelelt:

— Oktalanság lenne.

Es elvezette a kis polgárt.

A fiu, sajnálván a hattyukat, a medence felé fordította fejét, amig csak a bokrok el nem födték azt előle.

De a hattyukkal ugyanabban az időben két kóbor gyermek is közeledett a kalácsdarabhoz. Az csak uszott a vizen. A kisebbik nézte a kalácsot, a nagyobbik pedig a távozó polgár után tekintett.

Az atya és fiu belépett abba a fasorszövényébe, amely a nagy fák lépcsőzetéhez vezet a Madame-utca felé.

Amint már eltűntek szem elől, a nagyobbik fiu hamar hasra feküdt a medence körfalára s megkapaszkodván benne balkezeivel, lehajolt a víz fölé, úgy hogy majdnem beleesett és kinyújtotta a pálcikát a kalács felé. A hattyuk, megpillantván az ellenséget, sietni kezdtek és sietségükkel valóban hasznos utat vágtak a halásznak; a víz szétsapódott a hattyuk előtt s az egyik hullám a fiu vesszeje elé hajtotta a kalácsot. Amikor a hattyuk odaértek, a vessző már megérintette azt. A fiu nagyot csapott a vesszővel a vízre, ami megijesztette a hattyukat, mire ő felkapta a kalácsot. Az bizony már elázott, de hiszen a fiuk éhesek és szomjasak voltak. Az idősebbik két részre osztotta a kalácsot, a nagyobbik felét öccsének adta, a kisebbiket magának tartotta, azt mondván:

— Tömd bele a puskádba.

XVII. Mortuus pater filium moriturum expectat

Marius kiugrott a barrikádból. Combeferre utána. De már későn. Gavroche meghalt. Combeferre bevitte a töltényeket; Marius bevitte a fiut.

Oh jaj! gondolta, amit az apa tett apjáért, azt most visszaadja a fiunak; ámde Thénardier élve hozta vissza az apját, ő pedig holtan a gyermeket.

Amikor Marius visszatért az erődbe, Gavroche-et karjai közt hozva, az ő arcát is elborította a vér.

Abban a pillanatban, amikor lehajolt, hogy fölemelje Gavroche-et, egy golyó végighasította fejét; nem vette észre.

Courfeyrac leoldotta nyakkendőjét és bekötötte Marius homlokát.

Gavrochet ugyanarra az asztalra fektették, amelyre Ma-

beuföt és betakarták egy fekete kendővel mind a két holttestet. Elég volt az az öreg és a fiu számára.

Combepierre szétszította a kosárban hozott töltényeket.

Mindegyikre tizenöt lövés jutott.

Jean Valjean még mindig ugyanazon a helyen állt mozdulatlanul a kut mellett. Amikor Combepierre odakinálta neki a tizenöt töltényt, fejét rázta.

— Ez egy furcsa különcc, — mondta Combepierre Enjolras-nak. — Tud rá módot, hogy ne keljen harcolni a barrikádon.

— Ami nem gátolja meg abban, hogy azt védelmezze, — válaszolt Enjolras.

— A hősiességnek is vannak eredeti alakjai, — szolt erre Combepierre.

Courfeyrac pedig, amikor ezt hallotta, hozzátette:

— Ez egészen másfajta, mint Mabeuf apó.

Meg kell jegyezni, hogy az a tüzelés, amely a barrikádokat döngette, alig zavarta föl az erőd belsejét. Azoknak, akik sohasem mentek át az ilyen háborúnak viharán, nincs fogalmuk arról, hogy milyen különös, nyugodt pillanatok vegyülnek bele ezekbe a vonaglásokba. Járnak ide-oda, beszélgetnek, tréfálódznak, ácsorognak. Valamelyik ismerősünk hallotta, amikor egy harcos a kartácszapor közepette mondta: Ugy mulatunk itt, mint egy diákreggelen.

A Chavrierie-utcabeli erőd, ismételjük, belülről igen nyugodtnak látszott. A harc minden fordulata és módja már ki volt merítve, vagy kimerülni készült. A válságos helyzet fenyegetővé kezdett lenni s a fenyegető helyzet valószínűleg kétségbeejtővé válik. Abban a mértékben, ahogy a helyzet rosszabbodott, a hősiesség heve annál jobban tüzelte a barrikádot. Enjolras uralkodott rajta, annak az ifju spártainak magatartásával, aki pusztá kardját felajánlja Epidotasznak, a komor lángelmének.

Combepierre, kötényt kötve hasára, a sebesülteket gondozta; Bossuet és Feuilly töltényeket csináltak abból a puska-porból, amelyet Gavroche a halott káplártól szedett el; Bossuet azt mondta Feuillynek: *No, nemsokára postakocsit rendelhetünk egy más bolygóra*; Courfeyrac, néhány kockakőre, amit félrerakott Enjolras közelében, egész kis arzenált tett ki, törös botját, puskáját, két katonapisztolyt, egy kis pisz-

tolyt, olyan gonddal, mint egy ifju lány rendezí c6km6kját. Jean Valjean némán nézte a szemben álló falat. Egy munkás Hucheloup anyónak nagy szalmakalapját tette fejére zsinórral, azt mondván, hogy *fél a napszurástól*. A Cougourde d'Aix ifjai vidáman karatyoltak maguk közt, mintha siettek volna utoljára kibeszélni magukat paraszti nyelvükön. Joly, aki letépte a falról az özvegy Hucheloupné tükrét, a nyelvét nézegette benne. Néhány harcos fölfedezett egy fiókban egy kis penészes kenyérmaradékot; megették mohón. Mariust pedig nyugtalanította az, amit atyja mondott volt neki.

XVIII. A héja préda lesz

Vizsgáljunk meg egy lélektani dolgot a barrikádon. Semmiről sem szabad megfeledkeznünk, ami ezt a meglepő háborút jellemzi.

Bármint legyen is az a különös nyugodtság az erőd belsejében, amiről beszéltünk, az mégis csak látszat marad a bennlevőkre nézve.

Vannak különös látományok a polgárháboruban; az ismeretlenség ködjei keverednek a vad fellángolásokkal; a forradalmak szfinxek. aki végigjárt egy barrikádot, azt hiszi, hogy vihart élt át.

Ami az ember ezeken a helyeken érezhet, azt megmondtuk Mariusra vonatkozólag és látni fogjuk a következményeket, ez több is, kevesebb is az életnél. Ha az ember elhagyja a barrikádot, nem tudja már, mit látott. Rettenetes volt, de nem tudja már. Körül volt véve harcias gondolatokkal; fejét a jövő fényében tartotta. Látott ott heverő halottakat és álló kisértetekeket. Az órák rettenetesen hosszúaknak tündek föl, az örökkévalóság óráinak tetszettek. Éltek a halál országában. Az árnyak eltűntek. Mi volt az? Látott véres kezeket; valami félelmes bódulat, ijesztő hallgatás uralkodott ott; voltak ott nyitott szájak, amelyek ordítottak és más kinyílt szájak, amelyek hallgattak; benn állott a füstben, talán az éjszakában. Azt hihette, hogy ismeretlen mélységekbe száll verejtékezve; valami vöröset lát, néz a körmein. Nem emlékszik semmire.

Térjünk vissza a Chanvrerie-utcába.

Két sortűz között egyszerre a távolból óraütés hallatszott.

— Dél van; — mondá Combeferre.

A tizenkét ütés még nem hangzott el, midőn Enjolras felállt és a barrikád tetejéről lekiáltott döngő hangon:

— Hordjatok be követ a házba. Rakjátok ki velük az ablakokat és a padláslyukakat. Az emberek fele a puskák mellett marad, a másik fele követ hord. Nincs egy percnyi veszteni való időnk.

Az utca végében harci rendben egy csapat utászkatona bukkan fel, vállukon fejszével.

Ez csak élcsapata lehet egy nagyobb hadoszlopnak, de melyik hadoszlopnak? Bizonyára rohamoszlopnak. Az utászok, akiknek az a feladatuk, hogy lerombolják a barrikádokat, mindig előttük járnak azoknak a katonáknak, akiknek meg kell mászniok a falat.

Bizonyosan elérkezett az a pillanat, amiről 1822-ben Chermont-Tonnerre azt mondta: nyaktörő döntés.

Enjolras parancsát olyan gyorsasággal és olyan pontosan teljesítették, aminőre csak a hajón és a barrikádon képesek; egyedül ez a két hely az, ahol lehetetlen megszökni a harcból. Annak a kőhalmaznak, amelyet Enjolras a Corintus kapuja mellett rakatott össze, kétharmadrészét alig egy perc alatt fölvitték az emeletre, meg a magtárba; alig telt bele tizenkét perc, már a művészileg elhelyezett kövek elreteszelték félmagasságig az ablakokat és a padlás ablakszemeit. Néhány megszakítással, amit gonodosan kihasznált Feuilly, a főépítőmester, szünetelt az ágyuzás és puskatűz. A két ágyu most már tömör golyókkal lödözte a barrikádot, hogy lyukat vágjon rajta és a roham céljára, ha csak lehet, tágas rést nyithasson.

Amikor a végső védekezés végett felrakott kövek el voltak helyezve, Enjolras fölvitte az emeletre azokat a borospalackokat, amelyeket az alatt az asztal alatt tartott, amelyen Mabeuf feküdt.

— Ki fogja ezt meginni? — kérdezte Bossuet.

— Ők. — felelt Enjolras.

Az alsó ablakokat eltorlaszolták, azután elkészítették azokat a vasakat, amelyekkel éjjelente a csapszék aajtáját szokták betámasztani.

Az erőd tökéletesen készen állt. A barrikád volt most a sánc, a csapszék a vártorony.

Ami kockakő maradt, azt felhasználták az aajtónyílás betömésére.

Minthogy egy barrikád védői mindig kénytelenek takarékoskodni a lőszerrel, és azt jól tudják az ostromlók, tehát az ostromlók úgy rendezik a dolgot, hogy tetszésük szerint ingereljék a védőket, látszólag időnek előtte indítják meg a tüzelést, azt tetszésük szerint intézik. A roham előkészítése mindig bizonyos rendszeres lassúsággal történik; azután csap le a villám.

Ez a lassúság lehetővé tette Enjolras-nak, hogy mindent megvizsgáljon és tökéletesítsen. Érezte, hogy bár halálra mennek az emberek, de haláluk dicsőséges lesz.

Mariusnak így szólt:

— Mi ketten vagyunk a vezérek. Megyek és megteszem ott bent a szükséges intézkedéseket. Te maradj kinn és figyelj. Marius fölment a barrikád tetejére, hogy vigyázzon.

Enjolras bezárta a konyha ajtaját. Tudjuk, hogy ez volt a kötőzőhely.

— A sebesülteket nem szabad háborgatni, — mondotta.

Rövid szavakkal, de nyugodtan megadta utolsó rendelkezéseit a földszinti teremben. Feuilly meghallgatta és mindnyájuk nevében válaszolt.

— Az első emeleten készen kell tartani a fejszéket, hogy lebonthassák a lépcsőt. Megtörtént?

— Igen, — válaszolt Feuilly.

— Hány van?

— Két fejsze és egy csákány.

— Jól van. Huszonhatan vagyunk, élő harcosok. Hány puská van?

— Harmincnégy.

— Nyolccal több. Tartsd készen megtöltve ezt a nyolc puskát, úgy, mint a többit. Az övben készen legyen a kard. Meg a pisztolyok. Husz ember marad a barrikádon. Hat ember a padlásra és az első emeleti ablakhoz megy, hogy a lőrésen át tüzeljen az ostromlókra. Ne maradjon egy fölösleges munkás se! A husz ember tüstént fölmege a barrikádra, mihelyt a dobos riadót ver. Akik először fölrnek, azok kapják a legjobb helyet.

Mikor kiadta rendelkezéseit, Javerthoz fordult és így szólt:

— Nem feledkezem meg rólad.

— És az asztalra tevén egy pisztolyt, hozzátoldta:

— Az utolsó, aki innen kimegy, zuzza szét a fejét ennek a kémnek.

— Itt? — kérdezte egy hang.

— Nem. Ne keverjük a mieink közé ezt a hullát. El kell vinni a Mondétour-utcai kis barrikádhoz. Az csak négy láb magas. Ez az ember jól meg van kötözve. Vezessétek oda és végezzétek ki.

Valaki ebben a percben közömbösebb volt, mint Enjolras. Az Javert volt.

Ekkor Jean Valjean jelent meg.

Kivált a fölkelők csoportjából és odament Enjolrashoz.

— Nemde ön a parancsnok?

— Igen.

— Ön az imént köszönetet mondott nekem.

— A Köztársaság nevében. A barrikádnak két megmentője van: Pontmercy Marius és ön.

— Gondolja, hogy megérdemlem a jutalmat?

— Bizonyára.

— Nos, akkor kérem.

— Mi legyen az?

— Hadd zuzzam szét én ennek az embernek az agyvelejét.

Javert fölvetette fejét, meglátta Jean Valjeant és alig észrevehető mozdulat kíséretében így szólt:

— Igaza van.

Enjolras pedig megtöltötte karabélyát, azután körüljártatta szemét.

— Senkinek sincs szava ellene? — kérdezte.

Azután odafordult Valjeanhoz:

— Vigye a kémet!

Valjean birtokába vette Javertet s leült az asztal végébe. Felkapott egy pisztolyt és egy gyöngö csattanás jelezte, hogy felhuzta a kakast.

Majdnem abban a szempillantásban trombitaharsogás szólalt meg.

— Vigyázz! — kiáltotta Marius a barrikád tetejéről.

Javert nevetésre fakadt, olyan csöndesen nevetett, mint ahogy szokta, erősen szemügyre vette a fölkelőket és megszólalt:

— Ti sem érezhetitek magatokat jobban, mint én.

— Ki valamennyien! — kiáltotta Enjolras.

A fölkelők sebbel-lobbal rohantak ki tülekedve, hátuk mögött pedig Javert szavát hallották:

— Rögtön!

XIX. Jean Valjean megbosszulja magát

Mikor Valjean egyedül maradt Javert-ral, megfogta azt a kötelet, amely a foglyot derekánál fogva kötötte az asztalhoz és az asztal alatt volt megcsomózva. Ezután jelet adott neki, hogy keljen föl.

Javert, a megláncolt tekintély felsőbbbségének mosolyával az ajkán, engedelmeskedett.

Ez megtörténvén, Valjean megfogta a Javert nyakára csomózott hurkot és cipelte őt maga után, úgy mint egy állatot huznak a kötőféknél fogva, kiment a csapszékéből, lassan, mert Javert, meg lévén kötve a lába, csak apró lépéseket birt tenni.

Jean Valjean kezében ott volt a pisztoly.

Igy vonultak a barrikád mögötti térre. A felkelők háttal voltak nekik; mert a támadás már folyamatban volt.

Csak Marius látta őket mentükben, minthogy a torlasz baloldalának legvégében állt. A kivégzendőnek és a hőhírnak szenvedő kis csoportján megcsillant az a gyászos világoosság, amely az ő lelkét eltöltötte.

Amikor az a kettő áthaladt a barrikád hosszában, egyedül állt meg a síkátorban. Senki sem látta őket. A házak sarkai elfödtek őket a fölkelők szeme elől. A barrikádtól hátravonszolt halottak borzalmas halomban feküdtek léptenyomon.

A halottak halmazából ki-kilátszott egy sápadt arc, öszszecsapzott hajcsomó, egy átlőtt kéz, félmeztelen asszony keble. Ez Éponine volt.

Javert sanda tekintetet vetett a halottra és egészen nyugodtan, halkán mondta:

— Azt hiszem, ismertem ezt a leányt.

Azután Valjeanhoz fordult.

Jean Valjean hóna alá dugta a pisztolyt és olyan pillanást vetett Javertra, amelynek nem volt szüksége arra, hogy szóval fejezze ki: Javert, én ismertem.

Javert ismét megszólalt válaszképen:

— Állj bosszút!

Valjean kivett a zsebéből egy kést és kinyitotta.

— Gyilok! — kiáltott föl Javert. — Igazad van. Ez jobban illik hozzád.

Jean Valjean elvágta a hurkot Javert nyakán, azután elvágta a kezét szorító, meg a lábán csavarodó hurkokat, majd így szólt:

— Szabad vagy.

Javert nem olyan ember volt, aki könnyen csodálkozott volna valamin. De bármennyire tudott magán uralkodni, most nem bírta leküzdeni megindultságát. Csak ámult-bámult és nem mozdult.

Valjean folytatta:

— Nem hiszem, hogy élve elkerülök innen. De ha véletlenül mégis kijutnék, hát Fanchelevent néven a Homme-Armé-utcában lakom hetedik szám alatt.

Javert arca tigrisszerűen ráncolódott össze, úgy hogy félrerántódott a szája szöglete, azután fogai közt dörögte:

— Vigyázz!

— Eredj! — mondta Jean Valjean.

Javert megkérdezte:

— Azt mondtad: Fauchelevent, Homme-Armé-utca?

— Hetedik szám.

Javert halkán utána mondta:

— Hetedik szám.

Begombolta kabátját, kifeszítette vállait katonásan, félfordulatot tett, majd karjait keresztbefogva, kezével állát tartva, megindult a csarnokok felé. Jean Valjean szemével kísérte. Javert pár lépés után megfordult és odakiáltott Valjeannak:

— Maga bosszant! Öljön meg inkább!

Javert maga sem vette észre, hogy már nem tegezi Jean Valjeant.

— Menjen! — szólt Jean Valjean.

Amikor Javert eltávozott, Jean Valjean a levegőbe sütötte pisztolyát.

Azután visszatért a barrikádra.

— Megtörtént, — mondotta.

De azalatt a következők történtek:

Marius, aki jobban el volt foglalva künn, mint benn. mindeddig nem nézte meg figyelmesen a megkötözött kémet az alacsony terem homályos háttérében.

De amikor már nappal volt és ő sietett ki a barrikádra, hogy ott meghaljon, megismerte. Valami emlékezés támadt föl egyszerre az elméjében. Eszébe jutott a Pontoise-utcai rendőrfelügyelő, az a két pisztoly, amelyet neki átadott, s amelyeket ő, Marius ebben a barrikádharcban használt is; és nem csak az alakra emlékezett, hanem a nevére is.

Ámde ez az emléke mégis zavaros volt, mint zavaros minden gondolata. Nem tudta bizonyosnak venni emlékezetét, azért tanakodva kérdezte magában: — Vajjon nem az a rendőrfelügyelő, aki azt mondta nekem, hogy Javertnek hívják?

Talán volna még idő arra, hogy közbelépjen ezért az emberért? De előbb meg kellene győződnie, hogy csakugyan az a Javert-e?

Marius tehát felhívta Enjolrast, aki éppen a barrikád másik végében helyezkedett el.

— Enjolras!

— Mi az?

— Hogy hívják azt az embert?

— Kit?

— Azt a rendőrügynököt. Tudod a nevét?

— Kétségkívül. Megmondta nekünk.

— Hogy hívják?

— Javert.

Marius fölegyenesedett.

Ebben a pillanatban hallották a pisztolylövést.

Jean Valjean megjelent és kiáltotta: Megtörtént.

Hidegség szaladt át Marius szívére.

XX. A halottaknak igazuk van és az élők sem tévednek

A barrikád végvonaglása megkezdődött.

Minden hozzájárult e nagy pillanat tragikus fensőségéhez; az ezernyi titokzatos zörej a levegőben, a fegyveres csapatok hangossága, amelyek mozgásban voltak azokban az utcákban, amelyeket nem láttak; közben a lovasság vágatása, a felvonulóban levő tüzéség sulyos dühörgése; a sortüzek és

az ágyuzások váltakozása Páris utvesztőiben; a tetők fölé emelkedő, megaranyozott füstfelhője a harcnak; a rémletesnek tetsző távoli kiáltások; a fenyegetés villámai mindenfelé, a Saint-Merry vészharangja, amelynek most valami zokogó hangja volt; az évszak légysága, a detüüt ég ragyogása, a nap szépsége, a házak félelmes csöndessége.

Mert tegnap óta a Chanvrerie-utca házainak két sora két börtönné vált; vad börtönné. Az ajtók zárva, az ablakok zárva, a redőnyök zárva.

Mert abban az időben, bármi ellentétes felfogásuak volnánk is, amikor megérkezett az órája annak, hogy a nép végét akarta vetni annak a helyzetnek, amely már is soká tartott, a ráerőszakolt törvénynek, vagy hát törvényes kormányzatnak, amikor egyetemes harag terjedt el a levegőben, amikor a város beleegyezett, hogy felszaggassák kövezetét, amikor a fölkelés kedvére szólt a polgárságnak, a fülébe sutogva jelszavát, akkor a városi lakosság, hogy úgy mondjuk, áthatva a zendülés szellemétől, segitőtársa lett a harcoló fölkelőnek, a ház barátságára lépett azzal a hevenyészett erősséggel, amely az ő falára támaszkodott. Amikor azonban a helyzet még nem érett meg, amikor kitünt, hogy a fölkeléssel nem értenek egyet mindnyájan, amikor a tömeg cserbenhagyta a mozgalmat, akkor befellegzett a harcosoknak, a város pusztasággá lett a forradalom körül, a lelkek megfagytak, a menedékek meghaltak és az utcák folyosókká váltak, hogy segítségére legyenek a hadseregnek a barrikád megostromlásában.

Nem lehet a népet meglepetéssel gyorsabb járásra kényszeríteni, ha nem akarja. Szerencsétlen, aki erőszakolni akarja, hogy kezét emeljen. Egy nép nem enged akármit tetetni magával. És így magára hagyja a forradalmat. A fölkelők megmételyezettek lesznek. Egy ház sánc, egy kapu menedék, egy homlokzat várfal. Ez a fal lát, hall, de nem akar. Megnyilhatnék, hogy megmentsen téged. Nem. A fal bíró lesz. Rád néz és elítél. Micsoda szomorú dolgok azok a bezárt házak! Az élet, amely csak fel van függesztve, tovább tart ott. Senki sem lépett ki onnan két nap óta, de senki sem hiányzik belőle. Ennek a sziklafalnak belsejében járnak-kelenek, lefeküsznek, fölkelnek; együtt vannak a családok, esznek-isznak és félnek; borzasztó dolog! A félelem mente-

geti ezt a rémes barátságtalanságot, a félelem enyhítő körülmény. De néha, mint azt láttuk, a félelem szenvedéllyé válik; a félelem dühhé fokozódhat, mint az eszeség örülete; innen ered ez a mély értelmű kifejezés: A mérsékeltek dühöngői. Vannak a félelemnek olyan fellobbanásai, amelyekből, mint gyászos füstfelhőkből, kipattan a harag.

Mit akarnak ezek az emberek? Sohasem elégedettek. Megrontják a nyugalmas emberek hírét. Mintha már nem lett volna úgysis elég forradalmunk! Mit akarnak itt csinálni? Hát csak lödözzenek. Annál rosszabb rájuk nézve. Az ő bajuk. Azt kapják, amit megéredemeltek. Nem ránk tartozik. Szegény utcánkat össze-visszalyukasztják a golyók. Egy rakás semmiházi. Legfőképpen pedig, ne nyissatok kaput!

És a ház olyan lesz, mint a sír. A fölkelő halálvonaglásban vergődik a kapu előtt, látja közeledni a golyózáport és a villogó kardokat; amikor kiált, tudja, hogy hallják azt, de mégsem jön ki senki; ott vannak a falak, amelyek védelmezhetnék és azoknak a falaknak bőrfülük van, azoknak az embereknek kőszívük van.

Kit vádoljunk?

Senkit és az egész világot.

A tökéletlen időt, amelyben élünk.

Az utópia mindig a maga kockázatára és veszedelmére formálódik át forradalommal és a bölcselkedő protestációból fegyveres protestációt, Minervából Pallast csinál. A türelmetlen és zendülő utópia mindig tudja, mit vár; de majd mindig nagyon korán érkezik. És akkor lemond és stoikusan elfogadja a diadal helyett a katasztrófát. Meghajol panasz nélkül, fölmenti azokat, akik elárulják, nagylelkűsége abban áll, hogy beleegyezik abba, hogy cserben hagyják. Az akadály előtt nem tud meghajolni, de szelid a hálátlansággal szemben.

De van itt hálátlanság?

Igen, az emberi nem szempontjából.

Nincs, az egyén szempontjából.

A haladás az ember életmódja. Az emberi nem egyetemes életének neve Haladás. Az emberi nemnek nem társas életének a neve is Haladás. A Haladás megy előre; nagy emberi és földi utat tesz meg a mennyei és isteni felé; vannak megállásai, amikor összegyűjti a késlekedő nyáját; vannak állomásai, ahol elmélkedik s valamely ragyogó Kánaán merül

fől előtte és leleplezi látóhatárát; de vannak éjszakái is, amikor alszik; ezek a gyötrő aggodalmi a gondolkozónak, amikor látja az emberi lélek fölé nehezedeő árnyékot, amikor tapogatózódik a sötétben, amikor az elaludt haladás nem bír ébredni.

— *Isten talán meghalt;* — mondotta egy napon Gérard de Nerval annak, aki e sorokat írja, összezavarván a haladást az Istennel és a mozgalom félbeszakítását a Lét halálának gondolván.

Aki kétségbeesik, annak nincs igaza. A haladás csalhatatlanul fölébred és általában mondhatjuk, hogy még alva is járt, meg megnövekedett. Amikor az ember ébren látja, akkor találja legmagasabbnak. Hogy mindig nyugodt lehessen az ember, az éppen úgy nem függ a haladástól, mint a folyó; ne emeljete gátakat, ne dobjatok bele sziklákat; az akadály felhobozza a vizet, megerjeszti az emberiséget. Ezért vannak a zavarok; de a zavarok elmúltával meglátja az ember, milyen utat kell tennie. Mindaddig, amig helyre nem áll a rend, ami nem más, mint az egyetemes béke, amig nem fog uralkodni összhang és egyetértés, addig a haladásnak meg lesznek forradalmi.

De hát mi is az a Haladás? Már megmondtuk. A népek folytonos élete.

De hát megtörténik néha, hogy a mostani életben az egyének ellenállnak az emberi nem örök életének.

Valljuk meg keserőség nélkül, hogy az egyének vannak megszabott érdekei és kötelességmulasztás nélkül meg tudja állapítani és megvédelmezni ezeket az érdekeket; a jelennek vannak bizonyos menthető önzései; a jelen életnek megvan a maga joga és nem kényszeríthető arra, hogy örökösén feláldozza magát a jövőért. Az a nemzedék, amely most végzi földi utját, nem erőltethető arra, hogy azt megrövidítse azokért a vele különben is egyenlő nemzedékekért, amelyeknek utja csak későbbben kezdődik.

— Vagyok; — mormogja az a valaki, aki Mindennek nevezi magát. — Ifju vagyok és szerelmes, öreg vagyok és pihenni akarok, családapa vagyok, dolgozom, gyarapszom, jó üzleteket csinállok, vannak bérházaim, van pénzem, szerencsés vagyok, van feleségem, vannak gyermekeim, mindezeket

szeretem, élni vágyódom, hagyjatok békében. — Ime, bizonyos órákban ezért nehezedik olyan mély, fagyos érzés az emberi nem nagylelkű előőrseire.

Másrészt az utópia, valljuk meg, kilép sugárzó köréből azzal, hogy háborút teremt. Ó, a holnapnak igazsága kölcsön kéri elődjétől a harcot, a tegnap hazugságait. Ó, a jövő, úgy cselekszik, mint a múlt tette. Hősiességét összeköti azzal az erőszakkal, amelyért éppen felelős, az alkalom és a szükségesség erőszakával, amelyek ellenkeznek elveivel, de melyek miatt bűnhődik is. Az utópia, a régi katonai törvénykönyvvel kezében leveri a forradalmat, agyonlöveti a kémeket, kivégezteti az árulókat, elnyomja az élő lényeket és ismeretlen sötétségbe taszítja őket. Felhasználja a halált, ami nagyon komoly dolog. Ugy tetszik, mintha az utópiának nem volna már hite a világosság terjesztésében, ellenállhatatlan és törhetetlen erejében. Ut a kardjával. De nem minden kard egy-élű. A törnek két éle van, aki az egyikkel sebet ejt, a másikkal magát sebzi meg.

Ezeket a fentartásokat egészen komolyan számbavéve, mégis lehetetlen nem csodálnunk, akár sikerül tettük, akár nem, a jövő dicső harcosait, az utópia hitvallóit. Még akkor is tiszteletreméltóak, ha elbuknak, talán éppen kudarcukban a legféltékenyebbek. A győzelem, ha a haladás elve szerint következik be, megérdemli a népek tapsait; de a hősi bukás is megérdemli sajnálkozásukat. Az egyik nagyszerű, a másik felséges. Nekünk, akik többre becsüljük a mártírságot a sikernél, nagyobb John Brown, mint Washington, Pisalane nagyobb, mint Garibaldi.

Kell, hogy valaki pártjukat fogja a legyőzötteknek.

Az emberek igazságtalanok a legyőzöttekkel szemben, amikor azok elhullanak.

Azzal vádolják a forradalmárokat, hogy rémületet keltenek. Minden barrikád merényletnek látszik. Vádolják elméleteiket, meggyanusítják céljukat, félnek hátsó gondolataiktól, meggyanusítják lelkiismeretüket. Szemükre vetik a lázongást, a vérpadot és azt, hogy az uralkodó társadalom cselekvésével szemben halmozzák a nyomoruságot, szenvedést, növelik a nyugtalanságot, a munkállanságot, a kétségbeesést, hogy föltépi a kövezetet, hogy várfalat csináljanak és harcoljanak rajta. Odakiáltják nekik: A poklot szeditek föl! Ők pedig azt

felelhetik: Éppen azért van barrikádunk jó szándékkal csinálva.

Bizonyos, hogy legjobb megoldás a békés megoldás. Meg kell vallanunk, hogy az emberek, amikor a kövegetet látják, a vadállatokat látják és jóhiszeműleg fogja el őket az aggodalom. De hát egyenesen a társadalomtól függ, hogy megmentse magát; éppen azért az ő jóakarátát hívjuk föl. Nincs szükség semmiféle erőszakos segítőeszközre. Szeretettel kell előbb tanulmányozni a bajt, azt megállapítani, azután gyógyítani. Ez az, amire meghívjuk.

Bármint legyen is, még ha el is buknek, különösen, ha elbuknak, fenségesek azok az emberek, akik szemüket Franciaországra függesztve, a világ minden táján küzdenek a nagy müért az eszményiség halhatatlan logikájával; odaadják életüket egyedül a haladásért, teljesítik a Gondviselés akaratát, valóságos vallásos cselekedetet visznek végbe. A bekövetkezett órában, engedelmeskedve az isteni rendezőnek, éppen olyan érdektelenül, mint a színész végzi mondókáját, leszállanak a sirba. És ezt a reménytelen harcot, ezt a stoikus eltűnést egyedül azért vállalják, hogy egyetemes tündöklő kifejtetre vigyék azt az ellenállhatatlan emberi mozgalmat, amely 1789 július 14-én kezdődött. Ezek a katonák papok. A francia forradalom az Isten cselekedete.

Végül azonban szükséges megtennünk egy megkülönböztetést azon megkülönböztetések kiegészítéséül, amelyeket egy más fejezetben adtunk elő. Vannak olyan elfogadott zendülések, amelyeket forradalomnak hívnak, de vannak olyan vizsautasított forradalmak, amelyeket csak fölkelésnek neveznek. A kitért fölkelés olyan gondolat, amely vizsgáját a nép előtt teszi. Ha a nép fekete golyót ejt, akkor az eszme csak aszott gyümölcs, a fölkelés ki van végezve.

A minden alkalommal és minden erővel megindított háboru nem az, amit az utópia kíván, nem a népek cselekvénye. A nemzeteknek nincs mindig hajlandóságuk arra, hogy hősök vagy mártirok legyenek.

A népek pozitívak. Eredetileg irtóznak a forradalomtól; először azért, mert gyakran katasztrófa az eredménye, másodsor pedig azért, mert megindításában mindig valami rajongás nyilatkozik.

Mert hiszen ez a harc szép és mindig eszményért foly és az eszményért áldozzák föl magukat, akik életüket áldozzák. A zendülés mindig lelkesedéssel jár. A lelkesedés könnyen gyul haragra, azért nyul fegyverhez. De minden fölkelés, amely megtámadja a kormányt vagy az uralmat, mindig magasabbra tekint. Így például határozottan állithatjuk, hogy amiért 1832-ben a fölkelés vezetői, különösen pedig az ifju lelkesülők a Chanvrerie-utcában harcoltak, annak célja nem egyedül Lajos Fülöp volt. A legtöbben, akik őszintén beszéltek, igazságot szolgáltattak e király képességeinek, aki oda volt állítva a monarchia és a forradalom közé; senki sem gyűlölte. De hát támadták az ifjabb családagat Lajos Fülöpben, amint támadták az idősb ágat X. Károlyban, és hogy megakarták dönteni a királyságot Franciaországban, azt már megmagyaráztuk; ez az ember zsarnoksága volt az ember fölötti és kiváltság a jog fölött az egész világon. A király nélküli Páris visszahatása a zsarnokoktól ment világ. Így okoskodtak. Gondolatuk kétségkívül messze járt, talán kalandos is volt kissé, meg is hőkölt az erőszak előtt, de nagy volt.

Igy van ez. Feláldozzák magukat e látományokért, ez az önfeláldozókra nézve majd mindig csak ábránd, de olyan ábránd, amellyel végül is egybevegyül minden emberi meggyőződés. A fölkelő poetizál és megaranyozza a zendülést. Beleveti magát a tragikus eseménybe, megmámorosodván attól, amit cselekszik. Ki tudja, talán majd sikerül? A cselekvők csak kevesen vannak, egész hadsereg áll velük szemben; de hát védik a jogot, a természeti törvényt, mindenkinek ön-maga felett való felsőbbtségét, amiről nem mondhatnak le, az igazságot, a jogszolgáltatást és szükség esetén meghalnak, mint a háromszáz spártai. Nem gondolnak Don Quijottera, hanem Leonidasra. Mennek előre és ha már lekötötték magukat, nem hátrálnak többé, fejleajtva belevetik magukat az örvénybe, abban a reményben, hogy váratlanul nagy győzelmet fognak aratni, a forradalom teljes győzelmét, a haladás teljes szabadságot szül, az emberi nem megnövekszik, általános felszabadulás következik; — és mennek a rosszabbért a Thermopylékbe.

A haladásért emelt fegyverek gyakran megsemmisülnek, s megmondtuk, miért. A tömeg ellene van a hősök lelkesülésének. Ez a lusta tömeg, a sokaság, amely éppen nagy sulya miatt

törékeny. Fél a kalandoktól; az eszményiségben pedig mindig van kalandosság.

Másrészt ne felejtjük el, ott vannak az érdekek is, az eszménynek és az érzelgősségnek kevés a hive. Néha meg a gyomor bémítja meg a szívet.

Franciaországnak éppen az a nagyszerűsége és szépsége, hogy kevésbé szolgálja a hasának, mint más népek; szivesebben övezi fel magát a küzdelemre. Az első a fölkelésben és az utolsó az elalvásban. Megy előre. És kutat.

Ez már szinte művészet.

Az eszmény nem más, mint a logikának csucspontja, úgy, mint a szép sem más, mint a csucspontja az igaznak. A művészi népek egyszersmind következetesek. A szépet szeretni annyi, mint kívánni a gyilkosságot. Ezért van, hogy Európának, azaz a civilizációnak fáklyáját először Görögország hordozta, azután átvette a szerepet Olaszország, majd átment az Franciaországra. Isteni felvilágosító nép! Vitae lampada tradunt.

Csodálatos dolog, hogy egy nép költészete haladásának az eleme. A civilizáció mértékét a képzelem mennyiségének mértéke adja. Csakhogy egy civilizáló népnek férfiasnak kell maradnia. Korinthus igen, de Szibarisz nem. Aki elnöieskedik, az el is korcsosodik. Nem kell lenni sem dilettánsnak, sem virtuóznak, de művésznek kell lenni. A civilizáció anyagát nem elég raffinálni, azt szublimálni kell. Ily föltétel mellett megadjuk az emberi nemnek az eszmény mintáját.

A modern eszménynek mintaalakja a művészetben, eszköze a tudományban van. A tudomány által valósítható meg a költők fenséges álma: a társadalmi szép. Visszaadják az Édent az A+B által. Azon a ponton, ahová a civilizáció eljutott, a tiszta igaz elengedhetetlen eleme a magasztosnak, a művészi érzést nemcsak szolgálja, hanem kiegészíti a tudományos képzés; az álomnak is számolnia kell. A hódító művészetnek támaszul a tudományt kell vennie, ez a haladó. A fölszerelés szilárdsága tekintélyt ad. A modern szellem a görög lángész, amely India lángészének szekerén jár; Nagy Sándor elefánton.

A dogmákba kövesedett vagy a haszonvágytól demoralizált fajok alkalmatlanok a civilizáció vezetésére. A bálvány vagy a tallér előtt való térdhajtás megernyeszti az izmokat, amelyek tépnek, az akaratot, amely halad. A papi vagy kereskedelmi tultengés csökkenti egy nép erősugárzását, csökkenti szemköré-

nek színvonalát és visszaszorítja azt az értelmiséget, amely egyetemes céljában egyszerre emberi és isteni is, amely misszionáriusokká teszi a nemzeteket. Babilonnak nincs eszménye, Karthágónak nincs eszménye. Athénnek és Rómának van, ezek megtartják a századok sötétségén keresztül is a civilizáció dicsfénykörét.

Franciaország népe olyan minőségű, mint Olaszországé és Görögországé. Athéni a szépség, római a nagyság által. Azonkívül jó. Odaadja magát. Jobban, mint a többi nép, tud hangulatos, ragaszkodó, áldozatkész lenni. Csakhogy ez a hangulat megkapja meg elhagyja. És ez a nagy veszedelem azoknál, akik szaladnak, amikor az ország nem akar menni és mennek, amikor meg akar állni. Franciaország vissza szokott esni az anyaságba és néha azok az eszmék, amelyek ezt a fenséges agyat ostromolják, egyáltalában nem emlékeztetnek a francia nagyságra, nem haladják túl egy Missouri-belinek vagy délkarolinainak mértékét. Mit tegyünk? Az óriás a törpét játssza; a nagy Franciaország a kicsiség fantáziájával él. Ez az egész.

Erről mitsem mondhatunk. A népeknek is, mint a csillagoknak, megvan a joguk a letűnésre. És minden jól van, ha a fény visszatér és a letűnés nem fajul éjszakává. Hajnal és felmadadás egyértelmű fogalmak. A fénynek újra megjelenése azonos az én fennmaradásommal.

Állapítsuk meg nyugodtan ezt a tényt. A barrikádon való halál vagy a számkivetés egy esetben elfogadható. Az igazi odaadásnak a neve az érdektelenség. Hagyják magukat elhagyni az elhagyottak, engedjék magukat száműzetni a számkivetettek és szorítkozzunk arra, hogy kérjük a nagy népeket, ne hátráljanak nagyon messze, amikor visszavonulnak. Az észhez való visszatérés ürügye alatt nem kell nagyon mélyen sülyedni a hanyatlásba.

Az anyag létezik, a perc létezik, az érdekek léteznek, a has is létezik, de nem szükséges, hogy a has legyen az egyedüli bölcsesség. Megengedjük, hogy a jelen életnek megvan a maga joga, de megvan az örök életnek is. Oh, jaj! Az, hogy felhagytunk, nem akadályozhatja meg, hogy lezuhanjunk. Ezt gyakrabban látjuk a történetben, mintsem szeretnénk. Ime egy híres nemzet, megízlelte az eszményt, azután meg beleharap az iszapba és azt jónak találja; és ha valaki azt kérdezi, hogy honnan van az, hogy elhagyják Szokrateszt Falstafféért, azt felelik rá: Mert szeretem az államférfiakat.

De még egy szót, mielőtt visszatérünk a csatába.

Egy olyan küzdelem, aminőt most elbeszélünk, nem más, mint törtetés az eszmény felé. A gátolt haladás beteges és tragikus válságokba kerül. A haladásnak ezt a betegségét, a polgárháborút beszéltük el a lapokon. Végzetes áramok egyikében vagyunk, színjáték is ez meg felvonásköz is, dráma, amelynek fordulópontja társadalmi kárhozat és igazi címe: a *Haladás*.

A Haladás!

Ez a kiáltás, amelyet gyakran hangoztatunk, minden gondolatunk és ennek a drámának fordulópontján, ahol most vagyunk, amikor az eszme, amelyet magába foglal, több bizonyosság szerint, ismét el fog bukni, talán szabad nekünk, hogy, ha nem is lebbenthetjük föl róla a fátylat, legalább átbocsáthassuk a fényt rajta.

Ez a könyv, amely az olvasó szeme előtt van, ebben a pillanatban, kezdetétől végéig, egészében és részleteiben, kivételességeiben vagy gyöngeségeiben az utat jelenti a rossztól a jóhoz, az igazságtalanságtól az igazsághoz, a hamisságtól az igazhoz, az éjtől a nappalhoz, az étvágytól a lelkiismerethez, a táplálkozástól az élethez, az állatiasságtól a kötelességhez, a pokoltól az éghez, a tagadástól Istenhez. Az elindulás pontja: az anyag, a megérkezés pontja: a lélek. Hidra kezdetben, angyal a végén.

XXI. A hősök

Egyszerre a dobos a rohamot verte.

A támadás viharra vált. Az előtte való este a homályban a barrikád közelébe csusztak, csöndesen, mint az óriáskigyó. Most, nappal, a-néptelen utcán a meglepetés teljesen lehetetlen volt, az eleven erő levetette az álarcot, az ágyu megkezdte bőmbölését, a hadsereg a barrikád felé nyomult. A forgatag megindult. Egy hatalmas gyalog hadoszlop sorkatonaságból, közben gyalog nemzetőrökből és városi őrcsapatokból, amely csapat egy csak hallható, de nem látható tömegre támaszkodhatott, futó lépésben rontott végig az utcán, a dobok peregtek, a kürtök harsogtak, a szuronyok feltűzve, az árkászok a csapat élén; a röpködő golyóktól meg nem rettenve, a csapat odaérkezett a barrikádhoz, olyan sullyal, mint egy ércos ront a falnak.

A fal tartotta magát.

A fölkelők hatalmasan tüzeltek. A barrikád orma csupa

villám. A roham olyan erős volt, hogy egy pillanatra a támadók előzönlöttek a barrikád tetejét, de ez úgy lerázta magáról a katonákat, mint az oroszán az ebeket, és a támadók csak úgy borították el a falat, mint a hab a sziklapartot, hogy egy perc múlva már lenn hatergjenek sötét gomolyban.

A hadoszlop kénytelen lévén visszahuzódni, tömegállásban maradt az utcán és rettenetes puskatűzzel árasztotta el az erődöt. Aki látott már tüzijátékot, emlékezhet arra az egymást keresztező villámgarudára, amelyet műnyelven bokornak hívnak. Ilyen tüzbokrot tessék képzelni, de nem merőlegesen, hanem vízszintesen, amelyben azonkívül röpködnek a golyók, sőréték, kartács hüvelyek, minden pont tüzet okád, szórja dörögve a halált. És e tüztenger alatt van a barrikád.

Mind a két részen ugyanaz a szilárd elhatározás. A vitézség itt már barbárrá lett és hősi vadsággal párosult, saját magának áldozatul dobásával. Ebben a pillanatban a nemzetőr úgy harcolt, mint egy zuáv. A hadsereg végezni akart. A halálvonaglás teljes ifjuság és teljes egészség mellett örültté teszi a rettenthetlenségét. Ebben a harcban mindenkit nagygyá tett a döntő óra fensége. Az utca megtelt holttestekkel.

A barrikád egyik végén Enjolras, a másikon Marius állt. Enjolras, aki az egész barrikád sorsát hordta szívéen, fedezte magát és rejtekből harcolt; már három katona hullott le előtte, anélkül, hogy észrevette volna őket; Marius egészen nyíltan harcolt. Egyesenesen célpontnak tette ki magát. Féltestével kiemelkedett a barrikádból. Nincs erőszakosabb tékozló, mint aki a halált szoritja fogai közé; nincs rettenetesebb ember harc közben, mint az ábrándozó. Marius pedig ábrándozó volt és szörnyű. Ugy rontott a harcba, mintha álmodná. Azt hihette volna az ember, hogy tünemény, amely lődöz.

Az ostromlottak löszere fogyott, de gunyolódó kedvük nem. Nevetnek ebben a gyászos kavarodásban.

Confeyrac hajadon fővel harcolt.

— Hová tetted a kalapodat? kérdezte Bossuet.

Confeyrac odaszólt:

— Elvitte egy ágyugolyó.

És föllengző dolgokat fecsegték.

— Halljátok, kiáltotta keserűen, ezek az emberek (és itt több ismert nevet idézett, többet híreset is a régi hadseregből), akik azt ígérték, hogy hozzánk állnak és segíteni fognak ne-

künk, becsületszavukat adták, tábornokaink lennének és most elhagytak bennünket!

És Combeferne komolyan mosolyogva csak azt felelte:

— Vannak emberek, akik úgy nézik a becsület szabályait, mint ahogy a csillagokat nézzük — messziről.

A barrikád belseje már úgy tele volt hányva széttépett töltényekkel, hogy azt hihette volna az ember, hó borítja.

A támadóknak megvolt nagy számuk; a fölkelőknek megvolt az állásuk. A fal tetején állottak, ledörrentették biztosan a feltörekvő katonákat a halottak és sebesültek közé. Ez a barrikád valóban olyan csodálatosan volt megépítve, olyan hadállást alkotott, hogy egy maroknyi ember szembeszállhatott egy légióval. Amde a golyók zápora közben is új emberekkel megerősítve és megnövelve, a támadó sereg könnyörtelenül közeledett és most már apránként, lépésről-lépésre, de biztossággal úgy rohangatta a barrikádát, mint a csavar a sajtót.

A rohamok ismétlődtek. A réműlet tetőfokára hágott.

És ekkor a kőhalmazon a Chanvrerie-utcában olyan hatalmas harc fejlődött ki, mely méltó lehetett Trója falaihoz. Ezek a kimerült, huszonnégy óra óta nem evett és nem aludt emberek, akiknek már csak néhány lövésre volt töltényük, akik hiába kotorásztak töltény után üres zsebeikben, akik majd mindnyájan már megsebesültek, fejük vagy karjuk bekötte rongyos, szennyes vászoncafatokkal, kilyuggatott ruháikon csurgott a vér, akik alig voltak fölfegyverkezve, rossz puskákkal és csorba kardokkal, Titánokká váltak. A barrikádát már tízszer rohamozták és mászták meg, de még nem bírták elfoglalni.

Nincs fogalmunk erről a harcról, el kell képzelni, hogyan hányták a tüzet, valóságos tüzvészre erre a rettenetes bátor csoportra; ez már nem is volt csatatér, hanem egy kohó belseje; a szájak tüzet lehettek, az arcok kikeltek ábrázatukból, nem is volt már nekik emberi alakjuk, a harcosok lángoltak, a vörös füstben olyanok voltak, mint a tűz közt járó szalamandra. Lemondunk az egymást követő, de egymáshoz hasonló óriási öldöklés eseteléréséről. Csak egy éposznak van joga megtölteni tizenkétezer verset ilyen csata leírásával.

Azt mondhatná az ember, ez a brahmanizmus pokla, poklának legrettenetesebb tizenhetedik mélysége, amelyet a Véda a Kardok erdejének nevez.

Egymással szemben, test a testhez szorítva harcoltak pisz-

tolyövessel, kardcsapással, ököllel, messziről és közletről, fönn és lenn, mindenütt, a ház tetejéről, a csapszék ablakából, a pincelyukakból, alová némelyek lecsusztak. Egy hatvan ellen tusakodott. Borzasztó volt a Corinthe homlokzata. Az ablak, golyótól összezúzva, elvesztette szemeit, kereteit, már csak alaktalan lyuk volt, amelyet hirtelen betömtek kockakövekkel. Bossuet már meghalt; Feuilly meghalt; Courfeyrac meghalt; Joly meghalt; Combeferre, akinek mellébe három szurony fúródott, éppen akkor, amikor egy sebesült katonát emelt föl, nem ért rá már arra sem, hogy föltekintsen az égre és kilehelte lelkét.

Marius, aki szüntelen harcolt, annyira össze-vissza volt már karcolva sebekkel, különösen a feje, hogy egészen eltűnt a vérben; azt hihette volna az ember, hogy vörös zsebkendővel takarta be az arcát.

Egyedül Enjolras volt még érintetlen. Amikor már nem volt fegyvere, kinyújtotta karját jobbra, meg balra s egy fölkelő valami kardpengét nyomott a markába. Most már csak négy kardnak a csonkjája maradt meg neki; eggyel több, mint I. Ferencnek Marignannál.

Homérosz azt mondja: Diomedesz megöli Axyleszt, Theutranisz fiát; Euryale, Meziszesz fia kivégzi Drezoszt és Ofélioszt, Ezeoszt és azt a Paidazoszt, akit Abarbaré najád a gáncstalan Bukoliontól fogant; Odisszeusz Pidyteszt, Antilochoszt, Ableroszt, Polypaeteszt, Asztialoszt, Polydamaszt, kilenei Otoszt, Teukront, Arelaont. Meganthiosz Eurypilez lándzsájától hal meg. Agamemnon, a hősök királya, ledöfi Elatoszt, aki abban a kerített városban született, amelynek partjait a derüs Szatnoisz folyó mossa. — A mi régi költeményeinkben, a Gestekben Esplandian tüzes ruddal támadja meg az óriás Swantibore grófot, aki védekezésül toronykövekkel hajigálja a lovagot. Régi falfestményeinken látható a bretagnei és Bourbon herceg, fölfegyverkezve, fölpáncélozva, harcra készen, lovon, harci bárdjukat kezükben tartva, vasálarccal, vasalt csizmában, vasas keztyűben, az egyik hermelinnel diszitve, a másik kék palásttal; a bretagnei sisakján az oroszlán két szarv között, a Bourbon sisakján egy óriási lilium. De hogy valaki fenséges legyen, nem kell hercegi sisakot hordania, mint Yvonnak, nem kell lángfegyvert tartania markában, mint Phylesnek. Polydamosz atyjának; elég, hogy odaadja életét meggyőződéseért vagy

hűségéért. Az a kis naiv katona, aki még tegnap paraszt volt Limousinban, aki a Luxembourg-kertben, gyiklesőjével az oldalán, a dajkalányok körül föntörög, az a halványarcu, ifju tanuló, aki görnyedve hajol egy boncolandó darab vagy egy könyv fölé, az a szőke siheder, aki ollóval nyirogatja körül szakállát, piszkáljátok föl kötelességérzetüket, állítsátok egymással szembe a Boucherat-téren vagy a Planche-Mibray sikátorban, hogy az egyik verekedjék zászlajáért, a másik eszményéért és képzelje mind a kettő, hogy a hazáért harcol; harcuk óriási lesz; az árnyék, amelyet arra a nagy epikai mezőre vetnek, ahol az emberiség verekszik, az a baka és az a karabélyos fölkelő tul fogja érni azt az árnyékot, amelyet Megaryon, Likia tigrisdühü királya vetett, amikor átnyalábolta az istenekhez hasonló Ajax rengeteg testét.

XXII. Lépésről lépésre

Amikor már nem maradt több élő vezér, mint Enjolras és Marius, a barrikád két szélső végében, a közép, amelyet oly sokáig birt tartani Courfeyrac, Joly, Bossuet, Feuilly és Comberferre, megtörtött. Az ágyu, anélkül, hogy járható rést vágott volna, elég széles sávot döntött le az erőd közepén, a fal pereme eltűnt, leomlott, a törmelék pedig, amely hol kifelé, hol befelé görgött le, felhalmozódása folytán a barrikád mindkét részén, belül is, kívül is, töltésszerű lejtőt teremtett. Valóságos feljártó tárt föl e lejtő.

Megkísértették a döntő rohamot és ez a roham sikerült. A szuronyos tömeg ellenállhatatlanul jutott gyors léptekkel a barrikádig s egyszerre a füstfelhőben megjelent a fal tetején a rohamoszlop egész szélességében. A középet védő fölkelők kis csapata rendetlenül visszavonult.

Egyesekben fölébredt az életnek sötét szeretete. Szemben találva magukat a szuronyok erdejével, többen már egyáltalában nem akartak meghalni. Ez az a perc, amikor az önfentartási ösztön bődülésben tör ki és az állat megjelen az emberben. Egy hatemeletes házhoz szorultak, amely támpontja volt az erődnek. Ez a ház menedéket nyújthatott volna. El volt torlaszolva egészen a tetejéig. Mielőtt az ostromló sereg behatolhatott volna az erőd belsejébe, elég idő lett volna a kapu felnyitására és bezárására, elég lett volna erre egy pillanat s a gyorsan

bezáródott kapu az életet jelentette volna a kétségbeesetteknek. A ház mögött utcák nyíltak s elég helyük lett volna, hogy azokban elmeneküljenek. Meg is kísérelték, dőngették a kaput puskatussal, lábbal, kiabáltak, könyörögtek összetett kézzel. De senki sem nyitotta ki a kaput.

De Enjolras és Marius s velük hét-nyolc bajtárs kiugrott és védelmükbe vették őket. Enjolras rákiáltott a katonákra: Ne közeledjetek! És egyik tisztet, aki nem fogadta meg a szavát, Enjolras agyonlőtte. Most már benn volt az erőd kis udvarában, egyik kezében karabély, a másikban kard, felnyitotta a csapszék ajtaját, amelyet eltorlaszolt volt a támadók elől. Odakiáltotta a kétségbeesetteknek: Csak ez az egy ajtó van nyitva! És saját testével fedezve őket egy egész zászlóaljjal szemben, háta mögött egymásután beeresztette őket. Mindnyájan berohantak. Enjolras, karabélyával hadonászva, amelyet most már bot gyanánt használt, szétverte maga körül a szuronyokat és utolsónak lépett be az ajtón. Borzalmas pillanat volt ez. A katonák be akartak nyomulni, a fölkelők be akarták zárni az ajtót. Az ajtót oly erővel csapták be, hogy megreszketett keretében és a sarkában ott maradt öt ujjja egy katonának, aki belekapaszkodott.

Marius künn maradt. Egy lövés eltörte kulcsontját, érezte, hogy elájul és lerogy. Ebben a pillanatban, amikor szeme már behunyódott, érezte, hogy egy erőteljes kéz ragadja meg és ájult állapotában alig volt ideje arra, hogy utoljára Co-settere gondoljon: Elfogtak. Agyon fognak löni.

Enjolras, nem látván Mariust a csapszékbe menekültek között, ugyanarra gondolt. De ebben a pillanatban senki sem ért rá másra gondolni, mint a saját halálára. Enjolras megerősítette az ajtót záró hevederfát, az ajtót jól bezárta, lakatot és láncot tett rá, mialatt künn dühösen verték azt, a katonák puskatussal, az utászok szekercével. Az ostromlók odasereglettek az ajtó köré. Most tehát megkezdődött a csapszék ostroma.

A katonákat düh fogta el.

A tüzerőrmester halála is már felizgatta őket, de még inkább a még gyászosabb esetek, amelyek a rohamot megelőző néhány óra alatt lejátszódtak. Azt beszéltek, hogy a fölkelők meggyilkolták foglyaikat s a csapszékben egy katona fejellen holtteste fekszik. Az ilyen rémhírek terjesztése rendszeren együtt szokott járni a polgárháborúval és egy ilyen hamis híresztelés okozta később a Transnonain-utcában történt katasztrófát.

Mikor az ajtó már el volt reteszelve, Enjolras így szólt az ottlevőkhöz:

— Adjuk drágán magunkat.

Odalépett az asztalhoz, amelyen Mabeuf és Gavroche feküdtek. A fekete lepel alatt két egyenes, merev alakot lehetett látni, az egyik nagy, a másik kicsiny; a két arc nagy vonásokban kirajzolódott a szemfödő hideg ráncai alatt. Egy kéz ki-süngött a takaró alól a föld felé. Ez az öregnek keze volt.

Enjolras lehajolt és megcsókolta a kezét; úgy mint a mult este homlokát csókolta meg az öregnek.

Ez a két csók volt egyedül, amelyet valaha életében adott.

De legyünk rövidek. A barrikád úgy harcolt, mint egy tébai kapu, a csapszék úgy harcolt, mint egy saragossai ház. Ezek az ellenállások fonákok. Nincs kegyelem. Alkudozás lehetetlen. Meg akarnak halni, csakhogy ölhesenek. Amikor Suchet azt mondta: Adjátok meg magatokat, Palafox így felelt: „Az ágyucsata után a kés csatája.“ Semmi sem maradt el a Hucheloup kocsmá ostromának eszközeiből: sem az ablakokból és a tetőről hajgált közápor, amely borzasztóan összezuzta a támadó katonákat, sem pedig a felső ablakokból való tüzelés, sem a támadás dühe, sem a védelem vesztsége, sem, amikor az ajtó már bezuhant, a megsemmisülés örjögése. A támadók, amikor berontottak a csapszékbe, miközben botorkálniuk kellett a bedöntött ajtó roncsai között, már nem találtak egyetlen harcost sem. A csigalépcső, amelyet baltával szétvagdosztak, lenn feküdt a terem padlóján, néhány sebesült haldokolt, akit pedig még nem öltek meg, az fönn volt az emeleten, ahonnan, a mennyezet nyílásán át, amely a csigalépcső bejárata volt, gyilkos puskatüz dörgött. Az utolsó töltények voltak. Amikor ezek elsültek, amikor ezeknek a félelmes haldoklóknak nem volt már sem puskaporuk, sem golyójuk, mindegyikük felkapott kettőt azok közül a palackok közül, amelyeket Enjolras félrerakatott és odaálltak a lépcsőbejáró elé azokkal a rémületes törékeny fegyverekkel. Mert ezekben a palackokban választóvíz volt. Ezek szomorú részletei a kaszabolásnak. De hát az ostromlott, sajnos, mindent felhasznál fegyvernek. A görögtűz nem becstelenítette meg Archimedest, a forró szurok nem becstelenítette meg Bayardot. Minden háboru telve borzalommal, nincs mit válogatni. A támadók puskatüze, noha akadályokat vetettek felülről, gyilkos eredményű volt. A padmaly nyílásának peremét rövid idő alatt

holt fejek rakták körül, vörös és gőzölgő erek patakzottak le onnan. A zaj kimondhatatlan volt, a füst éjszakába borította a harc színhelyét. Nincs szó annak kimondására, micsoda fokra hágott már ekkor a rémület. Már nem is volt ember ebben a pokoli harcban. Ezek már nem is voltak óriások a kolosszusok ellen. Inkább hasonlított az egész Miltonhoz és Dantehoz, mint Homérhoz. Az ördögök támadtak és a kísértetek ellenálltak.

Szörnyűséges hősiesség.

XXIII. A józan Oresztesz és részeg Piladesz

Végre a lépcső töredékeinek felhasználásával rövid lépcsőt csináltak s azon, meg a falon kuszva, a padmalyba kapaszkodva, sőt magába a csapóajtóba fogózva, mintegy husz ostromló, aki még megmaradt, vegyesen sorkatona, nemzetőr, városi őr, a legtöbb arcán megsebesülve, vértől vakultan, de indulatában fenevaddá váltan, betört az emeleti terembe. Ott már csak egy embert találtak állva, Enjolrast. Nem volt már fölténye, nem volt kardja, csak karabélyának csövét tartotta kezében, azzal sujtott le azok fejére, akik felhatoltak. A tekeasztalt toltta maga és a támadók közé; visszahuzódott a terem sarkába s onnan nézett kevélyen, fölemelt fővel, kezében a fegyver csonkájával; még mindig félelmetes annyira, hogy üres teret hagyjanak körülötte.

Valaki elkiáltotta:

— Ez a vezér! Ő ölte meg a tüzerőrmestert. Jó, hogy itt van. Maradjon is itt.

— Lőjjük agyon rögtön.

— Lőjjetek agyon! — mondta Enjolras.

És eldobva a csonka fegyvert, karjait összefonva, kitárta mellét.

A halálra való merész készség mindig megindítja az embereket. Amint Enjolras összefonta karjait és várta a végét, a harc süketítő zaja azonnal elült a teremben és a láрма hirtelen bizonyos siri ünnepélyességgé csöndesedett. Ugy látszott, hogy a lefegyverzett Enjolras fenyegető méltóságossága ránehezedett arra a tülekedő csoportra és ez a fiatalember, aki egyedül nem volt megsebesítve, aki pirosan, kevélyen, közömbösen, mint egy sebezhetetlen hős csupán nyugodt tekinteté-

nek tekintélyével tiszteletre kényszerítette azt a sötét csapatot, amely őt kész volt megölni. Szépsége, amelyet ebben a percben büszkesége is növelt, szinte tündökölt, s mintha épp úgy nem lenne fáradt, mint ahogy nincs sebje, a rettenetes huszonnégy óra lefolyása után is rózsás szín ragyogott az arcán. Talán éppen róla beszélt egy tanu későbbben a haditörvénytörések előtt: „Volt egy fölkelő, akit hallomásom szerint Apollonak neveztek“. Egy nemzetőr, mikor ránézett Enjolrasra, leeresztette fegyverét és így szólt: Ugy érzem, mintha egy virágot akarnék lelőni.

Tizenkét ember sorba állt Enjolras-szal szemben és csöndben előkészítette puskáját.

Egy őrmester kiáltott:

— Cél!

Egy tiszt közbevágott:

— Várjatok!

Azután odafordulva Enjolrashoz.

— Akarod, hogy bekössék a szemedet?

— Nem.

— Igazán te vagy, aki lelőtted a tüzérőrmestert?

— Igenis.

Pár pillanat óta Grantaire ébren volt.

Grantaire, amint emlékezhetünk, már a múlt este óta egy széken a kocsmá emeletén aludt; ráhajtvá fejét az asztalra.

A múlt este valóban érvényesítette minden energiáját: holt-részege itta magát. Az utálatos abszint-szesz valósággal mozgathatatlanná tette. Asztala kicsiny levén, nem használhatták a barrikádkhoz, azért meghagyták neki. Még mindig ugyanabban a helyzetben ült, mellét az asztalra görnyesztve, fejét karjaira lógatva, körülvéve poharakkal, palackokkal. Azt a zsidbasztó álmot aludta, amelyet a dermedt medve, vagy a magát teleszivott pióca. Semmi sem ébresztette föl, sem a puskadurrogás, sem a golyók, sem a kartács, amelynek apró golyói becsapódtak a terembe, ahol aludt, sem az ostromnak roppant zaja. Az ágyudörgésre néha hortyogással felelt. Ugy látszott, mintha várná, hogy egy golyó megmenti majd attól a fáradságtól, hogy fölbredjen. Több holttest feküdt már körülötte; és az első pillanatra semmi sem különböztette meg azoktól, akik már a halál mély álmát aludták.

A zaj nem kelti föl a részegét; de fölkelte őt a csöndes-

ség. Ezt a sajátosságot már több alkalommal megfigyelték. A körülötte folyó esések csak növelték Grantaire dermedtségét, a zugás elringatta. De az a kis időköz, amely megállította a zajt Enjolras körül, valósággal felrázta álmából. Olyan hatás volt ez, mint amit érzünk, midőn egy vágató kocsi hirtelen megáll. Akkor is fölébrednek a szundikálók. Grantaire hirtelen felugrott, kiterjesztette karjait, megdörzsölte szemét, körülnézett, ásitott és mindent megértett.

A végetérő ittasság hasonlít olyan függönyhöz, amely végighasad. Egyszerre megpillantja az ember mindazt, amit elrejtett. Hirtelen fölmerül minden az emlékezetében s a részeg, aki nem tud semmit sem arról, ami a lefolyt huszonnégy óra alatt történt, csak kinyitja a szemét s már mindent megtud. Hirtelen világossággal térnek vissza gondolatai, a mámor hatása, mint az agyat burkoló köd, egyszerre szétoszlik és a valóság tiszta képének ad helyet.

Mínhogy egészen félrehuzódva ült a sarokban a tekeasztal mögött, a katonák, akik csak Enjolrast nézték, nem vették észre, s midőn az őrmester másodszor akarta kimondani: céll egyszerre csak harsány hangot hallottak mellettük:

— Éljen a köztársaság! Én vagyok.

Grantaire fölkel.

Az egészen átszellemült részegben egyszerre világosan jelent meg annak a harcnak képe, amelytől távol maradt s így nem vett részt benne.

Ismételten kiáltott és szilárd léptekkel átment a termen, odaállt a puskák elé, Enjolras mellé.

— Lőjjetek le kettőnket azzal az egy lövéssel. — mondotta.

Azután nyájasan Enjolras felé fordulva, kérdezte:

— Megengeded?

Enjolras megszorította a kezét s mosolygott.

Ez a mosoly még nem tűnt el, amikor a fegyverek eldurrantak.

Enjolras, nyolc golyótól keresztülverve, ott maradt a falnak támaszkodva, mintha a golyók odaszegezték volna. Csak a feje hanyatlott le.

Grantaire, agyonsujtva, odarogyott a lábához.

Pár perc múlva a katonák kilakoltatták az utolsó fölke-
lőket, akik a felső házba menekültek. Beléjük lőttek a rá-

cson keresztül, majd rájuk törtek, elnyomták és testüket ki-dobálták az ablakokon, egyiket-másikat még élve. Két ka-tonát, akik fel akarták állítani az összetört omnibuszt, lete-ritett két karabélylövés a padlásszobák felől. Erre egy zub-bonyos ember hullott a földre, akinek hasát szuronydöfés hasította föl. Egy katona és egy fölkelő egyszerre csusztak le a tetőn, egyik sem akarta a másikat elereszteni, úgy estek le együtt, egymást vad erővel átkarolva. Hasonló harc folyt a pincében. Ordítózás, puskadurrogás, veszett csapkodás. Azután csönd. A barrikádot elfoglalták.

A katonák hozzáfogtak a szomszéd házak átkutatásához és a menekülők üldözéséhez.

XXIV. Fogságban

Marius valóban fogságba esett. Jean Valjean foglya lett.

Az a kéz, amely hátulról felfogta, amikor elesett és el-vesztette eszméletét, de amelynek szorítását érezte, Jean Val-jean keze volt.

Jean Valjean nem vett részt más tekintetben a harcban. Nélküle ebben a végzetes bonyolódásban senki sem törődött volna a sebesültekkel. Neki köszönhető, hogy az öldöklés közepette gondviselésszerűen felfogta az elesetteket, bevitette az alsó terembe. Időközönkint azután megjelent a barriká-don. De semmiben sem vett részt, ami támadással, harccal járt volna, sőt személyes védelemre sem gondolt. Hallgatott és félrevonult. Mindössze alig néhány karcolást viselt. A golyók, uglátszik, kikerülték. Ha az öngyilkosság benne lett volna abban, amiről ábrándozott, amikor ebbe a koporsóba lépett, bizonyára neki nem sikerült volna. De kételkedünk, hogy öngyilkosságra gondolt volna, erre a vallásellenes cselek-ményre.

Jean Valjean a harc leghevesebb folyamán sem tévesztette szem elől Mariust. Amikor egy lövés feldöntötte Mariust, Jean Valjean rögtön odaugrott, mint egy tigris, rávetette ma-gát, mint a zsákmányra és elhurcolta.

A roham fürgetege oly hevesen zuggott ekkor Enjolras és a kocsmajtó körül, hogy senki sem látta Jean Valjeant, ami-kor az ájult Mariust cipelve átment a barrikád üres háttéré-ben és eltűnt a Corinthe-ház sarka mögött.

Ez a sarok, mint tudjuk, fok gyanánt állt ki az utcára és néhány lépésnyi távolságra biztosítékot nyújtott a golyók, sőt a meglátás ellen is. Előfordul a tűzvések alkalmával, hogy nem ég meg egy szoba; a legviharosabb tengeren is van egy-egy hegyfok, sziklazug, ahol nyugalmat találunk. Ilyen zug volt az a barrikád belsejében, is, ahol Éponine haldoklott.

Jean Valjean megállapodott, a földre bocsátotta Mariust, odátámasztotta a falhoz és körülnézett.

A helyzet ijesztő volt.

Ebben a pillanatban, talán két-három percre menedéket nyújthatott a fal; de hát hogy keveredjék ki ebből az öldöklésből? Megemlékezett arról, hogy nyolc évvel azelőtt a Polonceau-utcában milyen helyzetbe jutott és mi módon tudott elmenekülni; akkor az nehéz volt, ma meg éppen lehetlenség. Előtte állt az a könyörtelen hatemeletes épület, amelyben ma nem lakik más, mint az ablakra hajló halottak; jobbra ott az az eléggé alacsony barrikád, amely elzárja a Petite-Truanderiet; ezen az akadályon könnyen át lehetne kelni, de a barrikád teteje mögött ott látszanak a szuronyok hegyei. Ott állanak a sorkatonák. Bizonyos, hogy ha megköcskázatlaná a barrikádon való átjutást, rögtön sortüzbe jutna, áldozatául esnék vagy hatvan puskalövésnek. Balról meg ott a harctér. A halál ott leselkedik a fal sarka mögött.

Mit csináljon tehát?

Csak egy madár szállhatna ki innen biztossággal.

Pedig nyomban határoznia kellett, hogy valami módot találjon a menekülésre. Pár lépésnyire tőle állt a harc; szerencséjére valamennyien azt az egy pontot, a csapszék ajtaját ostromolták; de ha csak egyetlen katona akad, hogy a ház felé fordul, vagy hogy oldalról támadjon, akkor vége mindennek.

Jean Valjean végignézte az előtte álló házat, végignézte a barrikádot, azután mereven a földet vizsgálta, olyan heves, veszett pillantással, mintha a szemével lyukat akart volna abba furni.

Ebben a végzetes küzdelemben egyszerre valami odarajzódott vizsga szeme elé, valami, ami egyszerre alakot öltött, mintha tekintete teremtette volna oda azt, amire kívánczozott. Néhány lépésnyire a kis barrikád mellett, amely akadályt olyan erősen őriztek, a törmelék alatt, amely azt nagyrészt elfödte,

egy vasrostélyt vett észre, egészen egy színvonalban a talajjal. Ez az erős vasrudakból készült rostély mintegy két négyszögletű terjedelmű lehetett. A kökeretet, amely tartotta, szintén kitépték, tehát egészen pőrén feküdt ott a rostély. A keresztvasak nyílásán keresztül egy sötét nyílás volt látható, henger vagy kéményformájú üreg. Jean Valjean fölegyenesedett. Egész világosan ötlött fel eszébe az ő menekülési képessége. Elháritotta a még ott maradt néhány követ, fölemelte a rostélyt, vállára vette Marius tehetetlen testét, mintha az holttest lenne, könyökével és térdével tartva magát, sulyos terhével lassan lecsuszott a szerencsére nem nagyon mély kutszerű üregbe, maga után megint lebecsátván a rostélyt a helyére, lenn azután megállt a három méter mélységben levő szilárd talajon; mindezt úgy vitte végbe, ahogy azt csak lázában lehet, az óriás erejével, a sas sebességével; alig tartott pár percig az egész.

Jean Valjean a még mindig ájult Marius-szal egy hosszú földalatti folyósóba jutott.

Lenn mély csöndesség és sötétség.

Eszébe jutott az az érzés, amelyet hajdan akkor érzett, amikor az utcáról a kolostorba pottyant be. De akit ma magával vitt, az nem Cosette már, hanem Marius.

Alig hallotta feje fölött a kocsmát ostromló harc moráját.

MÁSODIK KÖNYV

A Leviathan belseje

I. A tengertől szegényített szárazföld

Páris évente huszonöt milliót szór a vízbe. És ez nem mese. Hogyan, mi módon? Éjjel és nappal. Mi végből? Minden cél nélkül. Minő gondolattal? Gondolkozás nélkül. És miért? Semmiért. És minek a segítségével? Saját belső életének segítségével. Ez ugyanis az összegyűlt ürülék.

Huszonötmillió, ez a legmérsékeltőbb szám, amit a különleges tudomány számítása megközelítőleg megállapít.

A tudomány, miután sokáig tapogatózott, ma már tudja, hogy a legtermékenyitőbb és leghatásosabb trágya az emberi

ürülék. A kínaiak, valljuk meg szégyenünkre, ezt már előbb tudták; Eckeberg mondja, hogy nincs kínai paraszt, aki a városba menve, ne vinne vállán bambuszrudon két csöbröt, s onnan tele hozza azokat azzal, amit mi ganajnak nevezünk. Éppen e trágyának köszönheti Kína, hogy földje még ma is éppen olyan fiatal, mint Ábrahám idejében. A kínai termés néha százhuszszorosan adja vissza a magot. Semmiféle guano sem hasonlítható össze egy főváros szemétmaradványával. Egy nagy város a leghatalmasabb trágyázó. Arra használni a várost, hogy megrágyázza a mezőket, ez biztos sikert jelentene. Ha a mi aranyunk ganaj, akkor viszont ganajunk arany.

De hát mit csinálnak ezzel a ganajjal? Besöpri a csatornába.

Nagy költségen hajórajt küldenek ki, hogy a déli sarkvidéken összegyűjtsék a pingvinek meg sirályok ürülékét és a gazdagságnak azt a kiszámíthatatlan mennyiségét, amely kezünk ügyében van, elküldik a tengerbe. Az az összes emberi és állati trágya, amelyet ahelyett, hogy a földre tennék, a vízbe dobnak, elég lenne, hogy az egész világ eleségét megtermesse.

A sok szenny, amely kiöntök körül fekszik, a sok sár, amelyet éjjelen át összekotornak az utcán, a levágott állatok belsőrésszel telt utálatos hordók, a földalatti fertők undok kiömlése, amelyet a kövezet elrejt szemünk elől, — tudják-e, mi az? Ez a virágzó rét, ez a zöld fü, ez a kakukfü és kömény és zsálya, ez a vad, ez a legelésző állat, amelynek bőgése betölti az esti levegőt, ez az illatos széna, ez az aranykalász, ez a kenyér az asztalukon, ez a forró vér az ereikben, ez az egészség, az öröm, az élet. Így akarja a titokzatos teremtés, aki átalakulás a földön és átváltozás az égen.

Tegyétek ezt a nagy olvasztó edénybe és a bőség fog belőle kiömleni. A növények tápláléka teremti meg az emberek táplálékát.

Ti mesterek vagytok ennek a gazdagságnak elpazarlásában és nevetségesnek találjátok, hogy ilyen üzletet ajánlok. Ez tudatlanságtok remekműve.

A statisztika kiszámította, hogy Franciaország egyedül az Atlanti óceánba félmilliárdot ömleszt a folyók száján át. Jegyezzétek meg jól: ezzel az ötszázmillióval az állami kiadások negyedrészt lehetne fedezni. És az emberi ügyesség

olyan, hogy inkább hajlandó megszabadulni ettől az ötszáz milliótól, a folyóba veti. Magát a nép jólétét hordják ki így csöppenként, hullámonként, midőn a hulladék nyomoruságos árját beleeresztik a folyókba s azoknak óriási okádása bele-sodorja a tengerbe. A mi kloákáink minden böffenete tizezer frankunkba kerül. Ennek két eredménye van: a sovány föld és a megfertőzött víz. Az éhség a barázdából származik, a betegség a folyóból kel ki.

Az például egészen bizonyos ma már, hogy a Temze megmérgezi Londont.

Párisban az utóbbi időben a szennyet leginkább az utolsó hid alá vitték.

Egy kettős csövű szerkezet, szelepekkel ellátva, amely szívhat és ömlesztget, egy egészen elemi erőrendszer, olyan egyszerű, mint az emberi tüdő, aminő már több községben működik Angliában, elegendő lenne arra, hogy a mezők tiszta vizét bevigye a városba és a mezőre visszavigye a város szennyves vizét; ez a könnyű ide-odaszállítás, aminél nincs egyszerűbb dolog a világon, visszatartaná nekünk azt az ötszáz milliót, amelyet most kidobunk. De hát az embereknek más gondjuk van.

A mostani eljárás csak rosszat teremt, amikor jót akar csinálni. A szándék jó, de az eredmény elszomorító. Most megvetett dolog a ganaj. De amikor egy kettősen működő csővezeték elszállítaná azt, ami egyszerű öblögetéssel jár és ha ezt a műveletet új társadalmi, gazdasági berendezkedéssel kapcsolnák össze, a föld termése megkétszereződne és a nyomor kérdése nagyon letompulna. Vegyék ehhez még hozzá az élősdiek elnyomását, akkor az meg is lesz oldva.

Addig azonban a közvagyon beömlik a folyóba és elenyé-
szik. Így rontja meg magát Európa kimerülését által.

Ami Franciaországot illeti, veszteségét már számszerűen megmondtuk. Nos, Páris Franciaország egész lakosságának huszonötöd részét foglalja magában és a párisi guanó a legdusabb valamennyi közt, tehát alatta maradunk az igazságnak, ha azt mondjuk, hogy Páris veszteségét huszonöt millióra becsüljük a félmilliárdból, amennyit Franciaország évenként veszít. Ez a huszonöt millió, segítésekre és mulattatásra fordítva, megkettőztetné Páris ragyogását. Most pedig a város behullatja a kloákákba.

Ugy, hogy elmondhatjuk, Páris legnagyobb tékozlása, csodálatos ünnepe, bohósága, orgiája, aranyszórása, fényüzése, nagyszerűsége, — az a ganaja.

A gazdaságpolitikai vakság következtében így károsodnak és engedik szabadon elveszni mindnyájának jólétét az emésztőgyödrökben.

Gazdaságilag megállapíthatjuk ezt ekképen: Páris a legnagyobb tékozló.

Páris, ez a mintaváros, a fővárosok atyja, amelyet minden nép igyekszik utánozni, ez az eszményi főváros, a kezdeményezések, buzdítások, kísérletek felséges hazája, a szellemnek középpontja, ez a maganemzet városa, a jövőnek méh-kasa, Babilon és Korintus csodálatos összefoglalása bizony abban a tekintetben, amit elmondtunk, megérdemli egy fokiani paraszt vállvonogatását.

Utánozzátok Párist és tönkreteszitek magatokat.

Végül is ebben a hallatlan és esztelen pazarlásban Páris önmagát utánozza.

Ez a meglepő oktalanság éppen nem új; ez a dőreség nem új keletű. Az öregek épp úgy cselekedtek, mint a modernek. „A római kloákák, mondja Liebig, megemésztették a római paraszt jólétét. Amikor a campagnát Róma tönkretette a római ganajjal, Róma kimerítette Itáliát és amikor Itáliát belegyömöszölte kloakájába, akkor Sziciliába, azután Szardiniába, azután Afrikába csapott át. A római ganaj elnyelte a világot. Az a kloaka elnyelte a várost és a földkerekséget. Urbi et orbi. Örök város, megmérhetetlen szenny.

Mindezekre a dolgokra tehát Róma ad példát.

Most ezt a példát Páris követi, a szellemes városhoz mértén sajtóságos bátorsággal.

Arra a szükségletre, amelyet az imént magyaráztunk, Párisnak van egy más Párisa a város alatt, a szennyek Párisa; annak is meg vannak utcái, terei, udvarai, sikátorai, erei, forgalma, csupa fertő, de legkevésbé emberies alakú.

Mert éppen nem kell hizelegni még egy nagy népnek sem; ahol minden van, ott megtaláljuk a szégyenletes dolgot is a fenséges mellett; és ha Páris magában foglalja Athént, a felvilágosodás városát, Tirust, a hatalom városát, Spártát, az erény városát, akkor magában foglalja Lutéciát is, a sár városát.

És megvan itt a hatalomnak bélyege épp úgy, mint Páris óriási posványja valósággal, az emlékszbrok közt az emberiség eszményképeit olyan emberek is képviselik, mint Machiavelli, Bacon és Mirabeau: a nagyszerű alacsonyosság.

Páris földalatti része, ha a szem végig tudna tekinteni rajta, egy hatalmas csillagkoráll képét mutatná. A szivacsnak nincs több lyukja és folyosójárata, mint ez a hatmérföldnyi tömegnek, amely fölött a régi nagy város áll. Nem szólva a katakombákról, amelyek nagyszerű pincék, nem szólva a gázvezető csövek végtelen szövedékéről, nem számítva a vizeosztó csövek terjedelmes rendszerét, amelyek a forráskutakban végződnek: maga a szennyviz is mind a két parton gazdag csőhálózatban ömlik sötéten; egy labirintus, amelynek vezető fonál gyanánt megvan a lejtője.

És megjelen a nyirkos ködben a patkány, amely, úgy látszik, Páris szüleménye.

II. Régi történet a szennycsatornáról

Ha az ember úgy képzei, mintha feltárták volna, a földalatti szennyvízcsatorna madártávlatból a két parton egy nagy folyóból kiszakadt ágat tüntet föl. A jobbparton levő övcsatorna a törzse ennek az ágnak, a másodrendűek a galylyak, a zsákutcák, a bogok.

Ez a kép különben csak általános és nem is igen szabatos, mert a jobboldali elágazás, amely pedig rendesen szokásos az ilyen földalatti hálózatnál, nagyon is ritka a növényvilágban.

Sokkal hasonlatosabb képet kap az ember erről a mérteni alakzatról, ha fölteszi, hogy egy lapon, fekete alapon bizarr keleti abc-jeleket lát összevisszaságban, amelyeknek formátlan betűit úgy forrasztották oda mintegy véletlenül, vagy a szögletükkel, vagy nyelükkel.

A mocsarak és a szennyvizek nagy szerepet játszottak a középkorban, a római császárságban és a régi Keleten. Ott született meg a dögvész, ebben haltak meg a kényurak. A tömeg szinte vallásos félelemmel nézte a rothadásnak eme melegágyait, a halálnak szörnyűséges bölcsőjét. A benaresi árok nem kevésbé volt mérgezője a férgeknek, mint a ninivei árok az oroszlánoknak. Tiglat-Pilaszar, mint a rabbinikus

iratok mondják, a ninivei mocsarakra esküdött. A münsteri mocsarakból kelette ki Leydeni János hamis holdját és Mokauna, a khorasszani próféta a keksebi posványkutakból kelette föl hamis napját.

Az emberiség története tükröződik a kloákák történetében. A Gemoniak * Rómáról beszélnek. Páris csatornája régi szörnyűség volt. Koporsó is volt, menedékhely is. A bűn, az értelmiség, a társadalom tiltakozása, a lelkiismeret szabadsága, a gondolat, a rablás, mind az, amit az emberi törvények üldöztek és üldöznek, ebben az árokban rejtőzött; a tizennegyedik század buzogányosai, a tizenötödik század fosztogatói, a tizenhatodik század hugenottái, Morin illuminátusai a tizenhetedik században, a forradalmárok a tizennyolcadikban. Száz évvel ezelőtt az éjjeli tördöfések onnan indultak ki, a veszedelembe került tolvaj odalopózkodott; az erdőnek volt barlangja, Párisnak volt csatornája. A csavargók, ez a francia *picareria*, a csatornát választotta a Csodák Udvara (tolvajok és csavargók gyűlőhelye) fiókjául és éjjelenként a tolvajhad hálólhelynek használta üregeit.

Égészen természetes, hogy akik mindennapos munkahelynek választották a Vide-Gouset** sikátort, vagy a Coupe-Gorge*** utcát, éjjeli szállásul odahúzódtak. Innen a sok rajzó emlék. A magános folyosókon mindenféle kisértet jár: mindenütt rondaság és rothadás; itt-ott egy szellős nyílás, benn Villon beszél, kívül Rabelais.

A régi Páris csatornája találkozhelye minden kimerültségnek és minden kísérletnek. A gazdaságpolitika ott romokat, a társadalmi bölcsélet hátramaradást látott.

A csatorna a város lelkiismerete. Minden összefut ott, minden szembekerül. Ezen a homályos helyen vannak sötétségek, de titkok már nincsenek. Minden tárgynak megvan igazi formája, vagy legalább is végleges formája. A szeméthalom semmiképpen sem hazudik. Idemenekült a naivitás is. Itt található meg Balázs bohóc álarca, az ember látja a kéregpapírt, de nem látja a kötöket és kívül-belül becsületesen be

* Földalatti lépcsőzet, amelyen a kivégzettek testét vonszolták le a Tiberisbe; utóbb a csatornák neve.

** Üres zseb. Gunynév.

*** Nyakvágó.

van piszkolva. Scapin hamis orra mingyárt mellette. A civilizáció minden rondasága behull az igazságnak eme vermébe, ahol véget ér a nagy társadalmi lecsuszás; mind a piszkosságok odasodrónak és ott terjeszkednek. Itt, már túl a látszaton, nem lehetséges többé az alakoskodás, a rondaság leteti ingét, a teljes meztelenség uralkodik, menten minden rajongástól és csodálkozástól, nem több, mint a mi és sötét képe annak, ami végződik. Valóság és tünemény. Itt egy törött üveg a részegeskedést tárja föl, ott egy kosárfül a háziasságot; a burgonyahéj irodalmi gondolatokat kelthet; egy nagy rézpénz, amelyet már belepett a rézrozsdá; — Kaifás köpése találkozik Falstaff önrendezésével; a louis-d'or, amely most jött ki a verőből, az öngyilkosnak szegén, vagy kötélén lóg; ott libeg egy embrió, betakarva rongyokba, amelyek hagyókor az operabálon táncoltak, egy kalap, amely itéletet mondott az emberek fölött, ott rothad Margoton szoknyája mellett; ez már nem testvériség, ez már tegező barátság. Mindaz, aki cicomázkodott, most bemocskolja magát. Szét van tépve az utolsó fátyol. A szenny cinikus. Mindent megmond.

Nekünk tetszik ez a világban szokatlan őszinteség, ez megnyugtatója a lelket. Amikor az ember azzal töltötte idejét, hogy túrnie kellett az állami tekintet nagyképü látványosságát, az esküt, a politikai bölcsességet, az emberi igazságszolgáltatást, a mesterséges becsületességet, a helyzet meddőségét, a megvesztegethetetlen tisztviselőket, bizony nagy megkönnyebbülés lemenni a csatornába és látni a mocskot, amely ahhoz illik.

Ez egyszersmind tanulságos is. Mondottuk az imént, hogy a történet a csatornán megy át. A Saint-Barthélemyk csöppenként szűrnek azt a kockakövek közt. A nagy nyilvános gyilkolások, a politikai és vallási mézszárlások átjárnak a civilizáció földalatti rejtekein és odalökik halottjaikat. A gondolkozó szeme látja ott valamennyi politikai gyilkost az undok félhomályban, ott térdelnek, kötényül használva szemfödőjüket és törölve magukról gyászosan saját szennyüket. XI. Lajos ott van Tristánnal, I. Ferenc Duprat-val, IX. Károly az anyjával, Richelieu XIII. Lajossal. Letellier is ott van, Hébert és Maillard is, a követ kaparva igyekeznek eltüntetni cselekedeteik nyomait. Hallani a boltívek alatt e kísértetek

kaparását. Az ember érzi a nagy társadalmi katasztrófák roppant tüzeit. A sarkokban vörösés tükrözést látunk. Borzasztó viz folyik ott, abban mosták meg a véres kezeket.

A társadalom megfigyelőjének be kell lépnie ez árnyak közé! Részei ezek laboratóriumának. Mindegyik futni akar előle, de egyik sem tud menekülni. Szükségtelen a bukfenc-hányás. Melyik oldalukat mutatnák bukfencezés közben? A szégyenletes oldalukat. A filozófia fölfedi tekintetével a rosszat és nem engedi meg, hogy a tagadásba meneküljenek. Az eltűnő tárgyak elhalványodásában, az elfakuló tárgyak összezugorodásában mindent megismer. Helyre tudja állítani a bibort a hulladékból, az asszonyt a vászonból. A kloákából kihámozza a várost; a sárból kihámozza az erkölcsöket. A cserépből következtet az amfórára vagy a korsóra. Megismeri a pergamenton lévő körömnnyomból azt a különbséget, amely a Judengasse-zsidóságot megkülönbözteti a ghettó zsidóságától. Abban, ami megmaradt abból, ami volt, megismeri a jót, a rosszat, a hamisat, az igazat, a palota vérnyomát, a lupanar faggyucsöppjeit, az óhajtott kísértéseket, a hányás kísérte orgiákat, a ráncokat, amelyek a jellemet elárulják, a prostitúció nyomát a lelkekben és a római teherhordók köntösén Messalina könyökének nyomát.

(Vége a hetedik kötetnek)

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

George S. Schuyler, Esq.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

HUGO VICTOR

A
NYOMORULTAK
(LES MISÉRABLES)

VIII.

FRANCIA EREDETIBŐL FORDITOTTÁK
ÉBER LÁSZLÓ ÉS CSILLAY KÁLMÁN

ILLUSZTRÁLTA
CONRÁD GYULA

CHRISTENSEN ÉS TÁRSA
GUTENBERG KÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST

HUGO VITOR

A

NYOMORULTAK

ESTABLISHED 1858

THE

OSZK

George F. Schuyler & Co.

NEW YORK

Globus, Budapest.

III. Bruneseau

Páris csatornája a középkorban híres volt. A tizenhatodik században II. Henrik megkísérté mélyítését, de az nem sikerült. Mint Mercier bizonyítja, még nincs száz éve, hogy a csatornát magára hagyták, legyen belőle, ami lehet.

Ilyen volt az a régi Páris, kiszolgáltatva a sok panasznak, határozatlanságnak és tapogatózásnak. Sokáig valóban elég fura állapotban volt. Később, az 1789 megmutatta, hogy új szellem jött a városba. Csakhogy a régi jó időkben kevés fej volt a fővárosban; nem birta elintézni ügyeit sem erkölcsileg, sem anyagi tekintetben, a szemetet épp úgy nem tudta kisöpörni, mint a visszaéléseket. Minden akadály volt, minden kérdéssé vált. A csatorna például visszatükrözése volt az egész eljárásnak. Épp oly kevésbé ismerték ki magukat a közigazgatásban, mint az emberek nem érthették meg egymást a városban; fenn értelmetlenek, lenn kimagyarázhatatlanok; a nyelvek zavarához még a csatorna zavarossága is járult: Dedalusz társult Bábellel.

Néha Páris szennyvize ki is áradt, mintha ez a félreismert Nilust hirtelen harag fogta volna el. Gyalázatos dolog volt a csatorna árvize. Némelykor rosszul emésztett a civilizáció gyomra, a kloáka tartalma visszaömlött a kiöntőkbe és Páris újra szagolhatta iszapját. A csatornának hasonlósága a lelkiismerettel mindenesetre jó hatású; mind a kettő figyelmeztető; a város megbotránkozik azon, hogy szennyje olyan vakmerő és visszatér, tehát nem engedi meg többé, hogy a ganaj visszafolyjon. Kergessétek vissza, ahogy lehet. Az 1802-iki áradás még emlékezetükben van Páris nyolcvanas embereinek. A mocsok szétáradt a Victoire-téren, ahol XIV. Lajos szobra áll; a Champs-Elysée két kiömlőjén át benyomulva, elborította a Saint-Honoré-utcát, a Pierre-à-Poisson-utcát, a Popincourt-utcát a Chemin-Vert csatornáján keresztül,

a Roquette-utcát a Lappe-utcai kiöntön át; a Champs-Elyséen harmincöt centiméter magasan járt; és délben a Szajna felől behatolt a Mazarin, az Échaudé, a Marais-utcákba, ahol százkilenc méter hosszúságban megállt, pontosan pár lépésnyire attól a háztól, amelyben Racine, a költő lakott, akit a tizenhetedik században jobban tiszteltek, mint a királyt. A Saint-Pierre-utcában érte el az áradat legnagyobb mélységét, három lábnyira emelkedett a járda fölé, legnagyobb hosszúsága pedig kétszázharmincyolc méter volt a Saint-Sabin-utcában.

A század elején a párisi csatorna még mindig titokzatos hely volt. A rondaságnak sohasem lehet jó hire; de itt borzalomig fokozódott a rossz hírnév. Páris csak úgy zavarosan tudott arról, hogy van egy rettenetes ürege. Ugy beszéltek róla, mint arról a rettenetes thebai posványról, ahol tizenöt láb hosszúra nőtt a gimnyelv fü és amely fürdője volt Behemót-nak. A csatornatisztítók nagy hordói nem merészkedtek soha bizonyos pontokon túl; mindent egyszerűen behánytak a csatornába. A tisztítást pedig ráhagyták a záporosókra, amelyek azonban többnyire inkább felhalmozták azt, sem hogy elsöpörték volna. Róma még hagyott valami költészetet kloákájának, részét Gemóniáknak nevezte; Páris gyalázta a maga kloákáját és bűdös lyuknak hívta. A Bűdöslyuk inkább az egészséggel, mint a névvel ellenkezett; a dögöket egyszerűen behányták; Fagon az 1685-iki ijesztő lázjárványt a Marais-csatornának tulajdonította, amely 1833-ig maradt nyitva a Saint-Louis-utcában. A Mortelliere-utcában lévő csatornanyílás híres volt bűzterjesztéséről, vasrácsaival, amelyek egy sor fogat utánoztak, ebben a szerencsétlen utcában a sárkányszáját jelképezte, amely pokoli büzt fuj az emberekre. A népies képzelődés kimondhatatlan utálattal élvezte ezt a sötét párisi kiömlőt. A csatornának nem volt fenéke. A csatorna volt a fullasztó levegő hona. Még a rendőrségnek sem jutott eszébe, hogy kikutassa ezt a mótelyes környéket. Ki mert volna ebbe az ismertlen valamibe kutató-utat tenni, ki merte volna fölfedezni ezt az örvényt? A kloákának is meglelt Columbus Kristófja.

1805-ben egy napon, ama ritka alkalmak egyikén, amikor a császár megjelent Párizsban, a belügyminiszter, Decrés vagy Crétet, mindegy, elment a felséges ur kihallgatására. A lovardában a nagy köztársasági és nagy császári hadsereg

mindenféle tisztjének kardcsörtetését lehetett hallani; Napoleon ajtaja előtt összegyűltek a hősök, a Rajna, Schelde, Adige, Nilus vitézei, Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kléber bajtársai; a fleurusi léghajósok, mainzi gránátosok, genovai hidászok, a piramisokat látott huszárok, tüzérek, akik Junot golyóit fecskendezték, vértések, akik megtámadták a horgonyzó hajókat a befagyott Zuider-tavon; egy részük Bonapartot követte a lodii hidon, mások Launes előtt jártak a montebellói keresztutakon. Ott volt az egész hadsereg, képviselve a Tuileriák udvarában vagy egy-egy szakasz, vagy legalább egy raj által; ezek őrizték Napoleon nyugalmát; ez abban a nagy időben történt, amikor a hadsereg már átélte Maren-gót és várta Austerlitzet. — Sire, mondta a belügyminiszter Napoleonnak, tegnap láttam birodalmának legrettenthetőbb alakját. — Ki az az ember? kérdezte hirtelen Napoleon és mit csinált? — Valamit akar csinálni. — Mit? — Meg akarja nézni Páris csatornáit.

Ez az ember csakugyan létezett és a neve — Bruneseau volt.

IV. Ismeretlen részletek

A látogatás végbement. Rémületes hadjárat volt ez, éjjeli csata a dögvész és ragály ellen. De egyuttal fölfedező ut is. Egy akkor még fiatal munkás, aki részt vett ebben a kutató utban, érdekes részleteket mondott el pár évvel ezelőtt, amelyeket Bruneseau elmulasztott bevenni a rendőrfőnökhöz beadott jelentésébe, azt híven, azok nem illenek bele a közigazgatási stílusba. A fertőtlenítési eljárás abban az időben még nagyon kezdetleges volt. Alig vizsgálta végig Bruneseau a földalatti hálózat első szakaszait, a husz munkás közül nyolc már kijelentette, hogy nem megy tovább. A vizsgálat nagyon bonyodalmas volt, egyik célja volt a tisztogatás is, tehát tisztogatni kellett, de egyidejűleg mérni is, följegyezni a beömlöttet, megszámolni a rostélyokat, nyílásokat, följegyezni részletesen az elágazásokat, a folyás sebességét az elosztás szempontjából, leírni a különböző medencéket, megmérni a főcsatornába torkoló kisebb ágak mélységét, megmérni minden folyosó magasságát és szélességét, a boltívek átmérőit, végül megállapítani a színvonalat a csatorna fenekéhez és az utcák talajának magasságához mérten. Nagyon nehéz volt az előrelépés. Nem ritkán történt, hogy a leszállásra szol-

gáló létrák három lábnyira süllyedtek az iszapba. A lámpák alig pislogtak a dögleletes levegőben. Néha-néha ájultan vittek ki egy munkást. Egyes helyeken örvények voltak. A föld megingott, a palló lefőrtött, a csatorna posványokká vált, már nem is találtak szilárd talajt; egy ember hirtelen eltűnt; alig bírták visszarántani. Fourcroy tanácsára bizonyos távolságokban, az eléggé tűrhetően tisztább helyeken nagy vaskasokban rőzsenyalábokat égettek. A falat egyes helyeken alakatlan moszattömegek borították, még a kő is betegnek látszott ebben az elviselhetetlen környezetben.

Bruneseau kutató útján rendületlenül haladt fölfelé. Azon a ponton, ahol két ágra oszlik a Grand-Hurleur vize, egy piszkos követ talált 1550 kelettel; ez a kő jelölte a határt, amelynél Delorme Philibert, akit II. Henrik bizott meg a földalatti hálózat megvizsgálásával, megállapodott. Ez a kő volt a csatornában a tizenhatodik század jele. Bruneseau megtalálta a tizenhetedik század kezemunkáját a Ponceau-utcán, valamint a rue Vieille-du-Temple vezetékénél, amelyeket 1600—1650 közt ástak, ez a tizenhetedik század munkája a csatorna nyugati részén, beboltozták 1740-ben. Ez a két boltozat, különösen az újabb, az 1740-ből való sokkal rongáltabb és omladozóbb volt, mint a régi csatorna fala, amely 1412-ben készült el, amikor a Menilmontant patakjának eleven vizét bevezették a nagy párisi csatornába, ami olyanforma rangemelés volt, mint amikor egy paraszt a királynak első komornyikja lett, amikor a Vastag Jankó Lebel urrá változik át.

Itt-ott, különösen az igazságügyi palota alatt fölfedeztek régi börtönfülkéket, amelyeket magába a csatornába építettek be. Gyalázatos nyugvóhely. Az egyik cella falán ott lógott a nyakbékó. Bizarrr leletekre is akadtak, a többi közt egy orangután csontvázára, ez a majom 1800-ban tűnt el a Jardain des Plantesből, ez az eltűnés valószínűleg összefügg a tizennyolcadik század utolsó évében a Bernardins-utcában történt esettel, hogy valósággal megjelent az ördög. A szegény ördögnek az lett a vége, hogy belefult a csatorna levébe.

A hosszú boltíves folyosó alatt, amely az Arche-Marion felé nyílik, nagy csodálkozást keltett egy még teljes épségben levő ruháskosár. Valóságos mániájuk volt az embereknek, hogy mindenféle értékes tárgyat is bedobáltak a csatornába, arany- és ezüstpénzt, drágaköveket. Egy olyan óriás, aki meg merte volna

szűrni a kloáka levét, tarisznyájába századok kincsét rakhatta volna. Ahol a csatorna a Temple-utca és a Saint-Avoye-utca alatt oszlik két ágra, ott egy különös hugenotta érmet találtak rézből, az egyik oldalán egy sertés biborosi kalappal, másik oldalán farkas, tiarával a fején.

A nagycsatorna bejárata volt a legérdekesebb esemény. Ezt a bejáratot valamikor rostély zárta el, amelynek csak sarkai maradtak meg. Az egyik sarkon valami alaktalan és piszkos cafat lógott, bizonyosan fennakadt ott és lassankint foszladozott. Bruneseau odatartotta a lámpát és megszemlélte a cafatot. Igen finom batiszt volt, az egyik, kevésbé foszlott sarkában himzés, heraldikus korona, körülvéve hét betűtől: LAUBESP. A korona marquiskorona volt, a hét betű *Laubespine* jegye. Fölismerték azt is, hogy amit látnak, az egy darabja Marat fehérnemüjének. Maratnak fiatal korában voltak szerelmi viszonyai. Ez akkor volt, amikor Artois gróf majorjában orvos volt. Szerelmi viszonyából egy főuri hölgygel, ami történetileg is hitelesítve van, csak ez a darab szövet maradt fenn. Maradék vagy emlék. Halálakor, minthogy ez volt egyedüli finom fehérnemüje, eltemették benne. A vénasszonyok bepólyázták a sir számára abba a vászonba, amelyen a gyönyört élvezte, a tragikus Ami du Peuplet.

Bruneseau odább ment. Ezt a cafatot ott hagyták, ahol volt; nem semmisítették meg. Megvetésből vagy tiszteletből? Marat mind a kettőt megérdemelte. És a sors eléggé rajta hagyta bélyegét, hogy óvakodjanak hozzányulni. No meg aztán ott kell hagyni a koporsóbeli dolgokat azon a helyen, amelyet választottak. Mindenesetre furcsa ereklye. Egy marquisné aludt rajta; Marat megrontotta, bejutott a Pantheonba, hogy aztán a csatorna patkányai között végezze létét. Annak az alkovnak vászna, amelyet Watteau minden ráncával együtt vígan festett volna meg, úgy végződött, hogy méltó lett volna Dante vizsga tekintetére.

A földalatti Páris e rengeteg hálózatának megvizsgálása teljes hét esztendőt követelt. 1805-ől 1812-ig tartott. Mindvégig Bruneseau járta be, ő vezette és végezte be a tekintélyes munkát. 1808-ban leásatta a Ponceau-utcai feneket, új vonalakat ásott és 1809-ben a csatornát kiterjesztette a Saint-Denis-utca alatt a Fontaine des Innocentsig; 1810-ben a Froidmenteau és Salpêtrière alatt folytatta, 1811-ben a Neuves-des-Petits Pères, a Mail, az Écharpe, a Royal-tér alatt, 1812-ben a Paix-utca és az Antin műút alatt. Ezidő alatt megtisztíthatta és fertőtlenítette

az egész hálózatot. Már a második esztendőől fogva Bruneseau segítségével vette maga mellé Nargaud vejét.

Igy tehát a század kezdetén a régi társadalom megjavíttatta és tisztába rakatta csatornáját. Ez mindenesetre nagy tisztítás volt.

Páris régi csatornája tehát tekergős, rozszant, omladozó, gödrökkel felt, bizarr könyökökkel szaggatott, egyenetlen, értelmetlenül elhelyezett fenekű, ronda, vad, büzös, sötét, repedezett falu, félelmes építmény volt.

Sokféle elágazása mellett keresztárkok, fattyúágak szeltek át, az árkok néha csillagalakuak, mint a sáncokban, azután zsákutcák, salétromkiverte öblök, fertőzött, izzadó, maszatos falak; a tetőről sötét csöppök hullanak; nem hasonlítható semmi sem ennek a vén vízvezető kriptának borzalmasságához, amely emésztője ennek a Babilonnak, amelynek utcái át vannak furva árkokkal, gödrökkel, titáni vakandturásokkal, amelyekben a szellem átsuhan a multon, mint egy vakszemű óriási vakond, keresztül a sötétségen, a rondaságon, amely valaha csupa ragyogás volt.

Ez volt, ismételjük, a hajdan szennycsatornája.

V. A mai haladás

Ma a csatorna tiszta, hideg, egyenes, helyes. Majdnem utóéri azt az ideális állapotot, amelyet Angolországban ezzel a szóval fejeznek ki: *respectable*. Ma türhető, elég világos, zsinórral van kiszabva, szinte mondhatjuk, hogy ki van kenve-fenve. Hasonlít egy szállítóhoz, aki államtanácsos lett. Majdnem tisztán látni benne mindent. Az ürülék simán csuszamlik benne tova. Első tekintetre bátran nézhetnök olyan földalatti folyosónak, aminőkbe hajdan az uralkodók és hercegek menekültek, azokban a régi jó időkben, „amikor a nép szerette királyait“. A mostani csatorna jó csatorna; stílusa az egyenes vonalú klaszikus alexandrinus, amely kiüzve a költészetből, úgy látszik, az építészetbe menekült és úgy látszik, belevegyült ennek a hosszú hol homályos, hol derűs boltozatnak kövei közé. Minden torkolat árkád; a Rivoli-utca iskolát csinált még a kloákában is. Végül is, ha valahol helyén van a mértani vonal, akkor bizonyára útt, a nagyváros emésztögödrében. Itt minden alá van rendelve a legrövidebb ut elvének. A csatorna ma bizonyos

hivatalos tekintetet nyert. Még a rendőri jelentések is bizonyos tisztelettel beszélnek róla, mert néha bizony tárgya a jelentéseknek. A közigazgatási nyelvben előforduló megnevezései méltók és magasztosak. Amit azelőtt csőnek hívtak, ma galéria, ami azelőtt lyuk volt, azt most szemlélőnek hívják. Villon már nem ismerne rá régi rejtekhelyére. Ennek a pincehálózatnak még mindig vannak nagyszámu csavargó lakói, akik jobban hemzsegnek ott, mint valaha; néha-néha egy patkány, egy vén bajszos dugja ki fejét az ablakon és vizsgálja a párisiakat; de ez a féreg maga látja el magát és meg van elégedve a földalatti palotával. A kloákának már nincs meg hajdani vadsága. Az eső, amely hajdan csak piszkította a csatornát, ma végig mossa. De azért ne bizakodjatok benne nagyon. A miazmák még ott lakoznak benne. Inkább képmutató, mint feddhetetlen. A rendőrfőnökségnek és az egészségügyi bizottságnak még sok dolga van vele. Minden tisztítási művelet ellenére is még mindig gyanus állatokat bocsát ki, mint Tartuffe vallomása után.

De valljuk meg, a tisztítás hódolat, amelyet a csatorna ad a civilizációnak és ebben a tekintetben Tartuffe lelkiismerete nagy haladást jelent Augias istállója fölött; bizonyos, hogy Páris csatornája megjavult.

De még több is történt a haladásnál: átváltozás. A régi csatorna és a mostani csatorna közt egy forradalom van.

Ki csinálta ezt a forradalmat?

Az az ember, akit elfelejtett a világ s akit megneveztünk: Bruneseau.

VI. A jövő haladás

Páris csatornájának kiásása nem kis munka volt. Az utolsó tíz század mind dolgozott rajta, anélkül, hogy befejezhette volna, amint Párist nem fejezhették be. A csatorna valóban végigélte Páris növekedésének ellenlökéseit. Ez a föld alatt élő sötét polip-fajta ezer karral, amely lenn abban a mértékben növekszik, amint fenn a város. Valahányszor a város áttör egy utcát, a csatorna kibocsát egy ágat. A régi monarchia nem épített ki többet, mint huszonháromezerháromszáz méternyi; ennyi volt a párisi csatorna 1806 január 1-én.

Ettől az időponttól kezdve a munkát, mint azt elbeszéljük, erélyesen újra kezdték és folytatták; Napoleon (ezek a számok érdekesek) négyezernyolcszáz métert építtetett; XVIII.

Lajos ötezerhétszázat; X. Károly tizezernyolcszázharmincha tot; Lajos Fülöp nyolevankilenezret; az 1848-iki köztársaság huszonháromezerháromszáznolcvanegyét; a mostani kormányzat hetvenezeröttszázat; mind összesen tehát jelenleg van kétszázhuszonhatezerhatszázötzöt méter, vagyis hatvan mérföld csatorna; rengeteg belső része Párisnak. Az elágazás egyre gyarapodik; igen nagy, óriási, ismeretlen munka az.

Amint ebből kitetszik, Páris földalatti utvesztője több, mint kétszer akkora, mint a század elején. Nehezen képzei el valaki, hogy mennyi kitartás és fáradság kellett, hogy ezt a csatornát a mai aránylagos tökéletességének fokáig vigyék. Nagy fáradságba került, míg a régi monarchikus előítélet után a tizennyolcadik század utolsó évtizedében a forradalmi városi hatóság eljutott addig, hogy megásatta azt az ötmérföldes csatornát, amely 1806 előtt fennállt. Mindenféle akadály hátráltatta ezt a munkát, elsősorban a talaj szerkezete, meg magának a dolgozó párisi lakosságnak megcsontosodott balitélete is. Páris olyan talajra van építve, amely ellenáll az ásonak, kapának, a furónak, az emberi kéznek. Semmi sem nehezebb, mint átfurni azt a geológiai formációt, amely pedig egyike a legcsodálatosabb formációknak, amely Párisról vette nevét; amint bármilyen alakban megkezdődik a munka, megakad a lerakódott rétegekben és a földalatti nehézségek halmozódnak. Van ott csuszamló agyag, eleven forrás, kemény szikla, lágy, mély, nyulós fenék, amit a tudomány iszapnak nevez. A csákány szorgalmasan halad a vékony csillámlemezektől átszelt mészkőben, a lerakódott rétegekben, amelyekbe olyan osztrigaköviületek vannak beágyazva, amelyek az Ádám előtti kor óceánjával egyidősek. Néha hirtelen egy patak tör be a megkezdett üregbe és elborítja a munkásokat; vagy pedig márgarétegre bukkannak, amely hirtelen beomlik, mint a zuhalag, széttörve, mintha üveg lenne, a tartó gerendázatot. Nemrégén, VILLETHENÉL, amikor el kellett vezetni a szennyvizet a Saint-Martin csatorna alatt, anélkül, hogy meg kelljen szüntetni a hajózást, a csatorna csővén repedés támadt, a víz hirtelen elborította a munkahelyet és lehetetlenné tette a kimerültségig folytatott szivattyúzást; erre meg kellett keresni a repedés helyét és azt csak nagy fáradsággal bírták betömni. Más hol pedig, a Szajna közelében, még pedig elég nagy távolságra, mint például BELLEVILLÉNÉL, GRANDE-RUENÉL, a

Junièrei átkelésnél, szinte feneketlen homokrétegre bukkanak, amelybe belesüppednek s amelyben egy ember szempillantás alatt elmerülhet. Napjainkban, miután megásták a clichyi csatornát, padkával, hogy azon elvezethessék az Ourcq vizét egy főcsatornán, tíz méter mélységben; miután gyakran bűzös hordalék között, kapa segítségével, kellő megtámasztásokkal kiásták a Bièvet a Hôpital-boulevardtól a Szajnáig; miután, hogy Párist a Montmartre záporpatakjaitól megszabadítsák és kilenc hektárt hasítottak ki, hogy a záporpatak odafolyhasson, a Barrière de Martyrs közelében; miután megépítették a csatornavonalat a Blanche-sorompótól az auberwilliersi utig négy hónap alatt, éjjel-nappal, tizenegy méter mélységben; miután, amit még szem nem látott, földalatti munkával, ásás nélkül, hat méternyire a fölszin alatt megépítették a barre-du-beci csatornát, a vezető Mounot meghalt. Miután pedig kiástak háromezer méter csatornát a város különböző pontjain, a Travertière-Saint-Antoine-utcától a Laureine-utcáig, miután az Arbalète beágztatásával megszabadították a Censier-Mouffetard-teret az áradásoktól, megépítették a Saint-Georges csatornát betonból a futóhomokon, miután megigazították a Notre-Dame-de-Nazareth kiágazásának aggasztó esését, Dulcan mérnök meghalt. E hősi tettekről nem szólnak a jelentések, pedig hasznosabbak, mint a vadállatias öldöklés a harctereken.

A párisi csatorna 1832-ben nagyon is messze állt attól, ami ma. Bruneseau adta meg a lökést, de a kolerára volt szükség, hogy hozzáfogjanak ahhoz a befejező munkához, ami azóta végbement. Meglepő, ha elmondjuk, hogy 1821-ben az övcsatorna egy része, amelyet Grand Canalnak (nagy csatorna) neveznek, mint Velencében, még szabad ég alatt nyílt, a Gourdet-utcában. Még csak 1823-ban találta meg pénztárában Páris városa azt a kétszázhetvenezernyolcvan frankot és hat centime-ot, amely szükséges volt ez undokság beboltoztatására. A három szivókut Combatban, Cunetteben és Saint-Mondéban torkolataikkal, fölszerelésükkel és tisztító-készülékeikkel, csak 1836-ból ered. Páris belső csatornahálózata egészen megújított és mint említettük, megkétszereződött egy negyed század óta.

Harminc évvel ezelőtt, a június 5-iki és 6-iki fölkelés idején, sok helyen még a régi csatorna volt meg. Az utcák

nagy része, amelyek ma már kövezve vannak, akkor poros ut volt. Gyakran láthatott az ember lejtős helyeken, ahová az eső szaladt, széles, négyszögletű rácsokat, amelyeknek vasa fénylett a gyalogjárók lépteinek koptatásától, de veszedelmek, csuszósak voltak a kocsiknak és lovaknak, amelyek gyakran elbuktak rajtuk. Az utak és hidak felügyelősége hivatalos nyelven *Cassis* nevet adott ezeknek a pontoknak. 1832-ben az utcáknak nagy tömegében, mint az Étoile, Saint-Louis, Temple, Vielle-du-Temple, Notre-Dame-de-Nazareth, Folie Méricourt, a Fleurs rakparton, a Petit-Mux, Normandie, Pont-aux-Biches, Marais utcákon, a Saint-Martin külvárosban, a Notre-Dames-des-Victoires-utcán, a Montmartre külvárosban, a Grange-Batelière-utcán, a Champs-Élyséen, a Jacob, Tournon utcákon a régi kloáka még cinikusan tátogatta száját. Ez nagy, lomha kövekből volt összerakva, körülvéve kötuskókkal, valóságos monumentális szemérmelenség.

Párisban 1806-ban számszerűleg még majdnem csak akkora csatorna volt, mint 1663-ban; ötezerháromszázhuszonnyolc toise. Bruneseau után, 1832 január 1-én, negyvenezerháromszáz méter volt. 1806-tól 1831-ig évről évre építettek, legkevesebb hétszázötven métert; azóta minden esztendőben nyolc-, sőt tizezer méternyi folyosót is építettek, vízmentesen vakolva, betonfenékkal. Méterjét kétszáz frankkal számítva, Páris csatornahálózata jelenleg negyvennyolc millió frank értéket képvisel.

A gazdasági haladáson kívül, amit megelőzőleg jeleztünk, komoly egészségügyi problémák is fűződnek ahhoz a nagy kérdéshez: Páris csatornája.

Páris két ár között fekszik, egyik a víz, másik a levegő. A víz, amely elég mélyen rejlik a föld alatt, de már két furással van áttörve, kréta és juramész között fekszik; ez a krétaágy körülbelül huszonöt mérföldnyi körzetre terjed ki; egész sor folyó és patak öntözi; az emberek isszák a Szajna, Marne, Yonne, Oise, Aisne, Cher de Vienne és Loire és a grenellei kutak vizét ugyanabban az egy pohárban. A víz egészséges, elsősorban az égből jön, azután a földből. A levegő egészségtelen; ez a csatornától van. A kloákának minden miazmája belevegyül a város lélekzésébe; ezért olyan rossz itt a levegő. Egy trágyadomb fölött sokkal tisztább a levegő, ez tudományosan meg van állapítva, mint Páris fölött. Bizo-

nyos idő mulva azonban a haladás segítségével a mechanikusok tökéletesedése mellett meglesz a tisztítás, a vizet fogják a levegő tisztítására felhasználni. Azaz hogy a csatorna öblítése végett következőket kell tudni: a helyes öblítés végett vissza kell adni az iszapot a földnek, oda kell hordani a ganajt, a mezők hizlalására. Ezzel az egyszerű ténnyel az egész társadalmi közösségre nézve csökkenni fog a nyomor és növekedni fog az egészség. Abban az órában, amelyben ezt írjuk, Páris környéke a Louvre körül ötven mérföldnyire meg van fertőzve.

Mondhatjuk, hogy tíz század óta Párisnak a kloáka a betegsége. A ganaj az a baj, amely a város vérét rontja. A veszedelmességnek tudata és az undor visszariasztotta a népet, azért volt kiszolgáltatva oly hosszú időn át hóhérijának. Nagyon is sokat kellett ígérni egy kőművesnek, hogy eltökélje magát és leszálljon a büzös üregbe; a csatornába való leszállás majdnem egyértelmű volt a sirbaszállással, a tisztogató is habozott, hogy lebocsássa-e létráját, közmondásossá váltak a szörnű mesék, félelemmel töltötte el az embereket ez a félt posvány, amely nyomát viseli magán a világ forradalmának és az emberek forradalmainak egyaránt, ahol megtaláljuk nyomát minden kataklizma rombolásának, a vízözön kagylóitól kezdve Marat rongyáig.

HARMADIK KÖNYV

Sár, de benne lélek

I. A csatorna és meglepetései

Páris csatornáiban találta magát Jean Valjean.

Ezzel is jobban hasonlít Páris a tengerhez. Mint az óceánban, ugy itt is eltűnhet az ember.

Az átmenet rendkívüli volt. A város kellős közepén Jean Valjean kiment a városból és egyetlen szempillantás alatt, amíg felemelte s becsukta a födelet, átjutott a verőfényes napfényből a tökéletes sötétségbe, a délből az éjféltre, a zajból a csendbe, a mennydörgések zürzavarából a sir nyugalomába és ami még csodálatosabb a Rue Polonceau-beli fordulatnál is, a legnagyobb veszélyből a tökéletes biztonságba.

Hirtelen zuhanás egy pincébe, eltűnés Páris süllyesztőjében.

Elhagyta az utcát, ahol mindenütt halál fenyegette s bekerült ebbe a koporsófélébe, ahol az élet volt. Különös pillanat volt. Pár másodpercig szédülten állott meg s kábulva hallgatódzott. A csapda megnyílt számára hirtelen, a mennyei gondviselés valami áruházzal kiragadta belőle. Pompás tréfája a gondviselésnek!

Csakhogy a sebesült nem mozdult és Jean Valjean nem tudta, hogy elevent, vagy halottat hozott-e le ebbe a sirba.

Első érzése az volt, hogy megvakult, mert nem látott semmit. S mintha meg is süketült volna. Nem hallott már semmit. A néhány lábnyira feje fölött lejátszódó öldöklés ordító zaja nem jutott le hozzá, hála a közbenlevő földréteg vastagságának, csak távoli, határozatlan morajként, mintha mélységből szállna fel hozzá. Érezte, hogy lába alatt szilárd talaj van s ez elég volt. Kinyújtotta egyik karját, aztán a másikat, kitapogatta a falat kétoldalt s megállapíthatta, hogy a folyosó szűk. Megcsuszott s rájött arra, hogy a kövezet síkos. Óvatosan előre nyújtotta egyik lábát, félve, hogy valamilyen lyukba, árokba, vagy gödörbe lép, de megállapította, hogy a kövezet folytatódik. A büz tudtára adta, hogy milyen helyen van.

Néhány pillanat múltán már megszűnt a vaksága. A szelelőn keresztül, amelyen át lecsuszott, némi világosság szűrődött be s szeme hozzászokott a pincéhez. Kezdett egyet-mást megkülönböztetni. Azt a folyosót, ahová eltemetkezett, — ez a legmegfelelőbb szó rá — háta mögött fal zárta el. Egyike volt azoknak a zsákutcáknak, miket a szaknyelv elágazásoknak nevez. Előtte egy másféle fal volt, a sötétség fala. A szelelőből szűrődő fény elfogyott tiz-tizenkét lépésnyire attól a ponttól, ahol Jean Valjean állt és sápadt világosságával alig pár méternyire engedte sejtetni a csatorna nyirkos falait. Azontul sűrű sötétség, melybe behatolni borzalmasnak látszott, átmenni rajta egyértelmű az eltévedéssel. De azért át lehetett hatolni ezen a ködfalon s kellett is, még pedig minél gyorsabban. Jean Valjeannak eszébe jutott, hogy amint ő észrevehette a kövezeten a rácsot, úgy a katonák is észrevehetik s minden ettől a véletlentől függ. Ők is leszállhatnak ebbe az üregbe s átkutathatják azt. Nem volt egy percnyi vesztegetni való idő sem. Mariust az előbb letette a földre, most felszedte, — ismét csak ez a legmegfelelőbb szó — vállára vette s megindult vele. Elszántan hatolt be a sötét éjszakába.

A valóság az, hogy Jean Valjean nem volt olyan biztonságban, mint ahogyan hitte. Másfajta s ugyanolyan nagy veszedelemek fenyegették. A csata villámos forgataga után a miazmák és a csapdák birodalma, a káosz után a csatorna. A pokol egyik köréből a másikba csöppent.

Ötven lépés után meg kellett állnia. Döntenie kellett, mert a folyosót egy másik csatorna keresztezte s két ut közül kellett választania. Melyiket válassza? Balra vagy jobbra forduljon? Hogyan tájékozódjék ebben az utvesztőben? Ennek az utvesztőnek csak egy kivezető fonala van, mint mondtuk: a lejtő. A lejtőn haladva ki kel jutni a folyóhoz.

Jean Valjean rögtön tisztában volt ezzel.

Azt mondta magában, hogy valószínűleg a vásárcsarnok csatornájában van, tehát ha balra tart a lejtőt követve, negyedóra múlva el kell érkeznie valamelyik nyíláson a Szajnához, a Pont-au-Change és a Pont-Neuf között, tehát fényes nappal Páris legforgalmasabb vidékén fog kibukkanni. Meglehet, hogy valamelyik utcasarkon lát napvilágot s a járókelők elbámulnak, mikor meglátják lábuk alatt a földből kibúvó két véres alakot. Jönnek a rendőrök, a közeli őrség fegyverbe áll s elfogják, mielőtt egészen kibujtak. Ennél okosabb dolog belevetni magát a labirintusba, rábizni magát a sötétségre s a gondviselésre bízni a kijutást.

Felfelé indult a lejtőn jobbfelé.

Mikor befordult a sarkon, a nyílásból leszűrődő világosság egyszerre eltűnt, a sötétség függőnye ismét ráborult s megint vak volt. De azért haladt előre, amilyen gyorsan csak tudott. Marius két karja a nyakát ölelte körül, lába a hátán lógott alá. Egyik kezével összefogta a két kart, másikkal tapogatódzott a falon. Marius arca odaért az ő arcához s odaragadt, mert vérezett. Érezte amint Mariusból meleg patak folyik rá s csorog végig ruhája alatt a testén. Fülén azonban érezte a sebesült szájából jövő, meleg lehelletet, ami azt jelentette, hogy Marius tehát még él. Az a folyosó, melyen most haladt Jean Valjean, tágabb volt, mint az első. Meglehetősen kinosan tudott benne előrehaladni. Az előző napi eső még nem folyt le egészen s a meder közepén kis zuhatag robogott, úgyhogy kénytelen volt a falhoz szorulni, hogy ne kelljen a vízben gázolnia. Így haladt nagy sötétben előre, hasonlóan azokhoz az éjszakai lényekhez,

kik tapogatódnak a láthatatlanban s végzetesen elvesznek a sötétség ereiben.

De azért apránként — talán mert a távoli csatornanyilások mégis beeresztettek egy kevés sápadt világosságot ebbe az áltátszatlan homályba, talán mert a szeme hozzászokott a sötétséghez — valamennyire mégis kezdett látni s kezdett tájékozódni tapogatva a falat s figyelve a boltozatot. A pupilla kitágul az éjszakában s végre mégis talál fényt, mint ahogy a lélek kitágul a szerencsétlenségben s megtalálja az istent.

A tájékozódás nem volt könnyű.

A csatornák vonala, hogy úgy mondjuk, visszatükrözi a felettük levő utcák vonulását. Párisban akkor kétezer és kétszáz utca volt. Képzeljük el lent a sötét folyosók erdejét, ami a csatornahálózatot alkotta. Az ebben a korban meglévő csatornák hossza az egyik végtől a másikig tizenegy mérföldet tett ki. Fentebb elmondtuk, hogy az utolsó három évtized különleges tevékenysége hatvan mérföldre növelte a mai hálózatot.

Jean Valjean kezdett eltévedni. Azt hitte, hogy a Rue Saint-Denis alatt jár, de sajnos, nem úgy volt. A Rue Saint-Denis alatt van egy régi köcsatorna XIII. Lajos idejéből, mely egyenes irányban vezet a nagy csatornának nevezett gyűjtőcsatorna felé egyetlen kanyarodással jobb felé, a régi Csodák Udvara magasságában. Egy mellékága van, a Saint-Martin csatorna, melynek négy karja keresztben metszi egymást. Azonban a Kis-Turanderie-csatorna, mely a Corinthe-kocsmánál kezdődik, nem volt soha összeköttetésben a Rue Saint-Denis alattival, hanem a Montmartre csatornába torkollt be, s ebben indult el Jean Valjean. Itt pedig bőséges alkalom volt az eltévedésre. A Montmartre csatorna a legkanyargósabb a régi hálózatban. Szerencsére Jean Valjean maga mögött hagyta a Vásárcsarnok csatornáját, melynek geometriai szabályossága egy bonyolult árbocrendszerre emlékeztetett, viszont nem egy tanácstalan keresztveződés, s nem egy utcasarok volt még előtte kérdőjelként a sötétségben, mert hisz ezek a csatornák is csak utcák. Először is balfelé a széles Plâtrièrecsatorna, mely olyan, mint egy kínai fejtörő össze-vissza ágaztatva T és Z alaku zavaros hálózatát a postapalota és a gabonapiac alatt egész a Szajnáig, melybe Y-alakban torkol

bele. Másodsor tőle jobbra Rue du Cadrau görbe csatornája, három fogával, mely megannyi zsákutca. Harmadsor balkéz felől a Mail-ág elejétől kezdve villaalakba bonyolódva, állandó cikcokban haladva a Louvre nagy kifolyó medencéjéig minden irányban szerteágazva. Végül jobbfelől a zsákutcában végződő Rue des Jeûneurs, nem is számítva a számtalan apró elágazást, míg az övcsatornáig eljuthat az ember, mely az egyedüli, ahol némi biztonsággal el lehet jutni valamelyik kijárásig.

Ha Jean Valjeannak sejtelve lett volna mindarról, amit itt elmondunk, már egyszerű tapogatódzással is észrevette volna, hogy nem a Rue Saint-Denis földalatti folyosójában van. A régi faragott kövek, az egykori fenséges, királyi építkezés helyett, mely még a csatornáknak is megtalálható, gránitmedencékkel, vakolt folyosókkal, mely ölenként nyolcszáz frankba került, kezével megérezhette volna a mai ócskaságot, takarékoskodást, a betonlapra hidraulikusan rápréselt törmeléket, ami méterenként csak kétszáz frankba került, a másodrendűnek nevezett polgári építkezést. Ő azonban nem tudott minderről.

Aggodalommal, de nyugodtan haladt előre, nem látva, nem tudva semmit, elmerülve a vak véletlenbe, rábizva magát a gondviselésre.

Apránkint, valljuk be, egy kis borzalom fogta el. A körülvevő sötétség belopódzott a lelkébe is. Titkok között járt. Oly félelmetes a csatornának ez a vízvezetéke, oly szédítően keresztelkedik össze-vissza. Gyászos dolog az éjszaka e városában lenni fogva. Jean Valjean kénytelen volt az utat megtalálni, helyesebben kitalálni, anélkül, hogy látná. Az ismeretlen birodalmában minden lépése az utolsó lehetett. Hogyan kerül ki innen? Rátalál egy kijáratra? Idejekorán találja még meg? Át tud majd hatolni ezen a kőboltozatos, hatalmas földalatti szivacson? Nem ütközik bele valahol valamilyen áthatolhatatlan bogba? Nem jut el az áthatolhatatlanhoz, a nincs továbbig? Nem hal bele Marius a vérveszteségbe, ő pedig az éhségbe? Mit lehet tudni! Nem lesz az a végük, hogy itt pusztulnak el mindketten s két csontváz marad meg belőlük egyik zugban? Nem tudta. Kérdezgette magában mindezt, de nem tudott felelni rá. Páris gyomra nagyon mély. Mint a próféta, ő is a szörnyeteg gyomrában volt.

Egyszerre meglepetés érte. A legváratlanabb pillanatban, anélkül, hogy eltért volna az egyenes iránytól, azt vette észre, hogy az út nem emelkedik többé. A csatorna vize már egész talpát érte, nemcsak lábujja hegyét. A folyosó kezdett lejtteni. Miért? Tán egyszerre nekimegy a Szajjának? Ez is nagy veszedelem lett volna, de még nagyobb, ha visszafordul. Ment tehát tovább előre.

Nem a Szajnához közeledett. Páris jobbparti földhátának egyik felén a Szajnába, másikon a nagy csatornába ömlenek a csatornák. A földhát gerince, mely vízvázasztó vonal, szeszélyes alakban vonul végig. A legmagasabb pont, ahol a vizek megoszlanak, a Saint-Avoye csatornában a Rue Michel le Comte-on tul van, a Louvre csatornában a boulevardok mellett, a Montmartre csatornában a vásárcsarnok közelében. Jean Valjean ehhez a magaslati ponthoz jutott el s most az övcsatorna felé haladt. Jó uton volt, de nem tudott róla.

Valahányszor egy kereszteződéshez jutott, kitapogatta a szögét s ha az eléje kerülő nyílás szűkebb volt, mint az a folyosó, amelyen haladt, nem fordult be, hanem ment tovább előre, nagyon helyesen úgy okoskodván, hogy minden szűkebb csatorna zsákutcában végződik, tehát távolodik a céljától, a kijárástól. Így került ki azt a csapdát is, amit az imént említett négyágu kereszteződés vetett eléje a sötétben.

Voltak pillanatok, mikor megállapíthatta, hogy kikerült a lázadó Páris alól, ahol a barriádok megakasztották a forgalmat s belejutott az élő, normális Párisba. Feje fölött egyszerre távoli állandó mennydörgésszerű zajt hallott. A kocsik zörgése volt.

Körülbelül félórája mehetett már, legalább is úgy számította magában s még nem gondolt megpihenésre. Csak váltogatta a kezét, mellyel Mariust tartotta. A sötétség nagyobb volt mint valaha, de ez csak megnyugtatta.

Egyszerre meglátta saját árnyékát maga előtt. Alig látható gyöngö pirból vált ki, ami sápadtan borította el lába alatt a medret, feje fölött a boltozatot, jobbra és balra a folyosó nyirkos falait. Megdőbbenve fordult hátra.

Mögötte, a folyosónak azon a részén, ahonnan jött, végtelennek tetsző messzeségben, áthatolva a mély sötétségben, fellángolt valami rettenetes csillag, mely mintha egyenesen őrá világitott volna.

A rendőrség komor csillaga volt az, mely leszállt a csatornába.

A csillag mögött nyolc-tíz fekete, merev, bizonytalan, hátborzongató alak mozgott zavarosan.

II. A magyarázat

Junius 6-án elrendelték a csatorna átkutatását. Tartottak tőle, hogy a legyőzöttek számára menedékkül szolgálhat s Gisquet rendőrfőnököknek ki kellett tisztogatnia a földalatti Párist, amíg Bugeaud tábornok a földfelettit seperte végig. Összefüggő kettős hadművelet volt ez, melyhez szükséges volt az együttműködés fent a katonaság, lent a rendőrség között. Három szakasz rendőr és csatornatisztító kutatta át a földalatti Páris uthálózatát, az egyik a jobb parton, másik a balon, harmadik a citében.

A rendőrök karabéllyal, botokkal, kardokkal s törökkel voltak felfegyverkezve.

Ami e pillanatban Jean Valjeanra rávilágított, az a jobbparti őrzőjárat lámpája volt.

Ez az őrzőjárat végigvizsgálta a Rue Cadran alatti görbe folyosót és a három zsákutcát. Mialatt a lámpa fénye végig haladt a három torkolaton, Jean Valjean megtalálta utjában a kijáratot, észrevette, hogy az szűkebb a folyosónál s nem indult meg rajta. Másfelé fordult. A rendőrség emberei, kilépvén a Cadran-folyosóból, léptek zaját vélték hallani az övcsatorna irányából. Csakugyan Jean Valjean lépteinek zaja volt az. Az őrzőjárat parancsnoka magasra emelte lámpáját s az emberek belemeredtek abba az irányba, ahonnan a zajt hallották.

Leirhatatlan perc volt ez Jean Valjean számára.

Szerencse, hogy ha ő jól is láthatta a lámpát, a lámpa rosszul látott. A lámpa volt a fény, Jean Valjean az árnyék, nagyon messzire, a sötét környezetbe olvadva. Odasimult a falhoz s mozdulatlanra meredt.

Alapjában véve nem is tudott számot adni magának arról, hogy mi van ott hátul. Az álmatlanság, az éhség, az izgalom szinte önkívületbe ejtette. Látomászerűen látta a fényt, körülötte azokat a lárvákat. Mi az? Nem értette.

Amikor megállt, a zaj megszűnt.

Az őrző emberei hallgatództak s nem hallottak semmit, néztek és nem láttak semmit. Aztán tanácskozni kezdtek.

Ebben az időben a Montmartre-csatorna e pontján térszerű terület volt, amit azóta eltüntettek, mert kis tó képződött benne s nagy zivataroknál hatalmas örvény keletkezett itt. Az őrző összegyűlt ezen a helyen.

Jean Valjean azt látta, hogy a lárvák körbe állanak, a kopók összedugják fejüket és tanácskoznak.

A kopók tanácskozásának eredményeképp megállapították, hogy tévedtek, nem volt semmi zaj, nincs is itt egy lélek sem, tehát felesleges bevenni magukat az övcsatornába. Kár az időért, ellenben sietni kell Saint-Merry felé, mert ha van valami tennivaló, ha egyáltalán akad elcsipni való *bousingos*, akkor csak ott lehet.

A pártok időnként megtalpalják régi gunyszavaikat. 1832-ben a *bousingot* szó átmenet volt az akkor már kihalt *jakobinus* és a későbbi *demagóg* közt, melyet akkor még alig használtak, de amely később oly kitűnő szolgálatokat tett.

A parancsnok kiadta a rendeletet, hogy balra kanyarodjanak a Szajnába vezető torkolat felé. Ha eszükbe jutott volna, hogy két csoportra oszoljanak s mindkét irányt végigkutatassák, Jean Valjeant elfogták volna. Ezen a hajszálon függött a sorsa. Egyébként valószínű, hogy a prefektura előre látva egy összeütközés lehetőségét nagyobb számú lázadó csoporttal, megtiltotta, hogy az őrző felaprózza magát. A rendőrök megindultak, maguk mögött hagyva Jean Valjeant. Mindebből Jean Valjean nem vett észre semmi egyebet, mint hogy a lámpa fénye egyszerre eltűnik.

Mielőtt elindultak volna, az őrmester abban az irányban kilötte karabélyát, amelytől elfordultak, tehát Jean Valjean felé. A dörrenés úgy visszhangzott százszorosán ebben a kriptában, mintha öklendezne ennek a titáni szörnyetegnek a gyomra. A mennyezetről lehullott a vízbe egy darab vakolat pár lépésnyire Jean Valjeantól, jeléül annak, hogy a golyó épp feje fölött csapott a boltozatba.

A lassu, szabályos léptek egy darabig visszhangoztak a mederben, egyre halkulva a távolság növekedésével s a sötét alakok csoportja kezdett eltűnni a halványodó, ugráló fényben, mely vöröses világosságot vetett a boltozatra, egyre gyöngült, aztán eltűnt. Ujra mély csend lett és teljes sötétség

állt be, a vakság és süketség visszahódította birodalmát. Jean Valjean még nem mert megmozdulni, sokáig állt odatámaszkodva a falnak, kimeredt szemmel, figyelő füllel, nézve a kísérteties őrjárat eltűnését.

III. Az üldözött ember

Meg kell adni, hogy ennek a kornak a rendőrsége még a legsúlyosabb zavarok idejében is zavartalanul teljesítette abbéli kötelességét, hogy őrködjék a polgárság jólétén és biztonságán. Még egy lázadás sem volt ürügy a számára, hogy szabadjára engedje a gonosztevőket s magukra hagyja a polgárokat, mert a kormány veszedelembé jutott. A rendes szolgálatot kifogástalanul ellátták a rendkívüli mellett is és nem engedték megzavarni azt. A kiszámíthatatlan politikai események kezdetén, a lehetséges forradalom nyomása alatt is, nem befolyásolta őket a lázadás, a barrikád s a rendőr hajszolta a tolvajt.

Éppen ilyen eset fordult elő június 6-ának délutánján a Szajna partján, a jobbspart rakodóján, valamivel a Invalidushid alatt.

Ma már nincs meg ez a meredek part, a hely képe egészen megváltozott.

A rakodón két ember tünt fel bizonyos távolságra egymástól, mintha egymást figyelné s egymást kerülné. Az, aki elől ment, igyekezett eltávolodni, aki utána haladt, igyekezett közelebb jutni amahhoz.

Olyan volt az egész, mint egy sakkjátszma, melyet megszűröl és némán játszanak. Egyik sem látszott sietni, mind a kettő lassan lépegetett, mintha mindegyik félne attól, hogy sietésével meggyorsítja a másik menését is.

Azt lehetett hinni, hogy az étvágy üzi a zsákmányt, anélkül, hogy elárulná szándékát, de a zsákmány óvatos volt és vigyázott magára.

A hajtott vad és hajtó vizsla közt szigoruan megmaradt az eredeti távolság. Az, amelyik igyekezett megszábadulni, nyápic ember volt, míg a másik, aki utól akarta érni, tagbaszakadt, magas, szigoru alak, akivel veszedelmes lehet összeakaszkodni.

Az első gyöngébbnek érezvén magát, kerülte a mási-

kat, de ahogyan ezt csinálta, abban volt valami dühös elkeseredettség. Ha valaki közléről megfigyelheti, látta volna szemében a menekülés sötét vadságát s a félelemszülte fenyegetést.

A part elhagyatott volt, egyetlen járókelőt sem lehetett látni, még a hajósok és a rakódómunkások közül sem.

Csak a szemben fekvő partról lehetett jól látni a két embert s amennyire ebből a távolságból meg lehetett itélni, az elől haladó toprongyos, züllött, gyanus, nyugtalan ember volt, aki vacogott a rongyos bluz alatt, míg a másik tekintélyes, hivatalos személyiségnek tünt fel, állig gombolt, tekintélyt keltő ferencjózsefjében.

Az olvasó talán megismerné mind a kettőt, ha közelebről látná őket.

Mi volt a célja a másodiknak?

Nyilvánvalóan egy kicsit melegebben akarta felöltöztetni az elsőt.

Ha egy állami ruhába öltözött ember egy rongyos alakot kerget, ezt azért teszi, hogy azt is állami ruhába juttassa. Csak a ruha színe lesz más. Kékben lenni dicsőséges dolog, vörösbe öltözni azonban kellemetlen.

Van a csöcselék számára is bibor.

Nyilvánvalóan ezt a bibort és a vele járó kellemetlenségeket igyekezett az elől haladó alak kikerülni.

Hogy a másik hagyta őt tovább menni és nem tette rá a kezét azonnal, ezt szemelláthatóan azért tette, mert remélte, hogy amaz valamilyen érdekes találkozárra igyekszik s esetleg még jobb fogást lehet majd csinálni. Ezt a kényes műveletet nevezik üldözésnek a rendőrök.

Ezt a feltevést valószínűvé tette az is, hogy a begombolozott ember észrevéve fenn a rakparton egy fiakkert, mely éppen arra haladt üresen, intett a kocsisnak. A kocsis megértette, nyilván megismerte, hogy kivel van dolga, megfogta a gyeplőt s lassan, lépésben követte a két embert fenn a parton. A toprongyos alak, aki elől ment, mindezt nem vette észre.

A fiakker a Champs-Elysées fasora mentén haladt. A bak felett látni lehetett a kocsis felső testét s kezében az ostort.

A rendőrség általános utasítása volt minden tagjához, hogy ha csak lehet, mindig legyen kéznél egy kocsi.

Mialatt mindketten a legkifogástalanabb stratégiával manővereztek, elértek a partnak egy olyan helyére, ahol a felső parttól a víz széléig lejáró vezetett, arra szolgálván, hogy a kocsik lehajthassanak itatni a vízhez a Passy felől jöve. Ezt az itatót a szimmetria kedvéért azóta lebontották. A lovak szomjan dögölhetnek, a fő az, hogy a szépérzéken ne essék csorba.

Az volt a valószínű, hogy a rongyos ember fel fog menni ezen a lejtőn s igyekezni fog eltűnni a Champs-Elysées-n, melyen sok volt a fa, de viszont sok volt a rendőr is, tehát a másik könnyen kaphatott segítséget.

A partnak ez a pontja annak a háznak a közelében volt, melyet 1824-ben Moret-ből hozott Párisba Brack ezredes s amelyet I. Ferenc házának neveztek. Közvetlen közelében rendőr-őrség volt.

Az üldöző legnagyobb meglepetésére a menekülő ember nem indult fel az itató lejtőjén, hanem folytatta útját egyenesen tovább a parton.

Ezzel a helyzete szemmeláthatóan kezdett kritikussá válni. Ha csak nem akar a Szajnába ugrni, vajjon mit fog csinálni?

Innen kezdve nem volt mód arra, hogy feljuthasson a partra. Tovább nincs sem itató, sem lépcső s közeledtek ahhoz a helyhez, ahol a Szajna könyökénél, a Jéna-hidnál, a part egyre keskenyedik s végül eltűnik a vízben. Itt aztán elkerülhetetlenül olyan helyzetbe jut, hogy jobbra a magas part, balra és előtte a víz, mögötte az üldözője.

Igaz, hogy a partnak ezt a végződését eltakarta a szem elől egy törmelékhalmaz, mely hat vagy hét láb magas lehetett s valami bontásból származhatott. Talán azt hitte az emberünk, hogy eredményesen el tud majd bujni a halom mögött, amit csak meg kell kerülnie? A kísérlet gyerekes lett volna. Bizonyára nem is gondolt ilyesmire. A tolvajok ártatlansága nem megy ennyire.

A törmelékhalmaz a víz partján hegyfokszerűen nyult el egészen a part faláig. Az üldözött ember megérkezett ehhez a kis dombhoz, átment rajta, úgyhogy e pillanattól kezdve eltűnt üldözőjének szeme elől. Ez pedig, nem látva semmit s

öt sem láthatván a tolvaj, nem alakoskodott többé, hanem gyors léptekkel sietett a domb felé. Pár pillanat múlva fent is volt a rakáson s megdöbbenve állt meg rajta. Akit kergett, nem volt sehol.

A rongyos ember szőrén-szálán eltűnt.

A rakástól mindössze harminc lépésnyire tartott még a part, aztán eltűnt a víz alatt, mely a falat kezdte itt csapdosni. A szökevény sem a Szajnába nem ugorhatott, sem a partra nem mászhatott fel anélkül, hogy az üldözője észre ne vehette volna. Mi lett vele?

A begombolt ferencjózsefes ember végigment a parton annak csücskéig, megállt elgondolkozva egy pillanatra, összeszorított ököllel, vizsga tekintettel. Most egyszerre a homlokára ütött. Azon a ponton, ahol végződött a föld s kezdődött a víz, észrevett egy nagy, rozsdás rácsot, három nagy sarokpánttal és egy vaskos zárral. Ez a rács, mint a partfalba vágott kapu, részben a vízbe, részben a szárazra nyílt s fekete lé folyt ki belőle, mely a Szajnába szakadt.

A vastag, rozsdás rácson túl boltozatos, sötét folyosóba lehetett belátni. Emberünk összefonta karját s szemrehányóan nézett a rácsra.

A nézés nem segített, tehát megpróbálta belökni a rácsot. De hiába rázta meg, a rács ellenállt. Valószínű volt, hogy az imént kinyitották, ha nem is hallatszott semmi zaj, ami elég csodálatos egy ilyen rozsdás vacaknál, sőt az is bizonyos, hogy aztán be is zárták. Ebből pedig az következik, hogy aki kinyitotta, annak kulcsa volt hozzá s nem egyszerű horoggal dolgozott.

Ez a magyarázat azonnal eszébe ötlött a biztosnak, aki megpróbálta megrázni a rácsot s végül így kiáltott fel:

— Nagyon szép! Hivatalos kulcsa volt.

De aztán rögtön lehiggadt s azt a sok gondolatot, ami ennek kapcsán felmerült a lelkében, egy sor egyszótagu szóval fejezte ki, eképpen:

— Ej! Ej! Ej! Ej!

Ezeket mondván s valamit remélvén, talán azt, hogy az ember kibujik a lyukból, vagy más is jön utána, leült lesbe a törmelék mögé s várt a vizsla türelmével.

A kocsi, mely pontosan követett mindent, a maga részéről szintén megállt fenn a parton. A kocsis sejtván, hogy

hosszabb áldogálásra került a sor, leoldotta a lovak zabláját s elövette nyirkos abrakostarisznyáit, miket annyira ismer minden párisi. A Jéna-hid egynehány járókelője átmenet közben visszafordult egy-egy pillanatra, hogy megnézze a néptelen vidéknek ezt a két furcsa jelenségét, a köveken üldögélő embert s az etető kocsist a parton.

IV. Neki is megvan a maga keresztje

Jean Valjean újra nekiindult s nem is állt meg többé.

Az utja egyre nehezebb lett. A folyosók szintje változik, magasságuk átlagban öt láb és hat hüvelyk, tehát normális emberre volt számítva. Jean Valjean kénytelen volt meggörnyedve járni, hogy ne üsse be Mariust a boltozatba, minden pillanatban meg kellett hajolnia, aztán kiegyenesednie s közben folyton tapogatnia a falat. A nyirkos és tapadós köveken nehéz volt támasztékot találni akár a kéznek, akár a lábnak s folyton megbotlott a városnak ebben az ocsmány szemétdombjában. A szellőztetőrácsokon át csak időnként szűrődött le egy kis világosság, ami azonban olyan sápadt volt, hogy a teljes napfény is csak holdvilágnak tűnt fel. Minden ködös volt, fertőzött, átlátszatlan, piszkos. Jean Valjean éhes volt és szomjas. Különösen szomjas. És úgy volt itt, mint a tengeren, mindenfelé víz, amiből nem lehet inni. Ereje, melyet jól ismerünk, csodálatos volt s nem igen gyöngült a korral, hála mértékletes életének, most mégis kezdte elhagyni. Elfáradt s amint csökkent az ereje, azzal arányban érezte nőni a terhét. Marius talán már halott is volt s teste oly súlyos volt, mint a tehetetlen test szokott lenni. Jean Valjean úgy tartotta őt, hogy mellét lehetőleg nem akadályozta a lélekzésben. Lábai alatt érezte a patkányok gyors futását, az egyik annyira megijedt, hogy megharapta. Néha-néha jött egy kis friss levegő a csatorna nyílásain át, ami felfrissítette egy kicsit.

Délután három óra lehetett, mikor megérkezett az övcsatornához. Első pillanatban elsodálkozott, hogy mennyire kiszélesedik itt. Olyan folyosóba jutott hirtelen, melynek két falát ment érte el a keze s boltozatába nem ütközött be a feje. A Nagy Csatorna valóban nyolc láb széles és hét magas.

Azon a ponton, ahol a Montmartre-csatorna eléri a Nagy

Csatornát, két másik földalatti folyosó torkolata alkot egy keresztet, a Rue de Provence és az Abbatoir csatornája. A négy ut között kevésbé értelmes ember tétovázni kezdett volna, Jean Valjean azonban rögtön a legszélesebbet választotta, vagyis az övcsatornát. Itt azonban az kérdés vetődött fel, hogy felfelé, vagy lefelé haladjon-e? Mivel a helyzet kezdett tűrhetetlenné válni s minden veszedelem dacára ügyekeznie kellett minél előbb kijutni a Szajnához, más szóval lefelé haladni. Így tehát befordult balra.

S ezt nagyon jól tette, mert tévedés azt hinni, hogy az övcsatornának két kijárása van, egyik Bercy, másik Passy felé, habár mint nevéből sejteni lehet, Páris jobbpartját övezi körül. A Nagy Csatorna, mely mint emlékezhetünk rá, nem egyéb, mint az egykori Ménilmontant patak, felfelé menve egy zsákutcában végződik ott, ahol eredetileg kezdődött, a Ménilmontant dom lábánál, az egykori forrásnál. A Popincourt kerülettől kezdve egyáltalán nincs közvetlen összeköttetése azzal a hálózattal, mely Páris vizét vezeti le a Szajnába az Amelotcsatornán át a régi Louvier-sziget felett. Ez a hálózat, mely teljessé teszi a gyűjtőcsatornát, el van attól választva a Rue Ménilmontant alatt egy tömbbel, mely egyuttal jelzi is az elválasztó pontot a felfelé és lefelé haladó csatornairány között. Ha Jean Valjean felfelé haladt volna a folyosón, ezernyi küzdelem után holtrafáradtan, kimerülten egy falhoz érkezett volna el s elveszett volna.

Ha visszafordult volna s bemegy a Filles-du-Valvaire csatornába, feltéve, ha nem habozik a Boucherat földalatti keresztutjánál s a Saint-Louis folyosót választja, aztán balkézre a Saint-Gilles tömlőt, majd jobbra fordul és elkerüli a Saint-Sebastian csatornát, akkor elérkezik az Amelothoz s onnan, ha el nem téved, a Bastille alatt levő F alakú hálózatban, kiérhetett volna ugyan így is a Szajnához az Arsenal melletti kijáraton keresztül, azonban mindehhez alaposan kellett volna ismernie a csatornák végtelen, össze-visszaágazó hálózatát. Ő azonban, ismételjük, nem tudott semmit erről a borzalmas utvesztőről, amiben bolyongott s ha azt kérdezi tőle valaki, hogy hol van, nem tudott volna egyebet felelni, mint hogy az éjszakában.

Az ösztöne azonban nem csalta meg. Lefelé menni, valóban ez volt az egyetlen lehetősége a menekülésnek.

Jobbkéz felől hagyta a Rue Lafitte és a Rue Saint-George

alatt két ágba nyíló csatornát s a chaussé d'Antin alatt ketté-ágazó hosszú folyosót. Valamivel arrébb megállott egy torkolatnál, mely valószínűleg a Madeleine egyik ága volt. Nagyon elfáradt már. Feje felett egy nyílás, valószínűleg a Rue Anjou, csaknem teljes világosságot árasztott szét itt. Jean Valjean oly gyöngédséggel, mintha saját tesvéréről volna szó, letette Mariust a csatorna egyik kiálló kövére. Marius véres arca olyannak látszott a sápadt fényben, mint a sirból nézne ki. Szeme lehunyva, fürtjei összezsapzottan ragadtak a homlokához, karjai élettelenül lógtak le, teste hideg volt, ajka szögletében megalvadt a vér. Nyakkendőjének csokrát megkeményítette a vér, az ing beragadt a sebbe, az eltépett ruha alól kilátszott a meztelen test nagy darabja. Jean Valjean félretolta a ruhát s kezét rátette a mellre. A sziv még vert. Jean Valjean lehasított az ingéből egy darabot s bekötötte a sebet, amennyire lehetett s eképpen állította a vérzést. Aztán föléje hajolt a félhomályban a még mindig eszméletlen és alig lehelő Mariusnak s kimondhatatlan gyűlölettel tekintett rá.

Mikor rendbehozta Marius ruháit, két dolgot talált a zsebeiben, egy darab kenyeret, amit az tegnap felejtett ott és Marius tárcáját. A kenyeret megette s a tárcát felnyitotta. Szeme megakadt egy négysoros íráson, amit Marius írt. Emlékszünk rá:

„Marius Pontmercy a nevem. Holttestemet vigyék el nagyapámhoz, Gillenormand urhoz, Rue des Filles-Du-Calvaire, 6, Maraisnél.“

Jean Valjean elolvasta ezt a négy sort a csatorna nyílásának fényénél s pár pillanatig magába merülten ismételte félhangon: Rue des Filles-Du-Calvaire, 6, Gillenormand urnál. Aztán visszatette a zsebbe a tárcát. A kenyértől visszatért az ereje, újra hátára vette Mariust, fejét gondosan ráfektetve jobbvállára, s folytatta útját lefelé a csatornában.

A Nagy Csatorna, mely a Ménilmontant völgyvonalát követi, körülbelül kétföldnyi hosszú. Legnagyobb részt rendszeren ki van kövezve.

Páris utcaneveinek ez a világító szövétnék, amivel olvasóink számára leírjuk Jean Valjean földalatti útját, Jean Valjeannak nem állt rendelkezésére. Semmi sem árulta el az ő számára, hogy a város melyik pontján van, hogy milyen

utat tett meg. Csak az utközben eléje kerülő csatornanyilások egyre gyengülő fénye árulta el, hogy a nap kezd lehanyatlani s fénye egyre ferdébben esik a kövezetre. Feje fölött egy darabig egyre növekedett a kocsidübörgés zaja, aztán elcsendesedett s ebből azt következtette, hogy kikerült a belvárosból s csöndesebb helyek alatt jár, közel a külső boulevardokhoz, vagy a kijebb lévő partokhoz. Ott, ahol kevesebb az utca, kevesebb a ház, ritkább a nyílás is és Jean Valjean körül egyre sűrűbb lett a sötétség. De azért csak ment előre, tapogatózva a homályban.

Ez a homály egyszerre hátorzongatóvá lett.

V. A finom homok olyan csalfa, mint az asszony

Érezte, hogy már vízben jár s lába alatt nem kövezet van, hanem iszap.

Bretagneban, vagy Skóciában megtörténik néha, hogy mikor egy ember, utas, vagy halász apály idején megy a parton, messzire a folyótorkolattól, egyszerre csak észreveszi, hogy pár perc óta nagyon nehezen megy a járás. Lábai előtt olyan a part, mintha szurokból lenne, a talpa belesüllyed. Nem homok többé, hanem enyv. A föld teljesen száraz, de az embernek minden lépte nyomán, mihelyt felemelte a lábát, a nyoma megtelik vízzel. A szem egyébként nem vesz észre semmi változást, a hatalmas fövény egyforma és nyugodt, a homok mindenütt egyforma, nem különbözteti meg semmi a szilárd talajt a nem szilárdtól. A tengeri poloskák vidám serege tovább is zajosan ugrándozik az ember lába előtt. Az ember folytatja útját, megy előre, igyekszik minél hamarább eljutni a parthoz. Nem fél, mert hiszen mitől féljen? Csak azt érzi, mintha lábainak súlya minden lépéssel nagyobb lenne, amint tovább megy. Egyszerre aztán belemerül. Belemérül egy-két hüvelyknyire. Nyilván eltévesztette a jó utat. Megáll, hogy tájékozódjék. Lenéz a lábára. A lábai eltűntek, a homok befedte őket. Kihuzza őket a homokból s vissza akar térni az utra. Még mélyebben merül be. A homok már a bokájáig ér fel, kirántja lábát s balra ugrik, a homok térdhajlásáig ér, jobbra ugrik, combjáig süllyed. S ekkor rémülten veszi észre, hogy homokdagályba került, amely olyan talaj, amiben az ember épp úgy nem tud járni, mint ahogy

a mérget nem tudja megenni. Ha terhet visz, eldobja, mint hajó a ballasztot a veszedelemben. Már késő, a homok térden felül ér.

Kiabálni kezd, integet kalapjával, vagy zsebkendőjével. Ha a terület elhagyatott, a part messze van, ha a helynek rossz a hire, ha nincs hős a közelben, akkor vége van, akkor elevenen való eltemettetésre van ítélve. El van ítélve arra a lassu, könyörtelen, holtbiztos eltemettetésre, melyet nem lehet sem késleltetni, sem siettetni, ami órákig eltart, sohasem lesz vége, ami elkapja az egészséges, szabad és egyenesen álló embert, megfogja a lábánál s minden erőfeszítésnél, minden segélykiáltásnál egy kicsivel lejjebb huzza magába, ami mintha megbüntetné az ellenállást egyre szorosabb ölelésével, lassan behuzza az embert a földbe, időt hagyva, hogy körülnézzen a látóhatáron, még egyszer megnézze a fákat, a zöld mezőket, a síkság falvainak füstjét, a tengeren járó hajók vitorláit, a madarakat, mik repülnek és énekelnek, az eget, a napot. A homokba való elsüllyedés olyan sir, mely a földből jön az élő ember felé. A szerencsétlen megpróbál leülni, megpróbál lefeküdni, megpróbál csuszni, de minden mozdulat, amit tesz, csak még jobban eltemeti. Feláll, besüllyed, érzi, hogy nyeli a föld, ordít, kiált a felhőknek, hadonászik a karjaival, kétségbeesik. Most már hasig van a homokban. A homok már eléri a mellét, már csak a dereka van meg. Magasra emeli karjait, elkeseredetten kiabál, körmeivel próbál megkapaszzkodni a futó homokban, könyökével feszül neki, hogy fentartsa magát a puha semmisségben, sirni kezd, a homok pedig csak nő tovább. Eléri a vállát, eléri a nyakát, már csak az arca látszik ki. A száj még kiabál, a homok betömi. Csend. A szem még néz, a homok befogja. Éjszaka lett. Aztán fogy a homlok, a haj már meghorrad, a kéz még egyszer kijön, lyukat furva a homokban, integet, aztán eltűnik. Gyászos eltűnése egy embernek.

Néha a lovas lovával együtt süllyed így el a homokban, máskor a paraszt a szekérével együtt. Mind ott alszik a homok mélyén. A vízben való megfulladás más. Itt a föld nyeli el az embert. A föld átítatódik az óceánnal s csapda lesz. Nyugodt síkságnak mutatkozik s szétnyílik, mint a hullám. Az örvény szokott így alakoskodni.

Amint ez a gyászos lehetőség a tengerpart bizonyos

pontjain előfordult, úgy előfordulhatott harminc esztendővel ezelőtt Páris csatornáiban is.

Az 1833-ban elkezdődött hatalmas munka előtt Páris csatornahálózatában sok iszapgödör volt. A víz beitta magát sokhelyütt a talajba s a régi csatornáknak a kövezet, az ujakban a beton behajlott. Az ilyen behajlás az ilyen helyen magával hozza a repedést, a repedés a beszakadást. A kövezet besüpped egy darabon. Ezt a repedést, ezt a sártengert a szakemberek *fontis*-nak nevezték. Mi hát egy *fontis*? Ugyanaz a szárazföldön, mint a tengerparton a futóhomok. A talaj mintha olvadóban lenne, minden molekulája valami lágy közegben lebeg, nem föld ez és nem víz. Mélysége sokszor igen nagy. Nincs félelmetesebb valami, mint belekerülni. Ha többségben van a víz, akkor a halál gyors: a vízbefulás. Ha több a föld, akkor lassu s ez az eltemetés.

Ki tudja elképzelni ezt a halált? S ha a befulladás rettenetes a tengerparton is, még borzalmasabb a kloákában. A szabad levegő, a napfény, a tágas horizont helyett, a szabad felhők alatt, honnan zuhog az élet, a távoli hajókat látván, mindenféleképpen remélve még a menekülést az utolsó pillanatig, hántha jön valaki, mindezek helyett a vakság, a sötét boltozat, már készen álló sir, a sárba való fulladás tető alatt, belefulladás a piszokba, mint ha a sártengerből az ember nyakára fonódnék egy kőkéz s ajtogatná. A halálhörgéssel vegyülő bűz, homok helyett az iszap, a szélvihar helyett szénhidrogén, az óceán helyett a piszok! S aztán kiáltozni, fogat csikorgatni, küzdeni, haldokolni, feje felett a hatalmas városal, mely nem tud semmit az egészről.

Leirhatatlan borzalom az ilyen pusztulás! A halál néha bizonyos méltósággal váltja meg kegyetlenkedéseit. A vesztőhelyen, hajótörésnél az ember lehet nagy, a lángokban épp úgy, mint a habokban, lehetséges a fenséges magatartás. Az ember átszellemül a pusztulásban. Itt azonban nem. A halál csunya s megalázó. Az utolsó látomások undokok. A sár egyértelmű a becstelenséggel. Kicsinyes, csunya, ronda dolog ez. Megfulladni egy hordó mustban, mint Clarence, rendben van, de a sáros árokban, mint Escoubleau, az rettenetes. Küzdeni ott lent, iszonyu, haldoklás közben gázolni az iszapot! Oly sötét van, mint a pokolban, annyi sár, mint a mo-

csárban s a haldokló nem tudja, hogy lélek lesz-e belőle, vagy béka.

Mindenütt gyászos a halál, de itt ocsmány.

A fontis mélye változó s a földalatti talaj minőségétől függ a hossza, a sűrűsége. Néha három-négy láb mély egy fontis, másutt kilenc-tíz, néha nem is érni el a fenekére. Egyik helyen csaknem szilárd az iszap, másikon csaknem folyik. A Lunière-fontisban egy nap kell hozzá, amig eltűnik benne az ember, míg a Phélippeaux-ban öt perc alatt vége, Az iszap a sűrűsége szerint bírja el az embert. Ahol egy gyermek még könnyen megmenekszik, ott egy felnőtt elpusztul. Az első szabály, amire vigyázni kell, hogy az ember minden terhet ledobjon magáról. Ledobni a szerszámos zsákokot, a puttonyt, a vályut, ezen kezdi minden csatornamunkás, mihelyt érzi, hogy lágyul a talaj a lába alatt.

A fontisoknak különböző az eredetük. Egyik helyen a talaj nedvessége az oka, másutt valamilyen embernek hozzáférhetetlen mélységben levő szakadék, vagy a nyári gyors zápor, a tél szakadatlan olvadása, a sokáig tartó lassu eső. Néha megtörtént, hogy a házak sulya összenyomta a földalatti üregeket a márgás talajban, amely megvetemedett s megesett, hogy a padló megrepedt az irtózatoss nyomás következtében. A Pantheon tömegé igy nyomta oldalra egy évszázaddal ezelőtt a Sainte-Genève domb pincéit. Ha valamelyik csatorna ekképen összeroppan a házak sulya alatt, akkor a felszínen rendszerint megreped a kövezet s ez a repedés kigyózó vonalban terjed végig az egész boltozaton s ilyenkor, mivel e bajt észre lehet venni, el is lehet háritani. De megtörténik, hogy a belső pusztulásnak nincs semmi látható jele odafenn s ebben az esetben jaj a csatornamunkásoknak! Ha minden óvatosság nélkül lépnek be a beszakadt csatornába, ott vesznek. A régi feljegyzések sok a fontisban elveszett kutásóról tesznek említést. Neveket is találunk, például az, aki a Rue Carême-Prenant alatti fontisban pusztult el, Blaise Poutrainnek hívták. Ez a Blaise Poutrain testvére volt Nicolas Poutrainnek, aki az utolsó sirásója volt az Ártatlanok huskamrájának nevezett temetőnek 1785-ben, amikor ez a temető megszűnt.

Ez volt a sorsa a fiatal és derék Escoubleau vicomte-nak is, akiről már beszéltünk, Lérída ostromának egyik hőségének.

D'Escoubleaut rajtakapták egy éjszaka a cousine-jánál, Sourdis hercegnőnél s bemenekült a Beautreillis csatornába a herceg elől, ahol aztán belefulladt. Mikor Sourdis asszony meghallotta a halálhírt, gyorsan illatszeres üvegét kérte s elefejtette megsíratni a rokokot. Ilyen esetekben elmulik a szerelem, a kloáka kioltja. Heron nem hajlandó megmosni Leander holttestét, Thisbe befogja az orrát Pyramos előtt s így szól: Pfuj!

VI. A fontis

Jean Valjean egy fontisban találta magát.

A Champs-Elysées alatt akkortáiban gyakori volt az ilyen beomlás, amit nehezen lehetett a műszaki munkával helyrehozni s nagyon rongálta erős folyékonyágával a földalatti konstrukciót. Ez a folyékonyág felülmúlja még a Saint-George negyed futó homokját is, amit csak egy betonréteggel lehetett leküzdeni és a Martirok negyedének gázokkal fertőzött agyagját, ahol csak egy öntöttvas csövön át lehet közlekedni. Mikor 1836-ban a Faubourg Saint-Honoré alatt lerombolták a csatornát, hogy újraépítsék, az a régi kőcsatorna, ahol e pillanatban Jean Valjeant látjuk, a futóhomok, ami a Champs-Elysées talaját alkotja egészen a Szajnáig, oly akadályt jelentett a munkálatok számára, hogy csaknem hat hónapig dolgoztak a parti lakosság, különösen a kocsit tartók legnagyobb bosszuságára. A munka nemcsak nehéz, hanem veszedelmes is volt. Az is igaz, hogy négy hónapig esett az eső s háromszor áradt meg a Szajna.

Annak a fontisnak, amelybe Jean Valjean jutott, a tegnapi felhőszakadás volt az okozója. Az alul levő homok által rosszul tartott csatornafenek behajlott az eső zuhataga alatt. A beszűrődés következtében beállott a talajsüllyedés, az alapját elvesztő padlózat pedig behorpadt az iszapban. Milyen hosszúságban? Lehetetlenség megmondani. A sötétség itt még nagyobb volt, mint másutt, a földön egy sárgödör az éjszaka pincéjében.

Jean Valjean érezte, hogy a kövezet elsüllyedt a lába alatt. Bejutott az iszapba. Felül víz volt, alatta sár. Át kellett haladni rajta, visszamenni lehetetlenség lett volna. Marius utóját járta, Jean Valjean ki volt merülve. De merre is lehetne menni másfelé? Jean Valjean ment előre. Egyéb-

ként az első percben nem is látszott mélynek a gödör, de amint tovább haladt benne, lába egyre mélyebbre merült. Nemsokára combjáig ért a víz és térdéig az iszap. Ment tovább, két karjával lehetőleg magasra emelve Mariust a víz fölé. Az iszap most már a térdéig ért, a víz az övéig. Vissza már nem fordulhatott, ment tehát folyton előre. Az iszap elég sűrű lett volna ahhoz, hogy elbirjon egy embert, de nyilván nem birt el kettőt. Marius és Jean Valjean külön-külön kievickélhettek volna könnyen belőle. Jean Valjean haladt tovább, felemelve a haldoklót, aki talán már élettelen holttest volt.

A víz most már a hónaljáig ért fel, érezte, hogy kezdi elborítani. Már alig tudott gázolni a mély sárban, amiben járt. A sűrűség, ami fentartotta, egyuttal veszedelem is volt. Egyre magasabbra igyekezett emelni Mariust s hallatlan erőfeszítéssel küzdötte előre magát, de egyre süllyedt lefelé. Már csak a feje volt kinn a vízből és két karja, mivel Mariust emelte magasra. Az özönvizet ábrázoló régi festményeken látni az anyákat, amint így tartják ki a vízből gyermeküket.

Még mélyebbre merült s hátra hajtotta fejét, hogy kitartsa arcát a vízből és lélekzetet tudjon venni. Aki láthatta volna ebben a sötétségben, azt hihette volna, hogy egy álarc uszik a víz színén s mögötte Marius sárga, lehanyatló feje. Még egy kétségbeesett erőfeszítést tett s előre lendítette lábát. Lába beleütközött valami keménységbe, valami támasztó pontba. Ideje volt.

Kiegyenesedett, kirántotta magát s fogcsikorgatva vett gyökeret ezen a szilárd ponton. Ugy érezte, mintha az első lépcsőfok lett volna az élethez vezető uton.

Ez a szilárd pont, amit az utolsó pillanatban talált meg az iszaptengerben, a hajlás tulsó lejtőjének a kezdete volt, mert a fenék csak meghajlott, de nem szakadt be a víz sulya alatt, mintha egy darabból lett volna. A jól megépített kövezet olyan, mint a boltozat és szilárd. A kövezetnek ez az elmerült, de szilárd része valóságos kikötő volt s Jean Valjean meg volt mentve. Felhaladt a lejtős uton s elért a gödör tulsó partjára.

Mikor kijött a vízből, beleütközött egy kőbe s térdre

rogyott. Jónak találta és sokáig így maradt, miközben lelke nem tudni milyen szavakat mondott az uristenhez.

Aztán felállt, vacogva, átfázva, bűzősen, meggörnyedve a haldokló terhe alatt, csöpögve az iszaptól s lelke különös világossággal volt eltelve.

VII. Néha zátonyra jut az ember, amikor azt hitte, hogy kiköt

Mégegyszer nekivágott az utnak.

Egyébként, ha az életét nem is hagyta a fontisban, úgy látszott, hogy otthagya az erejét. A hatalmas erőfeszítés teljesen kimerítette. Oly fáradt volt már, hogy három-négy lépés mulva kénytelen volt megállni és lélekzethez jutni a falhoz támaszkodva. Egyszer le kellett ülnie egy padkára, hogy Marius helyzetét megváltoztassa s akkor azt hitte, hogy nem tud felkelni. De ha a frissesége meg is halt, energiája megvolt még. Felállott.

Kétségbeesetten, szinte gyorsan haladt most tovább vagy száz lépést, anélkül, hogy felnézett volna, szinte lélekzétvétel nélkül s egyszerre beleütközött a falba. A csatorna egyik könyökéhez érkezett s amint lehajtott fővel ment előre, beleütközött a szemközti falba. Feltekintett s a folyosó végén, messze, nagyon messze maga előtt, világosságot vett észre. Most azonban nem a félelmetes világosság volt az, hanem a jó, fehér napfény.

Jean Valjean meglátta a kijáratot.

Az elkárhozott lélek a poklok tüzeiben, mikor észreveheti a gyehehnából való kimenekülés lehetőségét, érezheti azt, amit Jean Valjean érzett e pillanatban. Eszeveszetten szállna megégett szárnyaival a sugárzó kapu felé. Jean Valjean nem érzett többé fáradtságot, nem érezte már Marius súlyát, térde megacélosodott s szinte szaladt előre. Mennél jobban megközelítette, annál világosabban láthatta a kijáratot. Rácsos iv volt az, valamivel alacsonyabb, mint a folyosó boltozata, mely fokként lett alacsonyabb s keskenyebb, mint a folyosó, mely éppen olyan mértékben szűkült. Az alagut úgy végződött, mint a tölcsér, ami logikus lehetett egy börtönnél, de értelmetlen volt a csatornánál. Azóta már ki is javították.

Jean Valjean odaért a kijáráthoz.

Ott aztán megállt.

Igen, a kijárat volt, de nem lehetett kimenni rajta.

Az ivet erős rács zárta el s a rácsajtó minden látszatra nagyon ritkán fordulhatott meg rozsdás sarkaiban s amellelt egy téglányi hatalmas, berozsdásodott zár tartotta a falhoz szegezve. Látni lehetett a kulcslyukat s a mélyen benyuló reteszt. A zár nyilvánvalóan kétszer volt ráfordítva. Egyike volt azoknak a régi Bastille-beli záraknak, miket annyira kedveltek annak idején.

A rácson túl a szabad levegő, a folyó, a napfény, a szűk part, melyen azért el lehetett volna menni, a távoli rakodó-part, Páris, az örvény, ahol az ember oly könnyen elrejtőzhet, a tágas látóhatár, a szabadság. Jobbra lefelé látni lehetett a Jénai-hidat s balra, felfelé az Invalidus-hidat. A legalkalmasabb hely, hol meg lehetne várni az éjszakát s aztán elmenekülni. Ez volt Páris egyik legelhagyatottabb pontja, szemben a Gros Caillouval levő part. A legyek ki és bejártak a rács rudjai között.

Este fél kilenc lehetett, a nap kezdett lenyugodni.

Jean Valjean letette Mariust a fal mellett a kövezetnek egy száraz helyére, aztán odament a rácshoz s két markával belekapaszkodott a rudakba. A rázás hatalmas volt, a hatás semmi. A rács meg sem mozdult. Jean Valjean egyik rudat a másik után fogta meg, remélve, hogy talál egy gyöngét köztük s abból emelőt csinálva, kifordíthatja az egész ajtót sarkaiból. Egyik rud sem mozdult. A tigris fogai nem állnak oly szilárdan az állkapcsában. Emelő nincs, az akadály áthághatatlan. Nincs mód rá, hogy ki lehessen nyitni az ajtót.

Itt kell hát elveszni? Mit csináljon? Mi lesz? Visszameneni, újra nekivágni annak a rettenetes utnak, amin átjött? Ehhez nem volt már ereje. De hogy is lehetne még egyszer átjutni azon a tengeren, amin csak a csoda segítette keresztül? És ezenkívül ott van a rendőrőrzárat, amely elől másodszer aligha szabadulhatna meg. De különben is merre menjen, milyen irányban induljon el? A lejtőt követni még egyáltalán nem elég a célhoz. Eljuthat egy másik kijáráthoz, ami szintén el van zárva, vagy torlaszolja. Nyilván valamennyi kijárási ilyen ráccsal van elzárva. Véletlenül nyitva volt az a rács, amelyen keresztül lejtött, de nyilvánvaló, hogy

a csatorna valamennyi többi nyílása zárva van. Elmenekült, de egy börtönbe jutott.

Vége. Hiábavaló volt minden, amit Jean Valjean csinált eddig. Isten megtagadta.

Mindkettlen fogva voltak a halál hatalmas, sötét hálójában és Jean Valjean borzongva érezte, mintha egyre jobban belekeverődne a pókháló fekete fonalaiba.

Hátat fordított a rácsnak s lezuhant a kövezetre a még mindig mozdulatlan Marius mellé s fejét lehajtotta térdeire. Nincs kijárás. Szive elszorult.

Kire gondolt ebben a mély kétségbeesésében? Nem önmagára, nem Mariusra, hanem Cosette-re.

VIII. A rongyos ruháju

E megsemmisülés közepette egyszerre csak egy kéz nehezedett a vállára s valaki halkán megszólította:

— Felezzünk?

Valaki van ebben a sötétségben? A kétségbeesésben az ember nem tudja megkülönböztetni az álmot a valóságtól. Jean Valjean azt hitte, hogy álmodik. Lépteket nem hallott. Lehetséges ez? Felnézett.

Egy ember állt előtte.

Ezen az emberen bluz volt, lába meztelen, cipőjét a bal kezében tartotta, nyilván levetette, hogy észrevétlenül odalopódzhasson Jean Valjeanhoz.

Jean Valjean egy pillanatig sem habozott. Bármily váratlan volt is a találkozás, megismerte ezt az embert. Thénardier volt az.

Habár hirtelen ébredt fel, Jean Valjean, aki hozzászokott a riadókhoz s a váratlan eseményekhez, amiket azonnal ki kell védeni, rögtön visszanyerte lélekjelenlétét. Különbösen is, a helyzet rosszabbá nem lehetett már s a gyötrelmes bizonyos fokon túl nem képes crescendóra és Thénardier semmivel sem tehetette még sötétebbé ezt az éjszakát.

Egy pillanatnyi várakozás következett.

Thénardier szeme elé emelte tenyerét fényellenzőként, aztán hunyorított a szemével s biggyesztett egyet ajkával, ami az olyan emberre jellegzetes, aki próbálja felismerni a másikat. Nem sikerült neki. Amint mondtuk, Jean Valjean

háttal fordult a világosságnak s egyébként is annyira el volt csufulva, annyira sáros és véres volt, hogy fényes napvilágon is felismerhetetlen lett volna. Ezzel szemben, a rács világosságával szemközt, a pince ólomszinü, de éles homályában Thénardier azonnal szemébe szökött Jean Valjeannak. A körülményeknek ez az egyenlőtlensége némi előnyt biztosított Jean Valjeannak abban a titokzatos párviadalban, ami most kezdődött a két helyzet és a két ember között. A találkozás az ismeretlen Jean Valjean s a leleplezett Thénardier közt folyt le.

Jean Valjean azonnal észrevette, hogy Thénardier nem ismerte meg.

Egy pillanatig úgy nézték egymást a félhomályban, mintha mértéket akarnának venni egymásról. Aztán Thénardier törte meg a csendet.

— Hogyan akarsz kimenni innen?

Jean Valjean nem felelt.

Thénardier folytatta:

— A zárt lehetetlenség feltörni. Már pedig mégis muszáj kijutni innen.

— Az igaz, — mondta Jean Valjean.

— Hát akkor felezünk?

— Mit akarsz felezni?

— Te megölted ezt az embert, rendben van. Nekem pedig van kulcsom.

Thénardier rámutatott Mariusra, aztán folytatta:

— Nem ismerlek, de segíteni akarok rajtad. Te is jó barát lehetsz csak.

Jean Valjean kezdte érteni a dolgot. Thénardier gyilkosnak gondolta őt.

Thénardier folytatta:

— Hallgass ide bajtárs. Te bizonyára nem azért ölted meg ezt az embert, mert nem tudad, hogy mi van a zsebében. Add nekem a felét és én kinyitom neked az ajtót.

És félig kihuzta lyukas bluzából a nagy kulcsot, aztán hozzátette:

— Akarod tudni, hogy hogyan illanhatsz el? Nézd csak!

Jean Valjean elképedve nézett s kételkedett benne, hogy valóság-e az, ami itt történik vele. A Gondviselés jelent meg

előtte ebben a borzalmas alakban s a mentő angyal bujt elő a földből Thénardier személyében.

Thénardier benyult kezével bluzának egy rejtett nagy zsebébe, kihuzott belőle egy kötelet s odanyújtotta Jean Valjeannak.

— Nesze, — mondta — neked adom ezt a kötelet ráadásul.

— Minek a kötél?

— Kő is kell még hozzá, de azt találsz odakinn eleget. Mindjárt itt van egy kőrakás.

— Minek a kő?

— Te buta! hiszen a folyóba akarod dobni a palit s ahhoz kell kötél és kő, különben uszík a vizen!

Jean Valjean átvette a kötelet. Mindenki szokott ilyen gépies cselekedeteket véghezvinni.

Thénardier csettintett két ujjával, mint mikor az embernek valami nagyszerű ötlete támad.

— Hanem, hogy az ördögbe tudtál keresztüljönni azon a gödrön? Én nem mertem nekivágni. De nincs is valami jó szagod!

Aztán egy kis szünet után hozzátette:

— Én meg csak kérdezgetek tőled, de teneked igazad van, ha nem felelsz rájuk. Jó egy ilyen negyedórai gyakorlat a vizsgálóbíró vallatása előtt. Ha az ember nem szól egyáltalán semmit, legalább nem kockáztatja, hogy ostobaságot mond. De mindegy, ha nem is látom az arcodat s nem is tudom a nevedet, ne hidd, hogy nem tudom, ki vagy s nem tudom, hogy mit akarsz. Tudom. Egy kicsit fejbe kőlintottad ezt az urat s most szeretnéd eltüntetni valahol. Ezért van szükséged a folyóra, mely mindent elrejt. Hát én kisegítek. Mindig segíték egy jó pajtásnak.

De habár helyesnek tartotta Jean Valjean hallgatását, mégis szemmel láthatóan szerette volna megszólalásra bírni. Megfogta a vállát, hogy megpróbálja oldalt fordítani a fejét s így meglátni az arcát, aztán egyszerre felkiáltott, vigyázva azért a hangjára:

— De igaz! miért nem dobtad bele az iszapgödörbe? Hogy lehattél ilyen ostoba?

Jean Valjean tovább hallgatott.

Thénardier egész az Ádám-csutkájáig huzva fel a nyak-

kendőül szolgáló rongydarabot, amely mozdulat teljes komolyságot kölcsönzött szavainak s így folytatta:

— Különben talán okosan is csináltad. Holnap jönnek a munkások, hogy betömjék a gödröt s egészen bizonyosan rábukkannának az ittfelejtett bábura. Aztán lépésről-lépésre, nyomról-nyomra eljuthattak volna hozzád. Valaki lejött a csatornába. Ki volt az? Hol ment ki? Ki látta kijönni? A rendőrök nagyon okosak. A csatorna nagy áruló, könnyen feladja az embert. Az ilyen eset ritkaság, felkelti a figyelmet, mert csak kevesen használják fel a csatornát a dolgáikra, míg a folyó könnyebben hozzáférhető. A folyó az igazi nagy temető. Egy hónap mulva kihalásszák a hálóval az embert Saint-Claudenál. No és? Mit érnek vele? Egyszerű hulla. Ki ölte meg? Páris. A rendőrség még csak nem is tudja meg. Jól tetted.

Mennél bőbeszédűbb volt Thénardier, annál némább maradt Jean Valjean. Thénardier még egyszer megrázta a vállát.

— Most aztán intézzük el az ügyet. Osztokodjunk. Megmutattam a kulcsot. Most mutasd meg a pénzt.

Thénardier zilált volt, vörös és sanda, egy kicsit ijesztő, de azért barátságos.

Volt azonban valami különös a dologban. Thénardier viselkedése nem volt olyan egyszerű, ugy látszott, mintha nem valami jól érezné magát. Titokzatoskodott és tulságosan halkán igyekezett beszélni. Időnként szájára tartotta ujját s így szólt: pszt! Nem lehetett kitalálni, hogy miért. Kettejükön kívül nem volt senki a közelben. Jean Valjean arra gondolt, hogy más gazemberek vannak még tán elbujva valamelyik rejtkehelyen, nem nagyon messze s Thénardier nem akar azokkal is osztokodni.

Thénardier folytatta:

— Végezzünk. Mennyi volt a pali zsebében?

Jean Valjean kiforgatta zsebeit.

Amint tudjuk, szokása szerint mindig volt pénz nála. Kénytelen volt magával hordani a pénzt abban a bujdosó életben, amiben élt. Most azonban készületlenül találta a dolog. Előző este, mikor magára öltötte nemzetőri egyenruháját, nagy elgondolkodásában elfelejtette magához venni pénztárcáját. Nem volt több pénze vagy harminc franknál a mellényzsebében. Kiforgatta zsebet, mely csorgott a sártól s kirakta

a kövezetre a pénzt, egy aranyat, két ötfrankost és öt vagy hat nagy sout.

Thénardier jellegzetesen biggyesztett egyet alsó ajkával.

— Ezért ölted meg őt?

Azután egész családiásan végigtapogatta Jean Valjean minden zsebét s Mariusét is. Jean Valjean csak arra vigyázott, hogy hátat fordítson mindig a világosságnak s engedte őt dolgozni. Miközben Marius ruháit vizsgálta végig, Thénardier szemfényvesztő ügyességgel tépett le egy darabot a ruhából s elrejtette bluzában, nyilván arra gondolva, hogy a szövettarab nyomán később felismerheti a meggyilkoltat és a gyilkosát. Egyébként nem talált semmit a harminc frankon kívül.

— Rendben van, — jelentette ki, — nincs több. Igazad volt.

Aztán megfelejtkezvén saját szavairól, a felezésre vonatkozóan, az egészet zsebre tette.

A nagy souknál egy pillanatig még habozott, de megdöngölve a dolgot, azokat is elrakta, így szólva magában:

— Mindegy! Néha nagyon olcsóért szurják le az embert...

Ezután újra előhuzta a kulcsot blúza alól.

— Most aztán kedves barátom, kimehetsz. Ugy van itt, mint a városban, kimenet előtt fizetendő. Fizetél, mehetsz.

És nagyot kacagott.

Vajjon, amikor a kulcs segítségével egy ismeretlent eresztett ki a rácson, pusztán az volt a célja, hogy önzetlenül megmentsen egy gyilkost? Ezen jogosan kételkedhetünk.

Thénardier segített Jean Valjeannak, hogy a hátára vegye Mariust, aztán meztelen lábával lábujjhegyen megindult a rácshoz, intve Jean Baljeannak, hogy kövesse. Kilesett a rácson, csendet intett s pár pillanatig mozdulatlanul figyelt. A szemle után bedugta a kulcsot a zárba, a zár kinyílt, a rác kitárult. Semmi csikorgás, semmi nyikorgás. Nagyon csöndesen ment minden. Nyilvánvaló volt, hogy a zárat és a sarkokat gondosan olajozták s gyakrabban nyíltak meg, semmint gondolná az ember. Ez a csöndesség szomorú volt. Érezni lehetett belőle az éjszaka embereinek gyors jövését-menését, a bűn óvatos surranását. A csatorna nyilván büntársa volt valamilyen titokzatos bandának. Ez a néma rács volt az orgazda.

Thénardier félig kinyitotta a rácsot, hogy éppen csak utat engedjen Jean Valjeannak, aztán bezárta a zárt, kétszer megforgatva benne a kulcsot s eltűnt a sötétségben a legkisebb nesz nélkül. Mintha egy tigris bársonylépteivel járt volna. Egy pillanattal később ez az ocsmány gondviselés láthatatlanná vált.

Jean Valjean a szabadba jutott.

IX. Marius halottnak látszik valaki előtt, aki pedig ért hozzá

Leeresztette a köre Mariust.

Kinn voltak!

A pizok, a sötétség, a borzalom mögöttük volt már. A tiszta, egészséges, élő, vidám, szabadon beszívható levegő elfárasztotta Jean Valjeant. Körülötte csend mindenfelé, de a kék égen lenyugvó nap elragadó csendje. Az alkonyat elkezdődött, közeledik az éjszaka, a nagy szabadító, barátja mindenkinek, kinek szüksége van egy sötét köpönyegre, hogy ki menekedjék az aggodalomból. Az ég megnyugtatóan borult föléje. A folyó mintha csókolná lábaít. A Champs Élysées fáin a fészkekből lehallatszott a madarak jóéjszakátja. Néhány csillag halványan tűnt elő a sötétkék égen, mintha csak sejtetni lehetne őket, alig észrevehető csillogással a nagy mindeniségben. A leszálló est megérezte Jean Valjeannal a végtelenség minden szépségét.

Az a határozatlan és nagyszerű óra volt, mely nem mond sem igent, sem nemet. Elég volt már az éjszakából, hogy pár lépésnyire ne lássák már az embert, de még elég volt a nappalból is, hogy közletről meg lehessen ismerni egymást.

Jean Valjeant ellenállhatatlanul ejtette hatalmába pár percre ez a fenséges és jóleső derű. Vannak ilyen pillanatok, mikor az ember mindent elfelejt. A szenvedés nem ingerkedik a nyomorulttal, minden elhomályosul a lélekben, a békeség betakarja az embert, mint az éjszaka, s a sugárzó alkonyatban, a kigyulladó eget utánozva a lélek is kicsillagosodik. Jean Valjean nem győzte nézni azt a tágas, világos árnyékot, ami föléje borul. Elgondolkodva fürdött meg az örök égben és imádkozott. Aztán egyszerre, mintha eszébe jutott volna a kötelesség, lehajolt Marius fölé s tenyerével vizet merítve a

folyóból, gyöngéden megnedvesítette annak arcát. Marius pillái nem nyíltak fel, de félig nyílt szája lélekzett.

Jean Valjean újból megmerítette a folyóban tenyerét, mikor egyszerre valami furcsa zavart érzett, mint mikor valaki van az ember háta mögött, anélkül, hogy látná.

Már említettük egy ízben ezt az érzést, melyet mindenki ismer.

Hátrafordult.

Akárcsak az imént, valóban ott állt valaki mellette.

Egy magas férfi, hosszú ferencjózsefben, összefont karokkal, jobb kezében rövid bottal, melynek ólomvége fénylett, állt ott pár lépéssel a Marius fölé hajló Jean Valjean mögött.

A félhomályban olyan volt, mint egy látomás. Az egyszerű ember megijedhetett tőle a sötétség miatt, az eszelebb az ólmos bot miatt.

Jean Valjean megismerte Javert-t.

Az olvasó kétségtelenül kitalálta már, hogy Thénardier üldözője nem volt más, mint Javert. Javert a barrikádokból való reménytelennek látszó kijutás után elment a rendőrfőnökségre, jelentést tett a prefektusnak személyesen, egy rövid kihallgatás folyamán, aztán rögtön beállt a szolgálatba, mely, mint a nála talált jegyzékből tudjuk, abból állt, hogy figyelje a Champs Élysées melletti jobbpártot, mely egy idő óta gyanus volt a rendőrség előtt. Itt aztán észrevette Thénardier és követte őt. A többit tudjuk.

Most már megértjük azt is, hogy Thénardier ravaszágából nyitotta ki a rácsot Jean Valjean előtt. Thénardier érezte a nyomában Javert-t és sejtette, hogy még vár rá odakinn. Az üldözött embernek olyan szimatja van, ami nem téveszti meg. Oda kellett dobní egy csontot a kopónak. Egy gyilkos! milyen pompás falat! Olyan alkalom, amit nem szabad elszalasztani. Amikor Thénardier maga helyett Jean Valjeant juttatta a rendőrök kezére, olyan zsákmányt szerzett azoknak, hogy biztosan abban hagyják a nyomot, a nagyobb eset elfelejtette a kisebbet s kárpótolta Javert-t a várakozásért, ami mindig hizeleg egy spionnak. Azonkívül keresett harminc frankot s bizton számíthatott arra, hogy ezzel a kis szórakozással ő maga időt nyer a szabadulásra.

Jean Valjean cseberből vederbe jutott.

Gonosz dolog volt egymásután előbb Thénardiernek, aztán Javertnek a kezére jutni.

Javert nem ismerte meg Jean Valjeant, aki mint mondtuk, nem hasonlított önmagára. Kezét még összefonva mellén, ólmos botját alig észrevehetően megmozdítva, szárazan, nyugodtan kérdezte:

— Ki maga?

— Én?

— Igen, maga.

— Jean Valjean.

Javert fogai közé fogta a botot, szétvetette lábát, előrehajolt s két nehéz kezét rátette Jean Valjean vállára, aki úgy érezte, mintha harapófogó fogta volna meg s amikor jól megnézte, megismerte. Arcuk szinte összeért. Javert tekintete rettenetes volt.

Jean Valjean tehetetlen volt Javert markában, mint az oroszlán, mikor megadja magát a hiuz karmainak.

— Javert felügyelő, — szólalt meg — ön elfogott. Egyébként ma reggel óta ugyanis az ön foglyának érzem magamat. Nem azért adtam meg a címetet, hogy megpróbáljak elmene-külni. Most csak egy kérésem van.

Javert mintha nem hallott volna semmit, csak rászegezte merev tekintetét Jean Valjeanra. Összeráncolt álla mintha orrához szoritotta volna fel a száját, ami vad gondolkodást árukt el. Végül aztán eleresztette Jean Valjeant, kiegyenesedett, marokra fogta újra az ólmos botot s mintha félálomban lenne, szinte csak maga elé mormogta ezt a kérdést:

— Mit csinál maga itt? És mi van ezzel az emberrel?

Most sem tegezte Jean Valjeant.

Jean Valjean felelt s hangja mintha egyszerre felébresztette volna Javert-t.

— Éppen ő róla akartam beszélni. Csináljon velem, amit akar, de előbb segítsen őt hazaszállítani. Mást nem kérek.

Javert arca megrándult, mint mindenkor, mikor azt ember látszatra képesnek hitte valamilyen engedékenységre. De azért nem mondott nemet.

Ujból lehajolt, zsebéből elővette kendőjét, megmártotta a vízben s letörölte Marius véres homlokát.

— Ez az ember ott volt a barrikádon, — szóló félhangon, szinte csak önmagának. — Ez az, akit Mariusnak hívtak.

Elsőrendü spion volt, aki mindent hallott, mindent megfigyelt, mindent összegyűjtött abban a hitben, hogy meg fog halni. Olyan, aki még haldokolva is szimatol s aki a sir szélén fél lábbal még jegyzeteket készít.

Megfogta Marius csuklóját s kereste a pulzusát.

— Egy sebesült — mondta Jean Valjean.

— Egy halott — mondta Javert.

Jean Valjean ellenmondott:

— Nem. Még él.

— Tehát a barrikádokról hozta magával ezt az embert ide? — szólt Javert.

Ugy látszik, hogy sokkal jobban elmélyedt gondolataiban, semhogy sokat foglalkozott volna ezzel a kalandos meneküléssel a csatornán keresztül, mert észre sem vette, hogy Jean Valjean nem felel a kérdésre.

Jean Valjean viszont a maga részéről csak egy gondolattal foglalkozott. Ujra felhozta:

— Maraisban lakik, Rue des Filles-du-Calvarie, a nagypapjánál... a nevét elfelejtettem.

Jean Valjean benyult Marius zsebébe s elővette tárcáját, felnyitotta a ceruzával irt sorokat s odanyujtotta Javertnek.

Még elég világosság volt, hogy el lehessen olvasni az írást. Javert szeme különben is olyan éles volt, mint a bagolyé. Elolvasta Marius sorait s maga elé dörmögte: — Gillenormand, Rue des Filles-du-Calvarie, 6-os szám.

Aztán felkiáltott:

— Kocsis!

Emlékszünk a fiakkerre, amely ott várt lenn a parton.

Javert magánál tartotta Marius tárcáját.

Pár pillanat mulva lejött a kocsi az alsó partra az itató lejtőjén, Mariust beemelték s Javert beült Jean Valjean mellé az elülső ülésre.

Az ajtó becsukódott, a kocsi gyorsan gördült tova, visszamenve a lejtőn a Bastille irányában.

Elhagyták a vizpartot s beérkeztek az utcákra. A kocsis, sötét sziluettként ült fenn a bakon s ostorozta sovány lovait. A kocsiban néma csend. Marius mozdulatlanul, lelógó fejjel, ernyedő karokkal hevert az ülésen, mintha már csak a koporsóra volna szüksége. Jean Valjean olyan volt, mint az árnyék, Javert mint a szobor. És a sötét kocsi belsejében, ahová néha-néha

bevillant az utcalámpák fénye, mintha időnként villám világitaná meg, a véletlen összegyűjtötte és szembeállította oly gyászosan a három tragikus mozdulatlanságot, a holttestet, a kísértetet és a szobrot.

X. A gyermek, aki tékozolja életét, visszatér

A járda minden zökkenőjénél egy vércsepp hullt Marius hajából.

Sötét éjszaka volt, mikor a kocsi megérkezett a Rue des Filles-du-Calvaire hatos száma elé.

Javert szállt ki először, egy szempillantással megállapította a házszámot a kapun, majd fölemelte a kovácsolt vasból készült nehéz kopogtatót, amelyen a régi müizlés szerint szatir akaszkodott össze a bakkkal s erősen zörgetett. A kapu megnyílt, Javert benyomta. Gyertyával a kezében felbukkant az álmából felriadt ásitó kapus.

Mindenki aludt a házban. A Marais-negyed lakói korán fekszenek le, főként tüntetések napján. A régi jó városnegyed álomba menekül a forradalom rémségei elől, mint ahogy a gyerekek is gyorsan lebuynak a takaró alá, ha a mumus lépteit hallják.

Eközben Jean Valjean és a kocsis kiemelték Mariust a fogatból. Jean Valjean a hóna alatt támogatta, a kocsis pedig a térdét fogta.

Miközben Mariust vitték, Jean Valjean benyult a sebesült megtépett ruhája alá, melléhez értette kezét, hogy meggyőződjék, vajjon dobog-e még a szive. Dobogott, sőt valamivel hevesebben, mintha a kocsiban kissé életre kapott volna.

Javert azon a hangon förmedt a portásra, amivel egy kormányalkalmazott fordul egy pártütő portásához.

— Lakik a házban valami Gillenormand nevű egyén?

— Igen. Mit óhajtanak tőle?

— A fiát hozzuk haza.

— A fiát? — dadogta a portás.

— Igen. Meghalt.

Jean Valjean, aki rongyosan, piszkosan bukkant fel Javert mögött, — a portás kissé borzongva nézte — tagadóan intett a fejével.

Csakhogy a portás, úgy látszik, sem Javert kijelentését, sem Jean Valjean tagadó intését nem értette meg.

Javert folytatta:

— Kiment a barrikádra és most tessék!

— A barrikádra? — kiáltotta a portás.

— A halálba ment. Keltse fel az apját.

A portás nem mozdult.

— Menjen már! — buzdította Javert. És hozzátette: — Holnap temetés lesz a házból.

Javert szakszerűen osztályozta a közelében előforduló eseményeket, ami az előrelátás és éberség kezdete. Minden eshetőségnek megvolt a maga rovata. A lehetséges tények ugyszólván fiókokban feküdtek, amelyekből alkalomszerűen különböző tömegekben kerültek elő; az utcán szerepelhetett lárma, lázadás, farsang és temetés.

A portás maga csak Basque-t ébresztette fel. Basque felébresztette Nicolette-et; Nicolette felébresztette Gillenormand nénit. A nagyapát hagyták, hadd aludjon, ugyis elég korán tudja meg a dolgot.

Mariust felvitték az első emeletre, anélkül, hogy a ház többi lakói értesültek volna az eseményről, s egy rozoga kerevetre fektették Gillenormand ur előszobájában. Miközben Basque orvosért ment, Nicolette pedig a fehérneműs szekrényt nyitotta fel, Jean Valjean érezte, hogy Javert megérinti vállát. Tudta, hogy ez mit jelent s megindult lefelé, hallván háta mögött Javert lépéseit kopogni.

A portás álmosan és riadtan nézte, hogyan távoznak, mint ahogy jöttüket nézte.

Visszaültek a kocsiba s a kocsis felült a bakra.

— Javert felügyelő, — mondta Jean Valjean — még egy szivességet kérek.

— És pedig? — kérdezte nyersen Javert.

— Engedje meg, hogy egy pillanatra hazanézzek. Aztán tegyen velem, amit akar.

Javert állát behuzva kabátja gallérjába, pár pillanatig hallgatott, majd leeresztette a kocsi ablakát.

— Kocsis, — szólta ki — hajtson a Rue de l'Homme-Armé hét alá.

XI. A megbolygatott abszolutum

Egész uton hallgattak.

Mit akart Jean Valjean? Bevégezni, amit elkezdett; értesíteni Cosette-et, hol van Marius, talán még néhány használható utasítást adni neki s ha lehet, megtenni utolsó intézkedéseit. Ami őt magát személyesen illeti, mindennek vége. Javert kezébe került s nem állt ellent; más az ő helyében hasonló helyzetben talán gondolt volna egy pillanatra arra a kőtelre, amelyet Thénardiertől kapott s annak a börtönnek az ablakrácsára, amelybe majd bevezetik; de a püspökkel való találkozása óta Jean Valjeanban mélységes vallásos ellenkezés élt minden merénylettel szemben, még ha, hangsúlyozzuk, önmaga ellen kellene is elkövetnie.

Jean Valjean képtelennek érezte magát az öngyilkosságra, az ismeretlenbe való behatolásnak erre a merész útjára, mely bizonyos mértékben a lélek halálát jelenti.

A Rue de l'Homme-Armé elején a kocsi megállt, mert az utca túlszűk volt ahhoz, hogy kocsik fordulhassanak meg benne. Javert és Jean Valjean kiszálltak.

A kocsis alázatos hangon felhívta a „felügyelő ur“ figyelmét arra, hogy a hintó vörös utrechtai bársonyát a meggyilkolt ember bevérezte, a gyilkos pedig besározta. Mindössze ennyit értett a dologból. Hozzátette, hogy kártérítés jár neki. Ugyanakkor előhuzta zsebkönyvét s fölkérte a felügyelő urat, legyen szives, állítson ki neki „egy kis elismervényt“.

Javert félretolta a könyvecskét, amelyet a kocsis eléje tartott és így szólt:

— Mi jár neked a várakozásért és az utért?

— Hét és egynegyed óra — felelte a kocsis — s a bársony egészen új volt. Nyolcvan frank, felügyelő ur.

Javert négy aranyat huzott elő zsebéből s elbocsátotta a kocsist.

Jean Valjean úgy vélekedett, hogy Javert gyalog akarja kisérni a Blancs-Manteaux, vagy Des Archives-utcai rendőrszobáéhoz, amelyek egészen a közelben voltak.

Befordultak az utcába, mely mint rendesen, elhagyott volt. Jean Valjean ment előre, Javert mögötte. Megérkeztek a hetes számú házhoz. Jean Valjean zörgetett. Nyílt a kapu.

— Jól van, — mondta Javert. — Menjen fel. — Majd

különös arckifejezéssel, mintha erőszakot kellene magán tennie, hozzátette:

— Itt megvárom.

Jean Valjean Javertre pillantott. Ez az eljárás nem volt Javert szokása, noha most, amikor Javert oly fölényesen bízott benne, mint a macska, amely karomhossznyira engedi futni az egeret, nem lepődhetett meg rajta, — hiszen Javert tudta, hogy Jean Valjean kész kiszolgáltatni magát, hogy végezzen a dologgal. Becsukta a kaput maga mögött, belépett a házba, bekiáltott a portásnak, aki ágyából huzta meg a kapuzsinórt: — Én vagyok. És felment a lépcsőn.

Az első emeletre érve, megállapodott. Minden fájdalmas utnak vannak állomásai. A felhuzható lépcsőablak nyitva volt. A lépcsőablak, mint sok régi házban, az utcára nézett, onnan kapta világosságát. Az utcalámpa, mely éppen szemben állt, némi világosságot hintett a lépcsőházra, amelyet ennek következtében nem kellett külön világítani.

Jean Valjean az ablakhoz lépett s talán csak gépiesen, talán mert levegőre volt szüksége, kihajolt az utcára. Az utca rövid volt s a gázlámpa egészen bevilágította. Elképedt csodálkozásában. Senki sem volt az utcán.

Javert elment.

XII. A nagypapa

Basque és a portás átvitték Mariust, aki még mindig mozdatlanul feküdt a pamlagon, ahova először fektették, a szalonba. Az orvos, akiért elküldtek, nyomban a helyszinre sietett. Gillenormand néni felkelt.

Gillenormand néni kétségbeesetten jött-ment, a kezeit tördelte és képtelen volt egyebet mondani, mint „Istenem, Istenem, hát ez is lehetséges?“ s néha hozzátette: „Minden csupa vér lesz!“ Mikor első borzalma lecsillapodott, lassanként tudatára ébredt a helyzet filozófiai jelentőségének, melyet ez a kitörése fejezett ki: „Idáig kellett jutnia a dolognak!“ Még jó hogy nem tette hozzá: „Előre megmondtam!“ mint ahogy ilyen alkalmakkor szokás.

Az orvos rendeletére tábori ágyat állítottak fel a kerevet közelében. Az orvos megvizsgálta Mariust s megállapította, hogy van pulzusa, mellén nem szenvedett semmiféle komolyabb sérülést s hogy az ajka széléről csurgó vér az orrüreg-

ből jön. Aztán hanyatt fektette az ágyon, vánkos nélkül, hogy a feje egy magasságban maradjon a testével, sőt valamivel alacsonyabban feküdjék, csupasz mellel, hogy könnyebben kapjon lélekzetet. Mikor Gillenormand kisasszony látta, hogy Mariust levetkőztetik, visszavonult. Szobájába ment, hogy elmondja Miatyánkjait.

Mariusnak nem voltak belső sérülései. A golyó erejét tárcája felfogta s kitérítette irányából, úgy hogy az a bordái mellett haladt el rútt, de felületes, tehát veszélytelen sebet ejtve testén. A nagy földalatti ut teljesen kihozta helyéből a szétroncsolt csontocskát s e tekintetben komoly bajt okozott. Karját kardvágások szabdalták össze, arcát azonban egyetlen kardvágás sem csufította el, noha fejét szinte elborították a vágások. Milyenek ezek a fejsebek? Vajjon csak a fejbőrt érintették, vagy megsértették a koponyát is? Még nem lehetett tudni. Mindenesetre komoly tünet volt, hogy elájult, mert az ilyen ájulásból nem mindig ébred fel az ember. A nagy vérvesztés is kimerítette a sebesültet. Alsó testét megvédelmezte a barrikád, így hát övön alul nem is sebesült meg.

Basque és Nicolette vásznat téptek, kötéseket készítettek. Nicolette varrta, Basque hajtogatta őket. Egyéb eszköz hiján az orvos vattával állította el a vérzést. Három gyertya égett az ágy mellett lévő asztalkán, ahova az orvos a magával hozott műszereket helyezte. Az orvos hideg vízzel mosta meg Marius arcát és haját. A vizescsőbőr nyomban vörös lett. A portás gyertyával a kezében világitott.

Az orvos bus gondolatokba látszott mélyedni. Időnként tagadóan csóválta fejét, mintha valamilyen néma kérdésre felelné. Rossz jel a betegre nézve, ha az orvos ilyen rejtélyes párbeszédet folytat magával.

Midőn az orvos éppen arcát törülte meg és ujjával gyégeden megérintette még mindig lehunytt szempilláit, megnyílt a szalon mélyén egy ajtó s egy hosszú, sápadt egyén állt a küszöbön.

A nagyapa.

A lázadás két nap óta nagyon izgatta, felháborította és foglalkoztatta Gillenormand urat. Előző éjszaka nem tudott aludni s egész nap lázas volt. Este nagyon korán feküdt le, kiadta a parancsot, hogy az ajtózárat jól reteszeljék el az egész házban, s a fáradságtól nyomban elszunnyadt.

Öreg emberek nem alszanak mélyen. Gillenormand ur szobája szomszédos volt a szalonnal s így, hármily elővigyázatosan mozogtak, a zaj felébresztette. Meglepte az ajtó küszöbe alatt beszivárgó világosság, fölkelte ágyából s tapogatódzva az ajtóhoz lépett.

Csodálkozva állt a félig nyitott ajtóban, kezével botjára támaszkodva, reszkető fejét előrehajtvá, fehér hálókabátban, mely mereven, ráncok nélkül feszült a testén, mint egy halotti lepedő. Kisértetkez hasonlított, mely egy sirba néz le.

Megpillantván az ágy matrácán vérében heverő, viaszfehér arcu, lehunyt tekintetű, nyitott száju, vértelen ajku, övig meztelen fiatalembert, amint ott feküdt egész testén vérző sebekkel, mozdulatlanul a gyertya éles világosságában.

Az aggastyán testén végigfutott a hideg, már amennyire megcsontosodott tagjain végigfuthatott, szeme, amelynek fehérje megsárgult magas kora miatt, üveges csillogással elborult, arca pillanatok alatt a halálfej földszinü kiszögelléseit vette fel, karjai erőtlenül lehanyatlottak, mintha eltörött volna a szerkezetük, két reszkető, vén kezén szétmeredtek az ujjak, mintha elképedését fejeznék ki, térdei megroggyantak s meglebbenő hálókabátja mögött látni lehetett meztelen, sovány lábának meredő ősz szőrszálait.

— Marius, — suttogta.

— Most hozták haza a fiatalurat, — mondta Basque. — Kiment a barrikádra és...

— Meghalt! — kiáltotta az aggastyán rémitő hangon. — Ó, a bitang!

S a százesztendős aggastyán valami siri csoda folytán kiegyenesedett, mint egy fiatal ember.

— Ön orvos, uram. Egy dolgot akarok tudni. Ugyebár meghalt?

Az orvos nyugtalansága tetőfokán nem válaszolt.

Gillenormand ur ijesztően felkacagott és a kezét tördelte.

— Meghalt! Meghalt! Megölette magát a barrikádokon, irántam érzett gyűlöletében! Ellenem tette ezt ez a vérvó! Így hozzák haza nekem! Jaj, nyomorult életemnek! Meghalt!

Az ablakhoz lépett, felrántotta, mintha megfulladna a szobában s keményen állva a homályban, az utcának kiáltotta ki, az éjszakába:

— Átszurták! Megkardlapozták, megfojtották, kiirtották,

darabokra szelték, szétdarabolták! Hogy néz ki a nyomorult! Tudta, hogy várom, berendeztettem a szobáját, tudta, hogy ott áll az éjjeliszekrényemen gyermekkori arcképe! Tudta, hogy bármikor visszajöhet, hogy esztendőök óta hívom, hogy este ott üldögélek a kandalló mellett ölbetett kézzel, nem tudom mihez kezdjek, csak vágyódom utána, mint egy örült! Tudtad, hogy csak haza kell jönnöd, csak azt kell mondanod: itt vagyok és te leszel az ur a házban, én engedelmeskedem neked s azt tehetsz, amit akarsz vén, bolond nagyapáddal! Tudtad, de azt mondtad, „nem, ő royalista, nem megyek“. És ahelyett a barrikádra mentél és csupa rosszaságból megöletted magadat, hogy bosszut állj azért, amit Berry hercegről mondtam neked. Ez aljas dolog! Hát csak feküdj és aludj nyugodtan most. Meghalt! Ezzel ébresztett fel!

Az orvos, aki most már az aggastyán miatt is aggódni kezdett, egy pillanatra otthagyta Mariust, Gillenormand urhoz lépett és beléje karolt. Az aggastyán megfordult, kitégült, vérben uszó szemmel pillantott az orvosra s nyugodtan így szólt:

— Köszönöm uram. Nyugodt vagyok, férfi vagyok, láttam XVI. Lajost meghalni, el tudom viselni az eseményeket. Csak egy dolog rettenetes: az a gondolat, hogy az önök hirlapjai az okai minden bajnak. Önök firkászokat, fecsegőket, ügyvédeket, szónokokat, néptribunokat tartanak, hirdetik a haladást, a felvilágosultságot, az ember veleszületett jogait, küzdenek a sajtószabadságért s így küldik haza a fiaikat a hozzátartozóikhoz. Szörnyűség! Ó, Marius! Ó! Megölték! Elöttem halt meg! A barrikádon! Ó, a haramia! Ön ebben a negyedben lakik, ugy-e, doktor? Ó, hiszen ismerem önt. Gyakran látom az ablakomból a fogatát. Mondok magának valamit. Téved, ha azt hiszi, hogy dühös vagyok. Senki sem lehet dühös egy halottra. Ez tulságosan ostoba volna. Ezt a gyereket én neveltem. Már akkor is öreg voltam, mikor egész kicsi volt. A Tuileriák kertjében játszott kis ásójával és kis székével s hogy a csószök meg ne dorgálják, a botommal betemettem a lyukakat, amiket ásójával a földbe vájt. Egy napon kijelentette, vesszen XVIII. Lajos és elment hazulról. Én nem tehetek róla! Rózsás arca volt és szőke feje. Anyja már meghalt. Észrevette, hogy a kisgyermekek mind szőkék? Vajjon mi ennek az oka? Ó egy loirementi haramia fia. De a gyerekek nem felelősek apjuk bűneiért. Még magam előtt látom, mikor akkora volt, mint az öklöm. Sehogysem

tudta kimondani a *d* betűt. Olyan édesen és érthetetlenül csipogott, mint egy kis madár. Emlékszem, hogy egy izben a farnesei Hercules szobra előtt körülállották az emberek, hogy gyönyörködjenek benne és megcsodálják, oly szép volt ez a gyermek. Feje olyan szép volt, mint a képeken. Mély hangon beszéltem hozzá, ijesztgettem a botommal, de ő tudta, hogy csak tréfálok. Ha reggel bejött a szobámba, ráfordultam, de úgy éreztem, mintha a nap sütne be az ablakon. Az ember ki van szolgáltatva ezeknek a kölyköknek. Belékapaszzkodnak az emberbe, lefogják az ember kezét, mozdulni sem lehet tőlük. Annyi bizonyos, hogy ennél aranyosabb gyerek nem volt a földön. Mi a véleménye most a maguk híres Lafayette-jeiről, Benjamin Constant-jairól, a maguk Tirecuir de Corcelles-jeiről, akik elvették tőlem s a halálba kergették? A dolog nem maradhat ennyiben!

Az orvossal együtt a sápadt Mariushoz lépett, aki még mindig mozdulatlanul feküdt s újból a kezeit tördelte. Az aggastyán vértelen ajkai gépiesen mozogtak és mint hörgősóhajok, szinte értelmetlen szavak szakadtak le róluk, alig hallhatóan:

— Ó, te szivtelen! Te klubtag! Te gonosztévő! Szeptembrista! — A haldokló halk szemrehányásai egy hullához.

Lassanként, mivel a belső forrongások mindig csak kitörnek valahogy, újból összefüggőbben gondolkozott, de annyi ereje nem volt az aggastyánnak, hogy ki tudja mondani gondolatait. Oly tompán és elenyésző hangon beszélt, mintha valamilyen szakadék tulsó feléről jönne a hangja:

— Mindegy már, én is meg fogok halni! Pedig egész Párisban nem akad olyan fehérnép, aki ne lett volna boldog, ha ezt a nyomorultat boldogíthatta volna! Tökfilkő! Ahelyett, hogy szórakozott volna s élvezte volna az életet, verekedni ment és lepuskáltatta magát, mint egy állat. Kinek, minek? A köztársaságnak! Ahelyett, hogy táncolni ment volna, mint más fiatalember! Érdemes is huszévesnek lenni! A köztársaságért, azért az átkozott ostobaságért! Szegény anyák, csak szüljetekek szép fiucskákat! Eh, meghalt! Legalább két ravatalt állíthatnak fel a kapuboltban! Ezt jól megcsináltad! Lamarque tábornok szép szemeiért! Mi volt neked az a Lamarque tábornok? Egy kardcsörtető szájhős! Megöleti magát egy

halottért! És ebbe ne örüljön bele az ember? Érti ezt? Huszéves korában! Még csak hátra se néz, hogy nem hagy-e valakit maga mögött! Mi, szegény öreg emberek most kénytelenek vagyunk magunkban meghalni! Dögölj meg, vén bagoly, a kuckódban! Különben jól van, így van jól, erre számítottam, legalább most nyomban meghalok! Tulságosan öreg vagyok. Száz évet éltem, százezer évet. Régóta jogom volna meghalni! Most legalább itt a pillanat! Hála Isten, hogy végeztünk! Mit szolgált velem ammoniákat, minek az a sok pilula? Ne fáradjon, ostoba orvos! Látja, hogy meghalt, kiterített halott. Én értek hozzá, mert én is meghaltam! Nem csinálta félig a dolgát! Gyalázatos, gyalázatos, gyalázatos időket élünk és ezzel megmondtam, mit gondolok önről, az eszméiről, rendszeréről, mestereiről, prófétáiról, doktorairól, szedett-vedett íróiról, nyomorult filozófusairól s mindazokról a forradalmakról, amelyekkel hatvan esztendő óta hessegetik a Tuileriák hollóseregeit! Mivel pedig könyörtelen voltál hozzám s megöletted magadat, még csak nem is gyászolom a haláloedat. Hallod, te gyilkos?

Ebben a pillanatban Marius lassan felnyitotta szemeit s letargikusan csodálkozó, fátyolos pillantását Gillenormand urra emelte.

— Marius! — kiáltotta az aggastyán. — Marius, kis Mariusom, gyermekem, szeretett fiam, kinyitottad a szemedet, rám nézel, élsz, köszönöm!

És ájultan összerogyott.

NEGYÉDIK KÖNYV

Javert kisiklása

Javert lassu léptekkel távozott a Rue de l'Homme Armé-ből.

Lehajtott fővel ment, életében először s életében ugyan csak először hátratett kézzel.

Javert a napoleoni két pózból mindeddig csak az összefont karokat ismerte, ami elhatározást fejez ki. A határozatlanságra valló, hátrafont kezeket nem. Most változás tör-

tént. Lassu és komor járása, egész személyisége csupa nyugtalanság volt.

Eltűnt a csendes utcákban, azonban határozott irány felé tartott.

A legrövidebb uton ment le a Szajnához, eljutott a Quai des Ormes-hoz, végigment a rakparton, átment a Grève-piacon s nem messze a Châtelet-téri őrszobától megállt a Notre-Dame-hid sarkán. Itt, a Notre-Dame-hid és a Pont-au-Change közt egyfelől, a Quai de la Mégisserie és a Quai aux Fleurs között másfelől a Szajna tóvá szélesül, amelyet gyors áram szel át.

A Szajnának ezt a pontját félik a hajósok. Mi sem veszedelmesebb ennél az áramnál, amelyet regényünk idején közreszorítottak és felduzzasztottak a ma már lebontott malom cölöpjei. A két egymás közelségében lévő hid fokozza a veszélyt. A víz félelmetesen sodródik tova boltozatuk alatt. Széles, rettentő hullámokban hömpölyög. Feldagad és feltorlódik. Az ár úgy ostromolja a pilléreket, mintha folyékony kötéltelegekkel akarná tovasodorni őket. Akik ott a vízbe zuhannak, nem merülnek fel többé. A legjobb uszókat elnyeli a mélység.

Javert két könyökével feltámaszkodott a párkányra, állát kezei közé temette s miközben körmei gépiesen mélyedtek sűrű pofaszakállába, elgondolkozott.

Valami új, valami forradalmi, valami végzetes dolog játszódott le a bensejében: volt min tünődnie.

Javert rettentően szenvedett.

Néhány óra óta Javert nem volt egyszerű ember. Megzavarodott. Agya, mely oly tiszta volt a maga vakságában, elvesztette áttetszőségét. A kristály fellegette lett. Javert lelkiismereti kötelességének érezte, hogy két emberré legyen s ezt az érzését nem tudta eltitkolni maga előtt. Mikor váratlanul találkozott Jean Valjeannal a Szajnaparton, volt benne valami a farkasból, amely újra megragadta zsákmányát s az ebből, amely gazdáját látja viszont.

Két egyformán egyenes utat látott maga előtt, de kettőt. S ő, aki életében csak mindig az egyenes utat ismerte, megdöbben ettől. Győtrő nyugtalanságára a két ut ellenkező irányban haladt. Az egyik egyenes ut kizárta a másikat. Melyik az igazi a kettő közül?

Kifejezhetetlen helyzetben volt.

Egy gonosztevőnek köszönni életét, elfogadni az adóságot s visszafizetni, akaratán kívül egy színvonalon lenni egy büntetett előéletű egyénnel s szolgálattal fizetni a szolgálataért, tünni, hogy azt mondják: *eredj* s azt mondani: *maradj szabadlábban*, feláldozni személyes motívumokból a kötelességet és érezni, hogy személyes motívumaiban is van valami általános, sőt talán magasabb vonás, elárulni a társadalmat, hogy hü maradjon lelkiismeretéhez: mindezeknek a képtelenségeknek a megvalósulása, amelyeket felhalmozott magában: mélységesen megdöbentették.

Egy dologon csodálkozott: hogy Jean Valjean megkegyelmezett neki. Egy dolog dermesztette kővé: hogy ő, Javert megkegyelmezett Jean Valjeannak.

Hová jutott? Kereste és többé nem találta magát.

Mit tegyen most? Kiszolgáltatni Jean Valjeant — helytelen dolog; szabadon engedni Jean Valjeant — helytelen dolog. Az első esetben a hatósági közeg mélyebbre süllyed, mint a gályarab; a második esetben a gályarab fölülemelkedik a törvényen és lábbal tiporja. Javert mindkét esetben becstelen ségben marad. Akármire határozza magát, bukás vár rá. A végzet néha éles szirtfokban mered a lehetetlenre, amelyen túl az élet mélységbe zuhan. Javert ilyen sziklafok szélén állt.

Az is nagyon nyugtalanította, hogy gondolkodni volí kénytelen. Ellentmondó érzelmeinek hevessége kényszerítette erre. Gondolkozni — szokatlan, nagyon fájdalmas dolog volt a számára.

A gondolatban mindig van bizonyos foku belső forrongás. S őt bosszantotta ez a belső forrongás.

A gondolkozás, bármivel foglalkozott volna hivatásának szük körén túl, számára mindenképpen haszontalan, fárasztó dolognak tünt volna fel. Az elmúlt nappal foglalkozó gondolatai azonban gyötrelmek voltak. Mégis kénytelen volt e meg-rázkódtatások után lelkébe tekinteni, s beszámolni magáról magának.

Beleborzongott abba, amit cselekedett. Jónak látta minden rendőri intézkedéssel, az egész társadalmi és igazságszolgáltatási rendszerrel, a törvénykönyvvel ellentétben, jónak látta, ő, Javert, hogy szabadon bocsásson valakit. Szükségét érezte ennek. A közügyek fölé helyezte személyes ügyeit.

Menthetetlen dolog! Ahányszor szembenézett a megnevezhetetlen cselekedettel, amelyet elkövetett, egész hátán végigfutott a hideg. Mire határozza magát? Még volt egy lehetőség. Sietve visszafordulni a Rue de l'Homme Armé-ba s bevitetni Jean Valjeant. Világos, hogy ezt kell tennie. De nem tudta megtenni.

Valami elállta előtte az utat arrafelé.

Valami? Micsoda? Hát van más is a világon, mint törvényszék, ítélvégrehajtás, rendőrség és hatalom? Javert fel volt dulva.

Szent gályarab! Egy fegyenc, akit nem ér utól az igazság keze, még pedig Javert miatt!

Nem ijesztő, hogy Javert és Jean Valjean, az egyik, akinek torolni kell, a másik, akinek elszenvedni azt, hogy a két ember, a törvény két ábrázata odáig jutott, hogy mindketten fölébe kerülnek a törvénynek?

Hogyan? Ilyen szörnyű dolgok eshetnek meg és senki sem bűnhődik értük? Jean Valjean, aki erősebb a társadalmi rendszernél, szabadon fog járni és ő, Javert, tovább eszi a kormány kenyerét!

Merengése lassanként rettentővé vált.

Merengése közben szemrehányásokat tehetett volna magának a lázadó miatt is, akit a Rue des Filles-du-Calvaire-ből hazavitt. De erre nem is gondolt. A kisebb hiba elveszett a nagyobb hibában. A lázadó különben is meghalt s a halál a törvény szerint nem üldözhető.

Jean Valjean: ez volt a kő, amely szívéet nyomta.

Jean Valjean megzavarta. Ez ember előtt mindazok az életelvek megsemmisültek, amelyek eddig cselekvéseit irányították. Jean Valjeannak vele szemben tanusított nagylelkűsége lehütötte Javert-t. Más tények is eszébe jutottak, amiket eddig hazugságoknak és lázalmoknak tartott s most valóságként jelentek meg előtte. Jean Valjean mögött felmerült Madeleine ur s a két alak egyetlen tiszteletreméltó alakká olvadt össze. Javert érezte, hogy valami borzalmas dolog hatol lelkébe. Bámul egy gályarabot! Tisztel egy fegyencet! Hihető ez? Beleborzongott, nem tehetett mást. Hiába küzködött, kénytelen volt megvallani önmagának, hogy e nyomorult fenséges teremtes! És ez förtelmes volt.

Egy jótékony gonosztevő. Egy gyengéd, szelid, szolgálat-

kész, irgalmas fegyenc, aki jóval fizet a rosszért, aki megbocsátja a gyűlöletet, fölébe helyezi a részvétet a bosszúnak, inkább maga pusztul, semhogy ellenségét vesztébe lökje, aki megmenti azt, aki megbántotta, aki az erény magas hegyfokán térdel, közelebb áll az angyalhoz, mint az emberhez! Javert kénytelen volt bevallani magának, hogy e szörnyűség létezik.

Ez nem maradhatott így.

Hangsúlyozzuk: nem adta meg magát ellenkezés nélkül e szörnynek, e botrányos angyalnak, ez undok hérosznak, mely legalább annyira felháborította, mint amennyire elképesztette. Mikor szemben ült a kocsiban Jean Valjeannel, huszszor is felüvöltött benne a legális tigris. Huszszor is azon a ponton volt, hogy ráveti magát Jean Valjeanra. Megragadja és széttépi, vagyis letartóztatja. Mi is lett volna magától értetődőbb? Bekiáltani az első őrszobába, amely mellett elhaladnak: „Ime, egy megszökött fegyenc!“, csendőröket hívni s rájuk szólni: „Vigyétek ezt az embert“ s aztán tovább menni, otthagyni az elkárhözottat, nem törődni a többivel, nem avatkozni semmibe! Ez az ember a törvény rabja, menthetetlen. Tegyen vele a törvény, amit akar. Nem ez a tiszta igazságosság? Javert mindezt elgondolta. Maga fölé akart kerekedni, cselekedni akart, le akarta torkolni emberét s mint most, úgy akkor sem tudott cselekedni. Keze ahányszor csak görcsösen Jean Valjean felé nyult, hogy galléron ragadja, mintegy irtózatossulytól visszahanyatlott s bensejében megszólalt egy hang, egy különös hang, mely ezt harsogta feléje: Jól van, csak add ki megmentődet, aztán hozasd Pontius Pilátus mosdótálát és tisztítsd meg a mancsaidat.

Majd visszatért gondolataiban önmagára s a megnövekedett Jean Valjean mellett ott látta önmagát, a lezüllött Javert-t.

Egy fegyenc lett a jótévője!

Miért is engedte meg ennek az embernek, hogy megmentse az életét? Joga volt ott, a barrikádon ahhoz, hogy megölessen magát. Élhetett volna ezzel a jogával. Jobb lett volna segítségül szólítani a többi lázadót Jean Valjean ellen s halomra lövetni magát.

Fő gyötrelmét az okozta, hogy teljes bizonytalanságban maradt. Mintha kitépték volna gyökereit. A törvénykönyv

roncs volt a kezében. Ismeretlen skrupulusai támadtak. Valami érzelgős megvilágosulás támadt benne, mely mindenben elütött eddig egyetlen mértékétől, a törvény rendelkezéseitől. Régi, becsületes mivoltát nem őrizhette meg. Váratlan természetű tények merültek fel és igázták le. Új világ alakult ki a lelkében. Elfogadott és meghálált jótett. Odaadás, könyörület, elnézés, a szánalom erőszakot követ el a ridegségen, személyes tekintet, nincs végleges ítélet, nincs elkárkozás, könnycsepp jelenhetik meg a törvény szemében, Istennek valamely igazsága szembeszáll az emberi igazsággal. A homályban valami ismeretlen erkölcs ijesztő napfelkeltét pillantotta meg. Borzadt és káprázott. Bagoly létére kénytelen volt sasszemmel nézni a pirkadatot.

Meg kellett vallania magának, hogy ez igaz, hogy vannak kivételek, hogy a hatalom zavarba jöhet, hogy a szabály csődöt mondhat egy tény előtt, hogy a törvénykönyv nem lát mindent előre, hogy váratlan dolgok meghallgatást követelhetnek, hogy egy erényes fegyenc elgáncsolhatja a közhivatalnok erényét, hogy a szörnyiség isteni lehet, hogy a végzet csapdákat állít s kétségbeesve gondolt arra, hogy őt is érhetik meglepetések.

Kénytelen volt elismerni, hogy van jóság. Ez a fegyenc jó ember volt. S ami egészen lehetetlen, ő maga is jó volt. Tehát elzüllött.

Gyávának tartotta magát. Borzadt önmagától.

Javert eszménye az volt, hogy embertelen, hogy nagy, hogy fenséges legyen. Hogy kifogástalan legyen.

Ám most gyengeségben maradt.

Hogy jutott időig? Hogy történhetett ez? Nem tudta volna megmondani. Kezei közé temette fejét, de bármit tett, nem tudta megmagyarázni magának a dolgot.

Kétségtelenül mindig az volt a szándéka, hogy kiszolgáltassa Jean Valjeant a büntetőhatóságnak, amelynek Jean Valjean foglya s ő, Javert, rabszolgája volt. Mig a kezei között volt, egy pillanatig sem tudta, hogy voltaképpen szabadon akarja engedni. Valahogy tudtán kívül nyílt szét az ökle s engedte el foglyát.

A legkülönbözőbb rejtélyes ujságok merültek fel szemei előtt. Kérdéseket intézett magához és megfelelt rájuk, ám megijedt a válaszaitól. Kérdezte: mit tett a fegyenc, a két-

ségbeesett ember, akit kutattam, üldöztem, aki eltiporhatott volna, bosszút állhatna rajtam, hiszen gyűlölségének és biztonságának tartozik vele. Mit tett, amikor életben hagyott, amikor megkönyörült rajtam? A kötelességét. Nem. Többet. És mit tettem én, amikor megkíméltem őt? A kötelességemet. Nem. Többet. Hát van valami, ami több a kötelességnél? Itt elrémült. A mérleg meglazult. Egyik serpenyője lezuhant a feneketlen szakadékba, másik serpenyője felrepült az égbe. És Javert-t épp úgy rémitette az, amelyik felszállt, mint amelyik alámerült. Egyáltalán nem volt ugynevezett voltaireiánus, filozófus vagy hitetlen, sőt ellenkezőleg ösztönszerűen tisztelte a bevett egyházat és úgy tekintette, mint a társadalmi rend egy fenséges töredékét. Dogmája volt a rend és beírta ezzel. Férfikora óta, s amióta köztisztviselő, hittelt szolgált a rendőrhatóságokat és — nincs semmi guny abban, amit mondunk, a legkomolyabban használjuk ezt a szót — úgy volt kém, ahogy más: pap. Volt egy feljebbvalója, Gisquet ur s mind a mai napig eszébe sem jutott másik feljebbvalója, az Isten.

Most váratlanul találkozott új feljebbvalójával, Istennel — és belezarodott.

Ez a váratlan találkozás teljesen kihozta sodrából. Nem tudta, mit kezdjen ezzel a feljebbvalóval, csak azt tudta, hogy az alárendeltnek mindig meg kell görnyednie, nem szabad megtagadnia az engedelmességet, nem szabad hibáztatni, vitatni a rendeleteket s ha nagyon megdöbben a feljebbvalója, az alárendelt akkor sem tehet egyebet, mint hogy leköszön a hivataláról.

De hogyan nyujtsa be az ember lemondását Istenhez?

Akárhogy forgatta a dolgot, mindig ugyanoda tért vissza, arra az éreztésre, amely mindennél bizonyosabb volt, — hogy hallatlan szabályellenességet követett el. Szemet hunyt egy visszaeső elitélt felett, egy szökevény felett. Szabadon engedett egy gályarabot. Kiszabadította a törvény kezéből azt, aki az övé. Ezt tette. Nem értette magát. Kétkelkedett, vajjon azonos-e magával? Még cselekedetének okait sem értette. Csak szédült magától. Mindeddig abban a vakbuzgó hitben élt, melyből a homályos tisztesség sarjad. Ez a hit elhagyta, ez a tisztesség elveszett. Minden, ami benne volt, szétfoszlott. Oly igazságok gyötörték kérlelhetetlenül, amelyekre

nem volt szüksége. Mától kezdve más emberré kell lennie. Furcsa fájdalmaikat szenvedett, mintha lelkiismeretéről hályog hullt volna le. Látott valamit, amit nem kívánt látni. Üresnek, feleslegesnek érezte magát, multjától elszakítottnak, elcsapottnak, feloszlónak. Meghalt benne a tekintély. Nem volt értelme az életének.

Rettenetes helyzet! Meghatódni!

Gránitnak lenni és kételkedni! A büntetés szobrának lenni, amelyet egy anyagból öntött a törvény mintázata, hirtelen rájönni, hogy a bronzemlők alatt valami képtelen engedetlenség mozdul meg, mely majdnem a szívhez hasonlít! Jótettel fizetni a jótettért, holott mindmáig azt hitette el magával, hogy a jótett bűn! Házörző ebnek lenni és tenyeret nyaldosni! Jégnek és olvadni! Csipővasnak és kezetszorítanál! Érezni, hogy szétnyílnak az ujjai! Elengedni a zsákmányt! Hajmeresztő dolog!

Emberi löveg, mely elveszti utját és visszahátrál!

Ime, kénytelen bevallani, hogy a csalhatatlanság nem csalhatatlan, hogy a dogma tévedhet, hogy a törvény döntése nem végleges, hogy a társadalom nem tökéletes, hogy a tekintély meginoghat, hogy a szilárd dolgok megreccsenhetnek, hogy a bírák emberek, hogy a bíróság tévedhet, az ítéletek csalatkozhatnak! Megpillantani egy repedést az ég roppant kék üvegkupoláján!

Ami Javertben lejátszódott, az egy egyenes jellem Fampoux-ja, egy lélek kisiklása, egy ellenállhatatlan erővel egyenes irányban előre kergetett tisztesség összeomlása volt, mely Istenbe ütközött és darabokra tört. Ez bizonyára különös dolog. A rend sofőrjét, a tekintély mechanikusát, aki a rideg utvonal vak pályáján rohan előre, egy fénysugár kivetíti utjából! A biztosítékokkal ellátott, egyenes, korrekt, geometrikus, passzív tökéletesség hibázhat! Hogy a gőzmozdonynak is van damaszkuszi utja!

Vajjon megértette-e Javert, hogy az emberben lakozó Isten, mely mint az igazi lelkiismeret, ellenkezik az áll lelkiismerettel, megtiltja a szikrának, hogy kialudjék, ráparancsol a sugárra, hogy emlékezzék a napra, elrendeli a léleknek, hogy ismerje fel az abszolút igazságot, ha szembe kerül a feltételekkel, az elpusztulhatatlan emberséget, a megtagadhatatlan emberi szívet, e ragyogó jelenséget, belső cso-

dánk e legszebbikét vajjon megértette-e? Vajjon átérezte-e? Vajjon tudott-e róla? Nyilvánvalóan nem. Ám e kétségbevonhatatlan rejtély nyomása alatt Javert úgy érezte, hogy koponyája megreped.

A csoda nem szellemitette át, hanem megsemmisítette. Kétségbeesve türte. Mindebben csak azt látta, milyen rettenetes nehéz az élet. Ugy érezte, mintha soha nem tudna többé mély és szabad lélekzetet venni.

Nem szokta meg, hogy ránehezédjék az ismeretlen.

Amit eddig maga fölött látott, annak határozott, sima, átlátszó felszine volt. Nem volt abban semmi rejtett, homályos dolog, semmi, ami ne lett volna eleve meghatározott, rendszerbe hozott, következetes, precíz, pontosan körülírt, megszabott, korlátok közé szorított, előrelátható; a hatóság sima dolog volt. Nem lehetett belézuhanni, nem lehetett szédülni előtte. Javert nem látott eddig ismeretlen, csak maga alatt. A szabálytalan, a váratlan, a káosz rendetlen szakadéka, a mélységbe való lecsuszás lehetősége, ez az alsó régiókba, a lázadók, gonoszok és nyomorultak világába tartozott. Javert most megfordult és halálra rémült a hallatlan látomástól: megpillantotta a felső mélységet.

Hogyan? Teljesen felforgatva, teljesen megzavarodva? Miben bizzon? Amiben megbizott, összeomlott!

Hogyan? Hát egy nagylelkű nyomorult fedezi fel a társadalom vértetének hibáját? Hogyan? A törvény becsületes szolgája hirtelen két vétek között választhat csak? Vagy abban vétkezik, hogy szabadon enged egy embert, vagy abban, hogy letartóztatja? Hát nem mindig ad az állam megbízható parancsokat alkalmazottjainak? A kötelesség zsákutcába vezethet? Hogyan? Mindez valóság? Csakugyan igaz volna, hogy az ítéletek sulya alatt nyögő néhai haramia ki egyenesedhetik s a végén még igaza is lehet? Hihető ez? S vannak esetek, amikor a törvénynek mentegetődzéseket dadogva meg kell hátrálnia az átszellemült bűn előtt?

Ugy van, ez történt. És Javert látta! És Javert tapasztalta! Nemcsak hogy nem tagadhatta, de része volt benne. Ezek tények voltak! Irtózatos, hogy a valóságos tények ilyen torzak lehetnek!

Ha a tények kötelességüket teljesitenék, akkor a törvény bizonyító eszközeivé lennének, nem többé, mert a tényeket

Isten küldi! Hát onnan fentről, az égből száll alá most már az anarchia?

Igy, a rémület nagyításában, a megdöbbenés optikai csalódásában minden eltűnt, ami fékezhetette és megjavíthatta volna benyomását s a társadalom, az emberi nem, a világ-egyetem immár egyetlen egyszerű és undorító réteggé folyt össze szemei előtt, így a büntetőjog a letárgyalt bűneset, a törvényes hatalom, a felsőbbíróságok ítéletei, a hivatalok, a kormány, az előzetes eljárás és a megtorlás, a hivatalos bölcsesség, a törvény csalhatatlansága, a tekintély elve, mindazok a dogmák, amelyeken a politikai és magánbiztonság nyugszik, a felségjog, az igazság, a törvénykönyv logikája, a társadalom abszolutuma, a közérdek, mindez romokká, törmelékké, káosszá omlott össze. Ő maga, Javert, a rend vérebe, a rendőrség legmegvesztegethetlenebb alkalmazottja, a társadalom őrszeme, le volt győzve, meg volt láncolva. Csak egy ember állt e romok felett, zöld sapkával a fején, dicsfényvel homloka körül, — ime, az összeomlás bekövetkezett. Ez volt az a félelmetes látomány, amely lelki szemei előtt állott.

Elviselhető ez? Nem!

Végsőkig fokozott, izgalmas állapot. Csak kétféleképen szabadulhatott meg tőle. Az egyik: szilárd léptekkel felmenni Jean Valjeanért és bevinni a tömlöcbe a fegyencet. A másik ... —

Javert otthagya a hid párkányát s emelt fővel, határozott léptekkel elindult az őrszoba felé, amelynek lámpása ide-látszott a Chatelet-tér egyik széléről.

Mikor odaért, az ablakon át megpillantott egy rendőrt. Belépett. A rendőrök már arról megismerik egymást, ahogy egy rendőrségi ember benyit az őrszobába. Javert megnevezte magát, felmutatta igazolványát az őrmesternek s leült az őrszoba asztalához, amelyen gyertya égett. Toll, tintatartó és papiros volt az asztalon, esetleges jegyzőkönyvfelvételekhez és az éjjeli járőröknek szóló utasítások kiállításához.

Ez az asztal, amelyet mindig nádszék egészít ki, intézmény, mely minden őrszobán változatlanul megtalálható, egy faforgácsal megtöltött csészealj és egy piros papirpecséteket tartalmazó kartondobozzal együtt, mintegy a hivatalos stilus alsó szintjeként. Itt kezdődik az állami irodalom.

Javert a toll után nyult, egy iv papírt huzott maga elé és írni kezdett. A következőket írta:

Némely megjegyzés a szolgálat érdekében

1. Kérem a rendőrfőnök urat, hogy nézzen bele ebbe az írásba.

2. A kihallgatásról érkező foglyoknak le kell vetni a cipőjüket s meztláb állnak a kövezeten, amíg kutatják őket. Többen meghűlnek, mire börtönbe kerülnek. Ez kórházi költséggel jár.

3. A lánc jó, mert megfelelő távolságokban rendőrörsemek vannak felállítva, de fontos volna, hogy jelentős alkalmakkor legalább két rendőr tartsa állandóan szemmel egymást, hogyha valamilyen okból az egyik nem jól végezné a dolgát, a másik nyomban észrevegye és helyettesíthesse.

4. Érthetetlen, hogy a Madelonettes börtön szabályrendelete miért tiltja meg a foglyoknak, hogy széket szerezhessenek be maguknak a saját költségre.

5. A Madelonettes börtönben csak két vasrud van a kintin előtt, tehát a kintinosnő megszorongathatja a foglyok kezét.

6. Az ugynevezett „rikkanacs“-foglyok, akik a többi foglyot a látogató-terembe szólítják, két sout fizetnek maguknak a foglyokkal, ha azt akarják, hogy érthetően kiáltsák a nevüket. Ez rablás.

7. Egy leejtett szál fonálért tiz sout von le a fogoly kéréséből a szövőműhely. Ezzel visszaél a vállalkozó, mert a vászon éppen olyan jó marad.

8. Hibásnak tartom, hogy a Force látogatóinak keresztül kell menniök a fiatal foglyok udvarán, hogy bejussanak a Sainte-Marie-l'Egyptienne látogatótermébe.

9. Határozottan tudom, hogy a csendőrök naponta elmesélik a börtön főépületének udvarán, hogyan folyt le a letartóztatásba helyezett kihallgatása a vizsgálóbíró előtt. Súlyos visszaélésnek tartom, hogy egy felesküdt csendőr továbbadja, amit a vizsgálóbíró szobájában hallott.

10. Henryné tisztességes asszony; a kintinja tiszta. Mégis hibáztatom, hogy nő ül a börtönkintinban. Ez nem méltó egy művelt állam börtönépületéhez.

Javert e sorokat nyugodt és korrekt betűkkel írta, még

csak egy vesszőről sem feledkezve meg. A tolla csak úgy sercegett a papíron. Az utolsó sor alá odairta:

Javert

elsőosztályu felügyelő,
a Châtelet-tér őrszobájában,

1832 junius 7. hajnali egy óra tájban.

Javert megszarította a tintával rótt sorokat, az írást összehajtotta, mint egy levelet, lepecsételte, ráírta a hátára: *Beadvány a rendőrigazgatósághoz*, az asztalon hagyta s kiment az őrszobából. A rácszott üvegajtó becsapódott mögötte.

Ismét keresztülvágott a Châtelet-téren, visszatért a Szajnapartra s gépies léptekkel arrafelé tartott, ahol egy negyedórával előbb tartózkodott. Odakönyökölt a párkányra, a párkánynak ugyanarra a kövére, ugyanabban a magatartásban mint az imént. Mintha csak el sem mozdult volna onnan.

Egész sötét volt. Ez volt az a kísérteties pillanat, amely az éjfélt követi. A felhők elfüggönyözték a csillagokat. Komor mélység volt az égbolt. A Cité egy házában sem égett már fény. Senki sem járt künn. Amerre a szem látott, minden utca üres volt s a rakpart elhagyatott. A Notre-Dame és az Igazságügyi Palota tornyai vonalazták csak be az éjszakát. A rakpart egy pillérén éjjeli lámpa vöröslött. A hidak körvonalai egymás mögé mosódtak a ködben. A sok esőzés megduzzasztotta a folyót.

Említettük, hogy Javert ott könyökölt a folyam fölé, ahol a Szajna gyors áramlással rohan tova, a fölé a félelmetesen kavargó örvény fölé, amely alakul és bomlik szakadatlanul, mint egy végtelen csavar.

Javert előrehajolt és lenézett. Minden fekete volt, semmit sem látott. Hallotta a tajtékzó folyót, de nem látta a tükrét. Időnként halványan kigyózdó fény jelent meg a szédületes mélységben, mert a folyó valahogy a legsötétebb éjszakában is felcsillan néha, nem tudni, miféle fénytől, mely gyik módjára suhan felszínén tova. A fény eltűnt és újra minden kivehetetlenné vált. Mintha a mérhetetlenség nyílt volna meg ott. Ami alatta volt, nem víz volt, hanem szakadék. A rakpart meredek, zavartvonalu, ködbeomló töltése, mely pár lépéssel odább mintha megszakadt volna, olyan volt, mint a végtelenbe alávezető lejtő.

Semmit sem lehetett látni, csak érezni a gyűlölködő, jeges folyót és a nedves tömeg émelyítő szagát. A mélységből bős pára gomolygott fel. Javert inkább csak sejtette, mint látta, hogy a folyó megdagadt, inkább csak érezte a hullámok tragikus suttozását, a roppant hidboltozatok gyászát, s elképzelte, hogy zuhan alá valaki az üres mélységbe, melynek homálya csupa borzalom.

Javert néhány pillanatig mozdulatlanul állt s lepillantott a sötétség torkába. Szinte merev figyelemmel nézett le a lát-hatatlanba. A víz zúgott. Azután levette a kalapját és letette maga mellé a párkányra. Egy pillanattal később egy magas, fekete alak, amelyet valami elkésett járókelő kísértetnek vélhetett volna a messzeségből, állt fenn a hid párkányán, hajolt a Szajna felé, majd újra felemelkedett s egyenesen ledobta magát a sötétbe. A víz tompán csobbant s csak a sötétség tudta, hogy mi a víz alá merült homályos jelenség gyötrelmeinek titka.

ÖTÖDIK KÖNYV

Az unoka és a nagyapa

I. Amelyben viszontlátjuk a bádogburkolatu fát

Néhány nappal a fentebb elmondott események után Boulatruelle nagy izgalmon esett át.

Boulatruelle az a bizonyos montfermeili utkararó, akivel már találkoztunk e könyv komor fejezeteiben.

Az olvasó talán még emlékszik arra, hogy Boulatruelle különböző zavaros dolgokkal foglalkozó egyén volt. Követ tört és kirabolta az országot vándorait. Ács volt és tolvaj s volt egy nagy álma: itt a montfermeili erdőben elásott kincsek felől. Abban bizott, hogy egy szép napon kincs kerül elő valamelyik fa alól. Addig pedig a legszivesebben a más zsebében kotorászott pénz után.

Pillanatnyilag azonban óvatosan viselkedett. Csak nem-rég került ki nagynehezen a csávából. Mint tudjuk, a többi haramiával együtt fogták el Jondrette viskójában. Ime a bün haszna: részsege mentette meg. Nem lehetett megállapítani, hogy mint tolvaj, vagy pedig mint meglopott szerepelt-e az

ügyben. Hatóságilag megállapították róla, hogy a merénylet estéjén tökrészeg volt s ezen a címen szabadlábra helyezték, mire újból elcsavargott. Visszament a Gagny és Lagny közötti országútszakaszra, hogy ott hatósági ellenőrzés mellett utat kövessen az állam költségére s alattomos arccal, gondolatokba mélyedve kiábrándult kissé a tolvajlásból, mely csaknem vesztét okozta, ám annál nagyobb ellágyulással tért vissza az italhoz, aminek menekülését köszönhette.

Mi volt az a nagy izgalom, amely néhány nappal azután érte, hogy visszatért mohával fedett utkarparó-viskójába?

Mikor Boulatruelle egy reggel, kora virradatkor, szokása szerint munkájába, avagy talán lesbe indult, a bokrok között megpillantott egy embert, akinek csak a hátát látta ugyan, de alakja a szürkület távlatában is valahogy ismerősnek tünt fel előtte. Boulatruelle, jóllehet iszákos volt, igen éles és határozott emlékezőtehetséggel rendelkezett, ami nélkülözhetetlen fegyvere azoknak, akik többé-kevésbé harcban állanak a törvényes renddel.

— Hol az ördögben láttam én ezt az embert? — tündött.

Ám nem tudott a kérdésre egyebet válaszolni, mint azt, hogy az illető hasonlít valakire, akire homályosan emlékszik.

Ám, ha Boulatruelle nem is tudta teljesen megállapítani az illető személyazonosságát, nyomban okoskodni kezdett, hogy az idegent megkönyékezhesse. Az illető nem volt idevalósi. Most jött valahonnan, még pedig gyalog, mert ilyen korai órában semmiféle jármű nem közlekedik Montfermeil-el. Egész éjszaka uton lehetett. Vajjon honnan jön? Nem messziről, mert nem volt sem tarisznyája, sem csomagja. Bizonyára Párisból. Mért van az erdőben, ilyen hajnali órában, mit keres ott?

Boulatruelle-nek eszébe jutott a kincs. Ahogy emlékeiben keresgélt, homályosan eszébe jutott, hogy jónéhány esztendővel ezelőtt egyszer ugyanigy ijesztett rá egy ember, aki mintha ugyanez az ember lett volna.

Miközben tündött, éppen tündőzése következtében lehajtotta fejét, ami természetes, de nem éppen okos dolog. Mire felpillantott, már senkit sem látott. Az illető eltűnt az erdőben és a szürkületben.

— Majd megtalálom, az ördögbe is! — mondta Boulatruelle. — Majd kifürkészem ennek az illetőnek az illetőségét.

Majd megtudom, mi lehet a titka a komának. Ennek az erdőnek nem lehetnek rejtelmek anélkül, hogy tudjak róluk.

Felemelte éles csákányát.

— Ezzel kaparom ki a titkokat a földből, de meg az emberemből is.

S mint ahogy az ember összekötözi az elszakadt fonalat, ő is hozzákötötte lépteit ahhoz az irányhoz, amelyet az illetőnek követnie kellett s nekivágott a sűrűnek.

Vagy száz lépést tehetett, amikor a felkelő nap segítségével sietett. A homokon itt-ott kivehető lábnyomok, a letaposott fü, a legázolt avar, a bokrok fiatal hajtásai, amelyeket az idegen félretolt s amelyek most elbűvölő lassúsággal simultak vissza, ahogy az álmából ébredő szép asszony nyújtózik karjaival, utbaigazításul szolgáltak. Követte, majd elveszítette a nyomokat. Telt-múlt az idő. Mélyebben hatolt be az erdőbe s eljutott valami kis magaslathoz. Egy hajnali vadász, aki feltűnt a távoli ösvényen és Guillery nótáját füttyörészte, azt az ötletet sugallta neki, hogy felmásszon egy fára. Jóllehet nem volt éppen fiatal, még fürge volt. Hatalmas tölgyfát pillantott meg, mely méltó volt Tityrushoz és Boulatruelle-hez. Boulatruelle felkapaszkodott a tölgyre, amilyen magasra csak tudott.

Remek ötlet volt. Szemügyre vette az erdő elhagyottabb részét, ahol a fák vadon egymásbafonódnak s hirtelen megpillantotta emberét.

Ám alighogy megpillantotta, el is vesztette szem elől.

Az egyén eltűnt, elveszett egy távoli tisztáson, amelyet nagy fák takartak el Boulatruelle elől, aki jól ismerte a helyet s emlékezett arra, hogy egy nagy kőhalmaz közelében beteg gesztenyefát látott, amelynek törzse egy helyen odaszögezett bádoglappal volt körülfoltozva. Ezt a tisztást hajdanában Blaru-térségnek nevezték. A kőhalmaz Isten tudja milyen célból, már harminc esztendeje ott áll s bizonyára ma is ott van. Nincs olyan hosszúéletű valami, mint egy kórakás, vagy egy deszkakerítés. Ezek ideiglenes dolgok, hát mért ne maradnának meg örökké!

Boulatruelle mámoros örömmel kuszott le, vagyis dobta le magát a fáról. A rejtekhely megvolt, most már csak ki kell ugrasztani a vadat. Alkalmasint ott rejlik a megálmodott kincs.

Nem volt könnyű dolog eljutni a tisztásra. A járt ösvényeken, amelyek ezer fordulattal kanyarognak arrafelé, jó

negyedóra alatt jut oda. Egyenes iránybn, áttörni a sűrűn, nagyon is tüskés és ellenálló bozóton jó félórába kerül. S ez az, amit Boulatruelle nem fogott fel kellőképpen. Bizott az egyenes irányban, ami tiszteletreméltó optikai tévedés, de sok embernek okozta vesztét. Bármily sűrű volt a bozót, előnyösebbnek tartotta átvágni rajta.

— Induljunk el a farkasok Rivoli-utcáján — mondta.

Boulatruelle, aki mindig görbe utakon járt, ezuttal elkövette azt a hibát, hogy egyenes uton tört előre.

Elszántan belevetette magát a bozótos sűrűbe.

Bojtorjással, csalással, tövisbokrokkal, bogánccsal, iszalagokkal, dudvákkel kellett megküzdenie, amik alaposan összevissza karcolták.

A szakadék alján patak állta el az utját, amelyen át kellett lábolnia.

Végre vagy negyven perc mulva izzadtan, csuromnedvesen, kifulladva, összevissza karcolva, dühöngve eljutott a Blaru tisztásra.

A tisztáson egy lelket sem látott.

Boulatruelle a kőhalmazhoz rohant.

Ott volt, ahol eddig. Nem vitték el onnan.

Hanem az az egyén eltűnt az erdőben. Megszökött. Merre, milyen irányban? Hol keresse a sűrűben? Sejtelve sem volt róla.

S ami a legkétségbeejtőbb, a kőrakás mögött, a bádoglemezzel borított fa előtt frissen ásott földet, otthagytott, vagy otffelejtett ásót s egy gödröt pillantott meg.

A gödör üres volt.

— Rablól! — kiáltotta Boulatruelle és ökleit fenyegetően rázta az ég felé.

II. Marius kikerül a polgárháborúból s házi háborúságra készülődik

Marius jó darabig élet és halál közt lebegett. Hetekig magas lázban feküdt, félrebeszélte és súlyos idegbaj jelei mutatkoztak rajta, amiket inkább a fejsebek megrázkódtatásai, mint maguk a sebek okoztak.

A láz komor bőbeszédűségével és a haldokló komor macacságával ismételtette hosszú éjszakákon át Cosette nevét.

Nagykiterjedésű sérülései komoly veszedelmet okoztak, mert a széles sebek gennyeződése könnyen felszivódhatik s bizonyos légköri változások mellett megölheti a beteget. Az orvost a legkisebb időváltozás, a legkisebb vihar is nyugtalanította. — Csak semmivel fel ne izgassák a beteget, — ismételtette folyton. A kötözés nagyon körülményes és nehéz volt, mert ebben a korban még nem ismerték a kötözőszereknek és pólyáknak ragasztótapasszal való megerősítését. Nicolette, ahogy mondogatni szokta, akkora lepedőt használt fel tépésnek, „mint a mennyezet“. Végre nagynehezen megbirkóztak a klóros és ezüstnitrátos kenőcsök az üszkösödéssel. Amíg Marius veszélyben forgott, a kétségbeesett Gillenormand ur úgy érezte magát unokája ágya mellett üldögélve, mint Marius: azt sem tudta, él-e, hal-e.

Egy őszhaju, jól öltözött ur — legalább is így írta le a portás — naponta, sőt néha naponta kétszer is érdeklődött a beteg hogyléte iránt s a kötözés céljából egy nagy csomag tépést hagyott nála.

Végre szeptember hetedikén, pontosan négy hónappal ama gyötrelmes éjszaka után, amelyen Mariust haldokolva hozták haza nagyapjához, az orvos kijelentette, hogy kezekedik a felgyógyulásáért. Marius lábadozni kezdett, noha még két hónapnál tovább kellett a kereveten fekélnie kulcs-csonttörése miatt. Míndig van ilyen utolsó seb, amely sehogy sem akar begyógyulni s örökösen kötözni kell a beteg nagy bosszuságára.

A hosszas betegség s a hosszas lábadozás egyébként megmentette Mariust a törvényes következményektől. Franciaországban nincs harag, még a közharag sem, mely féleszteni-dőnél tovább tartana. A társadalom jelenlegi állapotában mindenki annyira felelősnek érzi magát a forradalmakért, hogy a lázadások lezajlása után mindenki szükségét érzi, hogy szemet hunyjon felettük.

Tegyük hozzá, hogy Gisquet kvalifikálhatatlan rendelete, amellyel kötelességévé tette az orvosoknak, hogy jelentést tegyenek a sebesültekről, nagy felháborodást keltett nemcsak a közvéleményben, de elsősorban a királyban s e felháborodás óvta és támogatta a sebesülteket. Így hát azok kivételével, akiket fegyverrel a kezükben fogtak el, a hadbíróságok senkit sem mertek zaklatni. Így Mariust is békében hagyták.

Gillenormand ur átélte előbb az összes izgalmakat, majd az összes extázisokat. Alig lehetett megakadályozni abban, hogy az éjszakát a sebesült ágya mellett töltsse. Nagy karoszkét odatolatta Marius ágya mellé. Megkövetelte, hogy leánya legszebb lepedőjét használja fel pólyának és kötéseknél. Gillenormand kisasszony éltes és okos nő léteére természetesen nem nyult hozzá a finom lepedőhöz, azonban el tudta hitetni a nagypapával, hogy szótfogadott neki. Gillenormand ur nem lett volna hajlandó tudomásul venni, hogy a durva vászon alkalmasabb anyag a kötözésre, mint a finom batísz, s hogy a kimosott vászon megfelelőbb, mint az uj. A kötözéseknél, amelyeknek idején Gillenormand kisasszony szemérmesen kiment a szobából, mindannyiszor jelen volt. Ha az orvos ollóval levagdosta az elhalt huscafatokat, keservesen nyögött: Jaj, jaj! Megható látvány volt, mikor vénemberes, remegő kézzel a sebesült felé nyújtott egy-egy csésze herbateát. Az orvost elhalmozta kérdésekkel s nem vette észre, hogy mindig ugyanazt kérdi tőle.

Mikor az orvos értésére adta, hogy Marius tul van a veszélyn, a derék öreg magánkívül volt. Három arany borralót adott a házmesternek. Este, mikor visszavonult a szobájába, hüvelyk és középső ujjával csettintgetve gavotte-ot táncolt, a következő nótát dudorászva:

*Fougèreből való a Jeanne
Fougèrei pásztorleány
Szivem szoknyája alja
Csalja.*

*Énekelem és szeretem
Öbenne él a szerelem
Szivem szemébből vijja
Ijja.*

*Szeretem, őt szeretni jó
Vénusnál inkább csókravaló
Jeanne keményke breton melleje
Tellye.*

Aztán feltérdelt a székre s Basque, aki beleskelődött a félig nyitva maradt ajtón, esküdni mert volna, hogy imádkozik. Eddig nemigen hitte az Istent.

A javulásnak egyre nyilvánvalóbb jeleire az öregur szinte kiugrott a bőréből. Pajzán jókedvében egy csomó vidám cselekedetet hajtott gépiesen végre. Fel-leszaladgált a lépcsőkön anélkül, hogy tudta volna, miért. Egy különben elég csinos szomszédasszony egy reggel nagy csokrot kapott. Gillenormand ur küldte. A férj féltékenységi jelenetet rendezett, Gillenormand ur az ölébe akarta ültetni Nicolette-et. Mariust báró urnak szólította. Azt kiabálta: Éljen a köztársaság!

Minden pillanatban megkérdezte az orvostól:

— Ugy-e, már tul van a veszélyen?

Egy anya szemével nézte Mariust. Ha evett, le nem vette a tekintetét róla. Nem ismert magára, nem számított többé, Marius volt az ur a házban, örömeiben mindenről lemondott, unokája lett az unokájának.

Ebben a vidámságában tiszteletreméltó gyermek volt. Mivel félt, hogy kifáraszthatja, vagy idegesíthetné a beteget, a háta mögött foglalt helyet és úgy mosolygott rá. Boldog, vidám, elragadtatott, elbűvölő, fiatal volt. Ősz fűrtjei szelid fenséggel vonták körül az arcán csillogó vidám ragyogást. A ráncok közt nevetgélő báj imádandóan szép. A kivirágzó vénségben van valami a hajnalhasadásból.

Mariusnak azonban, miközben kötözték és ápolták, csak egy dolog járt a fejében: Cosette.

Mióta megszűnt a láza és nem beszélt félre, nem ejtette ki többé e nevet s így azt lehetett volna hinni, hogy nem gondol reá. Ám éppen azért hallgatott, mert a lelkét folyton ez a név foglalkoztatta.

Nem tudta, mi lett Cosette-ből, a Rue de la Chanvrière eseményei elmosódtak emlékezetében. Ha visszagondolt is rájuk, ködös árnyakként jelentek meg előtte Éponine, Gavroche, Mabeuf, a Thénardier házaspár s mindazok a barátai, akik oly komor szerepet játszottak a barrikádok füstjében. Fauchelevent ur különös felbukkanása e véres kalandban, a vihar közepén, rejtélynek tünt föl előtte. Semmit sem értett abból, amit átélt, nem tudta, hogyan menekült meg, ki mentette meg s környezete sem tudta. Csak annyit mondhattak neki, hogy fogaton hozták éjszaka haza a Rue des Filles du Calvaire-be; mult, jelen, jövő, mind bizonytalan ködként gomolygott agyában, de volt ebben a ködben egy mozdulatlan pont, egy határozott és világos vonal, egy gránittömb, egy

elhatározás, egy akarat: megtalálni Cosette-et. Életének értelmét nem tudta elválasztani Cosette gondolatától. Elhatározta szívében, hogy a kettőt nem választja széjjel és rendithetetlenül megállapodott magában, hogy ki fogja erőszakolni elűnt menyországanak helyreállítását mindenkitől, aki vissza akarná kényszeríteni az életbe, legyen az a nagyapja, vagy a sors, vagy a pokol!

Nem hunyta be szemét az akadályok előtt.

Hogy csak egy dolgot említsünk, nagyatyjának aggódó gondossága és gyengédsége korántsem szerelte le, korántsem érzékenyítette el. Először is nem tudott még annak minden gyöngédségéről. Azután meg beteges és talán még lázas álmodozásában bizalmatlan volt e gyöngédségekkel szemben, új és különös dolgoknak tartotta őket, amelyekkel le akarják igazni. Fagyos maradt. A nagyapa hiába pazarolta rá szegényes, vén mosolyait. Marius elhatározta, hogy amíg ő nem beszél, tegyenek vele, amit akarnak. De mihelyt Cosette szóba kerül, majd megmutatja az igazi arcát és leálcázódik az agastyán igazi lénye is. Az aztán kemény dolog lesz! Felujlunak a régi családi ellentétek, szembekerülnek a különböző állásfoglalások, sor kerül gunyos megjegyzésekre és ellenvetésekre, jön Fauchelevent, Coupelevent, a gazdagság, a szegénység, a nyomor, a nyakába vett iga, a jövő. Heves ellenállás, végeredmény: visszautasítás. Marius már előre megkeményítette magát.

S abban a mértékben, ahogy magához tért, felujultak régi sérelmei, emlékezetében felfakadtak a régi bántódások sebhelyei, eszébe jutott a mult, Pontmercy ezredes újra odaállt közéje és Gillenormand ur közé s Marius azt mondotta magának, hogy nem várhat igazi jószágot attól, aki oly kegyetlen és igazságtalan volt apjával szemben. S amint egészsége visszatért, ismét valami keserűség fogta el nagyapjával szemben. Az agastyán csöndesen szenvedett.

Gillenormand ur, noha senkinek sem tett említést róla, nagyon jól észrevette, hogy Marius, mióta hazahozták és magához tért, még egyszer sem szólította apának. Igaz, hogy nem is urazta. De elkerülte valahogy a dolgot, úgy forgatta a mondatait, hogy ne kelljen megszólítást használnia.

A válság nyilvánvalóan közeledett.

Mint ahogy ilyen esetekben történni szokott, Marius

kisérletképpen csatározásokba kezdett a döntő ütközet előtt. Ezt úgy hívják: kitanulmányozni a terepet. Egy reggel megtörtént, hogy Gillenormand ur a kezébe került ujsággal kapcsolatban kissé könnyedén nyilatkozott a konventről és royalista elmékedéseket eresztett meg Dantonról, Saint-Just-ról és Robespierre-ről. — Az 1793-as forradalom szereplői óriások voltak, — jelentette ki Marius szigoruan. Az aggastyán elhallgatott és aznap meg sem mert mukkanni többé.

Marius állandóan kora gyermekségének kérlelhetetlen nagyapját látta maga előtt s az aggastyán hallgatását a düh mélységes visszafojtásának vélte, mely elszánt küzdelemre engedett következtetni s ezért tilkos gondolataiban még jobban felkészült a harcra.

Elhatározta, hogy visszautasítás esetén letépi a kötelékeket, meglazítja a kulcsontját, felszaggatja gyógyuló sebeit s visszautasítja a táplálékot. A sebek voltak a municiói. Cosette, vagy a halál!

A betegek alattomos türelmével várta a kedvező alkalmat.

Ez be is következett.

III. Marius támad

Egy napon, miközben Gillenormand kisasszony a szekrény márványán az orvosságos üvegeket és csészéket rakosgatta rendbe, Gillenormand ur Marius fölé hajolt s gyöngéden így szólt hozzá:

— A te helyedben, édes kis Mariusom, már inkább hust ennék, mint halat. A sült hal kitünő a lábadozás kezdetén, de hogy a beteg lábra álljon, ahhoz egy jó karaj kell.

Marius, aki már ugyszólván teljes erőben volt, összedte magát, felült a kereveten, két öklével megmarkolta a lepedőt, szemébe nézett nagyapjának, félelmetes arckifejezést öltött és így szólt:

— Erről eszembe jut, hogy mondanom kell önnek valamit.

— Mit?

— Hogy meg akarok házasodni.

— Sejtettem — mondta a nagyapa és elnevette magát.

— Hogyan? Sejtette?

— Igenis, sejtettem. Ne félj, a tied lesz a kislány. Marius elképedve, elkábulva, megdöbbenve, egész testében reszketni kezdett.

Gillenormand ur folytatta:

— Ugy van, a tiéd lesz a szép kislány. Egy öregur képében naponta érdeklődik a hogyléted iránt. Mióta megsebesültél, sirdogálással tölti az idejét és tépéseket csinál. Utána jártam a dolognak. A Rue de l'Homme Armé hetes számú házában lakik. Na ugy-e, hogy tudom? Ugy-e, hogy vágyódsz utána? Na jó, hát a tiéd lesz. Most megcsiptelek, ugy-e? Összeesküdtél a hátam mögött, azt gondoltad: kereken megmondom a dolgot a nagyapámnak, annak a régence és directrice korából visszamaradt mumiának, annak a néhai nagy legénynek, annak a Dorante-nak, akiből Geronte lett. Ő is élte a világát legénykorában, voltak neki is kedvesei, babái, Cosette-jei. Ő is csapodár volt, ő is röpdösött ide-oda, neki is volt tavasza. Tán csak nem felejtette el egészen? Majd próbára teszem. Harcra fell! O, te a csápjánál fogod meg a cserebogarat. Nem rossz! Én karajt kínálok neked, te meg azt feleled, erről eszembe jut, hogy meg akarok házasodni. Ezt nevezem átmenetnek. Persze azt hitted, hogy morogni fogok. Azt hitted, hogy a sarkamra állok. Mi? Most csodálkozol, ugy-e, hogy hallgatok? Nem gondoltad volna, hogy a nagyapád még nálad is ostobább? Most megsütheted a beszédedet, prókátor uram, amire készültél s ez ugy-e, bosszant? Egye fene, csak dühöngj. Itt az történik, amit én akarok s ez elvágja szavadat, ugy-e, te ostoba! Hát most ide figyelj. Érdeklődtem a leány után, mert én is vagyok olyan alattomos, mint te. Elragadó leány, értelmes leány, tépést csinált neked, imád téged, valóságos gyémánt. Ha behaltál volna a sérüléseidbe, hármunkat temettek volna. Az ő koporsóját az enyémmel együtt vitték volna ki. Már arra gondoltam, mikor kissé magadhoz tértél, hogy egyszerűen ideültetem az ágyad mellé, de hát csak a regényekben szokás felhozni fiatal hölgyeket annak a csinos sebesült fiatalembernek az ágyához, aki iránt érdeklődik. A valóságban mégsem megy. Mit szőtt volna hozzá a nénéd? Ugyanis többnyire csupaszon hevertél az ágyadon, barátom. Kérdezd meg Nicolette-től, aki egy pillanatra sem hagyott egyedül, lehetett volna-e nőt felhozni hozzád? Meg aztán mit szőtt volna az orvos? Akármilyen csinos

a leány, nem csökkenti a lázat. Különben hagyjuk a dolgot, ne beszéljünk tovább róla, el van intézve, rendben van, vedd el. Lásd, hogy milyen gonosz vagyok. Tudod, láttam, hogy engem nem szeretsz, hát egyre azon tűnődtem, mi a csodát csináljak, hogy ez a fickó megszeressen. Gondoltam magamban, ejnye, hiszen itt van ez a kis Cosette a kéznél, hozzádom feleségül, talán akkor engem is megszeret egy kisé, vagy legalább megmondja, mi a baja velem. Persze, te azt hitted, hogy az öreg dühöngeni, ordítani fog, eltílt a lánytól és bottal támad erre a szép pirkadatra. Hát szó sincs róla. Cosette kell neked? Tessék. Szerelem kell? Tessék. Semmi kifogásom ellene. Sziveskedjék uram sürgősen megnősülni. Légy boldog, drága gyermekem.

Ezt mondta az aggastyán s aztán zokogásban tört ki.

Megfogta Marius fejét, két karjával vén melléhez szorította s mindketten elsírták magukat. A tökéletes boldogságnak egyik esete ez.

— Atyám! — kiáltotta Marius.

— O, hát mégis szeretsz? — mondta az aggastyán.

Kimondhatatlanul szép pillanat volt. Sírásba fult a hangjuk, nem tudtak szólni egymáshoz.

— Nahát, mégis csak felválták a nyelvedet — dadogta végül az aggastyán. — Azt mondtad: apám.

Marius kivonta fejét a nagyapa karjaiból és szeliden megszólalt:

— Azt hiszem apám, hogy most, amikor már jól érzem magamat, talán láthatnám Cosette-et.

— Erre is számítottam. Holnap láthatod.

— Apám!

— Mi bajod?

— Miért nem már ma?

— Hát jó, ma. Miért ne lásd ma? Háromszor apádnak szólítottál, ez megéri nekem. Majd utána nézek a dolognak. Fel fogjuk hozni. Mondom, hogy számítottam rá. Ezt már versben is megírták. Ezzel végződik André Cheniernek, a fiatal, beteg leánykáról szóló elégiája, annak az André Cheniernek a verse, akit lemészároltak azok az 1793-beli bit... óriások.

Gillenormand ur megijedt, mert úgy vette észre, hogy Marius kisé összeráncolja a homlokát, holott őszintén szölvá

oda sem figyelt, hiszen extázisban volt, Cosette járt a fejében, nem 1793. A nagyapa kétségbe esett, hogy rosszkor hozta szóba André Cheniert és sietve igyekezett helyreütni szavait.

— Nem is helyes azt mondani, hogy lemészárolták. A dolog úgy áll, hogy a forradalom lángelméi, akik nem voltak gonosz emberek, annyi bizonyos, sőt Istenemre mondom, hősök voltak, úgy érezték, hogy André Chenier kissé az utjukban áll és ezért a guill... illetve ezek a nagy emberek Thermidor hetedikén felszólították a közrend érdekében André Cheniert, hogy sziveskedjék elfáradni...

Gillenormand ur úgy belezavarodott a mondatába, hogy nem tudta folytatni. Mivel sem befejezni, sem visszaszívni nem tudta, amit mondott, miközben leánya Marius kispárnáját igazgatta, a nagy megindultságtól teljesen megzavarodva oly gyorsan, ahogy kora engedte, kisurrant a hálószobából, behuzta maga mögött az ajtót és vérvörösen, fuldokolva, habzó szájjal, kidagadó szemmel, csaknem nekiesett a derék Basque-nak, aki csizmákat fényesített az előszobában. Galléron ragadta Basque-ot és dühösen az arcába ordította:

— Már pedig, azt a láncos-lobogós terringettét, mégis csak meggyilkolták a zsványok!

— Kit, nagyságos ur?

— André Cheniert.

— Igenis kérem — mondta Basque rémulten.

IV. Gillenormand kisasszony már nem ütközik meg azon, hogy Fauchelevant ur csomaggal a hóna alatt jelentkezik

Cosette és Marius viszonzlátták egymást.

Le kell mondanunk arról, hogy leirjuk a találkozásukat. Vannak dolgok, amiket lehetetlen leírni. Ilyen a nap is.

Mikor Cosette belépett Marius szobájába, ott volt az egész család, Basque-ot és Nicolette-et is beleértve.

Megjelent a küszöbön s mintha dicsfény lebegte volna körül.

A nagyapa éppen ebben a pillanatban készült kifujni az orrát. A mozdulata félbenmaradt, a zsebkendőt ott tartotta az orra alatt és felpislantott felette Cosette-re.

— Elragadó! — kiáltotta.

Aztán túlköelve kifujta az orrát.

Cosette mámoros volt, kábult, riadt, a mennyben érezte magát. A nagy boldogság megfélemlítette. Sápadtan, majd pirulva dadogott, Marius karjaiba akarta vetni magát, de nem merte, mert szígyelte kimutatni szerelmét ennyi ember előtt. Az emberek szívtelenül bánnak a boldog szerelmesekkel: ott ülnek a nyakukon, amikor legjobban szeretnének egyedül lenni. Pedig senkire sincs szükségük.

Cosette mögött egy őszhaju, komoly férfi lépett a szobába, ajkán meghatóan bizonytalan mosollyal. Ez „Fauchelevent ur“ volt. Azaz Jean Valjean.

Jól volt öltözve, mint ahogy a házmester jelezte, vadonutaj fekete ruhában, fehér nyakkendővel.

A házmesternek sejtelve sem lehetett arról, hogy ez a gondosan öltözött polgár, aki közjegyzőnek néz ki, azonos azzal az ijesztő hullaszállítóval, aki június hetedikén éjszaka sárosan, rongyosan, borzalmasan, feldultan, vértől és mocsktól szennyes arccal jelent meg a kapuban, karjaiban az ájult Marius-szal. Hanem azért felébredt benne a házmesteri szímat. Mikor Fauchelevent ur megérkezett Cosette-tel, a házmester nem állta meg, hogy a felesége fülébe sugja: Csak tudnám, honnan olyan ismerős nekem ennek az embernek az arca?

Fauchelevent ur Marius szobájában az ajtó mellé huzódott. A hóna alatt papírba burkolt, nyolcadrét alakú, könyvhöz hasonló csomag volt. A burkolópapír zöldesszinű volt és penészesnek látszott.

— Ez az ur mindig könyveket hord a hóna alatt? — kérdezte halkán Gillenormand kisasszony, aki nem szerette a könyveket, Nicolette-től.

— Nos, igen — sugta vissza Gillenormand ur, hallván a kérdést — az ur tudós. Nem tehet róla, hogy az. Hát aztán! Boulard ur, akit jól ismertem, szintén nem tett egy lépést sem könyv nélkül, mindig szorongatott a hóna alatt egy-egy kötetet. — És hangos szóval üdvözölte az érkezőt.

— Transelevent ur . . .

Nem volt ez szándékosság tőle, Gillenormand apó hanyagsága a tulajdonnevekkel szemben afféle főuri gesztus volt.

— Transelevent ur, van szerencsém megkérni unokám, báró Pontmercy Marius ur számára a kisasszony kezét.

„Transelevent ur“ meghajtotta magát.

— El van intézve! — jelentette ki a nagypapa.

Marius és Cosette felé fordult, áldásra tárta ki két karját és rájuk kiáltott:

— Szabad imádnok egymást!

Nem kellett nekik kétszer mondani. Abban a pillanatban csevegni kezdtek. Halkan társalogtak egymással. Marius felkönyökölt a kereveten, Cosette a közelében állt.

— Ó, Istenem, — suttogta Cosette. — Hát újra látom! Te vagy az? Ön az? Hogy is mehetett el verekedni? Minek? Rettenetes dolog! Négy hónapig magamon kívül voltam. Ó, milyen rosszul tette, hogy résztvett abban az ütközetben! Mit vétettem önnek? Most még megbocsátok, de többször ne tegye. Az imént, amikor megizenték, hogy látogassuk meg önt, megint azt hittem, hogy meghalok, de most már az örömtől. Oly szomorú voltam! Még arra sem hagytam időt magamnak, hogy átöltözködhessenem. Ugy nézhetek ki, hogy szörnyűség! Mit szólnak a szülei, hogy ilyen gyűrött bluzban látnak! Szólaljon meg már! Folyton engem hagy beszélni. Még mindig a Rue de l'Homme-Arméban lakom. Hallom, hogy a válla... Jaj, de rettenetes! Azt mondják, akkora seb van rajta, mint az öklöm. Meg hogy ollóval vagdalták le róla a hust. Rettenetes dolog! Folyton csak sirtam, kisirtam a két szemem. Furcsa, hogy az embernek ennyire fájhat valami. Nagyatyja nagyon barátságos embernek látszik. Maradjon nyugodtan, ne könyököljön fel! Vigyázzon, megint fájdalmai lesznek. Ó, be boldog vagyok! Hát véget ért a bánkódás! Milyen ostoba vagyok! Annyi mindentről akartam beszélni, azt sem tudom, miről! Szeret még? A Rue de l'Homme-Arméban lakunk. De kertünk nincs. Folyton tépéseket csináltam. Látja uram, ennek is ön az oka. Az ujjaim hegye megkeményedett.

— Angyal! — mondta Marius.

Angyal, ez az egyetlen szó, amely nem kopik el soha. Nincs még egy szó, amely kibírná, hogy annyit használják a szerelmesek.

Aztán, mivel mások is voltak a szobában, elhallgattak, nem beszéltek többet, szeliden szorongatták egymás kezét.

Gillenormand ur a jelenlévőkhöz fordult és így kiáltott:

— Maguk csak beszéljenek, jó hangosan. Csapjanak lármát, külső zajt. Egy kis tömegmorajt kérek, az áldóját! Hadd beszéljék ki magukat kedvükre a fiatalok!

Mariushoz és Cosette-hez lépett és a fülükbe sugta.

— Tegeztek egymást. Ne zavartassátok magatokat.

Gillenormand néni elképedve szemlélte az öreges lakásába behatoló fényáradatot. Ebben az elképedésben nem volt semmiféle ellenségeskedés. Nem a bagoly megbotránkozó és irigy pillantása volt, amelyet a galambpárra vet, hanem egy ötvenhétosztendős szegény aggszűz ostoba tekintete. Egy elhibázott élet pillantott a diadalmaskodó szerelemre.

— Ugy-e, megmondtam, Gillenormand kisasszony, hogy így jársz, — mondta az apja. Elhallgatott és hozzátette: — Most nézheted a mások boldogságát. — Majd Cosette-hez fordult: — Hogy milyen szép, hogy milyen szép! Egy Greuze-kép! A tied lesz, egyedül a tied, te csibész! Szerencséd van, csirkefogó, mert ha tizenöt évvel kevesebb nyomja a vállam, most kardra állhatnál ki velem, hogy melyikünké legyen. Kijelentem, hogy szerelmes vagyok önbe, kisasszony. Ugy van, ahogy mondom. Gondoljon, amit akar. Hogy ebből milyen kedves, szép kis lakodalom lesz! Saint Denis du Saint-Sacrement a mi plébániánk, de majd kijárom, hogy a Saint Paul templomban legyen az esküvő. Az alkalmasabb. Jezsuiták építették. Kacér kis templom, szemben a Birague biboros kutjával. A jezsuita építészet remeke Namurben van. Saint Loup a neve. Azt meg kell néznetek majd esküvő után. Erdemes odautazni. Kisasszony, én teljesen a maga oldalán állok, helyeslem, hogy a lányok férjhez akarnak menni, arra születtek. Van egy bizonyos Szent Katalin, akit mindig kócosnak képzelek el. Szép dolog lánynak maradni, de kisérideg. A biblia azt mondja, szaporodjatok. Egy Jeanne d'Arc megmentheti a nemzetet, de hogy a nemzet szaporodjék, ahhoz Gigogne anyók kellenek. Egyszóval hajadonok, menjetek férjhez! Nem is értem, minek maradna valaki lány. Tudom ugyan, hogy a templomban külön kápolna van a részükre és csak úgy tolonganak a Szent Szűz Társaságban, de az áldóját, egy jó férj, aki csinos fiu még hozzá s egy esztendő múlva szép, kövér, szőke kölyök, aki vidáman szopik, zsirpárnákkal a combján s kis rózsás mancsával nevetve markol a keblekbe, vidáman, mint a hajnal, mégis csak más, mint vecsernyére gertyát tartani és énekelni a *Turris Eburneát!*

A nagyapó kilencvenéves lábaival pirouette-et vágott, s mint valami szerkezet, amit felhuznak, tovább beszélt.

*Almodozásodnak immár végét veted
S Alcippe, házasságra adod a fejedet.*

— Jó, hogy eszembe jut.

— Micsoda, apám?

— Nem volt neked valami jóbarátod?

— De igen. Courfeyrac.

— Mi van vele?

— Meghalt.

— Akkor jó.

Odaült melléjük, leültette Cosette-et s vén, ráncos kezeibe fogta kezüket.

— Elragadó ez a kislány! Ez egy műremek, ez a Cosette! Olyan, mint egy kislány s olyan, mint valami nagyuri dáma. Csak báróné lesz, ami lealázó, mert marquise-nek született. Nézd, micsoda szemöldöke van! Gyerekeim, véssétek be jól a kobakotokba, hogy nektek van igazatok. Szeressétek egymást! Egész ostoba módon szeressétek egymást. A szerelem az emberek ostobasága s az Isten szelleme. Imádjátok egymást, azonban — tette hozzá hirtelen elkomolyodva — baj van! Jó, hogy eszembe jutott. Vagyonomnak több mint a fele életjáradék. Hiszen amig élek, nincs baj, de ha meghalok, mondjuk, husz esztendő mulva, szegény gyerekek, nem lesz egy fityingetek sem. Bizony, báróné, akkor az ön szép, fehér kezei eldurvulnak a munkában.

Ekkor megszólalt egy nyugodt, méltóságteljes hang.

— Fauchelevant Euphrasia kisasszonynak hatszázezer frank hozománya van.

Jean Valjean hangja volt.

Eddig egy szót sem szólt, jóformán el is feledkeztek arról, hogy jelen van. Némán, mozdulatlanul állt a boldog emberek mögött.

— Ki az a szóbanforgó Euphrasia kisasszony? — kérdezte rémülten a nagyapa.

— Én — mondta Cosette.

— Hatszázezer frank?! — álmétkodott Gillenormand ur.

— Talán ezernégyszáz, vagy ezerötyszáz frankkal kevesebb, — mondta Jean Valjean.

Letette az asztalra a csomagot, amelyet Gillenormand néni könyvnek nézett.

Jean Valjean maga bontotta ki a csomagot. Bankjegyektegek voltak benne. Osztályozták és megszámlálták a pénzt. Ötszáz darab ezerfrankos és százhatvannyolc darab ötszázfrankos bankjegy volt. Egészben ötszáznyolcvannégyezer frank.

— Jó könyv! — mondta Gillenormand ur.

— Ötszáznyolcvannégyezer frank! — suttopta a néni.

— Ezek jól megcsinálták a dolgot, mi, Gillenormand kisasszony? — folytatta az aggastyán. — Ez az ördögös Marius egy milliomos grisette fészkére bukkant az álmok bokrában. Hát bízzék még valaki a diákszerelmekben! Ezek a diákok hatszázezer frank hozományu diáklányokat csipnek fel maguknak. Cherubin ügyesebb, mint Rotschild.

— Ötszáznyolcvannégyezer frank! — ismételte halkán Gillenormand kisasszony. — Ötszáznyolcvannégyezer frank! Kis hiján kerek hatszázezer frank!

Eközben Marius és Cosette egymást nézték. A közben felmerült mellékkörülménnyel alig törődtek.

V. Némely erdőben jobb helyen van a pénz, mint némely közjegyzőnél

Az olvasó bizonyára magától is rájött s nem szükséges hosszasan magyaráznunk, hogy Jean Valjean a Champ Mathieu-ügy után, hála első néhánynapos szökésének, fel tudott menni Párisba s idejében felvehette a Lafitte bankházban azt az összeget, amelyet Madeleine néven Montreuil-sur-Mer-ben megkeresett. S mivel félt, hogy újra letartóztatják, ami kevéssel később meg is történt, a pénzt a montfermeili erdőben a Blaru tisztáson rejtette, illetve ásta el. Az összeg hatszázharmincezer frank volt bankjegyekben s így nem foglalt el sok helyet, elért egy dobozban. De hogy a dobozt a nedvességtől megóvjja, egy gesztenyefaforgáccsal megtöltött tölgyfaládikóban helyezte el. Ugyanabba a ládikába helyezte másik kincsét, a püspök gyertyatartóit. Emlékezhetünk rá, hogy mikor Montreuil-sur-Mer-ből megszökött, magával vitte a gyertyatartókat. Az az ember, akit Bulatruelle először egy bizonyos este látott, Jean Valjean volt. Később is, valahányszor pénzre volt szüksége, a Blaru tisztáson elásott ládikához fordult. Ez magyarázza távolléteit, amelyekről beszélünk. Volt valahol a bozótban ásója, amelynek rejtekhelyét csak ő

maga ismerte. Mikor látta, hogy Marius lábadozik s érezte, hogy közel az idő, amikor a pénzére szükség lehet, elment érte. Bulatruelle megint őt látta az erdőben, csakhogy most reggel és nem este. Az ástót Bulatruelle örökölte.

A tényleges összeg ötszáznyolcvannégyezeröttszáz frank volt. Jean Valjean ötszáz frankot magának tartott meg. Majd meglátjuk aztán, gondolta.

A Lafitte bankháznál fölvelt hatszázharmincezer frank és a jelenlegi összeg közötti különbségből tiz esztendeig élt, 1823-tól 1833-ig. Az őt esztendő a zárdában mindössze öt-ezer frankba került.

Jean Valjean a kandallóra helyezte a két ragyogó gyertyatartót Toussaint nagy csodálatára.

Jean Valjean különben tudta, hogy megszabadult Javert-től. Hallotta, de maga is meggyőződhetett a *Moniteur*-ben megjelent hírből afelől, hogy egy bizonyos Javert nevű rendőrfelügyelőt holtan húztak ki a Pont-au-Change és Pont-Neuf közt egy mosópalló alól s hogy bizonyos irásból, amelyet ez egyébként kifogástalan jellemű s feljebbvalói által nagyra-becsült férfi maga után hagyott, arra lehet következtetni, miszerint hirtelen elmezavar folytán öngyilkosságot követett el. — Kétségtelen, — gondolta Jean Valjean, — hogy már akkor örült volt, amikor a kezei közt tartott és szabadon engedett.

VI. A két aggastyán — ki-ki a maga módján — mindent elkövet, hogy Cosette boldog legyen

Készülődtek az esküvőre. Az orvos, akinek kikérték a véleményét, kijelentette, hogy februárra kitűzhetik az esküvő napját. Most december volt. A tökéletes boldogságnak néhány bűbajos hete telt el. Nem a nagyapa volt a legkevésbé boldog. Hosszu negyedórákat töltött el Cosette-et bámulva.

— Csodálatos fiatal leány! — lelkesedett. — Milyen szelid, jóságos arca van! Akármi legyenek, ha nem a legbájosabb leány, akit valaha láttam! Később majd az erényei is kibontakoznak, illatosan, mint az ibolya. Elbűvölő teremtés! Ilyen teremtéssel csak szépen lehet élni. Marius, fiám, báró vagy, gazdag vagy, nehogy prókátoroskodjál, mert letöröm a derekadat!

Cosette és Marius máról holnapra a Paradicsomba kerül-

tek a sirból. Az átmenet kissé hirtelen volt s beleszédülnek, ha nem lettek volna kábultak.

— Értesz ebből valamit? — kérdezte Marius Cosette-től.

— Semmit — felelte Cosette. — Csak úgy érzem, mintha rajtunk csüngne a Jóisten szeme.

Jean Valjean mindent elintézett, elsimitott, rendbehozott, egyengetett. Oly buzgalommal siettette Cosette boldogságát, oly látható örömmel, mintha maga lett volna Cosette.

Minthogy valamikor polgármester volt, meg tudott oldani egy kényes kérdést, amelynek egyedül ő tudta titkát, Cosette családi állapotát. Ha nyíltan megmondja származását, ki tudja, nem gátolja-e meg a férjhezmenésben. Kimentette Cosette-et a nehézségből. Halottakból állította össze családját, — biztos módja annak, hogy ne tiltakozzanak ellene. — Cosette egy kihalt család utolsó sarja volt. Nem az ő leánya, hanem egy másik Fauchelevant-é. A Kis-Picpus zárdában két Fauchelevant-fivér kertészkedett. Elmentek a zárdába, ahol a legjobb információkat kapták, a legtekintélyesebb apácáktól. Mert a jámbor nővérek nem voltak alkalmasak arra, és nem is értettek ahhoz, hogy apasági kérdésekben mélyre lásanak, nem is gondoltak rosszra s tulajdonképpen sohasem tudták biztosan, hogy a két Fauchelevant közül melyiknek volt a leánya a kis Cosette. Azt mondták, amit hallani akartak tőlük, még pedig nagy buzgalommal. Személyazonossági okmányt állítottak ki. Cosette törvényes neve Fauchelevant Euphrasia lett. Apátlan-anyaként árvának nyilvánították. Jean Valjean úgy intézte a dolgot, hogy Fauchelevant néven Cosette gyámjává legyen Gillenormand ural, mint gyám-társsal.

Ami az ötszáznyolcvannégyezer frankot illeti, azt egy elhunyt személy hagyta Cosette-ra, aki ismeretlen akart maradni. Az eredeti hagyaték ötszázkilencvennégyezer frank volt, amelyből tízezer frank Euphrasia kisasszony neveltetésére fordított. Ötezer frankba került maga a kolostori élet. Ez a hagyaték egy harmadik személy kezében volt letéve Cosette nagykorúsága, vagy férjhezmenése idejéig. Mindez nagyon elfogadhatóan hangzott, főként mivel egy félmillióval volt tetőzve. Volt ugyan benne egy-két furcsaság, de nem kellett észrevenni. Az egyik érdekeltnek a szerelem fogta be a szemét, a többieknek pedig a hatszázezer frank.

Cosette megtudta, hogy nem lánya annak az öregembernek, akit oly régóta szólított atyjának, csak rokona s igazi atya egy másik Fauchelevent. Más körülmények között ez kétségbeejtette volna. Ám ebben a kimondhatatlanul boldog pillanatban csak muló árnyék volt, futó elsötétedés, annyi öröme volt. A fiatalember megjött, az öreg bácsi eltűnt, ilyen az élet.

De különben is Cosette hosszú idő óta megszokta, hogy rejtélyek veszik körül. Akinek a gyermekkorá titokzatos volt, az mindig hajlandó bizonyos dolgokról lemondani.

Hanem azért továbbra is apámnak szólította Jean Valjeant.

A rajongó Cosette lelkesedett Gillenormand apóért. Igaz, hogy ez elhalmozta bókokkal és ajándékokkal. Miközben Jean Valjean normális elhelyezkedést és megtámadhatatlan nevet szerzett Cosette-nek a társadalomban, Gillenormand ur a nászajándékkal foglalkozott. Semmi sem okozott nagyobb örömet neki, mintha bőkezű lehetett. Cosette-nek ajándékozott egy binchei csipkeruhát, amelyet tulajdon nagyanyjától örökölt.

— Ez újra divatba fog jönni — mondta. — Most nagyon keresik a régi dolgokat s az én öregkorom fiatal hölgyei úgy öltözködnek, mint az öregasszonyok a gyerekkoromban.

Kiürítette hasas, tiszteletreméltó koromandel lakk komódjait, amelyeknek fiókjait esztendők óta nem nyitotta ki. — Vallassuk csak ki ez öreg hölgyeket — mondogatta. — Lássuk csak, mi van a begyükben. — Nagy zajjal huzgálta ki a duzzadó fiókokat, amelyek a feleségei, szeretői és ös-anyjai holmijával voltak tele. Pekingi selymek, damasztok, kínai szövetek, festett selymek, tours-i selyemruhák, indiai aranyhímzésű zsebkendők, amelyeket mosni lehetett, kétfelén egyformán szőtt kelmék, génuai és alençoni csipkék, ötvözött régi nyakláncok, elefántcsontok bonbonnière-ek parányi csataképekkel ékesítve, csecsebecsék, szalagok. Mindezt Cosette-re tékozolta. Az elragadtatott és Marius iránti szerelmébe belevesző Cosette nem tudta, hogyan hálálkodjék Gillenormand urnak és selyembe-bársonyba öltöztetett határtalan boldogságról álmodozott. Ugy tetszett neki, hogy angyalok hozzák a nászajándékokat. Lelke marinesi csipkeszárnyakon szárnyalt a kéklő égbe.

A nagyapa elragadtatása, mint már mondtuk, mivel sem maradt el a szerelmesek mámora mögött. A Rue des Filles du Calvaire-ben mintha csak diadalinduló harsogott volna.

A nagyapó minden áldott reggel újabb és újabb csecsebecsékkel ajándékozta meg Cosette-et. Minden elképzelhető pipere halomra gyült körülötte.

Marius, aki boldogságában is szívesen beszélt komoly dolgokról, egy reggel valami eseménnyel kapcsolatosan megjegyezte:

— A forradalom férfiai oly nagyok, hogy százados dicsfény veszi őket körül, mint Katót, vagy Photiont, úgy hogy emlékezetük szinte antikká vált már.

— Antik moiré!* — kiáltott fel az aggastyán. — Jó, hogy eszembe juttattad Marius. Éppen ilyesvalami járt a fejemben.

És másnap egy pompás tearózsaszinü antik moiré ruhával toldotta meg Cosette nászajándékát.

A nagyapa valóságos bölcséleti rendszerré emelte a sok cicomát.

— Szép dolog a szerelem, — mondta — de ez is hozzátartozik. A boldogságnak fontos eleme a felesleg. A boldogsághoz nem elég az, ami szükséges, alaposan meg kell fűszerezni haszontalanságokkal. Szív és palota, szív és a Louvre, szív és a versaillesi szökőkutak, adjatok nekem egy pásztorlánykát, hercegnőt csinálok belőle. Vezessétek hozzám a buzavirágkoszorus Philist s adjatok neki százezer franknyi évjárdékot. Játsszatok pásztorjátékot messzeségbe vesző márványoszlopsor alatt. Belemegyek a pásztorjátékba és a már vány-arany tündérvilágba. A száraz boldogság száraz kenyérre emlékeztet. Eszi, eszi az ember, de mégsem ebéd. Nekem az kell, ami felesleges, ami haszontalan, ami tulzott, ami extravagáns, aminek semmi értelme. Emlékszem, láttam a strassburgi domban egy akkora órát, mint egy háromemeletes ház. Az időt mutatta, kegyeskedett mutatni az időt, de nem arra való volt. Elütötte a delet, vagy éjfelet, a delet, a nap óráját és az éjfelet, a szerelem óráját, elütötte valamennyi órát és megmutatta a holdat és a csillagokat, a földet és a tengert, a madarakat és a halakat, Phoebust és Phoebét, egész

* Mémoire antique és moiré antique: lefordíthatatlan szójáték.

sereg dolgot, amelyek egy boltozat alól bujtak ki, a tizenkét apostolt, V. Károly császárt, Éponine-t és Sabinust s egy se-reg apró, aranyozott emberkét, akik ráadásul még trombitáltak is, nem is szólva az elragadó harangjátékról, amit mind-untalan szétszórt a levegőbe, anélkül, hogy az ember tudta volna, miért. Felér-e vele egy nyomorult, csupasz óralap, amely csak az időt mutatja? Én a nagy strassburgi óra mellett vagyok és többre becsülöm a Fekete Erdő kakukórájánál.

Gillenormand ur különösen a lakodalomról beszélt sok bolondságot és belevonta dithyrambusaiba a XVIII. század minden fiókosszekrényét.

— Ti nem értetek az ünnepélyek rendezéséhez! Ma már nem tudnak igazi örömnapot rendezni! — hirdette. — Ez a XIX. század erőtlén. Nem tudja, mi a tulzás, mi a pompa, mi a nemes! Minden tekintetben csupasz. A polgári osztály szintelen, szagtalan, izetlen, formátlan! Miről álmodnak a polgári asszonyok, mikor berendezkednek, ahogy ők mondják? Egy frissen tapétázott, csinos kis budoárról, paliszander-butorokkal, kalikó-függönyökkel. Helyet! helyet! Zsugordi ur feleségül veszi Kuporgató kisasszonyt. Fény és pompa! Egy aranyat költöttek gyertyárai! Ez a mai kor. Ázsiai erkölcsök! Oh, én már 1787-ben megmondtam, hogy mindennek vége. Azon a napon, amikor láttam, hogy Rohan herceg, Leon fejedelme, Chabot és Montbazon hercege, Soubise marquis, Thouars vicomt, francia főrend döcögős egyfogatun megy a longchamps-i versenyre. Ez meghozta a maga gyümölcsét. Ebben a században üzleteket kötnek, bőrzéznak, pénzt keresnek s az emberek fogukhoz verik a garast. A külsőre persze adnak, azt ápolják, kiöltözködnek, kimosakodnak, kiborotválkoznak, kipomádézzák magukat, kifényesítik, ledörzsölik, lekefélik, kenik-fenik magukat, külsőleg kifogástalanok, simák, mint egy kavics, diszkréték, tiszták, de egyttal, az áldóját nekik! olyan trágyadomb és kloáka van a lelkükben, hogy egy tehénpásztor nő visszarettenne tőlük és befogná az orrát. Ennek a kornak a jelszava: *tiszta piszok!* Ne haragudj, Marius, engedd, hogy elmondjam a mondókámat, nem a népet szidom, hisz látod, hogy nem sajnálom a szót a néped dicséretétől, de engedd meg, hogy belerugjak a polgárságba. Különben magam is az vagyok. Szeretéből szidom őket. S ha már itt tartunk, kereken megvallo-m neked, hogy ma is háza-

sodnak ugyan, de nem értenek a házassághoz. Mi tagadás, sajnálom a kedves, régi szokásokat. Mindent visszasirok, ami volt. Azt az eleganciát, gavallérságot, azokat az udvarias és bájos formásokat, azt a kedves fényűzést, amelyben mindenkinek része volt, a lakodalmi muzsikát, magasabb körökben a komoly zenét, a népnél a tamburinázást, a táncokat, az asztal melletti vidám arcokat, a mesterkélt madrigálokat, a dalokat, a tüzijátékot, a szívből jövő nevetést, ördögöt és poklot, a nagy szalagcsokrokat. A menyasszony harisnyakötőjét. A menyasszony harisnyakötője testvére Vénusz övének. Miért harcoltak a trójaiak? Teringettét, hát Heléna harisnyakötőjéért. Miért verekedtek? Miért törte össze az isteni Diomedes Merioneus fején a tizhegyű, nagy ércsisakot? Miért szurkálták egymást Achilles és Hektor lándzsáikkal? Mert Heléna megengedte, hogy Páris elrabolja a harisnyakötőjét. Homéros egy új Iliást írna Cosette harisnyakötőjéről. Belekölné a versébe egy hozzám hasonló vén fecsegőt és Nestornak nevezné. Barátaim, az én időmben, abban a drága, jó időben értettek a lakodalmakhoz. Előbb csináltak egy jó szerződést, utána meg egy jó lakomát. Mihelyt Cujas távozott, megjelent Ganache. Mert, teringettét! a gyomor kellemes állat, megkívánja a maga jussát s részt akar venni a lakodalomban. Az ember jól megvacsorázott, szép szomszédnője volt az asztalnál, aki csak mérsékelten takargatta csipkéekkel a kebleit. Oh, azok a széles, nevetésre nyílt szájak! Milyen vidámak voltunk azokban az időkben! Virághokréta volt a fiatalság. Minden fiatalember orgonaág vagy rózsabokréta volt. Pásztor volt a katona is. S ha netán dragonyoskapitány volt, módját ejtette, hogy Flóriánnak szólítsák. Fontos volt, hogy szép legyen az ember. Himzéssel, bársonnyal diszította magát. A polgár olyan volt, mint a virág, a márki, mint a drágakő. Nem viseltek talpallót, se csizmát. Kecses, sima, selymes, aranyos, szökdelő, kényes, kacér volt az ember, noha kardot viselt az oldalán. A kolibrinak is van csőre meg karma. A *gáláns indiák* kora volt ez. Egyfeől gyengéd volt a század, másfelől nagyszerű és, az angyalát! értettünk a mulatozáshoz! Manapság mindenki komolykodik. A polgár zsugori, a polgár-asszony szemérmes! Boldogtalan század! Még a gráciákat is elkergetnék, mert tulságosan meztelenek. Oh, jaj, rejtegetik a szépséget, mintha rutság volna. A forradalom óta mindenki

nadrágot huzott, még a táncosnők is. A csepürágónak komolynak kell lenni. Még a táncnótáik is tanulságosak. Fontoskodni kell. Modortalanság lenne, ha nem huznátok a tokátokat a nyakkendő mögé. A huszesztendő, házasodni készülő fickó ideálja, hogy Royard-Collard urhoz hasonlítson. És tudjátok-e, hová lyukadtok ki ezzel a nagyképűséggel? Oda, hogy jelentéktelenné lesztek. Tanuljátok meg, az öröm nemcsak öröm, de fenség is. Vidáman szerelmeskedjétek, a teremburáját! Házasodjatok össze, ha már össze akartok házasodni, lázban, mámorban, lármában, a boldogság teljes zürzavarában. Nem bánom, a templomban legyetek komolyak, de mihelyt véget ért a mise, az áldóját, álomörvényt kell teremteni a fiatalasszony körül. A lakodalomnak mesébeillőnek, fejedelminek kell lenni. A rheimsi székesegyháztól a chanteloupi pagodáig vonuljon az ünnepi menet. Borzadok a siralmas lakodalmaktól. Patvarba is, legalább ezen az egy napon éreztétek az Olympuson magatokat. Legyetek istenek. Az ember lehetne szilfid, testet öltött játék és kacagás, argyraspida s ehelyett savanyujóskák vagytok. Barátaim, minden ifju házasnak Aldobrandini hercegnek kellene lenni. Használjátok föl életeteknek e vissza nem térő pillanatát és repüljétek fel a mennyekbe, a hattyukkal és a sasokkal, még ha vissza is kell esnetek másnap a polgári élet békapocsolyájába. Ne krajcároskodjatok a lakodalmon, ne alkudjatok le a ragyogásából, ne verjétek fogatokhoz a garast, amikor ragyognotok kell. A lakodalom nem olyan, mint a háztartás. Oh, ha kedvem szerint történnék, nagyon gáláns lakodalom lenne. Hegedűsök ülnének a fák lombjai között. Az én programom égkék és ezüst szín. Belevonnám az ünnepélybe a mezei istenségeket, meghivnám a driádokat és a nereidákat. Amphitrite lakodalma volna, rózsás fellegekkel, szépen fésült, meztelen nimfákkal, egy akadémikus négysoros verseket nyujtana át az istennőnek, tengeri szörnyek huznák a diszfogatot:

*„S a diszfogat előtt a pufók triton lából,
Ki büvös hangokat csal ki a kagylójából!”*

— Ez aztán ünnepi program, ez igen. Vagy nem értek hozzá!

Miközben a nagyapa lírai elragadtatással hallgatta saját szavait, Cosette és Marius megrészegedtek egymás tekintetétől.

Gillenormand néni mindezt a szokott zavartalan türelemmel nézte. Az utóbbi félévben meglehetősen sok izgalmon esett át. Marius hazajött, Mariust vérebe fagyva hozták haza. Mariust egy barrikádról hozták haza, Marius meghalt, majd föltámadt, Marius kibékült, Marius jegyben járt, Marius elvesz egy szegény leányt, Marius elvesz egy milliomos leányt. A hatszázezer frank volt az utolsó meglepetés. Aztán visszasett bérmaszüzszerű közömbösségébe. Eljárt rendszeren a misékre, pergette az olvasóját, olvasta imakönyvét, elstuttogta a ház valamelyik sarkában az Ave Máriát, mialatt a másik sarokban az *I love you*-t stuttogták, Mariust és Cosette-et pedig csak elmosódva látta, mint az árnyékukat. Holott ő volt az árnyék.

A lélek tehetetlen aszkézisének van egy állapota, amikor a közönyössé zsiabdadt lélek eltávolodik az élet minden eseményétől és a földrengéseket és nagy katasztrófákat kivéve semmiről sem vesz tudomást, nem érez sem kellemes, sem kellemetlen izgalmakat. Ez a jámborság — mondta Gillenormand ur a lányának — olyan, mint a nátha. Semmit sem érzél az életből, se jó, se rossz szagot.

A hatszázezer frank egyébként véget vetett az aggszüz ingadozásának. Apja megszokta, hogy semmibe se vegye s még csak meg sem kérdezte tőle, hogy beleegyezik-e Marius házasságába. Szokása szerint hirtelen határozott s mint zsar nokból lett rabszolgának, nem volt más óhajtása, mint hogy örömet okozzon Mariusnak. Hogy itt volt a néni, hogy a néninek is lehet véleménye, még csak eszébe sem jutott, ami a nénit, akármilyen báránytermészetű volt is különben, bántotta. Jóllehet lázongott bensejében, a néni külsőleg közömbös maradt s így gondolkozott: apám megkérdezésem nélkül intézi el a házasság dolgát, hát én nélküle fogom elintézni az örökség kérdését. A néni tudniillik gazdag volt, míg a nagyapa nem. Így hát magának tartotta fenn a döntés jogát. Valószínű, hogy ha Marius szegényen nőszül, meghagyta volna szegénységében. Ugy kell az öcsémuramnak. Koldust vesz el, hát legyen koldus ő is. De Cosette félmilliója nagy benyomást tett a nénire és megváltoztatta a szerelmes párral szemben elfoglalt álláspontját. Hatszázezer frank tiszteletet érdemel s így nem tehetett mást, mint hogy a fiatal párra hagyja vagyót, hiszen nem volt szükségük rá.

Ugy határoztak, hogy a fiatal pár a nagyapánál fog lakni. Gillenormand ur mindenáron nekik akarta adni a saját szobáját, a legszebbet a házban. Ez megfiatalít, — mondta. — Régi tervem ez. Mindig úgy terveztem, hogy az esküvő a szobámban lesz. — Sok kedves, régi holmival rendezte be a szobáját. A mennyezetig valami különös szövettel vonta be, amelyet régtől őrzött s amelyet Utrechtből valónak gondolt, aranszínű, selymes alapon, bársonyvirágokkal. Ezzel a szövettel volt díszítve d'Anville hercegnő ágya La Roche-Guyon-ban. A kandallóra meissenai porcellánfigurát tett, amely meztelen hasán muffot szorongatott.

Gillenormand ur könyvtárszobája Marius ügyvédi irodája lett. Emlékszünk reá, hogy a rendtartás előírta az irodát.

VII. Boldogságos álmok eredményei

A szerelmesek naponta látták egymást. Cosette Fauchelevent urral járt látogatóba. Fölfordult világ, — mondta Gillenormand kisasszony — manapság a menyasszony jár fel udvarolni a vőlegényhez. Marius lábadozása következtében azonban így alakult ki a helyzet, s a Rue des Filles-du-Calvaire karosszékei alkalmasabbak voltak a kettesben való társalgásra, mint a l'Homme-Armé-utca nádfonatu székei. Így hát ebben maradtak. Marius és Fauchelevent ur találkoztak, de nem igen beszélgettek egymással. Mintha ebben is megállapodtak volna. Minden lánynak szüksége van kíséretre s Cosette nem jöhetett volna fel Fauchelevent ur nélkül. Marius Cosette járulékanak tekintette Fauchelevent urat és tudomásul vette, legfeljebb, ha a beszélgetés közben megszűröl és bizonytalanul politikai kérdések kerültek szóba, például az általános jólét föllendítésének szempontjából, cseréltek néhány szót egymással. Egyizben, mikor az oktatásügy került szóba, s Marius amellet volt, hogy az oktatásnak kötelezőnek és ingyenesnek kell lennie s minden formában gyarapítandónak, hogy mindenkinek része legyen belőle, mint a napból és a levegőből, szóval, hogy az egész nép hozzájuthasson, — egyezett a véleményük s szinte szóbaereszkedtek egymással. Marius megállapította egy alkalommal, hogy Fauchelevent ur jól beszél, sőt bizonyos emelkedettséggel rakja össze a szavait. Valami mégis hiányzott be-

lőle. Fauchelevent ur valamivel kevesebb volt a nagyvilági férfinál és valamivel több.

Marius magában, gondolatai mélyén, mindenféle néma kérdéseket intézett Fauchelevent urhoz, aki egyszerüen jóindulatu hüvösséggel viselkedett irányában. Időnként saját emlékeiben is kételkedni kezdett. Volt az emlékezetében egy lyuk, egy fekete üreg, egy mélység, amelyet a négyhónapi vergődés hagyott hátra benne. Sok minden beleveszett ebbe a mélységbe. Már abban is kételkedni kezdett, vajjon csakugyan ott látta-e Fauchelevent urat, ezt a komoly és higgadt férfit a barrikádon.

Egyébként nem csupán ez az egy elképpedés élt benne multjának feltűnő és eltűnő emlékeivel kapcsolatosan. Ne higyjük, hogy megszabadult az emlékezésnek azoktól a kinjaitól, amelyek még boldog és megelégedett pillanatainkban is arra kényszerítenek bennünket, hogy mélabuval pillantsunk vissza a multba. Az az ember, aki nem néz vissza az eltűnt horizont felé, nem lehet tartalmas ember, nincs szíve. Marius időnként kezei közé temette arcát s a bizonytalan viharos mult felmerült emlékezetének szürkületében. Maga előtt látta, hogy esik el Mabeuf, hallotta énekelni Gavroche-t a golyózáporban, érezte mint érteti ajkait Éponine hideg homlokához, felmerültek előtte barátai, Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Combeferre, Bossuet, Grantaire, majd eltűntek. Álmodtak e drága, fájdalmas, bátor, elragadó és tragikus lények? Éltek-e valóban? A lázadás mindent füstbe burkolt. A nagy lázakkal nagy álmok járnak. Tépelődött, tapogatózzott, beleszédült az elmult valóságokba. Hol vannak ők, valamennyien? Hát csakugyan minden eltűnt? Minden belezuhant az árnyakba, minden elsodródott, csak ő maradt vissza? Néha úgy rémlett neki, mintha színpadi függöny ereszkedett volna le az események elé. Vannak ilyen függönyök, amelyek leereszkednek az életben. Isten áttér a következő felvonásra.

S ő vajjon ugyanaz az ember-e még? Szegény volt, most gazdag. El volt hagyatva, most családja van. Kétségbe volt esve, most elveszi Cosette-et. Ugy érezte, mintha a siron haladt volna át, feketén lépett be s fehérén távozik. S a többiek ott maradtak a sirban. Időnként a mult kisértetiesen visszajáró alakjai megjelentek előtte, köréje sereglettek és elszó-

moritották. Ilyenkor Cosette-re gondolt és kiderült az arca. Ám a boldogsága nélkül aligha tudta volna ilyen könnyüszerral lerázni magáról a katasztrófát.

Majdnem Fauchelevent urat is a letűnt lények közé iktatta. Marius alig tudta hinni, hogy a barrikádon felbukkant Fauchelevent azonos azzal a Fauchelevent-tal, aki komolyan üldögél Cosette mellett. A másik alkalmasint egyike azoknak a gyötrő látomásoknak, amelyek lázrohamaiban bukkantak fel és tűntek el. Mindketten zárkózott természetűek lévén, Marius nem kérdezett semmit Fauchelevent-től. Erre még csak nem is gondolt. E jellemző tünetre már felhivtuk a figyelmet.

Nem is olyan ritka dolog, mint hinnők, az a két ember, akinek közös titka van, s mintegy hallgatólagos megegyezésrel egy szóval sem tesznek célzást reá.

Marius csak egyetlen egyszer tett kísérletet. Beszélgetés közben szóba hozta a Rue de la Chanvreriet s Fauchelevent urhoz fordulva így szólt:

— Tudja hol az az utca?

— Melyik?

— A Rue de la Chanvrerie.

— Még a nevét sem hallottam soha, — felelte Fauchelevent ur, a világ legtermészetesebb hangján.

Minthogy még az utca nevét sem ismerte, nemhogy az utcát, felelete sokkal jobban meggyőzte Mariust, mint szükséges lett volna.

Bizonyára álmodtam, — gondolta. Hallucinálhattam. Valaki hasonlíthatott hozzá. Fauchelevent ur nem volt a barrikádon.

VIII. Két ember, akít nem lehet megtalálni

Bármily nagy volt is Marius elragadtatása, nem terelte el figyelmét egyéb gondjaitól.

Mig a lakodalomra készültek, megállapítva annak a napját is, nehéz és alapos kutatásokat végzett a multra vonatkozólag.

Több embernek tartozott hálával. Apja nevében és a maga nevében is.

Itt volt Thénardier, az ismeretlen, s az ismeretlen, aki hazahozta őt Gillenormand urhoz.

Marius meg akarta találni ezt a két egyént, nem akart addig megnősülni, boldog lenni s elfelejteni őket, nehogy a mult elintézetlen adósságai árnyékot vessenek jövőjére, amelynek oly fényesnek kell lennie. Nem hagyhatta hátra kiegyenlített adósságait s le akart számolni a multtal, mielőtt vidám jövőjét kiépitené.

S ha Thénardier gonosztévő is, ezzel nem változik az a tény, hogy megmentette Pontmercy ezredet. Thénardiert mindenki haramiának tekintheti, csak Marius nem.

Marius nem tudta, miként játszódtott le a valóságban az a bizonyos jelenet a waterlooi csatatéren s így nem tudta azt a körülményt, hogy apja Thénardier-val szemben igen furcsa helyzetbe került: neki köszönhette az életét, de nem tartozott hálával érte.

A nyomozók közül, akiket Marius felfogadott, egynek sem sikerült felderíteni, hol rejtőzködhetik Thénardier. Egy látszott, hogy lehetetlen ráakadni. Thénardierné börtönben halt meg, a vizsgálati fogság alatt. Thénardier és Azelma lánya, e százalmas családnak két visszamaradt utolsó tagja, visszamerült a homályba. A társadalom ismeretlenjeinek mélysége csöndesen összezárult felettük. Még azt a kis remegést, villódzást, még ama homályos koncentrikus köröket sem lehetett látni a felszínen, amelyek jelzik, hogy valami lemerült s itt kell kutatni utána a csáklával.

Thénardierné meghalt, Boulatruelle kikerült a dologból, Claquesous eltűnt, a fővádlottak megszöktek a börtönből, a Gorbeau házi merénylet ügye felett csaknem napirendre tértek. A dolog eléggé homályban maradt. Az esküdteknek be kellett érniök a két jelentéktelen bűnössel, a Printaniernek, illetve Bigrenaille-nek is nevezett Panchauddal és a Deux-Milliards-nak is nevezett Demi-Liarddal, akiket a vád és véd-beszéd meghallgatása után tizesztendei gályarabságra ítélték. Megszökött cinkostársaikat in contumaciam életfogytiglani gályarabságra ítélték. Thénardiert, vezetőjüket és főnöküket, ugyancsak in contumaciam halálbüntetésre. Ez a büntetés volt az egyedüli dolog, ami Thénardierből visszamaradt, komor fényt vetve eltemetett nevére, mint a gyertyaláng a korporsóra.

Ez az ítélet még sűrűbbre vonta a Thénardiert borító homályt, hiszen még mélyebbre kellett rejtőzködnie abbeli félelmében, hogy kézrekerítik.

Ami azt a másik egyént illeti, azt az ismeretlen egyént, aki Mariust megmentette, arra vonatkozólag a nyomozás eleinte eredménnyel járt, aztán megakadt. Sikerült megtalálni azt a fogatot, amely Mariust június hatodikán este hazahozta a Rue des Filles du Calvaire-be. A kocsis kijelentette, hogy június hatodikán egy titkosrendőr parancsára délután három órától késő éjszakáig a Quai des Champs-Elysées-n állomásozott, a nagy csatorna bejárata fölött; este kilenc óra tájban a csatornának a töltésre nyíló rácsa kinyílott, s onnan egy férfi lépett ki, vállán egy halottnak látszó másik emberrel. Hogy a titkosrendőr, aki ezt a helyet figyelte, letartóztatta az eleven embert és lefoglalta a halottat; a titkosrendőr parancsára neki fel kellett venni kocsijára „az egész társaságot”; előbb a Rue des Filles du Calvaire-be mentek, ahol letették a halottat; hogy a halott egyén Marius ur volt, akit ő, a kocsis tökéletesen felismert, jöllehet „ezuttal” elevenen látja viszont, hogy aztán visszaültek a fogatba, a lovak közé csapott, hogy néhány lépésnyire, a levéltár kapuja előtt, azt kiáltották neki, hogy álljon meg, hogy ott az utcán kifizették és elküldték s hogy a titkosrendőr magával vitte a másik embert; hogy ennél többet nem tud, s hogy nagyon sötét éjszaka volt.

Marius, mint már mondtuk, semmire sem emlékezett. Vagy legföljebb csak arra, hogy abban a pillanatban, amikor hátrahanyatlott a barrikádon, egy erős kéz megragadta és lerántotta onnan. Minden egyéb elmosódott emlékezetében. Csak Gillenormand urnál tért magához.

Elveszett a feltevésekben.

Saját azonosságában nem kételkedett. Ámde hogyan lehetséges akkor, hogyha a Rue des Champs-Elysées-n esett el, a titkosrendőr a Szajna-parton szedi fel, az Invalidusok-hidjének közelében? Valaki nyilván elhurcolta a csarnokok közeléből a Champs-Elysées tájára. Milyen uton? A csatornán. Hallatlan önfeláldozás.

Valaki. De kicsoda?

Ezt az embert kutatta Marius.

Ám ennek az embernek, aki megmentője volt, semmi nyoma. Eltűnt. Mintha a föld nyelte volna el.

Jóllehet, bizonyos óvatosságra volt szükség, Marius kutatásait kiterjesztette egészen a rendőrparancsnokságig. Ám itt sem kapott több felvilágosítást, mint egyebütt. A rendőrség még a kocsnál is kevesebbet tudott. Semmiféle letartóztatásról nem tudtak, amely junius hatodikán a nagycsatornánál történt volna. Semmiféle rendőri jelentés nem érkezett be erre vonatkozólag a kapitánysághoz, mesének tartották az egészet. A mese szerzőjének pedig a kocsis. Egy kocsis mindenre képes a borraivalóért, még mesemondásra is. Ám a tény maga kétségtelen volt s Marius nem kételkedhetett benne, hacsak nem akart, mint már említettük, a saját személyazonosságában kételkedni.

Ebben a különös rejtélyben minden megmagyarázhatatlan maradt.

Mi lett azzal az emberrel, azzal a titokzatos emberrel, aki a kocsis állítása szerint a nagycsatorna rácsán kilépett, hátán az ájult Mariusszal, akit a lesben álló titkosrendőr letartóztattott, mert tetten érte, amint meg akar menteni egy felkelőt? S hova lett az a titkosrendőr? Miért hallgatta el a dolgot? A letartóztatottnak sikerült megszöknie? megvesztegette a titkosrendőrt? Miért nem ad ez az ember életjelt magáról Mariusnak, aki neki köszönheti az életét? Közönyössége nem kevésbé csodálatos, mint önfeláldozása. Miért nem jelentkezik ez az ember? Talán nem szorult jutalomra? De olyan ember nincs, aki nem szorul a hálára. Meghalt volna? Miféle ember volt? Hogy nézett ki? Senki sem tudta megmondani. A kocsis azt mondta, nagyon sötét éjszaka volt. Basque és Nicolette halálra rémülve csak vérbefagyott fiatal urukat látták. Csak a portás, akinek gyertyája világította meg Marius tragikus megérkezésének jelenetét, látta a kérdéses embert s ő a következő leírást adta róla: Borzalmas egyén volt.

Abban a reményben, hogy kutatásainak valami hasznát láthatja, Marius megőrizte azokat a véres ruhákat, amelyeket azon az estén viselt, amikor hazahozták nagyapjához. A ruhát vizsgálgatva észrevette, hogy a kabát egyik szárnya sajátosságosan el van szakítva s egy darabja hiányzik.

Egyik este Marius megemlítette Cosette és Jean Valjean előtt sajtóságos kalandját, elmondta mennyit tudakozódott és

milyen eredménytelenül. Fauchelevant ur fagyos arckifejezése türelmetlenné tette. Élénken, majdnem haragosan kiáltott fel:

— Ismétlem, akárki lett légyen is az az ember, fenségese-
sen viselkedett. Tudja-e, hogy mit tett, uram? Ugy merült fel,
mint egy arkangyal. Belevetette magát a harc közepébe, el-
vonszolt engem, felnyitotta a csatorna rácsát, vitt, cipelt ma-
gával. Másfél mérföldet kellett gyalogolnia borzalmas föld-
alatti folyosókon, meggörnyedve, meghajolva a sötétben, a
kloakában, több mint másfél mérföldet, uram. Egy halottal
a hátán! És miért? Csakhogy megmentse ezt a halottat. S ez
a halott én voltam. Azt gondolhatta, talán van még benne egy
szikrányi élet, kockára teszem az életemet ezért a nyomoru-
ságos szikráért! És nem egyszer tette kockára az életét, hanem
huszszor. Minden lépése veszély volt. Hiszen alig lépett ki a
csatornából, elfogták. Ezt tette, uram, ez az ember. És nem
várt érte semmi jutalmat. Ki voltam én? Egy lázadó. Ki vol-
tam én? Egy legyőzött. Ó, ha Cosette hatszázezer frankja az
enyém volna...

— Az öné, — vágott közbe Jean Valjean.

— Nos hát, feláldoznám, hogy megtaláljam azt az em-
bert, — jelentette ki Marius.

Jean Valjean mélységesen hallgatott.

HATODIK KÖNYV

Fehér éjszaka

I. 1833 február 16.

Az 1833 február 16-ról 17-re virradó éjszaka áldott
éjszaka volt. Kitárult az ég a sötétség felett. Ez volt Marius
és Cosette nászéjszakája.

Gyönyörű nap volt. Nem a nagyapától megálmodott
égszinkék ünnep volt a nászpár fölött keringő Cherubinok és
Cupidók nyüzsgésével, méltó arra, hogy relief legyen — de
édes és mosolygós volt.

A lakodalom divatja 1833-ban más volt, mint ma. Fran-
ciaország akkor még nem örökölte Angliától azt a hallatlanul

finom ötletet, hogy a menyasszonyt meg kell szoktatni, ki kell lopózkodni vele a templomból, szégyenlősen rejtegetni a boldogságot és egybehangolni egy tönkrement bankár intézkedéseit az Énekek énekének elragadtatásával. Akkor még nem értették meg, miféle szüzi, elragadó és illedelmes dolog postakocsin zötyögtetni édenünket, ajtócsapkodással zavarni titkát, egy szállodai ágyat tenni meg nászágynak s otthagyni maga mögött az egy éjszakára kibérelt banális hálószobában az élet legszentebb emlékét, összekeverve a postakocsis és a fogadóbeli szobalány légyottjaival.

A XIX. század második felében, a mi korunkban, nem elegendő a polgármester szalagjával, a pap a reverendájával, a törvény és az Isten, ki kell egészíteni a longjumeau-i postakocsissal; pirosajtókás kék kabát, csörgő gombokkal, rézsám a karon, zöld nadrág, káromkodás, beföntfarku normand lovakkal, hamis paszománt, viaszosvászonkalap, fel-fésült, rizsporos haj, hatalmas ostor és hatalmas csizmák. Franciaország még nem jutott el odáig a divatban, hogy, mint az angol nemesség, ócska papucsokkal és régi facipőkkel dobálja meg az új házások postakocsiját, Churchill emlékezetére, Marlborough vagy Malbrouck emlékezetére, akit esküvője napján meg akart verni dühös nagynénje, ami szerepelt hozott neki. A mi nászszertartásainkon még nem szerepel a facipő és a papucs, de türelem, ha a jó izlés terjed, erre is rákerül a sor.

1833-ban, száz esztendővel ezelőtt, nem siették el a lakodalmakat.

Ebben a korban még abba a hitbe ringatták magukat az emberek, ami elég különös, hogy a házasság intim családi és társadalmi ünnep, hogy egy patriarkális lakoma nem rontja le a családi összejövetel ünnepélyességét, hogy még a tuláradó vigasság sem árt a boldogságnak, feltéve, hogy tisztos határok közt marad s végül, hogy tiszteletreméltó és helyes dolog, ha ama két életnek összeforradása, amely *egy* családdá lesz, a lakóházban veszi kezdetét s hogy a házasság életnek a nászszoba legyen a tanuja.

Elég szemérmetlenek voltak ahhoz, hogy az otthonukban házasodjanak.

A lakodalom tehát a ma már elavult divat értelmében Gillenormand ur házában folyt le.

Bármily természetes és mindennapos dolog a házasság, a kihirdetés, az irományok beszerzése, az anyakönyvvezető és a templom, mindig van valami nehézség. Csak február tizenhatodikára tudták elintézni a szükségeseket.

A pontosság kedvéért azonban fel kell jegyeznünk, hogy ez a tizenhatodika éppen hushagyókeddre esett. Habozások, aggodalmak, főként Gillenormand néni részéről.

— Hushagyókedd! — kiáltott fel a nagyapa. — Hát aztán! Van egy régi mondás:

*Hushagyónap lakodalom,
Gyermekekben sokadalom.*

— Gyerünk tovább. Legyen tizenhatodikán. Te tán el szeretnéd halasztani, Marius?

— Dehogyan szeretném! — felelte a szerelmes.

— Hát akkor házasodjunk, — mondta a nagyapa.

Tehát az általános vigasság ellenére tizenhatodikán volt az esküvő. Zuhogott az eső, ám az égen mindig marad egy kis kék szöglete a boldogságnak, amelyet a szerelmesek látnak, még ha a többi teremtett lelkek esernyővel járnak is az utcán.

Előző este Jean Valjean Gillenormand ur jelenlétében átadta Mariusnak az ötszáznyolcvannégyezer frankot.

Minthogy vagyonszociális alapra helyezkedtek, az eljárás igen egyszerűen folyt le.

Toussaint-re Jean Valjeannak nem volt többé szüksége. Cosette örökölte őt és szobalánnyá léptette elő.

Gillenormandék házában volt egy szép butorozott szoba, amelyet mintha az Isten is Jean Valjeannak teremtett volna, Cosette pedig olyan ellenállhatatlan kedvességgel hívogatta, „ugyan édesapám“, hogy Jean Valjeannak meg kellett ígérenie, hogy hozzájuk költözködik.

Néhány nappal az esküvő előtt egy kis baleset érte Jean Valjeant; jobbkezének mutatóját egy kissé megsértette. Nem volt valami súlyos dolog, nem is engedte, hogy törődjenek vele, be sem kötötte, még csak meg sem mutatta senkinek, még Cosette-nek sem. Mégis kénytelen volt vászonnal bekötni a kezét és felkötni a karját, aminek következtében semmiféle okiratot nem irhatott alá. Ebben a minőségében Gillenormand ur helyettesítette, mint Cosette másik gyámja.

Nem fárasztjuk az olvasót sem az anyakönyvi hivatalba,

sem a templomba. Nem szokás a szerelmeseket odáig kísérni s rendszeren elválnak a dráma hőseitől, mikor vőlegényi csokrot tűz a gomblyukába. Csak egy kis incidenst jegyzünk fel, amely egyébiránt a nászmenet tudtán kívül játszódott le a Rue des Filles du Calvaire és a Saint Paul templom között.

Ebben az időben kövezték frissen a Rue Saint Louis északi végét; a Parc Royal-utcától kezdve el volt torlaszolva. A nászhintók nem juthattak el egyenes uton a Saint Paul templomhoz, hanem kénytelenek voltak kerülőt tenni s legegyszerűbbnek látszott a boulevard-on végighajtani. A meghívottak egyike megjegyezte, hogy hushagyókedd van s bizonyára nagy a kocsitorlódás a boulevardon. — Miért? — kérdezte Gillenormand ur. — Hát a maskarák miatt. — Pompás! — mondta a nagyapa. — Gyerünk csak arra! Házasodnak a fiatalok, az élet komolysága vár rájuk. Remek kezdet lesz, ha egy kis maskarádét látnak.

A boulevardon mentek. Az első hintóban Cosette, Gillenormand ur, Gillenormand néni és Jean Valjean ült. Marius, aki a szokásnak megfelelően nem ülhetett egy fogatban menyasszonyával, egy másikon követte őket. A nászmenet a Rue des Filles du Calvaire-ből kifordulva beleolvadt abba a hosszú kocsisorba, amely szünet nélkül hömpölygött a Madelaine-től a Bastille-ig és a Bastille-től a Madelaine-ig.

A boulevardon nyüzsögtek a maskarák. Néha-néha szemelt az eső, de a bajazzók, pantallonok és gillesek nem zavartatták magukat. 1833-nak e jókedvű telén Páris Velencévé álcázta magát. Ma már nem ismerik az ilyen farsangot. Minthogy állandóan farsangi világban élünk, nincs többé farsang.

A járdán nyüzsögtek a járókelők, az ablakokban szorongtak a kíváncsiak. A színházak magas feljárói tömve voltak nézőkkel. Az álarcosokon kívül a kocsikorzónak is rengeteg nézője volt hushagyókeddkor, akárcsak a longchamp-i versenyek napján. Szigoru rendben követik egymást lépésben a legkülönbözőbb járművek, fiakkerek, fogatok, hintók, batárok és csézák, a szigoru rendőri előírás szerint rendben haladva s mintegy egymásba akaszkodva kerekeikkel. Aki résztvesz a kocsikorzón, látványosság és szemlélő egy személyben. Az utkeresztelkedéseknél városi rendőrök tartották fenn a rendet a párhuzamosan, de ellentétes irányban mozgó két végeláthatatlan kocsisor felett, gondosan ügyelve arra, hogy semmi se

akassza meg kettős áradatukat. A két kocsifolyam közül az egyik felfelé, a másik lefelé hömpölygött, egyik a Chaussée d'Antin, a másik a Faubourg Saint Antoine felé. A főrendek és nagykövetek cimeres hintói szabadon jöttek-mentek a kocsit közepén. Ugyanebben a kivételben részesültek bizonyos vidám és pompázó menetek, főként a „kövér ökör“-é. A párisi vigaságba Anglia is belecsördített ostorával. Seymour lord postakocsija, amelyet utcai gunyszóval fogadtak, csőrömpölve vonult fel.

A kettős kocsisorba, amelynek mentén juhászkutyákként szaladgáltak a rendőrök, tiszteletreméltó családi batárok is vegyültek, tele öreg nénikkel és nagymamákkal; ablakaikban maskarákba öltöztetett vidám gyermekekkel, hétéves Pierrotkal, hatéves Pierrette-ekkel, elragadó kis emberkéekkel, akik tudatában voltak annak, hogy hivatalos résztvevői a közvidámságnak, áthatotta őket a maskarádé méltósága és komolyak voltak, mint a közhivatalnokok.

Időnként megakadt valahol a kocsiaradat és a két párhuzamos áradat egyike vagy másika kénytelen volt várni, amíg a hibát helyre nem hozták. Ha egy kocsi megakadt, nyomban megakadt az egész sor. Aztán újra megindult a menet.

A nászmenet hintói abba az áradatba kerültek, amely a Bastille felé hömpölygött a boulevard jobboldalán. A Rue du Pont-aux-Choux táján megakadt a menet. Szinte ugyanabban a pillanatban akadt meg a másik áradat is, amely a Madelaine felé hömpölygött. A másik sorban e helyen egy maskarádés hintó állott.

A párisiak jól ismerik a hintókat, vagy helyesebben mondva maskarádés szekereket. Ha elmaradnának valamelyik hushagyókedden, vagy Mi-Carême napján, mindjárt suttognának az emberek s azt mondanák, emögött van valami. Ugy látszik, megbukik a kormány. Egymás hegyén-hátán voltak a Cassandrák, Arlequinek és Colombinek, a járókelők feje felett hömpölyögve, minden elképzelhető groteszk jelenség a nagy töröktől kezdve a vademberig, Herculesek márkizekkel az ölükből, kofaasszonyok, akiknek hallattára Rabelais is befogná a füleit, mint ahogy Aristophanesnek le kellett hunynia a szeméit a menádok láttára, kócparókák, rózsaszín trikók, gigerlikalapok, hatalmas pápaszemek, Jeannot pillangósan rezgő háromszögletes kalapja, lekiabáltak a járókelőkre csipőre tett ke-

zekkel, merész pozitúrákban, meztelen vállakkal, álcás arccal, fékevesztett szemérmelenséggel, hetykeségek káosza, amelyet virágos kocsis vezet, ez a farsangi körmenet intézménye.

A görögök Thespis kordélyát kedvelték. A franciák Vadé fiakkerét.

Mindent lehet parodizálni, még a parodiát is. A saturnáliák, az antik szépségnek e grimaszai, folyton durvulva eljutottak a hushagyókeddig. S a hajdan szőlőlevelekkel diszitett, napfényben égő bacchanália, mely isteni félmeztelenségben kérkedett márványkebleivel, ma észak ázott rongyaiban anyyira lezüllött, hogy maskarádé lett a neve.

A maskarádé-hintók divatja visszanyulik a monarchia legrégibb idejébe. XI. Lajos számadásai husz toursi garast engedélyeznek a palotaparancsnoknak „három utcai álarcos kocsi-ra“. Napjainkban rendszerint valami ócska omnibuszt tölt meg a lármás népek sokasága, amelynek elfoglalják a tetejét, vagy pedig egy leeresztett tetejű hintóban telepednek meg hangos lármával. Egy hatszemélyes kosin huszan is helyet foglalnak. Ülnek az ülésen, a kisülésen, a bakon, a hátrahajtott tetőn, a tengelyen, sőt még a kocsilámpákra is felkapaszkodnak. Állnak, ülnek, hevernek, maguk alá huzzák a lábukat, vagy kilógatják a kocsiból. A nők a férfiak ölében foglalnak helyet. A nyüzsgő fejek felett messze kimagaslik kényszerű piramisuk. A nagy nyüzsgés közepette olyanok ezek a batárok, mint a vigasság szőlődombjai. Collé, Panard és Piron innen származnak, innen gazdagítják az argot-t. Onnan jönnek a magasból az aranyköpések, onnan tanulja az utca. A mértéktelenül megrakott fiakker úgy vonul tova, mint a diadal. A hahota ül elöl, a zürzavar hátul. Káromkodnak, nótáznak, üvöltenek, kacagnak, kiugranak a bőrükből, a dévajság ordít, a guny lángol, a kedély felragyog, mint a bibor, két gebe vonszolja az Apotheozissá kibontakozó tréfát. Ez a kacaj diadalszekere.

Nagyon is cinikus kacaj, hogy őszinte legyen! Valóban gyanus kacaj, ám e kacajnak hivatása van. Arra van hivatva, hogy elhitesse a párisiakkal a farsangot.

E kofásszekerek, amelyekből valami homály árad, gondolkodóba ejtik a filozófust. Valahogy a kormány kezét érzi a dologban. Mintha ujjal érintenők a titkos rokonságot a nyilvánosságnak élő férfiak és a nyilvánosságnak élő nők között.

Hogy az egymásra tornyozott alantasságok, végösszege

vidámság legyen, hogy egymásra halmozva az elnyomatást és a gyalázatot, magukhoz édesgessék a népet, hogy a spicli-rendszer, amely kariatidákként szolgálja a prostitúciót, szórakoztathatja a tömegeket, ahelyett, hogy felháborítaná, hogy a tömeg szereti elvonulni látni négykereű fiakkeron ezt a szörnyen eleven tömeget, a csillogó rongyokat, amelyek félig rondaságok, félig napsugarak, amint dalolva és üvöltve elvonnak, hogy tapsol ennek a minden gyalázatból összeszűrt glóriának, hogy nincs olyan népünnepély, amelyen a rendőrség ne vonultatná végig e husz hydrafejű rendelkező örömlátásokat: minden bizonyára szomorú. De mit tegyünk! E felzalagozott és felvirágozott szemétkordékat gunnyal halmozza el a népkacaj és megbocsát nekik. A nevetés, mint mindig, az általános erkölcsi süllyedés cinkosa. Bizonyos egészségtelen ünnepek megbontják a nép egységét és csürhévé aljaitják. És úgy a csürhének, mint a zsarnokoknak szükségük van a bolondra. A király Roquelaure-t tart, a nép pojacát. Páris az örülségek világvárosa, mindannyiszor, amikor nem a legfenségesebb világváros. A farsangnak ott politikai jelentősége van. Valljuk be, Páris örömmel nézi végig az aljasság által rendezett komédiát. Csak egy dolgot kér uraitól, ha megtári maga felett urait, ezt: mázold be a sarat. Ilyen volt Róma is. Róma szerette Nerót. Neró titáni maskara volt.

A véletlen, mint mondtuk, úgy hozta magával, hogy egy ilyen hatalmas, zötyögő batár, zsufolásig tele álcás férfiak és nők formátlan fűrtjeivel, megakadt a Boulevard jobb áradatában, miközben a nászmenet a baloldali áradatban jutott zátonyra. A maskarádés kocsiban ülők megpillantották az utca tulsó oldalán a menyasszony hintáját.

— Nézd csak — szólt egy álcás — lakodalmas menet.

— Nem igazi lakodalom — mondta a másik. — A miénk az igazi.

S mivel tulmessen voltak ahhoz, hogy átszólhassanak a lakodalmasokhoz, — különben is attól tartottak, hogy a rendőrök közbelépnének, — a két álcás másfelé nézett.

Az álcásokkal tele batárnak egyébként csakhamar más gondja támadt, mert a tömeg gunyolni kezdte őket. Így becézi a tömeg a maskarát. Az imént említett két maskarának is elég dolga akadt, hogy társaikkal együtt szembeszálljanak a tömeggel, hogy ki ne fogyjanak a vásári visszavágók lövegeiből,

amelyekkel meg kellett felelniök a nép hatalmas torkának. Ijesztő, képletes párbeszéd alakult ki a maskarák és a tömeg között.

Közben a kocsiban ülő két másik maskara is észrevette a nászmenetet, mégpedig egy öreges külsejű, roppant nagy-orru s roppant nagy feketebajuszu spanyol s egy farkasnak öltözött, keszeg, nagyon fiatal vásárcsarnoki leány. Miközben társaik a tömeggel hadakoztak, halk párbeszédet folytattak egymással.

Beszélgetésüket elfojtotta a lárma, úgy hogy egy szót sem lehetett hallani belőle. Az eső átáztatta a nyitottfedelű kocsit. A februári szél csipős. A kivágott ruhájú kofáslány didergett, nevetett és köhögött, miközben a spanyolnak válaszolgotott.

Ime a párbeszéd:

— Mondd csak.

— Mi az, apám?

— Látod azt az öreget?

— Melyik öreget?

— Ott, az első lakodalmaskocsiban, arra mifelénk.

— Akinek a karja fekete kendővel van felkötve?

— Azt.

— Mi van vele?

— Fogadni mernék, hogy ismerem.

— Eh!

— A fejemet teszem rá. Itt süllyedjek el. Akármi legyenek, ha nem ismerem ezt a párisi pofát!

— Mára kinn van egész Páris az utcán.

— Látod a menyasszonyt, ha kihajolsz a kocsiból?

— Nem.

— Hát a vőlegényt?

— Nincs a vőlegény a hintóban.

— A fenét!

— Ha csak nem az a másik öreg az.

— Hajolj csak ki a hintóból, vedd szemügyre a menyasszonyt.

— Nem megy.

— Hiába, azt az öreget, akinek valami baja van a kezével, egészen biztosan ismerem.

— Hát aztán, ha ismered is.

- Ki tudja, mire jó, ha az ember ismer valakit?
— Füttyülök az öregekre.
— Mondom, hogy ismerem!
— Hát csak ismerd.
— Hogy a csudába került az esküvői menetbe?
— Hát mi nem kerültünk bele?
— Vajjon honnan jön ez a lakodalmass menet?
— Tőlem kérded?
— Ide hallgass.
— Na?
— Megkérnélek valamire.
— Mire?
— Szállj ki a hintóból és menj utánuk.
— Minek?
— Hogy megtudd, kicsodák és hova mennek? Szállj le hamar, szaladj utánuk, bogaram, neked fiatalok a lábaid.
— Nem szállhatok le a kocsiról.
— Miért nem?
— Föl vagyok fogadva.
— A teremburáját!
— A mai keresetemet a rendőrség fizeti.
— Az igaz!
— Ha leszállok a hintóról, az első rendőr, aki meglát, lefog. Hiszen nagyon jól tudod.
— Én ne tudnám?
— Mára a kormány embere vagyok.
— Idegesít ez az öreg.
— Idegesítenek az öregek? Pedig te sem vagy mai gyerek.
— Az első hintóban ül.
— Hát aztán?
— A menyasszony hintájában.
— Na és?
— Tehát az apja.
— Mit bánom én?
— Mondom, hogy az apja!
— Hát ha százszor is az apja!
— Te, ide hallgass!
— Mit akarsz?
— Én csak álruhában járhatok ki. Bujkállok, senki sem tudja, hogy ki vagyok. De holnap lehullanak a maskarák.

Hamvazószerda lesz. Félek, hogy lefognak. Vissza kell bujni a rejtekhelyembe. Te szabadon mozogsz.

— Nem tulságosan.

— Mindenesetre jobban nálamnál.

— Hát aztán.

— Ki kell tudakolnod, merre tart ez a nászmenet.

— Hogy merre tart?

— Igen.

— Azt ugyis tudom.

— Hát merre?

— A Cadran Bleu-höz.

— Hiszen az nem is arra van.

— Hát akkor a Rapée-ba.

— Vagy máshova.

— Joguk van hozzá. A lakodalmások mehetnek amerre akarnak.

— Nem úgy van az! Mondom, igyekezned kell megtudni, miféle lakodalom ez, ki az az öreg és hol laknak.

— Még csak az kellene! Más bajod nincs? Azt hiszed, olyan könnyű megtudni egy hét mulva, miféle lakodalmásmenet vonult végig Párison hushagyó kedd napján? Akár egy tőt kereshetnék a szénakazalban. Azt hiszed, hogy kisűthetek valamit?

— Akár igen, akár nem, meg kell próbálni. Érted, Azelma?

A két kocsisor megmozdult a Boulevard két oldalán s ellenkező irányban tovahömpölygött. A maskarádés hintóban ülők elvesztették szem elől a menyasszonyi fogatot.

II. Jean Valjean továbbra is felkötve hordja a karját

Kinek adatott meg valóra váltani álmát? Bizonyára kisorolják őket az égben. Tudunkon kívül valamennyien jelöltek vagyunk. Az angyalok szavaznak. Cosette-et és Mariust megválasztották.

Cosette meghatóan elragadó volt a polgármesteri hivatalban és a templomban. Toussaint öltöztette fel Nicolette segítségével.

Fehér tafotaszoknyás binchei csipkeruhában volt, angol csipkefátyolban, finom gyöngnyakékkal, fején narancsvirág koszorúval. Tiszta fehérben volt, sugárzott a fehérségben.

Finom ártatlansága átszellemülten áradt szét a fényben. Szűz volt és istennővé változott.

Marius szép haja ki volt kenve és illatosítva. A dus fűrtök között imitt-amott halvány vonalak látszottak, a barrikádon kapott sebhelyek.

Cosette-et a nagyapa vezette, büszkén, emelt fővel, öltözékével és modorával Barras korának minden eleganciáját felelevenítve. Jean Valjeant helyettesítette, aki felkötött karja miatt nem vezethette a menyasszonyt.

Jean Valjean talpig feketében, mosolyogva követte őket.

— Ez aztán a szép nap, Fauchelevant ur, — mondta a nagyapa. — Bejelentem, hogy minden bánat és gyötorem végetért. Határozatilag megszüntetem a bánatot az egész világon. A teremburáját! Elrendelem az általános örömet. A rossznak nincs létjogosultsága. Elég szégyene a kék égnek, hogy vannak boldogtalan emberek! A rossz nem az emberből fakad, mert az ember lényegében jó. Minden emberi nyomoruságnak fővárosa és kormányzói székhelye a pokol, vagyis az ördög Tudleriája. No lám! Milyen demagóg hangon beszélék! Nekem nincs már politikai meggyőződés. Mindössze azt akarom, hogy minden ember gazdaggá és boldoggá legyen.

Mikor minden ceremónia végetért s a jegyesek kimondták a polgármester és a pap előtt az összes elképzelhető igeneket, aláírták a városházán és a sekrestyében a jegyzőkönyvet, kicsérélték a gyűrűket, letérdeltek egymás mellé a fehér selyem mennyezet alatt, a tömjénfüstben, s egymás kezét fogva általános ámulat és irigység közepette kivonultak a gyönyörködő résztvevők két sorfala között, — elől az ezredesi vállrojtos svájci, alabárdjával a köveket ütögetve, majd Marius feketében s a menyasszony fehérben, a templomkapu két tágranyitott szárnya között, hogy hintóba üljenek — mindez megtörtént már s Cosette még mindig nem tudta elhinni, hogy igaz. Hol Mariusra nézett, hol a tömegre, hol az ég felé. Mintha csak attól félt volna, hogy felébred. Csodálkozó és nyugtalan arckifejezése valahogy még elragadóbbá tette. Hazamenet valamennyien egy hintóba ültek, Marius Cosette mellé, Gillenormand ur és Jean Valjean szembe. Gillenormand néni egy sorral hátrább került s a második hintóban foglalt helyet.

— Gyermekeim, — mondta a nagyapa — most már báró ur és báróné vagytok harmincezer livres évi jövedelemmel.

Cosette Mariushoz hajolt s angyali arccal a fülébe sugta: — Hát igaz? Marius a nevem. Te-né vagyok.

Mind a ketten ragyogtak. Az a feledhetetlen, visszahozhatatlan pillanat volt ez, amikor a teljes ifjuság és a teljes öröm egy pillanatra keresztezik egymást. Megvalósították Jean Prouvaire költeményét. Ketten együttvéve sem voltak negyvenévesek. Fenséges házasság volt. Két lilium volt a két gyermek. Nem nézték, hanem szemlélték egymást. Cosette dicsfényben látta Mariust; Marius oltáron látta Cosette-et. S ez oltáron és e dicsfényben, a két összeolvadó apotheozis mélyén Cosette felhődzve, Marius lángolva valami eszményi dolgot, valami valóságot sejtett a csók és az álom találkozásában, a nászvágyat.

Az átélt gyötrelmekre mámorosan emlékeztek vissza most. Ugy rémlett nekik, hogy a gondok, álmatlan éjszakák, könnyek, aggodalmak, rémületek, kétségbeesések sugarakká és simogatásokká változtak és még büvösebbé teszik a közelgő büvös órát. A bánatok szolgálólányokká váltak és öltöztették az örömet. Milyen jó, hogy szenvedtünk. Boldogságuk dicsfénybe burkolta a boldogtalanságokat. Hosszu, haldokló szerelmük mennybemenetellé vált.

Mindkét lélekben ugyanaz az elragadtatás volt, Mariusban gyönyörűséggel, Cosette-ben szeméremmel árnyalva. Halakán mondogatták egymásnak: — Fel fogjuk keresni a Plumetutcai kis kertünket. Cosette ruhájának redői ráborultak Mariusra.

Az ilyen nap kimondhatatlan keveréke az álomnak és a bizonyosságnak. Minden a miénk s még találgatunk. Még van időnk a megfejtésre. Leírhatatlan felindulás ez a nap, amikor dél van és az ember éjfélre gondol. A két sziv gyönyörűsége átáradt a tömegre s felvidította a járókelőket.

A Rue Saint-Antoine-ban megálltak a Saint Paul templom előtt az emberek, hogy a kocsí ablakán át megpillantsák a remegő narancsvirágkoszorút Cosette hajján.

Aztán hazamentek a Rue des Filles du Calvaire-be. Marius Cosette-tel oldalán ragyogva, diadalmasan ment fel a lépcsőn, amelyen nemrég haldokolva cipelték fel. A kapu előtt csoportban álltak a szegények, osztzkodtak a kapott

ajándékon és áldották őket. A ház csupa virág volt s épp olyan illatos, mint a templom. Előbb a tömjén, most a rózsák. Mintha a végtelenből ének hangzott volna. Szivükben volt az Isten. Olyannak látták a sorsukat, mint a csillagos eget és fejük felett ragyogva kelt fel a nap. Egyszerre csak ütött az óra. Marius ránézett Cosette gyönyörű meztelen karjára s azokra a halmokra, amik határozatlanul áttetszettek ruhája csipkéin. Cosette észrevette Marius pillantását s a füléig elpirult.

A Gillenormand-család rengeteg régi jóbarátot hívott meg az esküvőre. Mindannyian Cosette-et vették körül s mindannyian bárónénak szolitották.

Gillenormand Theodule katonatiszt, aki most kapitány volt, a chartresi helyőrségből utazott fel, hogy résztvegyen unokatestvérének, Pontmercynek lakodalmán. Cosette nem ismerte fel. Ő viszont szép fiu lévén, — legalább az asszonyok annak tartották — épp oly kevéssé emlékezett Cosette-re, mint bármely más nőre.

— Milyen igazam volt, hogy nem ugrottam be ennek a dzsidásnak, — gondolta magában Gillenormand apó.

Cosette soha nem volt gyengédebb Jean Valjeanhoz. Teljes összhangban volt Gillenormand apóval. Míg az aforizmákat és maximákat mondott örömeiben, belőle a szerelem és a jószág illata áradt. A boldogság mindenkit boldognak akar látni.

Jean Valjeanhoz fordult, azon a hangon szólalt meg, amelyet kisleány korában használt. Simogatta mosolyával.

Az ebédlőben terített asztal várta a vendégeket.

A nagy örömmel nélkülözhetetlen fűszere a ragyogó világítás. A boldogok nem szeretik a ködöt és a homályt. Nem akarnak sötétnek látszani. Az éjszakát kedvelik. A homályt nem. Ha nincs nap, csinálni kell.

Az ebédlő a derüs dolgok kincstára volt. A ragyogó fehér asztal felett velencei csillár függött, mindenféle kék, ibolyaszín, piros, zöldszínű madarakkal a gyertyák között. A csillár körül karos gyertyatartók, a falon hármas és ötös tükrök, üvegek, kristályok, poharak, edények, porcellánok, fayence-ok, tálak, ötvösmunkák, ezüstnemük, minden csillogott és ragyogott. A kandeláberek közét csokrok töltötték ki, úgyhogy, ahol nem volt világítás, legalább virágok ragyogtak.

Az előszobában három hegedű és egy flóta halkán Haydn-kvartetteket játszott.

Jean Valjean leült egy székre a szalonban az ajtó mögé, amelynek behuzott szárnya szinte egészen eltakarta. Néhány perccel, mielőtt asztalhoz ültek volna, Cosette odalépett hozzá, mintha hirtelen eszébe jutott volna valami, két kezével megfogta menyaszonyi ruhája szélét, nagyot bókkolt és gyengéd, kissé huncut pillantással megkérdezte tőle:

— Meg van-e elégedve, apám?

— Meg én — felelte Jean Valjean.

— Hát nevéssen már!

Jean Valjean elnevette magát.

Pár pillanat múlva Basque jelentette, hogy az ebéd tálalva van. A vendégek Gillenormand ural élükön, aki Cosette-et vezette karján, bevonultak az ebédlőbe s az előre megállapított rend szerint elhelyezkedtek az asztal körül.

A menyaszonytól jobbra és balra két nagy karosszék állt, egyik Gillenormand ur, a másik Jean Valjean számára. Gillenormand ur leült, a másik karosszék üresen maradt.

Mindenkinek a pillantása „Fauchelevent“ urat kereste. Már nem volt a szobában.

Gillenormand ur magához intette Basque-ot.

— Nem tudod, hol van Fauchelevent ur?

— Uram, — felelte Basque — éppen ebben a pillanatban közölte velem Fauchelevent ur, hogy mondjam meg a nagyságos urnak, hogy a beteg kezét fájlalja kissé s ezért nem vehet részt a lakomán. Kéri a báró urat és a báróné öméltóságát, hogy bocsássanak meg neki. Holnap reggel eljön. Most ment el éppen.

Az üres karosszék kissé lehütötte a násztrakoma vidám hangulatát. Ám ha Fauchelevent ur távol maradt is, Gillenormand ur jelen volt s a nagypapa kettő helyett ragyogott. Kijelentette, hogy igen, Fauchelevent ur jól teszi, ha korán lefekszik, miután fáj a keze, noha csak „jelentéktelen bibi“ az egész. A meghívottak beérték ezzel a kijelentéssel. De különben is mit jelenthet egy homályos zug az örömek ebben a tuláradásában? Cosette és Marius az önzésnek ama áldott perceit élték, amikor az embernek csak az öröm iránt van érzéke. És aztán Gillenormand urnak támadt egy ötlete.

— Teringettét! — ez a karosszék itt üres. Gyere csak

ide, Marius. A nénéd, bár neki volna joga hozzád, bizonyára megengedi. Ez a karosszék téged illet meg. Jogod van hozzá s kedves dolog. Fortunatus Fortunata mellett.

Az egész asztal tapsolt. Marius elfoglalván Jean Valjean helyét, a dolgok úgy alakultak, hogy Cosette, akit az imént elszomorított Jean Valjean távolléte, most már szinte örült neki. Ha Marius helyettesíti, Istent sem sajnálta volna. Fehér selyembe bujtatott kedves, apró lábacsáját Marius lábára tette.

Amint a karosszék el volt foglalva, Fauchelevent urról mindenki elfeledkezett, senkinek sem hiányzott. Öt perc múlva már az egész asztal, egyik végétől a másikig, mindenről elfeledkezve, vidáman nevetgélt.

Gillenormand ur a desszertnél félig telt pezsgőspohárral a kezében (nehogy kilencvenkétesztendős reszkető keze kiloccsantsa az italt), felállt és tósztot mondott az ujdonsült házaspárra.

— Két prédikációt nem kerülhettek el — kiáltotta. — Reggel meghallgattátok a papot, este meg kell hallgatnotok a nagyapátokat. Hát idehallgassatok. Adok egy tanácsot: imádjátok egymást. Nem kertelek sokat, mindjárt a végén kezdem: legyetek boldogok. Nincs a teremtésben bölcsőbb lény, mint a galambok. A bölcsék azt mondják, mérsékeljétek örömeiteket, én azt mondom, engedjétek szabadjára örömeiteket! Bolonduljatok, mint az ördög! Veszekedjétek meg! A filozófusok össze-vissza beszélnek! Torkukba szeretném fojtani a bölcsességüket. Lehet-e sok az illat, a feslő rózsabimbó, a daloló csalogány, a zöldelő levél, a hajnal az életben? Lehet-e sok a szerelem? Lehet-e egymásnak eléggé tetszeni? Vigyázz, Estella, tulságosan csinos vagy! Vigyázz, Nemorin, tulságosan szép vagy! Nagy butaság ezt mondani! Lehet-e tulságosan odalenni, tulságosan dédelgetni, tulságosan bájolni, lehet-e tulságosan élni, tulságosan boldognak lenni? Mérsékeljétek az örömeiteket! A fenét! Le a filozófusokkal! Bölcsesség örvendezni! Örvendeztetek, örvendezzünk! Azért vagyunk-e jók, mert boldogok vagyunk, vagy azért vagyunk-e boldogok, mert jók vagyunk? A Sancyt azért hívják-e Sancynak, mert Harlay de Sancy tulajdona volt, vagy mivel hatszáz karátot nyom? Én bizony nem tudom. Az élet tele van ezekkel a problémákkal. Csak az a fontos, hogy

meglegyen a Sancy, meg a boldogság. Legyünk boldogok és ne alkudozzunk! Fogadjunk vakon szót a napnak. Mi a nap? A szerelem. Szerelem, vagyis asszony! Van egy mindenható hatalom: az asszony. Kérdezzétek csak meg ettől a demagóg Mariústól, hogy nem rabszolgája-e a zsarnok kis Cosette-nek? Mégpedig önszántából, a gyáva! A nő! Nincs olyan Robespierre, aki felázadna ellene. A nő uralkodik! Én már csak ennek a királyságnak vagyok a párthive! Mi volt Ádám? Éva királysága. Éva számára nem volt 89. Volt egy királyi jogar a liliummal, volt egy császári jogar a földgömbbel. Nagy Károly jogara vasból volt, Nagy Lajos jogara aranyból, a forradalom hüvelyk- és mutatóujja között úgy szétmorzsolta őket, mint egy szalmaszálát, mely két fityinget nem ér. Vége, el van törve, a földön hever, nincs tovább. De próbáljatok fellázadni ez ellen a kis himzett, pacsuliillatos zsebkendő ellen! Azt szeretném én látni! Na, próbáljátok meg! Miért olyan tartós? Mert vászonból van. Büszkék vagytok a XIX. századra? Hát aztán! Mi láttuk a XVIII. századot! És éppen olyan ostobák voltunk, mint ti. Ne gondoljátok, hogy sokat változtattatok a világon, amiért a kaszás sógort *colera morbus*-nak és a bourré-e *cachuhá*-nak nevezitek. Az a lényeg, hogy a nőket minden időben szeretni kell. Próbáljatok eltérni ettől. Ezek az ördögök a mi angyalaink. Igen, a szerelem, az asszony, a csók olyan büvkör, amelyből nem tudtok kilépni. Én meg szívesen belépnék megint. Ki látta közületek a végtelenben mindent elcsendesítve maga körül, úgy pillantva a hullámokra, mint egy asszony, felkelni a Vénus csillagot, a mélységnek ezt a híres, kacér asszonyát, az óceán Celimenejét? Az óceán, az aztán a rideg Alceste. Nos, hát moroghat. Vénus megjelenik: mosolyognia kell. A vadállat megszelidül! Mind így vagyunk vele. Harag, vihar, villámlás, a mennyezetig csapkodó tajték! A nő belép, felkel a csillag, hasra előtte! Marius egy félével ezelőtt még verekedett. Ma házasodik. Jól van így. Igen Marius, igen Cosette, igazatok van. Éljetek csak bátran egymásért, becézzétek egymást, hadd pukkadjunk meg, akik nem tudunk utánozni benneteket. Imádjátok egymást. Szedjétek össze csőrötökkel a boldogságnak azokat a morzsáit, amik itt a földön vannak s rakjatok belőle élethossziglani fészket. Szeretni, szeretve lenni, ez az ifjuság gyönyörű csodája. Ne gondoljátok, hogy ti találtátok ki a sze-

relmet. Én is álmodtam, én is ábrándoztam, én is sóhajtoztam. Az én lelkem is holdvilágos volt. A szerelem haterős éves gyermek. A szerelemnek hosszú, ősz szakállhoz volna joga. Matuzsálem kölyök Cupidóhoz képest! A férfi és a nő hatvan század óta intézi szerelemmel a dolgát. Az ördög alattomos és meggyűlölte a férfit. A férfi még alattomosabb és megszerette a nőt. Így aztán több örömet szerzett magának, mint amennyi bajt az ördög okozott. Már a földi Paradicsomban rájöttek erre a ravaszságra. Régi találmány, barátaim, és mégis egészen új. Éljetek velem! Legyetek Daphnis és Chloé, amíg Philemonná és Baucissá nem lesztek! Ugy intézzétek a dolgot, hogy ha egyedül vagytok, ne érezzétek semminek a hiányát. Cosette legyen Marius napja, Marius legyen Cosette számára a világ! Férjed mosolya jelentse számodra, Cosette, a szép időt. Feleséged könnyei számodra, Marius, az esőt. És soha ne legyen eső a házaseletetekben. Kihúztátok a nagy Iutrit, a szent szerelmet, főnyereményt nyertetek, vigyázzatok rá, tartsátok lakat alatt, el ne herdáljátok, imádjátok egymást s hányjatok fittyet minden egyébre. Higyjétek el, amit mondok. Ez a józan ész szabálya.

A józan ész nem maraszthatja hazugságban az embert. Egymás vallása legyetek. Mindenki a maga módján imádjá Istent. És a teremburáját! Isten imádásának legjobb módja, ha az ember szereti a feleségét. Szeretlek, ez az én katekizmusom. Minden szerelmes igazhitű. IV. Henrik káromkodása beviszi a szentséget a zabálás és a részegség közé. Ventre-Saint-Grise! Nem vagyok híve ennek a káromkodásnak. Kimarad belőle az asszony. Csodálom, hogy IV. Henrik kiszólásában ez megtörténhetett. Barátaim, éljen a nő! Állítólag öreg vagyok. Csodálatos, milyen fiatalnak érzem magamat. Szinte kedvem volna dudaszót hallgatni az erdőben. Mámorossá tesznek ezek a szép és elégedett fiatalok. Én is szívesen megházasodnék, ha valaki hozzám jönne. Elképzелhetetlen, hogy Isten egyébre is teremtett bennünket, mint bálványozni, turbékolni, isteníteni, galambnak lenni, kakasnak lenni, reggeltől estig csipegetni a szerelmet, önmagunkat látni kis asszonykánkban, büszkélkedni, diadalmaskodni, mellett feszíteni, ez az élet célja. Engedelmet kérek, így gondolkoztunk mi, a mi időnkben, amikor fiatalok voltunk. Az áldóját! milyen bájos nők voltak akkoriban! Milyen helyes, csókolnivaló teremtesek!

Csak úgy dultam közöttük! Szóval, szeressétek egymást. Ha az emberek nem szeretnék egymást, igazán nem tudom, mire volna jó a tavasz. Én a magam részéről arra kérném a jó Istent, hogy tegye lakat alá azt a sok szép dolgot, amikkel gyönyörködtet bennünket, vegye vissza, tegye vissza a skatulyájába a virágokat, madarakat és szép lányokat. Gyermekeim, fogadjátok egy öreg bácsi áldását!

Hangos, vidám, szeretetreméltó este volt. A nagypapa jókedve megadta a hangot a vigassághoz s mindenki a majd-nem százesztendő s kedélyességhez alkalmazkodott. Táncoltak egy keveset, nagyokat nevettek, kellemes lakodalom volt. Meghivhatták volna a Régi, Jó Időt is. De hiszen ott volt Gillenormand apó személyében.

Előbb nagy zsvaj volt, azután csend.

Az ifju házások eltűntek.

Éjfél után valami kevéssel Gillenormandék háza temp-lommá alakult át.

Itt meg kell állapodnunk. A nászéjszakák küszöbén mo-solygó angyal áll ajkára tett ujjal.

A lélek elmereng e szentély előtt, amelyen a szerelmet celebrálják.

E házak felett alighanem fények játszadoznak. A bennük honoló öröm alighanem kítör a falak kövei közül és meg-fényesíti a homályt. Lehetetlen, hogy e szent és sorsos ünnep ne röpitene egy mennyei sugarat a végtelenbe. A szerelem az az isteni olvasztótégely, amelyben eggyé lesz az asszony és a férfi; és az egyes lény, a háromszoros lény, a szándékolt lény, a földi háromság lép ki belőle. Két léleknek ez az eggyé-születése bizonyára meghatja a homályt. A szerelmes pap, az elragadtatott szűz elrémül. Valami eljut Istenhez ebből az örömből. Ahol igazi házasságot kötnek, ahol szerelmi házasságot, ott megjelenik az eszmény is. A nászágy a hajnal csücske a sötétben. Ha testi szemmel észrevehetnők a tulvilági élet félelmetes és elbűvölő látomásait, alighanem megpillan-tanók az éjszaka alakzatait, a szárnyas ismeretleneket, a lát-hatatlan kéklő vendégeit, amint sötét fejüket kíváncsian össze-dugják a ragyogó ház körül s meglegedetten, áldóan muto-gatják egymásnak a szűz feleséget szelid riadalomban, isteni arcukon az emberi boldogság visszfényével. Ha e magasztos órában a gyönyörtől elkábult házások, kik egyedül hiszik

magukat, felfülnének, kusza szárnyuhogást hallának szobájukban. A tökéletes boldogsággal együttéreznek az angyalok. A kis, homályos alkóvnak az ég a mennyezete. Amikor két szerelemtől megszentelt ajak közeledik egymáshoz, hogy életet teremtsen, lehetetlenség, hogy e mennyei csókra ne rezdüljön meg a csillagok titkos végtelensége.

Ez az igazi boldogság. Ennél az örömnél nincs nagyobb. A szerelem az egyetlen önkivület. Minden más zokog.

Ha szeretünk, vagy szeretünk, ez elég. Ne kívánjunk többé semmit. Az élet kagylójának sötét redőiben más gyöngyöt nem találhatunk. A szerelem beteljesülés.

III. Az elválhatatlan

Mi lett Jean Valjeanból? Mindjárt azután, hogy Cosette gyengéd dorgálására felnevetett, senki sem ügyelvén rá, felkelt a helyéből s észrevétlenül kisurrant az előszobába. Ugyanaz a helyiség volt ez, ahova nyolc hónappal előbb sárosan, véresen és füstösen lépett be, amikor az aggastyánnak hazahozta unokáját. A régi faragott butorokat levelekkel és virágokkal díszítették fel. A zenészek azon a pamlogon ültek, ahova Mariust fektették. Basque fekete ruhában, térdnadrágban, fehér harisnyában és fehér kesztyűben a rózsakoszorukat rendezgette, a felszolgálándó tálakon. Jean Valjean felkötött karjára mutatott, megkérte, hogy mentse ki elmaradását és eltávozott.

Az ebédlő ablakai az utcára nyitlak. Jean Valjean néhány pillanatig mozdulatlanul állt a sötétben a fényes ablakok alatt. Fülelt. A lakoma zavaros hangjai eljutottak hozzá. Hallotta a nagyapa hangosan domináló hangját, a hegedűket, a tányérok és a poharak csörgését, a kacajt s e vidám zajban világosan meg tudta különböztetni Cosette szelid és vidám hangját.

Elhagyta a Rue des Filles du Calvaire-t és visszatért a Rue de l'Homme-Armé-ba.

Visszamenőben a Rue Saint-Louis-n, a Rue Culture-Sainte-Catherine-en és a Rue Blancs-Manteaux-n vette utját. Kis kerülő volt, ám ezen az uton járt három hónap óta a Rue de l'Homme-Arméból a Rue des Filles Calvaire-be Cosette-el, hogy elkerülje a Rue Vieille-du-Temple nyüzsgését és sarát.

Minthogy Cosette-el ezen az uton járt, más utat nem választhatott.

Jean Valjean hazament. Gyertyát gyújtott és felment a lakásba. A lakás üres volt. Még Toussaint is hiányzott. Jean Valjean léptei nagyobb zajt ütöttek a szobákban, mint más-kor. Minden szekrénye nyitva volt. Bement Cosette szobájába. Az ágyán nem volt lepedő. A párna huzat és csipke nélkül oda volt fektetve a matrác lábánál felhalmozott s összehajtogatott paplanokra, amelyeknek látszott a huzatja s amely alatt senki sem fog aludni többé. Az apró női holmikat, amikhez ragaszkodott, Cosette magával vitte. Nem maradt más a szobában, mint a nagy butorok és a négy fal. Toussaint ágya ugyancsak csupasz volt. Csak egy ágy volt megvetve s várt valakire: Jean Valjean ágya.

Jean Valjean elnézte a falakat, becsukott néhány szekrényt s járkált a szobákban.

Aztán visszatért a maga szobájába s letette az asztalra a gyertyát. Kiszabadította karját a kötésből s úgy használta a jobb kezét, mintha semmi baja sem volna.

Ágyához lépett és pillantása véletlenül, vagy szándékosan az *elváthatatlanra* esett, amelyre Cosette olyan féltékeny volt, a kis bőröndre, amelytől nem vált meg soha. Junius 4-én, mikor a Rue de l'Homme-Arméba költözött, az ágya mellé helyezte egy kerek asztalkára. Gyorsan az asztalkához lépett, kulcsot vett elő a zsebéből és kinyitotta a bőröndöt.

Lassan kiszedegette belőle azokat a holmikat, amelyekben tíz évvel ezelőtt Cosette elhagyta Montfermeilt. Előbb a kis fekete ruhácskát, majd a fekete kendőt, aztán a durva gyermekcipőket, amelyeket Cosette akár ma is hordhatott volna, oly kis lába volt, aztán a jó vastag lájblit, majd a trikó alszoknyát, a zsebes kötényt s a gyapjuharisnyát. A harisnyák, amelyek még megőrizték a kis láb bájos formáját, alig voltak hosszabbak Jean Valjean kezénél. Minden fekete színű volt. Ő hozta neki ezeket a holmikat Montfermeilbe. Egymás után szedte ki a bőröndből s az ágyra helyezte őket. Elgondolkozott. Emlékezett. Egy nagyon hideg decemberi napon télvíz idején a kis Cosette félmeztelenül didergett rongyaiban, szégyén kis lába egészen kivörösödött a facipőben. Jean Valjean kivetkőztette rongyaiból és ráadta ezt a gyászruhát. Az anyja bizonyára boldog volt a sirjában, hogy leányát gyászruhában

tudja s főként, hogy van ruhája és nem kell fagyoskodnia. Eszébe jutott a montfermeili erdő. Együtt mentek rajta keresztül Cosette-el. Eszébe jutott, hogy milyen idő volt akkor, kopaszok voltak a fák, néma volt az erdő, zajtalan, nem sütött a nap, mindegy. Mégis csak bájos délután volt. Elrendezte a kis holmikát az ágyon, a kendőt az alsószoknya, a harisnyát a cipők, a lājblit a ruha mellé s elnézegette őket. Akkora volt, mint az öklöm, nagy babát tartott a karján, az aranyat a köténye zsebébe tette, nevetett és kézenfogva mentek együtt és Cosette-nek rajta kívül senkije sem volt a világon.

És akkor derék, ősz feje lehanyatlott az ágyra, vén, sztoikus szíve megtört, arcát beletemette Cosette ruháiba s ha valaki ebben a pillanatban felhalad a lépcsőn, szívzaggató zokogást hall.

IV. „Immortale jecur“

A szörnyű, régi küzdelem, amelynek több fázisát láttuk már, újra kezdődött.

Jákob csak egy éjszakán át birkózott az angyallal. Ő, de mi hányszor láttuk már Jean Valjeant harcra kelni a sötétben lelkiismeretével és élet-halálküzdelmet folytatni vele!

Hallatlan küzdelem! Néha megcsuszik a lába. A másik pillanatban a föld omlik be alatta! Hányszor szorongatta ez a lelkiismeret, hányszor sujtotta le a jóság-kényszerűsége! Hányszor térdelt a mellére a könyörtelen igazság! Hányszor kiáltott kegyelemért a fényhez, amelyet lesujtotta! Hányszor vakította el a könyörtelen fény, amelyet kigyujtott benne és fölötté a püspök! Hányszor kápráztatta el ragyogásával, amikor jobb szeretett volna vak maradni! Hányszor állt talpra a küzdelemben! kapaszkodott meg a sziklában, támaszkodott a szofizmába, vonszolta magát a porban, hol maga alá gyűrve lelkiismeretét, hol leteperve általa. Hányszor történt, hogy egy furfangos gondolat, az önzésnek egy áruló és agyafurt okoskodása után ingerült lelkiismerete a fülébe ordította: ez gáncs volt, te nyomorult! Hányszor hörgött görcsös rángatózások között lázadó gondolkozása a nyilvánvaló kötelesség láttára! Ellenállni Istennek! Gyászos verejtékezés. Hány titkos seb, amelynek vérzését egyedül ő érezte! Hány horzsolás ezen a

siralmas életen! Hányszor emelkedett fel véresen, összetörve, összemarcangolva, megvilágosodva, szívében kétségbeeséssel, lelkében mennyei nyugalommal s legyőzött győztesnek érezte magát! És megszagatott, összeroppantott, megtört lelkiismerete félelmetesen ragyogva magasan földi valója felett, nyugodtan így szólt le hozzá: most eredj békével!

De jaj, mily gyászos béke az, amely ilyen komor küzdelmekkel jár.

Ám Jean Valjean úgy érezte, hogy utolsó harcát vivja ezen az éjszakán.

Szibbemarkoló kérdés állt előtte.

Az eleve elrendelés utja nem mindig egyenes. Nem húzódik el egyenes faszor gyanánt a predesztinált előtt. Vannak zsákutcái, vak folyosói, sötét kanyarulatai, nyugtalanító utkereszteződései, amelyeken többfelé lehet elindulni. Jean Valjean e pillanatban a legveszedelmesebb utkereszteződésnél állott.

Elérkezett a jónak és a rossznak végső kereszteződéséhez. Maga előtt látta e homályos összeszögellést. Most is, mint sorsának más fájdalmas fordulóján, két ut nyílt meg előtte. Egyik vonzotta, a másik ijesztette. Melyiket válassza?

Az ijesztő utat az a titokzatos, kinyujtott ujj ajánlotta neki, amely mindannyiszor megjelenik előttünk, valahányszor pillantásunk a homályba mélyed.

Jean Valjeannak ismét választania kellett a rettentő kikötő és a mosolygó csapda között.

Hát csakugyan így van? A lélek meggyógyulhat. A sors soha. Szörnyű dolog! Gyógyíthatatlan végzet!

A következő kérdés előtt állt:

Hogyan viselkedjék Jean Valjean Cosette és Marius boldogságával kapcsolatban? Ő akarta ezt a boldogságot, ő teremtette meg. Maga vájta bele a tulajdon szívébe s most, amikor szemlélte, olyan megelégedést érezhetett, mint a fegyvergyáros, aki a saját gyári jegyét pillantja meg azon a késen, amelyet gőzölögve huz ki a melléből.

Cosette Mariusé lett, megvan mindenük, még a vagyon is. S ez az ő műve.

De most, hogy megvan, hogy itt a boldogság, mit kezdjen vele ő, Jean Valjean? Ránehezdedjék erre a boldogságra? A sajátjának tekintse? Cosette a másé. Ez kétségtelen. De ő,

Valjean megtarthatja-e Cosette-ből amit megtartott belőle? Maradjon továbbra is az a bizonyos apa, akit ritkán látnak, de tisztelnek, aki eddig volt? Vonuljon be nyugodtan Cosette házába? Vigye magával szó nélkül multját ebbe a jövőbe? Jelentkezzék náluk, mint akinek jogai vannak s elburkolódzva telepedjék le ragyogó tűzhelyükhöz? Mosolyogva szorongassa-e tragikus kezeivel ártatlan kezeit? Rátegye a Gille-normand szalon békés kandallójára lábát, amellyel a törvény meggyalázó árnyékát vonszolja maga után? Megossza sorsát Cosette-tel és Mariusszal, sűrűbbre vonja a homályt a maga homlokán, s a felhőt az övéken, állítsa kettejük boldogsága mellé a maga szerencsétlenségét harmadiknak? Tovább is hallgasson?

Egyszóval: legyen e két boldog lény mellett a sors néma megszemélyesítője?

Hozzá kell szokva lenni a végzethez s a vele való találkozásokhoz, hogy az ember a szeme közé merjen nézni bizonyos kérdések ijesztő meztelenségének. A jó és a rossz rejtőzik a szigorú kérdőjel mögött. Mit fogsz tenni? — kérdi a sphinx.

Jean Valjean hozzászokott e megpróbáltatáshoz. Mereven nézte a sphinxet.

Minden oldalról szemügyre vette a könyörtelen problémát. Cosette, ez a bűbájos teremtés, szálfája volt a hajótöröttnek. Mit tegyen? Kapaszkodjék bele, vagy engedje el?

Ha belekapaszkodik, kimenekül a pusztulásból, feljut a napvilágra, lecsurog ruhájáról és hajáról a keserű víz, megmenekült, életben marad.

És ha elengedi?

Akkor a mélység következik.

Fájdalmas tanácsot ült gondolataival. Szabatosabban szólva: harcolt. Dühösen támadt önmagára, hol akarata, hol meggyőződése ellen.

Még szerencse, hogy Valjean tudott sirni. Ez talán megvilágosította lelkét. De azért a küzdelem kezdete vad volt. Dühöngő vihar támadt benne, mint az, amely valaha Arras felé hajszolta. A mult visszatért és szembeszállt a jelennel. Összehasonlította őket és zokogott. S amint a könnyek zsilipje felszakadt, a kétségbeesett ember vonaglott a zokogástól.

Érezte, hogy akadályhoz ért.

Ó jaj, abban a végsőkig menő ökölharcban, amelyet önzésünk folytat kötelességünkkel, amikor lépésről lépésre hátrálunk változatlan eszményünk elől, őrjöngve, acsarkodva, dühöngve, hogy engednünk kell, minden lépésért küzdve, folyton a kibuvókban reménykedve, kivezető utat keresve. Milyen durva s kétségbeejtő akadály, mikor megérezzük, hogy a hátunk mögött fal van!

Érezni a szent homályt, mely akadályul szegül ellenünk!

A lelkiismeretével tehát sohasem készül el az ember? Nyugodj bele, Brutus, nyugodj bele, Cato, feneketlen, mert Isten. Az ember bedobja ebbe a szakadékba életének minden munkáját, kincseit, sikereit, szabadságát, vagy hazáját, jólétét, nyugalmát, örömét, még! még! még! Ūritsd ki a kelyhet! Fordítsd ki az urnát! Nincs nyugsága, míg a szivedet nem hajítod le!

Van valahol a régi poklok tövében egy ilyen hordó.

Nem megbocsátható az, ha az ember egyszer megtagadja? Lehetnek-e jogai a kimeríthetetlennek? A véget nem érő láncok nem haladják-e meg az ember erejét? Ki hibáztatná Sisiphust és Jean Valjeant, ha azt mondanák: elég volt!

Az anyag engedelmességének határt szab a surlódás. Hát a lélek engedelmességének nincs határa? Ha az örök mozgás lehetetlen, lehet-e követelni örökös önfeláldozást?

Az első lépés semmi. Az utolsó lépés a nehéz. Mi volt a Champ-mathieui-ügy Cosette férjhezmeneteléhez és ennek következményeihez képest? Mi az visszatérni a fegyházba ehhez képest: belemerülni a semmibe?

Ó, első levezető lépcső, mily sötét vagy! Ó, második lépcső, milyen fekete vagy!

Hogyne fordítaná el most a fejét?

A mártíromság átszellemülés, kinzó átszellemülés, szent gyötrelem. Első pillanatban beleegyezhetünk. Leülünk az izzó vastrónusra, homlokunkra tesszük az izzó vaskoronát, kezünkbe vesszük az izzó vasalmát, elfogadjuk az izzó vasjogart, de még fel kell öltetni a lángköpenyt is — és nincs-e egy olyan pillanat, amikor a nyomorult emberi test fellázad és lemond a kinszenvedésről?

Jean Valjean végre eljutott a lesujtottság nyugalmához.

Mérlegelt, gondolkozott, latolgatta a fény és az árnyék titokzatos serpenyőinek alternatíváit.

Rákényszeríteni fegyházviselt multját a két ragyogó gyermekre, vagy visszavonhatatlanul elmerülni a saját jószántából. Egyfelől fel kell áldoznia Cosette-et, — másfelől önmagát.

Mit határozott? Milyen eredményre jutott? Mit felelt lelke visszavonhatatlanul a végzet megvesztegethetetlen vállatására? Melyik ajtót fogja kinyitni? Életének melyik oldalát falazza be és torlaszolja el? A körülötte lévő feneketlen szakadékok közül melyiket válassza? Melyik végletet vállalja? Melyik örvény felé bólint?

Széditő álmodozása egész éjszaka tartott.

Hajnalig ült ott ugyanabban a helyzetben, kétrét görnyedve az ágyon, összeroskadva a sors szörnyüisége alatt és sajnos talán eltiporva is, ökölboszoritott kézzel, karját szélesen kitérve, mint a keresztrefeszített, akit levettek a keresztfáról és arccal a földre dobtak. Tizenkét óra hosszat, egy hosszú éjszaka tizenkét óráján át ottmaradt anélkül, hogy fel-emelte volna a fejét, anélkül, hogy egy szót szólott volna. Mozdulatlan volt, mint egy holttest, miközben gondolata a földön fetrengett és szárnyra kelt, hol mint a hidra, hol mint a sas. Aki ily mozdulatlanul látja, halottnak hiszi. Egyszerre csak görcsös remegés futott végig testén és ajka, mely Cosette ruhácskáira tapadt, csókokat hintett. Ekkor látszott, hogy él.

Ki látta? Hiszen Jean Valjean egyedül volt és senki sem volt a szobában!

Az a Valaki, aki a homályban lakik.

HETEDIK KÖNYV

A kehely utolsó kortya

I. A hetedik kör és a nyolcadik mennyország

A násznapok másnapja magányos. A szerelmesek békéjét mindenki tiszteli. És hosszantartó álmukat is. A látogatások és üdvözlések zsvajja később kezdődik. Február tizenhetedikén már dél is elmúlt, amikor Basque tollseprővel és portörölővel a hóna alatt az előszobát takarítva, halk kopogtatást hallott az ajtón. Az illető nem is csengetett, tartózkodó akarván maradni ilyen nagy napon. Basque ajtót nyitott és Fauchelevent urat

pillantotta meg. A még kitakarítatlan, felfogatott szalonba vezette, amely az elmúlt esti örömök csatamezejének látszott.

— Bizony, uram, kissé későn ébredtünk fel, — jegyezte meg Basque.

— Felkelt már a gazdád? — kérdezte Jean Valjean.

— Hogy van az ur a karjával? — felelte Basque.

— Jobban. Felkelt már a gazdád?

— Melyik, a régi vagy az új?

— Pontmercy ur.

— A báró ur? — kérdezte Basque kiegyenesedve.

Az ember főként a lakájainak báró. Valami rájuk is ragad belőle, az, amit a filozófus rájuk fröccsent címnek nevezne s ami hizeleg hiúságuknak. Marius, aki mellesleg mondvá, harcos republikánus volt, amiről tanuságot is tett, akaratán kívül báróvá lett. A családban egy kis fölfordulás támadt a cím körül. Most Gillenormand ur ragaszkodott hozzá s Marius vonakodott viselni azt. De mert Pontmercy ezredes azt írta volt, fiam, viseljed címemet, Marius engedelmeskedett. Meg aztán Cosette, akiből kezdett kibukkanni az asszony, el volt ragadtatva a bárónői címtől.

— A báró ur? — ismételte Basque. — Mindjárt megnézem. Bejelentem neki, hogy itt van Fauchelevent ur.

— Nem. Ne mondd, hogy én vagyok. Csak annyit mondj, hogy valaki szeretne négyszem közt beszélni vele, nevet ne említs.

— Ejha! — csodálkozott Basque.

— Meg akarom lepni.

— Ejha! — ismételte Basque, mintha a második felkiáltásával magyarázná az elsőt. Azzal kiment.

Jean Valjean egyedül maradt.

A szalon, mint mondtuk, rendetlen volt. Aki fülel, talán még megneszeli a lakodalom elhaló zsviváját. A parketten mindenféle virágok heverték, amik a füzérekéből és hajdiszkekből hulltak ki. A csonkig égett gyertyák viaszcséppkövekkel toldották meg a csillárok kristályait. Egy butor sem állt a helyén. A sarkokban három-négy összetolt karosszék félkört alkotott s mintha abba hagyott csevegésüket folytatták volna. Az egész együttes mosolygó volt. Még a halott ünnepben is van valami báj. Itt boldog emberek voltak. E rendetlen székeken, e hervadó

virágok között, e kialudt gyertyák alatt az emberek öröme gondoltak. A csillárt a nap váltotta fel s vigan süttött a szalonba.

Igy mult el néhány pillanat. Jean Valjean mozdulatlanul állt azon a helyen, ahol Basque elhagyta. Nagyon halvány volt. Szemei beestek az álmatlanságtól s szinte eltűntek üregekben. Tekintete üres volt. Gyűrött fekete ruháján látszott, hogy benne töltötte az éjszakát. Könyöke fehérlett a pehelytől, amit az ágynemű érintése hagy a posztón. Jean Valjean elnézegette lába előtt az ablak képét, amit a nap rajzolt a padlóra.

Az ajtóban nesz támadt, felpillantott.

Marius lépett be emelt fővel, mosolygó ajakkal, arca sugárzott, homloka derűs volt, szeme diadalmasan csillogott. Ő sem aludt.

— Ön az, atyám! — kiáltotta, mikor Jean Valjeant meglátta. — Az ostoba Basque olyan titokzatos arcokat vágott. Hanem tulságosan korán jött. Még csak félegy van. Cosette alszik.

Az atyám szó, amit Marius mondott Fauchelevent urnak, annyit jelentett: nagy-nagy boldogság. Tudjuk, hogy mindig volt köztük valami távolság, hűvös kényszeredettségek, fagy, amit meg kellett törni, vagy meg kellett olvasztani. Marius oly elragadtatott volt, hogy a szakadék kitöltődött, a jég elolvadt és Fauchelevent az volt a számára, ami Cosette-nek: apa.

Tovább beszélt. Csak ugy áradtak belőle a szavak, mint az öröm isteni részegségében megesik.

— Ó, be örülök, hogy látom. Ha tudná, hogy hiányzott mindannyiunknak tegnap! Jó reggelt apám. Hogy van a kezével? Remélem jobban?

S meglegedvén a kedvező válasszal, amit maga adott magának, folytatta:

— Sokat beszéltünk önről. Cosette ugy szereti önt. El ne felejtse, hogy itt van a szobája nálunk. Hallani sem akarok a Rue de l'Homme Armé-ről. Szó se essék többé róla. Hogy is költözködhetett ilyen beteg, morcos, csunya utcába, melynek egyik végében sorompó van, ahol fázik az ember, ahol még csak meg sem lehet fordulni? Ide fog költözködni hozzánk. Még pedig ma, különben meggyülik Cosette-tel a baja. Figyelmeztetem, hogy valamennyiünket az orrunknál fogva vezet. Hiszen látta a szobáját, közel van a miénkhez s kertre nyílik. Megcsináltattuk a zárat, ágya meg van vetve, a szoba rendben van, csak be kell költözködni. Cosette odatett az ágya mellé egy

utrechti bársonnyal kárpitozott tágas, öreg karosszéket s azt mondta neki, tárd ki karjaidat. Az ablakával szemközt lévő akácfára minden tavasszal csalogány költözik. Két hónap mulva itt lesz. Annak a fészke balra lesz öntől, a miénk jobbra. Éjjel a csalogány fog dalolni, nappal Cosette fog csacsogni. A szobája délnek néz. Cosette majd elrendezi a könyveit, a Cook kapitány utikalandjait, meg a másikat a Vancouveréit, minden holmiját. Ha jól tudom, van egy kis táskája, amelyhez ragaszkodik, diszhelyet tartottam fenn a számára. Tudja-e, hogy meghódította nagyapámat? Maga rendkívül tetszik neki. Együtt fogunk maradni. Tud whistezni? Boldoggá teszi a nagyapámat, ha tud whistezni. Ön sétál ki Cosette-tel, ha tárgyalásaim lesznek, karonfogva fognak sétálni, mint hajdan a Luxembourgban. Határozatilag kimondtuk, hogy boldogok leszünk. És ön kiveszi részét a boldogságunkból, ugy-e apám? Természetesen velünk tart ebédre?

— Közölnöm kell önnel valamit uram, — mondta Jean Valjean. — Én fegyenc voltam.

A felfogható magas hangok határát épp úgy tul lehet lépni, ha az észről van szó, mint ha a fülről. Fauchelevant urnak ez a kijelentése: én fegyenc voltam, behatolt ugyan Marius fülébe, de tulesett a lehetőség határán. Marius nem fogta fel. Rémllett, hogy hallott valamit, de nem tudta mit. Tátva maradt a szája.

Ekkor észrevette, hogy az ember, aki megszólalt, ijesztő. Elragadtatásában nem vette eddig észre, hogy halálsápadt.

Jean Valjean kibontotta a fekete kendőt, amellyel jobbkarja fel volt kötve, leszedte a kezére csavart vásznat, kiszabadította a hüvelykujját s megmutatta Mariusnak.

— Semmi baja a kezemnek, — mondotta.

Marius a hüvelykujját nézte.

— Sohasem is volt, — folytatta Jean Valjean.

Csakugyan nyoma sem látszott rajta sérülésnek.

Jean Valjean folytatta:

— Illőnek tartottam távolmaradni esküvőjéről. Távol maradtam annyira, amennyire lehetett. Kitaláltam ezt a sebesülést, hogy ne kelljen hamisan tanuskodnom, hogy ne lehessenek semiségi ok a házassági okmányokkal kapcsolatban, hogy ne kelljen aláírni a nevemet.

— Mit jelent ez? — dadogta Marius.

— Azt, hogy én gályarab voltam — felelte Jean Valjean.

— Ön megőrjít! — kiáltott fel Marius rémülten.

— Pontmercy ur — mondta Jean Valjean, — én tizenkilenc esztendőt töltöttem a gályákon. Lopásért. Aztán életfogytiglanra ítélték. Lopás miatt. Mert visszaestem. Jelenleg szökésben lévő gályarab vagyok.

Marius hiába hátrált meg a valóság elől, hiába utasította vissza a tényt, hiába állt ellent a nyilvánvalónak, kénytelen volt megadni magát. Kezdte megérteni a dolgot s mint ilyenkor rendszeren történni szokott, többet értett meg a kelleténél. Borzalmas belső villám járta keresztül. Rémitő gondolat röppent át agyán. Belátott a jövőbe és félelmetes, szörnyű sorsot olvasott ki belőle magának.

— Valljon be mindent!! — kiáltotta. — Ön Cosette atyja.

S kimondhatatlan borzalommal két lépést hátratátorodott.

Jean Valjean oly fenséges mozdulattal emelte fel a fejét, hogy ugy látszott, mintha a mennyezetig nőne.

— Most hinnie kell nekem, uram. Bár a magunkfajta ember esküjét nem ismeri el a törvény... — itt elhallgatott, majd fenséges, szinte siri tekintéllyel, lassan, minden szótagot megnyomva hozzátette:

— ...hinni fog nekem. Én Cosette apja? Esküszöm az élő Istenre, hogy nem vagyok az. Pontmercy báró ur, én egy faverollesi paraszt vagyok. Fák nyesésével kerestem a kenyeremet. Nem Fauchelevent a nevem, hanem Jean Valjean. Cosette-nek senkije sem vagyok. Nyugodjék meg.

— Ki kezekedik erről? — dadogta Marius.

— Én. Hiszen mondom.

Marius a szeme közé nézett ennek az embernek. Komor volt és nyugodt, ez a nyugalom nem hazudhatott. Ami dermedt, az őszinte, a siri hidegségből érzett az igazság.

— Hiszek önnek, — mondta Marius.

Jean Valjean bólintott, mint aki tudomásul vett valamit s aztán folytatta:

— Mije vagyok Cosette-nek? Egy idegen. Tíz évvel ezelőtt még azt sem tudtam, hogy a világon van. Az igaz, hogy szeretem. Az ember szereti azt a gyermeket, akit öreg napjaiban látott kicsinek. Mikor az ember megöregszik, minden

kis gyermeket unokájának érez. Higyje meg, felteheti rólam, hogy van bennem valami, ami szívhez hasonlít. Apátlan-
anyátlan árva volt. Szüksége volt rám. Ezért kezdtem sze-
retni. A gyermekek oly védtelenek, hogy az első jött-ment
támogathatja őket, még az olyan ember is, amilyen én va-
gyok. Teljesítettem kötelességemet Cosette-tel szemben. Nem
hinném, hogy az ilyen semmisséget jócselekedetnek lehetne
nevezni, de ha jócselekedet volt, hát vegye annak. Irja ment-
ségemre ezt az enyhítő körülményt. A mai napon Cosette
kilép az életéből. Utaink elválnak. Ezentul semmit sem
tehetek érte. Ő Pontmercyné asszony. Most már más a sorsa.
És Cosette nyer a cserén. Minden rendben van. Ön nem em-
litette a hatszázezer frankot, de megelőzőm a gondolatát: ez
egy letét. Hogy hogyan került ez a letét hozzám, mindegy.
Visszaadom a letétet. Senki sem követelhet rajtam többet.
A visszaszolgáltatást teljessé teszem azzal, hogy megmondom
a nevemet. Ez még az én dolgom. Ragaszkodom ahhoz, hogy
ön megtudja ki vagyok.

És Jean Valjean Marius arcába nézett.

Marius lelkében zürzavaros, összefüggéstelen érzelmek
tomboltak. A végzetnek bizonyos szélrohamai vernek ilyen
hullámokat a lelkünkben.

Mindannyian éltünk át ilyen zavaros pillanatokot, ami-
kor minden szétszóródik bennünk. Azt mondjuk, ami hirtel-
len az eszünkbe jut, nem mindig azt, amit kellene. Vannak
hirtelen kinyílatkoztatások, amiket nem bírunk el, megrésze-
gítenek bennünket, mint valami vészthozó bor. Marius any-
nyira elképedt az előtte feltáruló új helyzettől, hogy szinte
ugy förmedt látogatójára, mintha haragudna rá a vallomá-
sáért.

— De hát miért mondta el nekem mindezt? — kérdezte.

— Ki kényszerítette rá önt? Megtarthatta volna magának a
titkát. Önt nem jelentették fel, nem nyugtalanítják, nem üldö-
zik. Kell, hogy valami oka legyen rá, amiért önként felfedte
magát. Fejezze be. Itt még van valami. Milyen alkalomból
teszi ezt a vallomást? Mik az indító okai?

— Mik az indító okaim? — ismételte Jean Valjean olyan
tompá hangon, mintha inkább magának beszélne, nem
Mariusnak. — Csakugyan milyen okból vallja be a fegyenc:
én fegyenc vagyok. Nos hát, csakugyan különös okból. Tisz-

tességből. Lássa, az a baj, hogy van egy fonál a szivemben, amely kötve tart engem. Különösen akkor erős az ilyen szál, amikor megöregszik az ember. Az élet szétfoszlik körülötünk, csak a fonál áll ellent. Ha ki tudtam volna tépni ezt a fonalat, elszakítani, kioldani, vagy elvágni a csomóját, elmenni messze-messze, akkor meg volnék mentve, csak el kellene indulnom, van elég dilizsánsz a Bouloi-utcában, önök boldogok, én meg elmegyek. Próbáltam elszakítani a fonalat, huzgáltam, de nem engedett, nem szakadt el, pedig majd a szivemet téptem ki vele. Akkor azt mondtam: én nem tudok máshol élni, csak itt. Maradnom kell. Nos hát igen. Önök természetesen igaza van. Ostoba vagyok. Hát mért ne maradhatnék úgy egyszerűen? Ön felajánlott a lakásából egy szobát, Pontmercyné szeret, azt mondta ennek a karosszéknek: tárd ki karjaidat, nagyapa boldog lesz, ha maradok, tetszem neki, együtt maradunk, együtt étkezünk, karonfogva sétálok Cosette-tel... Pontmercynével, bocsánatot kérek, csak megszokásból mondtam... egy fődél alatt élünk, egy asztalnál, egy tűz mellett, együtt ülünk télen a kandallóhoz, együtt sétálunk nyáron, ez az öröm, ez a boldogság, ez minden. Családi életet élünk. Családi életet!

Erre a szóra Jean Valjean kitört. Keresztbefonta kezét, maga elé meredt, mintha feneketlen mélységet akarna ásni a padlóban tekintetével s a hangja hirtelen felcsattant.

— Családi életet! Nem. Nekem nincs családom. Én nem tartozom az önök családjához. Én nem tartozom az emberi társadalomba. Én fölösleges vagyok azokban a házakban, ahol az emberek egymás között vannak! Vannak családok, de nem az én számomra. Én szerencsétlen vagyok. Én kívül vagyok. Hát voltak szüleim? Szinte magam is kételkedem benne. Mikor férjhezadtam ezt a gyermeket, leszámoltam mindennel, láttam, hogy boldog, hogy azé a férfié lesz, akit szeret, van egy jó aggastyán körülötte, úgy fognak élni, mint két angyal, csupa öröm lesz a házuk, rendben van, azt mondtam magamban: te maradj künn. Igaz, hazudhattam, csalhattam volna, nevezhettem volna magamat tovább is Fauchelevent urnak. Amig érte kellett hazudnom, hazudtam. Most, hogy magam miatt kellene, nem hazudhatok tovább. Igaz, csak hallgatnom kellett volna s maradna minden a régiben. Azt kérdezi tőlem, mi kényszerített a vallomásra? Furcsa dolog:

a lelkiismeret. Pedig milyen könnyü dolog lett volna hallgatni. Egész éjszaka arról próbáltam meggyőzni magam, hogy hallgassak. Ön gyóntat engem s amit mondok, annyira rendkívüli, hogy joga van a kíváncsisághoz. Nos hát igen: azzal töltöttem az éjszakát, hogy érveket hoztam fel magamnak, igen kitünő érveket s higgye el, mindent elkövettem, amit lehetett. Ám két dolgon fennakadtam. Nem tudtam eltépni a szálat, amely a szívemnél fogva ideköt, ideerősít, idepecsétel és nem sikerült elhallgattatnom valakit, aki halkán beszél hozzám, mikor egyedül vagyok. Ezért jöttem ide, hogy ma reggel mindent megvalljak önnek. Mindent vagy majdnem mindent. Vannak felesleges dolgok, amik csak rám tartoznak. Ezeket megtartom magamnak. A lényegét tudja. Fogtam a titkomat és elhoztam önnek. Kitártam a szeme előtt. Nem volt könnyü elhatározás. Egész éjszaka küzdöttem magammal. Azt hiszi, nem mondtam el magamnak, hogy ez nem a Chammethieu-ügy, hogyha elhallgatom a nevemet, nem ártok vele senkinek, hogy a Fauchelevent nevet maga Fauchelevent adta nekem hálából egy szolgálatomért, hogy jogosan viseltem, hogy boldogan élhetnék abban a szobában, amelyet felkínált, hogy senkit sem zavarnék, hogy meghúzódnék a kukkómban, hogy Cosette az öné lenne s engem boldoggá tenne az a gondolat, hogy egy fedél alatt élhetek vele. Mindenkinek kijutna a maga része a boldogságból. Ha Fauchelevent ur maradnék továbbra is, minden elsimulna. Minden, csak a lelkem maradna nyugtalan. Öröm venne körül mindenfelé, csak a lelkem volna sötét. Nem elég, ha az ember boldog, elégedettnek kell lenni. Ha Fauchelevent ur maradnék, elrejténém igazi arcomat s az önök nyíltsága közepette titkot őrizgetnék, homály lennék az önök fényes napjában, orvul csempészve behoztam volna a fegyházat a tűzhelyük mellé, asztaluknál ültem volna azzal a gondolattal, hogy kikergetnének, ha megtudnák, ki vagyok, hagytam volna kiszolgáltatni magamat olyan lakájokkal, akik, ha megtudnák a dolgot, felkiáltanának: micsoda szörnyűség! Suroltam volna önt a könyökömmel, hogy joga van ahhoz, hogy ne kérjen ebből az érintésből, kézzorítással megloptam volna önt. Házában megoszlott volna a tisztelet a becsület és a meggyalázott ősz fürtök között. Legbizalmasabb óráikban, amikor azt hiték volna, hogy sziveik kitárulnak egymás előtt, ha együtt

ültünk volna mi négyen, a nagyapja, önök ketten meg én, egy ismeretlen lett volna közöttünk! Szoros közelségben éltem volna önökkel s az lett volna egyetlen gondom, hogy félelmes kutam fedelét ne bolygassam meg. Én, a halott, rákényszerítettem volna magamat önökre, akik élnek. Arra ítéltem volna Cosette-et, hogy holta napjáig hozzám legyen láncolva. Ön, Cosette és én három fej a zöld sapka alatt. Nem fut végig a hátán a hideg? Most csak a legösszetörtebb ember vagyok a világon, úgy a leggonoszabb lettem volna. És mindennap újra elkövettem volna a bűnt. És mindennap újra hazudtam volna. És éjjeli ábrázatomat arcomon viseltem volna mindennap. És a gyalázatomat mindennap megosztottam volna önökkel. Mindennap! Önökkel! A kedveseimmel, a gyermekeimmal, ártatlanokkal. Hallgatni semmiség? Csendben maradni egyszerű? Hát nem egyszerű! Van olyan hallgatás, amely hazugság. És a hazugságomat, csalásomat, méltatlanságomat, gyaláságomat, árulásomat, bűnömet csepenként ittam volna ki, kiköptem és újra megittam volna, éjfélkor végeztem, délben újra kezdtem volna, hazug lett volna a jóreggelem és hazug lett volna a jóestém, vele aludtam volna el és vele ettem volna a kenyereimet és Cosette szemébe néztem volna s az elkárhozott mosolyával feleltem volna angyali mosolyára s gyalázatos szélhámos lettem volna! Miért? Hogy boldog legyek! Hogy én boldog legyek! Hát van jogom boldognak lenni? Én kívül állok az életen, uram!

Jean Valjean elnémult, Marius hallgatott. Ilyen gondolatláncolatokat és vivódásokat nem lehet félbeszakítani. Jean Valjean hangja ismét elhalkult, de ez már nem tompa, hanem sűrű hang volt.

— Azt kérdi, miért beszélek? Azt mondja, hogy nem jelentettek fel, nem üldöznek, nem nyomoznak? De igen. Feljelentettek, de igen, üldöznek, de igen, nyomoznak. Ki? Én magam. Én magam zárom el az utat magam elől, én magam vonszolom, taszítom magamat, magam tartóztatom le magamat, magam hajtom végre az ítéletet s aki maga fogja le magát, az alaposan le van fogva.

Megmarkolta a kabátját és Marius felé tartotta.

— Nézze ezt az öklöt — folytatta. — Nem látja, hogy

ugy markolja ezt a gallért, mintha soha nem akarná elengedni? Nos hát, van ennél különb marok is: a lelkiismeret. Aki boldog akar lenni, uram, annak nem szabad megérteni, mi a kötelesség, mert ha megértette, könyörtelenné válik. Az ember azt hihetné, hogy a kötelesség megbünteti, amiért megértette. De nem. Mert megjutalmazza. Olyan pokolba küldi, ahol az ember maga mellett érzi Istent. S az embernek össze kell tépnie a szívét, hogy békében élhessen önmagával.

Szibbemarkoló hangsúllyal folytatta:

— Pontmercy ur, akármilyen furcsán hangzik: tisztességes ember vagyok. Azzal, hogy az ön szemében lealacsonyítom maga, felemelkedem a magaméhan. Ezt már átéltem egyszer, de akkor nem volt ilyen fájdalmas. Semmi sem volt. Én becsületes ember vagyok. Nem volnék az, ha saját hibámból tovább is nagyra becsült volna. Most, hogy megvet, az vagyok. Az a végzet nehezedik rám, hogy mindig csak lopott megbecsülésben lehet részem, ez a becsülés megaláz és lesújt s hogy becsülhessem magam, kell hogy az emberek megvessenek. Ilyenkor felegyenesedem. Gályarab vagyok, aki hallgat a lelkiismerete szavára. Tudom, hogy ez valószínűtlenül hangzik. De mit tegyek? Így van. Kötelességeket vállaltam magammal szemben s megtartom őket. Vannak találkozások, amik kötik az embert. Vannak véletlenek, amelyek kötelességeket rónak ránk. Látja, Pontmercy ur, velem történt egy és más az életben.

Jean Valjean megint elhallgatott s nagy erőfeszítéssel nyelt egyet, mintha szavainak keserű utóíze lett volna, majd folytatta:

— Ha az ember nagyon borzad az életétől, nincs joga megosztania azt másokkal, anélkül, hogy tudnának róla; nincs joga megfertőzni őket a pestissel, nincs joga magával rántani őket a szakadékba, anélkül, hogy észrevennék, nincs joga vörös zubbonyát felettük lobogtatni, nincs joga alattomosan megterhelni mások boldogságát a maga nyomorúságával. Utálatos dolog közeledni azokhoz, akik egészségesek és a sötétben megfertőzni őket a láthatatlan genyező sebbel. Hiába ruházta rám Fauchelevant a nevét, nekem nincs jogom használni. Nekem adta, de nem vehetem el. A név, a személy. Látja uram, paraszt vagyok, de gondolkodtam, olvas-

gattam egy keveset. És tisztában vagyok a dolgokkal. Amint látja, türethetően fejezem ki magamat. Autodidakta vagyok. Nos igen, ellopni egy nevet és kisajátítani, tisztességtelen dolog. Az abc betűit éppen úgy el lehet lopni, mint egy erszényt, vagy egy órát. Husból-vérből való hamis aláírásnak, eleven álkulcsnak lenni, felnyitni a lakást és besurranni tisztességes emberek közé, soha nem nézni az emberek szeme közé, örökösen bandzsítani, becsstelennek érezni magát, nem, nem, nem! Akkor inkább szenvedni, vérezni, sirni, körömmel tépni a bőrt a husomról, hosszú éjszakákat kinban vonaglani át, testemen-lelkemen rágódni. Ezért mondtam el mindezt. A magam jószántából, ahogy ön mondja.

Nehezen lélekzett s odavetette ezt az utolsó szót:

— Valamikor kenyeret loptam, hogy élhessek. Ma, hogy élhessek, nem akarom más nevét eltulajdonítani.

— Hogy élhessen? — szakította félbe Marius. — Hiszen nem azért kell önnek a név, hogy élhessen.

— Oh, én tudom, mit beszélek! — felelte Jean Valjean lassan bólogatva.

Csend támadt. Mind a ketten hallgattak, mélységes gondolatokba veszve. Marius leült egy asztal mellé és rákönyökölt. Jean Valjean fel-alá járt a szobában. A tükör előtt megállapodott és mozdulatlan maradt. Majd mintha belső hangjával vitatkozna, így szólt a tükörbe nézve, amelyben nem látta a vonásait.

— Most pedig megkönnyebbültem. — Ismét járkálni kezdett és átment a szoba másik sarkába. Mikor visszafordult, észrevette, hogy Marius nézi a járását. Leírhatatlan hangszullyal mondta:

— Kicsit huzom a lábamat. Most már érti, hogy miért. Majd Marius féle fordult:

— És most, uram, képzelje el a következőket: Nem mondtam semmit, Fauchelevant ur maradtam, ideköltözök, családtag vagyok, a szobámban lakom, papucsban jövök a reggelihez, este együtt megyünk hárman a színházba, kísértálok Pontmercynével a Tuileriákba és a Place Royalba, együtt vagyunk, önök maguk közül valónak tartanak, s egy szép napon én itt ülök, ön ott, beszélgetünk, nevetgélünk, amikor hirtelen valaki elkiáltja ezt a nevet: Jean Valjean! s

ime az árnyékból kinyul egy szörnyű kéz, a rendőrség és hirtelen mozdulattal letépi arcomról az álcát!

Megint elhallgatott. Marius borzongva felállt. Jean Valjean folytatta:

— Ehhez mit szól?

Marius hallgatással felelt. Jean Valjean folytatta:

— Látja, igazam volt, hogy nem hallgattam. Legyenek boldogok, érezzék a mennyben magukat, egy angyal a védangyala, élvezzék a napot és érzék be vele. Sose bánják, hogy egy szegény kárhozott hogyan hasítja fel a mellét kötelességét téve. Nyomorult ember áll ön előtt, uram!

Marius lassan keresztülment a szalonon s mikor Jean Valjeanhoz ért, feléje nyujtotta kezét.

Azonban maga volt kénytelen megfogni azt a kezét, amely nem nyult feléje. Jean Valjean hagyta, de Mariusnak ugy tünt, mintha márványkezet fogott volna meg.

— Nagyatyámnak vannak összeköttetései, — mondta Marius. — Ki fogjuk eszközölni, hogy kegyelmet kapjon.

— Felesleges, — felelte Jean Valjean. — Halottnak hisznek, ez elég. A halottakat nem ellenőrzik. Azt hiszik róluk, hogy nyugodtan porladoznak. A halál ugyanaz, mint a kegyelem.

És kiszabadítva kezét Marius kezéből, könnyörtelen méltósággal hozzátette:

— Különben is csak a kötelességteljesítés az a barát, akit igénybevesznek. S csak egy kegyelemre van szükségem, arra, amit a lelkiismeretem ad.

Ebben a pillanatban a szalon másik végében csendesen kinyílt az ajtó s a nyíláson Cosette pillantott a szobába. Csak édes arca látszott, ennivalóan kócos volt, szemhéja még néhez az álomtól. Olyan mozdulattal, mint a madár, mikor kidugja a fészekből a fejét, előbb férjére, majd Jean Valjeanra pillantott és — mintha mosolyt látott volna az ember a rózsa kelyhében — kacagva kiáltotta feléjük:

— Fogadjunk, hogy politizálnak. Milyen csacsiság, a helyett, hogy velem lennének.

Jean Valjean összerezcent.

— Cosette, — dadogta Marius és elhallgatott. Ugy álltak ott, mint két bűnös. Cosette ragyogva szemlélte felváltva

őket. Szemén keresztül mintha a Paradicsomba lehetett volna bepillantani.

— Tettenértem magukat! — mondta Cosette. — Az ajtón keresztül is hallottam, hogy Fauchelevant apám azt mondta, a lelkiismeret... kötelességteljesítés... Ez politika. Ebből nem kérek! Nem szabad mindjárt másnap politikáról beszélni! Ez nem igazság!

— Tévedsz, Cosette, — felelte Marius. — Üzleti dolgokról beszéltünk. Azon tanakodtunk, miként lehetne a legjobban kamatoztatni a hatszázezer frankot.

— Ez nem érdekel — szakította félbe Cosette. — Jövök már. Kellek, vagy nem kellek?

Elszántan kibujt az ajtó mögül s benyitott a szalonba. Ezer ráncu, bőuju fehér pongyolában volt, amely nyakától lábáig omlott le. A régi gótikus festmények arany háttérében látni ilyen bűbajos zsákokat, amik arra valók, hogy anygálokat bujtassanak beléjük.

Tetőtől talpig megnézte magát a nagy tükörben, majd kimondhatatlan elragadtatással kiáltott fel:

— Volt egyszer egy király, meg egy királyné. Ó milyen boldog vagyok!

Azzal pukkedlit vágott Marius és Jean Valjean felé.

— Most pedig — kezdte — szépen idetelepszem maguk mellé egy karosszékre, félóra mulva ebédelünk, addig beszélhetnek amit akarnak, tudom, hogy a férfiaknak mindig sok a beszélőnivalójuk, én majd csendben maradok.

Marius megfogta a karját és szerelmes hangon mondta:

— Üzleti dolgokról beszélünk.

— Igaz, — mondta Cosette. — Kinyitottam az ablakot s egy sereg pierrot jött a kertbe. De madarak, nem maskák. Ma hamvazószerda van, de nem a madaraknak.

— Mondom, üzleti dolgokról tárgyalunk, eredj, édes kis Cosette-em, hagyj egy kissé magunkra bennünket. Pénzügyekről van szó. Ez unatna téged.

— Szép nyakkendőt vettél fel ma reggel, Marius. Nagyon kacér, kegyelmes uram. Nem, nem fog unatni.

— Hidd el, hogy unatna.

— Nem, ha egyszer ti tárgyaltok. Lehet, hogy nem fogom érteni, de figyelni fogok. Ha az ember kedves hangokat hall,

nem kell, hogy a szavukat megértse. Csak együtt akarok lenni veletek. Ej mit, itt maradok!

— Nem lehet, imádott, drága Cosette-em!

— Nem lehet?

— Nem.

— Hát jó, — mondta Cosette — pedig sok ujságot meséltem volna. Elmondtam volna, hogy nagypapa még alszik, hogy a néni misére ment, hogy Fauchelevent apa kályhája füstöl, hogy Nicolette elhivatta a kéményseprőt, hogy Toussaint és Nicolette már összeszólalkoztak, hogy Nicolette kicsufolta Toussaint dadogását. Igy azonban semmit sem mondok el. Nem maradhatok itt? Jól van, majd meglátja uram, én is azt fogom mondani önnek, most nem maradhat itt. És ki jár rosszabbul? Igazán, kedves Marius, hadd maradjak veletek!

— Esküszöm, hogy egyedül kell maradnunk.

— Ej, hisz én ugysem számítok.

Jean Valjean egy szót sem szólt. Cosette most feléje fordult.

— Először is, apám, jöjjön ide és csókoljon meg. Miért nem szól egy szót sem? Miért nem fogja a pártomat? Hát ilyen apám van? Láthatja, milyen boldogtalan házasesletet élünk! Ver az uram! Azonnal csókoljon meg!

Jean Valjean közelebb lépett.

Cosette visszafordult Marius felé:

— Magára grimaszt vágok.

Majd Jean Valjeannak nyújtotta homlokát.

Jean Valjean egy lépést közeledett.

Cosette visszahátrált.

— Maga sápadt, apám. Talán fáj a karja?

— Meggyógyult, — mondta Jean Valjean.

— Rosszul aludt?

— Nem.

— Szomorú?

— Nem.

— Csókoljon meg. Ha jól érzi magát, jól aludt, elégedett, nem szidom meg.

És újra csókra nyújtotta homlokát.

Jean Valjean csókot nyomott a homlokra, amelyen menyeyei fény tükröződött.

— Mosolyogjon.

Jean Valjean engedelmesskedett. Egy kísértet mosolya volt.

— Most pedig védjen meg az urammal szemben.

— Cosette! — szólalt meg Marius.

— Haragudjék, apám. Mondja meg neki, hogy itt kell maradnom. Elöttem csak beszélhetnek. Hát olyan ostobának tartanak? Igazán furcsa! Üzletek, a pénz elhelyezése a bankban — nagy dolog! A férfiak minden semmiségből titkot csinálnak. Itt akarok maradni. Ma nagyon csinos vagyok. Nézz rám, Marius.

Imádni való vállvonogatással s bűbájos duzzogással pillantott Mariusra. Mintha villám csapott volna ki kettejükből. Nem sokat bánták, hogy még valaki van a szobában.

— Szeretlek! — mondta Marius.

— Imádlak! — mondta Cosette.

És ellenállhatatlanul egymás karjába omlottak.

— Most pedig — folytatta Cosette, diadalmas kis fintorral igazgatván el egy ráncot pongyoláján — itt maradok.

— Azt már nem! — kérlette Marius. — Nekünk el kell intéznünk valamit.

— Már megint azt mondd, hogy nem?

Marius komolyra fordította a beszédet.

— Hidd el, Cosette, hogy nem maradhatsz.

— Ugy? Most a férfit játssza az ur. Hát jó, elmegyek. Ön nem támogató, atyám. Tisztelt férjura, tisztelt apám-uram, maguk zsarnokok. Megmondom a nagypapának. Ha azt hiszik, hogy visszajövök és megalázkodom önök előtt, nagyon tévednek. Büszke vagyok! Megvárom, amíg önök jönnek hozzám. Majd meglátják, hogy maguk fognak unatkozni nélkülém! Jól van, megyek!

Azzal kiment.

Két másodperc múlva újra kinyílt az ajtó, üde, rózsás arca ismét megjelent az ajtó két szárnya között és bekiáltott a szobába.

— Nagyon mérges vagyok!

Az ajtó bezárult és újra elsötétült minden.

Eltévedt napsugár volt, mely tudtán kívül hirtelen átjárta az éjszakát.

Marius megnézte, hogy becsukta-e maga mögött az ajtót.

— Szegény Cosette, — suttopta — ha meg fogja tudni...

E szavakra Jean Valjean egész testében megremegett. Eszelős pillantást vetett Mariusra.

— Cosette. Persze, igaz, ön el fogja mondani a dolgot Cosette-nek. Nagyon helyes. Lám, én erre nem is gondoltam. Az embernek egyik dologhoz van ereje, a másikhoz nincs. Uram, én kérem önt, könyörgök önnek, adja legszentebb becsületszavát, hogy nem mondja el. Nem elég, hogy ön tudjon róla? Megvalloftam magamnak. Meg tudnám vallani az egész világnak, a mindenségnek, nem törődnek vele. De ő nem tudja, mi az, elszörnyedne tőle. Mit, egy fegyenc! Meg kellene magyarázni neki, mi az. Azt kellene hallania, olyan ember, aki gályarab volt. Egyszer látott az utcán egy ilyen menetet. Oh, Istenem!

Egy karosszékbe roskadt és két kezébe temette arcát. A hangját nem lehetett hallani, de vállának remegéséből látzott, hogy zokog. Néma könnyeket, rettenetes könnyeket sirt.

Van valami fuldoklás a zokogásban. Valami görcs fogta el, hátravetette magát a karosszékbe, mintha lélekezethez akarna jutni, karjai aláhullottak. Marius meglátta könnyáztatta arcát s hallotta, amint halkán, suttogva megszólalt, mintha feneketlen mélységből jönne a hangja.

— Szeretnék meghalni.

— Nyugodt lehet, — mondta Marius — megőrzöm a titkát, megtartom magamnak.

Talán a kellenél kevésbé elérzékenyülve, egy óra óta kénytelen volt megbarátkozni ezzel a váratlan, ijesztő titokkal, látván, hogy alakul át a szemeláttára Fauchelevant ur lassanként gályarabbá. E gyászos valóság lassanként hatalmába ejtette s a helyzet természetes sodrában odáig jutott, hogy meg tudta állapítani, mekkora szakadék támadt közte és e között az ember között. Marius megszólalt:

— Lehetetlen, hogy fel ne említsem azt a letétet, amelyet ön oly hiven és becsületesen átadott. Ez tisztességes cselekedet volt. Jutalmat érdemel érte. Állapítsa meg ön maga az összeget, meg fogja kapni. Attól ne féljen, hogy magasra találná szabni.

— Köszönöm uram, — felelte Jean Valjean szeliden.

Egy pillanatig elgondolkozott, gépiesen dörzsölgetvén mutatóujja hegyét a hüvelykujja körméhez, majd hangosabban folytatta:

— Körülbelül készek is volnánk. Még egy dolog van hátra...

— Micsoda?

Jean Valjean mintha utoljára habozott volna, hangtalanul, szinte lélekzet nélkül, inkább dadogta, mint mondta:

— Most, hogy mindent tud, ön rendelkezik uram. Mit gondol, nem szabad többé látnom Cosette-et?

— Azt hiszem, jobb, ha nem találkoznak, — felelte fagyosan Marius.

— Akkor nem látom többé, — suttogta Jean Valjean.

És az ajtó felé tartott. Kezét a kilincsre tette, a kilincs engedett, az ajtó megnyílt, legalább is annyira, hogy Jean Valjean kimehetett rajta. Egy pillanatig mozdulatlanul állt, aztán becsukta az ajtót és visszafordult Mariushoz.

Már nem is sápadt, hanem fakó volt. Nem könnyezett. Tragikusan lángolt a tekintete. Hangja sajtóságon nyugodt volt.

— Ha akarja uram, néha meglátogathatnám Cosette-et — mondta. — Higyje el, nagyon szeretném. Ha nem akarom látni Cosette-et, nem gyóntam volna meg önnek, elmentem volna. Minthogy azonban Cosette közelében akarok maradni s továbbra is látni akarom őt, becsületesen meg kellett önnek mindent vallanom. Követi a gondolatmenetemet, ugyebár. Hiszen mindez annyira érthető. Látja, több mint kilenc esztendeje, hogy Cosette mellettem van. Előbb abban a rozszant házban laktunk a boulevardon, aztán a zárdában, majd a Luxembourg közelében. Ott látta ön először. Emlékszik kék plüsskalapjára? Aztán az Invalídisok negyedébe költöztünk, ahol rács volt meg kert. A Plumet-utcába. Én a kis hátsó udvarban laktam, onnan hallgattam a zongorázását. Ez az életem. Sohasem hagytuk el egymást. Ez kilenc esztendeig és néhány hónapig tartott. Apja helyett apja voltam, ő pedig a gyermekem. Nem tudom, megért-e engem Pontmercy ur, de most elmenni, nem látni őt többé, nem beszélni vele, nagyon nehéz volna. Nem maradna semmim az életből. Ha nem találja helytelenek, időnként meglátogatnám Cosette-et. Nem jönnék gyakran, nem maradnék sokáig. Intézkedhetne, hogy fogadjanak a kis alacsony szobában. A földszinten. Szívesen jönnék be a hátsó kapun, a cselédek kapuján, de ez talán feltűnne. Azt hiszem, jobb, ha azon a

kapun járok be, ahol mindenki. Igazán uram, szeretném még egy kicsit látni Cosette-et. Olyan ritkán, ahogy ön akarja. Képzelve magát az én helyzetemben. Nincs egyebem, mint ez. Meg aztán vigyázni kell. Ha egyáltalán nem jönnek többé, annak rossz hatása volna. Különösnek találnák a dolgot. Például jöhetnék este, mikor már sötétedni kezd.

— Jőjön minden este, — szólt Marius — Cosette várni fogja önt.

— Ön jó ember uram — mondta Jean Valjean.

Marius köszöntötte Jean Valjeant, a boldogság elkísérte az ajtóig a kétségbeesést s a két férfi elvált egymástól.

II. Mennyi homály lehet egy kinyilatkoztatásban?

Marius magánkívül volt.

Most már értette, miért érezte oly távolnak magát eddig is attól az embertől, akivel Cosette-et látta. Volt a lényében valami titokzatosság, amire ösztönei figyelmeztették. Ez a titokzatosság a legszörnyűbb szégyen volt: a fegyház. Fauchelevent ur, Jean Valjean gályarab volt.

Ha az ember boldogságának kellő közepén ily titkot fedez fel, az olyan, mintha skorpiót találna egy galambfészkekben.

Hát arra van most már ítélve Marius és Cosette boldogsága, hogy ebben a szomszédságban éljen? Ez nem lehet más-képpen? A házasságkötéssel ezt az embert is el kell fogadni? Nem lehet itt már semmit sem tenni?

Összeházasodott Marius a fegyenczel is?

Hiába koszoruzza az embert ragyogás és öröm, hiába élvezi az élet nagy pillanatának biborát, a boldog szerelmet, az ilyen meglepetések még az arkangyalt is kirántanak elragadtatásából, még a félistent is megremegetnék a maga dicsőségében.

Mint az ilyen hirtelen változások idején rendesen történni szokott, Marius azon töprengett, vajjon nem tehet-e magának is szemrehányást. Nem hagyta-e cserben megérző képessége. Nem volt-e könnyelmű, nem ragadtatta-e el önkénytelenül magát? Egy kissé talán. Nem vágott-e neki kellő óvatosság és a körülmények megfelelő mérlegelése nélkül ennek a szerelmi kalandnak, mely Cosette-tel kötött házasságával végződött?

Megállapította, — mert ilyen sorozatos megállapítások révén, amelyekkel időnként magunkba mélyedünk, nevel meg bennünket lassanként az élet, — megállapította, mily sok természetében a chimerikus, képzelődő vonás, az a benső kód, amely némely szervezetnek sajátja s amely a szenvedély és fájdalom paroxismusában szétterjed, megváltoztatja a lélek hőmérsékletét, előnti az egész embert, úgyhogy már nem is egyéb ködbeboruló öntudatnál. Már több ízben rámutattunk Marius egyéniségének e jellemző vonására. Most eszébe jutott, hogy szerelmi mámorában a Plumet-utcában, ama hat elragadtatott hét folyamán még csak nem is beszélt Cosette-tel a Gorbeau-házban lejátszódott titokzatos drámáról, amelynek áldozata oly meglepő csökönnyősséggel hallgatott a küzdelem közben, majd megszökött. Hogy is lehetséges, hogy erről nem beszélt Cosette-tel? Pedig oly közeli s oly ijesztő dolog volt! Hogyan lehetséges, hogy említést sem tett előtte Thénardierékről, főképp pedig arról a napról, amikor Éponine-nel találkozott. Most szinte kínos volt megmagyarázni magának, miért hallgatott akkor. De azért megértette. Eszébe jutott kábultsága, Cosette iránti mámora, szerelme, mely mindent magába olvasztott, s egymás segítségével áteszményíti a szerelmeseket s talán, mint a józan észnek alig észrevehető talánya, mely belevegyült a lélek e heves és elbűvölő állapotába, valami tompa, homályos ösztöne annak, hogy elrejtse, eltüntesse tudata elől ezt a félelmetes kalandot, amelybe félt belekeveredni, amelyben semmi szerepet nem akart vállalni, amelytől huzódózott s amelynek nem lehetett sem elbeszélője, sem tanuja anélkül, hogy vádló ne lett volna. Különben pedig az a néhány hét úgy mult el, mint a villám. Semmire sem volt ideje, csak szeretni. Végre is mindent megfontolva, mérlegelve és meghányavetve, mit változtatott volna rajta, vagy Cosette-en, ha szóba hozza Thénardierékat, ha elmondja a Gorbeau-házbeli orvtámadását? Milyen következményei lettek volna, még hogyha rájön is arra, hogy Jean Valjean fegyenc volt? Vajjon meghátrál, kevésbé imádja Cosette-et? Nem vette volna feleségül? De igen. Változtatott volna valamit a történetken? Nem. Nincs tehát mit megbánni, nincs miért szemrehányásokat tennie magának. Minden rendben van. Van istenük azoknak a részekeknek is, akiket szerelmeseknek nevezünk. Marius vakon is azon az

uton járt, amelyet tisztánlátó szemmel követett volna. A szerelem bekötötte szemét, hogy elvezesse. Hova? A Paradicsomba.

Am ez a Paradicsom mostantól kezdve pokoli szomszédsággal van súlyosbitva.

Az a régi hidegség, amelyet Marius Fauchelevent, a Jean Valjeanná vedlett egyén iránt érzett, most borzadályal párosult.

A borzadályban, meg kell vallanunk, volt valami szánalom, sőt némi meglepetés.

Ez a visszaeső tolvaj visszaszolgáltatót egy letétet. És milyen letétet? Hatszázezer frankot. Csak ő maga tudott róla. Megtarthatta volna, visszaadta.

Továbbá a maga jószántából tárta fel a helyzetet. Senki sem kényszerítette rá. Ha megtudta, kicsoda, az ő révén tudta meg. E vallomásban több volt a megaláztatásba való belenyugvásnál, megvolt benne a veszélybe való belenyugvás is. Az elítéltnék az álca nem álca, hanem menedék. Lemondott erről a menedékről. Az álnév biztonságot nyújt. Letette az álnevet. Ő, a gályarab, örök életére meghuzódhatott volna egy tisztas családban. Ellenállt e kísértésnek. És miért? Lelkiismereti aggályoskodásból. Maga magyarázta meg az igazság csálhatatlan hangján. Szóval, akárki volt ez a Jean Valjean, tagadhatatlanul felébredő lelkiismeret volt. Volt ebben valami titokzatos, kezdődő rehabilitáció s minden jel arra vall, hogy a lelkiismereti nyugtalanság már régóta fölébe került ennek az embernek. Közönséges lelkek nem ismerik a helyesnek, a jónak ilyen rohamait. A lelkiismeret felébredése nagy lélekre vall.

Jean Valjean őszinte volt. Ez a nyilvánvaló, érezhető, kétségbevonhatatlan őszinteség, amelyet éppen az tett félreismerhetetlenné, hogy akkora fájdalomt okozott neki, minden utánajárást feleslegessé tett s hitelesített minden szót, amit ez az ember kijelentett. Ezen a ponton Mariusra nézve sajátosságokra fordult a helyzet. Mit érzett Fauchelevent ur irányában? Bizalmatlanságot. Mit érez Jean Valjean irányában? Bizalmat.

Jean Valjeannak ama titokzatos mérlegében, amelyet Marius elgondolkodva állított fel, megállapította, mi az aktiva s mi a passziva s iparkodott eljutni az egyenleghez. De

mindez mintha viharban folyt volna le. Marius határozott fogalmat próbált alkotni magának erről az emberről s ugyszólván üldözte Jean Valjeant gondolataival. De mindig elvesztette s valami végzetes ködben akadt rá újra.

A becsületesen visszaszolgáltatót letét, a vallomás őszintesége helyes cselekedet volt. Ez mintha szétoszlatta volna a felhőt, amely aztán még feketébb lett.

Bármily zavarosak voltak Marius emlékei, valami homály mégis áradt belőlük.

Mi is volt tulajdonképpen a Jondrette padlásszobájában lejátszódott kaland? Miért szökött meg ez az ember, amikor a rendőrség megérkezett, ahelyett, hogy feljelentést tett volna? Erre Marius tudott válaszolni. Azért, mert ez az ember szökésben levő fegyenc volt.

Másik kérdés: Miért ment ez az ember a barrikádra? Mert Marius most világosan látta azt az emléket, mely izgalomban úgy bukkant fel újra, mint a láthatatlan tintával irt betűk a felmelegített papíron. Ez az ember ott volt a barrikádon. Nem harcolt. De hát mit keresett ott? Erre a kérdésre egy kísértet emelkedett fel s adta meg a választ: Javert-t. Marius tökéletesen visszaemlékezett most arra a komor látomásra, mint hurcolja el Jean Valjean a barrikádról a megkötözött Javert-t s még a fülében csengett a kis Mondetour-utca sarka mögül felhangzó szörnyű pisztolydurranás. A rendőrkiem és a gályarab alkalmasint gyűlölte egymást. Egyik alkalmatlan volt a másiknak. Jean Valjean azért ment a barrikádra, hogy megbosszulja magát. Későn érkezett. Alighanem megtudta, hogy Javert ott fogságba esett. A korszikai vérbosszu lehető bizonyos alsó rétegekbe s ott törvényszámba megy. Oly magától értetődően, hogy még azok a lelkek sem botránkoznak meg rajta, amelyek már félig viszatérték a jóhoz. Ezek a szívek úgy vannak alkotva, hogy a bűnös, aki a megbánás útjára lépett, esetleg már akadémuskodhatik, hogy lopjon-e, de nem habozik, ha bosszuról van szó. Jean Valjean megölte Javert-t. Legalább is kétségtelennek látszott.

Végül egy utolsó kérdés, amire azonban nincs válasz. Ezt a kérdést, Marius úgy érezte, mintha harapófogóval kényszeritené ki belőle valami. Hogy lehetett az, hogy Jean Valjean élete oly sokáig haladt együtt Cosette életével. A

gondviselésnek milyen komor játéka hozta össze ezzel az emberrel a gyermeket? Vannak hát odafönt is kettős láncok és Isten azzal szórakozik, hogy az angyalt összevasalja a démonnal? Hát a nyomor titokzatos fegyházában szobatársa lehet a bűn az ártatlanságnak? Az elítélteknek abban a felvonulásában, amelyet emberi sorsnak nevezünk, egymás mellett haladhat két homlok, egyik naiv, a másik rémületes, egyik a hajnal isteni fehérségében fénylik, a másikat mindörökre megsápasztotta az örök villámfény. Ki határozhatta el ezt a megmagyarázhatatlan összepárosítást? Miként, milyen csoda folytán alakulhatott ki életközösség a mennyei kis teremtés és e vén kárhozott között? Ki kötözte a bárányt a farkashoz, vagy ami még érthetlenebb, ki kötözte vajjon a farkast a bárányhoz? A farkas szereti a bárányt. A vad teremtés imádtta a gyenge lényt, hiszen kilenc esztendeig ez a szörnyeteg volt az angyal támasza. Cosette gyermeksége és serdülése, napvilágrajötte, szüzi növekedése, az élet és a világosság felé e szörnyeteg önfeláldozásának árnyékában talált menedéket. Ezen a ponton a kérdések szinte megszámlálhatatlan rejtélylyé bontakoztak széjjel, mélységek nyitak a mélységek mélyén s Marius nem tudott többé szédülés nélkül Jean Valjean fölé hajolni. Mi volt ez az emberi mélység?

A genesis régi szimbolumai örökéletűek. Az emberi társadalomban, amíg olyan, mint eddig, csak a még nagyobb világosság változtathatja meg. Addig két ember van: felsőbbrendű és alsóbbrendű. Az, aki a jónak él, Ábel, s aki a rossznak: Káin. De mi ez a gyöngéd Káin. Miféle zsvány ez, aki vallásosan elmerül egy szűznek imáadásában, örökösdi felette, neveli, vigyáz rá, emberi méltósághoz segíti s ő, a tisztátalan, tisztasággal veszi körül. Mi volt ez a kloaka, amely annyira tisztelte az ártatlanságot, hogy egyetlen foltot sem hagyott rajta? Mi volt ez a Jean Valjean, aki Cosette-et nevelte, mi volt ez a sötét figura, amelynek egyetlen gondja az volt, hogy egy csillag feltünését megvédje minden homálytól, minden felhőtől?

Ez volt Jean Valjean titka. S ez volt Isten titka is.

Marius meghátrált e kettős titok előtt. Az egyik bizonyos tekintetben megnyugtatta a másikat illetően. Isten épp olyan látható volt e kalandban, mint Jean Valjean. Istennek megvannak a maga eszközei. Olyan szerszámot használ, ami-

lyet akar. Nem felelős érte az ember. Mit tudhatjuk, hogyan végzi dolgát az Isten. Jean Valjean nevelte Cosette-et. Részen ő teremtette a lelkét. Ez kétségtelen. Nos, hát aztán? A munkás iszonyatos volt, de a műve bámulatos. Isten úgy csinál csodát, ahogy akar. Megalkotta ezt a bűbájos Cosette-et s ehhez Jean Valjeant használta fel. Ugy tetszett neki, hogy ehhez ezt a furcsa munkatársat válassza. Mi jogon kérhető tőle számon? Tán most először segíti a trágyadomb a tavaszt, hogy rózsát teremjen?

Igy válaszolt magának Marius s el kellett ismernie, helyesen válaszolt. Az említett pontokra nézve nem merte faggatni Jean Valjeant, bár magának sem vallotta meg, hogy nem meri. Imádta Cosette-et, Cosette az övé volt s Cosette ragyogóan tiszta. Beírte ezzel. Milyen felvilágosításra lehetett szükség? Cosette maga a világosság. Kell-e a világosságnak, hogy megvilágítsák? Mindene megvolt. Mit kívánhatott volna még? A minden nem elég? Jean Valjean személyes dolgaihoz nincs köze. Fölébe hajolva ez ember vezetes homályának, a nyomorultnak ebbe az ünneplés kijelentésébe kapaszkodott: Én senkije se vagyok Cosette-nek, tiz esztendővel ezelőtt nem is tudtam, hogy a világon volt.

Jean Valjean jöttment volt. Ő maga mondta. Nos, hát most elment. Akárki volt, a szerepe végetért. Mostantól fogva Marius tölti be a gondviselés szerepét Cosette mellett. Cosette megtalálta az azur kékjében a maga mását, szerelmesét, férjét, egy isteni férfi alakjában. Cosette szárnyrakelt, átalakult, felrepült s maga mögött hagyta a földön üres és borzalmas bábját: Jean Valjeant.

Akármilyen gondolatkörben forgott is Marius, minduntalan visszatért Jean Valjean iránt érzett borzadályához. Lehet, hogy szent borzadály volt, mert, mint már említettük, érezte a quid divinum-ot ebben az emberben. De bármit tett is, bár-hogy kereste is az enyhítő körülményeket, mindig csak oda lyukadt ki: fegyenc volt, azaz olyan lény, akinek a társadalom létráján helye nincs, mert a legutolsó létrafoknak is alatta áll. A legutolsó ember után következik a fegyenc. A fegyenc ugyszólván nem embertársa az élőknek. A törvény megfosztotta mindattól az emberségtől, amit egy embertől elvehet. Marius demokrata volt, de bűnügyi kérdésekben maga is a könyörtelenség rendszere mellett volt és azokról, akikre

a törvény lesujtott, éppen úgy gondolkozott, mint a törvény. Mondjuk meg nyíltan, még nem jutott fejlődése utjának végére. Még nem tudott különbséget tenni aközött, amit az ember foglalt írásba és amit az Isten: a törvény és a jog között. Még nem vizsgálta, még nem mérlegelte, miféle jogon rendelkezik az ember afelől, ami visszahozhatatlan és helyrehozhatatlan. Nem háborította fel ez a szó: megtorlás. Természetesnek találta, hogy az írott törvény bizonyos megsértésének holtig tartó büntetés a következménye s elfogadta, mint a civilizáció tényét a szociális halált. Most még itt tartott, noha később kétségtelenül tovább jut majd, mert a természete jó s alapjában nem volt egyéb még ki nem fejtett haladásnál.

Az eszméknek ebben az összevisszaságában Jean Valjeant rutnak és visszataszítónak látta. Kitaszítottnak. Fegyencnek. E szó úgy hangzott a fülében, mint az utolsó ítélet trombitája. Sokáig szemlélte Jean Valjeant s utolsó mozdulata az volt: elfordította a fejét. Vade retro.

Marius — ezt el kell ismerni, sőt hangsúlyozni kell — bár annyira faggatta Jean Valjeant, hogy ez így szólt hozzá: ön gyóntat engem, két-három perdöntő kérdést mégsem tett fel. Nem mintha nem jutottak volna eszébe, de megijedt tőlük. A Jondrette padlásszobát? A barrikádöt? Javert-t? Ki tudja, hova jutottak volna a vallomásai. Jean Valjean nem olyan embernek látszott, aki meghátrál s ha Marius vallo-másra kényszeríti, ki tudja, nem szeretné-e csakhamar visszartartani? Bizonyos ünnepélyes pillanatokban nem esett-e meg valamennyiünkkel már, hogy feltettünk egy kérdést s utána befogtuk a fülünket, hogy ne halljuk a választ? Az ember főként akkor ilyen gyáva, amikor szerelmes. Nem helyes dolog tulságosan firtatni a sötét helyzeteket, hát még ha tulajdon életünk végzetszerűen össze van kapcsolva velük. Jean Valjean kétségbeesett kimagyarázkodásai valami borzalmas világosságot áraszthattak volna, s ki tudja, nem vetődik-e Cosette-re is ez a szörnyü fény? Ki tudja, nem marad-e valami pokoli villódzás annak az angyalnak a homlokán? A villámnak még a freccsenése is mennykőcsapás. A végzetnek van ilyen szolidaritása, hogy a visszaverődésnek sötét törvénye folytán még az ártatlanságot is a bűn bélyege sujtja. Még a legtisztább arc is örökre megőrzi egy szörnyü szomszédság

visszavert fényét. Okkal vagy ok nélkül, Marius megijedt. Már is sokat tudott. Inkább a kábulást kereste, mint a világgosságot. Eszeveszetten vitte a karjai között Cosette-et magával, lehunyta a szemét, hogy Jean Valjeant ne lássa.

Ez az ember az éjszaka volt, az élő, rettentő éjszaka. Hogyan merne lemerülni a mélyébe? Rettenetes dolog kivallatni a homályt. Ki tudja, mit válaszol? Örökre befeketithetné a hajnalt.

Ebben a lelkiállapotban szivbemarkoló döbbenet volt arra gondolni Mariusnak, hogy az az ember továbbra is érintkezhetik Cosette-tel. Most már szinte szemére vetette magának, hogy nem tette fel azokat a félelmetes kérdéseket, amelyek elől meghátrált, amelyek azonban talán kérlelhetetlen és visszavonhatatlan elhatározásra készítették volna. Tulságosan jónak, szelidnek, mondjuk meg nyiltan: gyengének találta magát. Ez a gyengeség meggondolatlan engedékenységet váltott ki belőle. Hagyta, hogy megindítsák a szavait. Helytelenül járt el. Egyszerűen el kellett volna utasítania Jean Valjeant. Jean Valjeant fel kellett volna áldoznia, igen, ezt kellett volna tenni, megszabadítani a házat ettől az embertől. Haragudott magára, haragudott a kavargó izgalmak hirtelenségére, amelyben megsüketült, megvakult, amelyekről hagyta tovasodorni magát. Elégedetlen volt magával.

Mit tegyen most? Jean Valjean látogatásaitól mélységesen irtózott. Minek ez az ember az ő házában? Mit keres itt? E ponton megzavarodott, nem akart mélyebbre ásni, nem akart a dolog mélyére hatolni, nem akarta megvizsgálni saját magát. Megígérte, hagyta, hogy kicsikarják belőle az ígéretet, megígérte Jean Valjeannak, s az embernek még egy fegyenczel szemben is állnia kell a szavát. Sőt egy fegyenczel szemben különösen. Ámde elsősorban mégis csak Cosette iránt voltak kötelességei. Szóval mindenben uralkodó iszonyodás vett rajta erőt.

Marius zavarosan forgatta elméjében mindezeket a gondolatokat, egyikről a másikra tért át s valamennyit összekavarta. Mélységes zavarban volt. Nem volt könnyű eltitkolni zavarát Cosette előtt, de hát a szerelem különös tehetség — sikerült neki.

Egyébiránt, látszólag céltalanul, kérdéseket intézett Cosette-hez, aki ártatlan volt, mint a fehér galamb és semmit

sem gyanított. Gyermekkoráról és ifjuságáról beszélgetett vele s mindjobban meggyőződött afelől, hogy amennyire valaki jó-ságos, atyai és tiszteletreméltó lehet, ugy a fegyenc ilyen volt Cosette irányában. Mindaz, amit Marius sejtett és feltételezett, beigazolódott. A zordon csalán szerette és ápolta a liliumot.

NYOLCADIK KÖNYV

Derengés

I. A földszinti szoba

Másnap alkonyatkor Jean Valjean bezörgetett a Gille-normand-ház kapuján. Basque fogadta. Basque a kellő pillanatban várt az udvaron, mintha parancsot kapott volna. Meg-esik némelykor, hogy azt mondják a szolgának: lesse meg X. urat, amikor jön.

Basque meg sem várta, hogy Jean Valjean odalépjen hozzá. Így szólította meg: — A báró ur kérdezteti, hogy fel tetszik-e menni, vagy lent tetszik-e maradni?

— Lenn maradok, — mondta Jean Valjean.

Basque — egyébként teljes tisztelettel — kinyitotta a földszinti szoba ajtaját és így szólt:

— Értesitem a méltóságos asszonyt.

A helyiség, ahová Jean Valjean belépett, bolthajtásos, nedves földszinti szoba volt, amelyet alkalomadtán pincének használtak. Az utcára nyílt, vörös kőkockákkal volt padozva s elég rosszul világította meg egy vasrácsos ablak.

Nem az a szoba volt, amelyet portörölővel, kefével és seprővel tisztogatnak. A por nyugodtan megült benne. A pókok ellen nem viseltek irtóhadjáratokat. Egy széles, fekete pókháló tele döglött legyekkel büszkélkedett az ablak egyik üvegtábláján. Az alacsony kis terem egyik sarkában halomba rakott üres üvegek álltak butorzat gyanánt. A sárga okkerfestéssel bemázolt falról nagy darabokban mállott le a vakolat. A háttérben keskeny, feketére festett fakandalló állott. Égett benne a tűz, ami arra mutatott, hogy számítottak Jean Valjean válaszára: Lenn maradok. A kandalló két oldalán két karosszék volt elhelyezve. A karosszékek között ócska ágy elé való pokróc he-

vert szőnyeg gyamánt, amelyen több volt a zsineg, mint a gyapju.

A szobát a kályha tüze, s az ablakon beszűrődő alkonyi fény világította meg.

Jean Valjean fáradt volt. Napok óta nem evett, nem aludt. Beleroskadt az egyik karosszékekbe.

Basque bejött, égő gyertyát helyezett a kandallóhoz, majd visszavonult. Jean Valjean lehajtott fővel, állát mellére hajtva, nem látta sem Basque-ot, sem a gyertyát.

Egyszerre felpattant, mintha álmából riasztották volna fel. Cosette állt a háta mögött.

Nem látta bejönni, de megérezte jöttét.

Megfordult. Nézte. Cosette imádandóan szép volt. De Jean Valjean mély tekintete nem a szépségét nézte, hanem a lelkét.

— No, ez aztán különös gondolat volt, apám! — kiáltott fel Cosette. — Mindig tudtam, hogy külön, de ezt nem vártam volna. Marius azt mondja, maga ragaszkodik hozzá, hogy így fogadjam.

— Ugy van, én akarom.

— Vártam ezt a választ. Vigyázzon magára. Figyelmeztem, hogy jelenetet csinálók. Kezdjük az elején. Csókoljon meg, apám.

És nyujtotta az arcát.

Jean Valjean nem mozdult.

— Megállapítom, hogy meg sem moccan. Bűnösre valló magatartás. De mindegy, megbocsátok. Jézus urunk azt mondta, tartsátok oda másik orcátokat. Tessék.

És odatartotta a másik arcát.

Jean Valjean nem mozdult. Mintha csak odaszegezték volna a földhöz.

— Kezd komoly lenni a dolog. Mit vétettem önnek? Vegye tudomásul, hogy haragszom. Ki kell békítenie. Velünk vacsorázik.

— Már vacsoráztam.

— Nem igaz! Megmondom Gillenormand urnak, hogy szidja össze magát. Arra valók a nagyapák, hogy az apákat rendben tartsák. Gyerünk! Jöjjön föl velem a szalonba. Tüstént!

— Nem tehetem.

Cosette kezdett zavarba jönni. Abbahagyta a parancsolgatást és áttért a faggatásra.

— De hát miért nem? És kiválasztja a ház legcsunyább szobáját, hogy velem találkozzék. Rettenetes hely ez!

— Tudod, hogy...

Jean Valjean helyreigazította szavát.

— Ön tudja, asszonyom, hogy különöc vagyok, szeszélyeim vannak.

Cosette összecsapta két kis kezét.

— Asszonyom? Tudja? Hát ez mi? Megint valami ujl!

Jean Valjean azzal a szivettépő mosollyal pillantott rá, amelyhez néha folyamodott.

— Asszony akart lenni, hát most az.

— De nem az ön számára, apám.

— Ne szólítson többé apjának.

— Tessék?

— Szólítson Jean urnak. Vagy Jeannak, ha úgy tetszik.

— Ön nem atyám többé? Én nem vagyok Cosette?! Jean ur? Mit jelentsen ez? Hiszen ez forradalom! Mi történt? Nézzen a szemem közé. Nem akar velünk lakni? Nem akar a szobánkba jönni? Mit vétettem önnek? Mit vétettem? Történt valami?

— Semmi.

— Akkor hát...

— Minden úgy van, mint eddig.

— Hát akkor mért változtatta meg a nevét?

— Ön is megváltoztatta.

Ugyanugy mosolygott, mint az imént és hozzátette:

— Ha ön Pontmercyné asszony, én is lehetek Jean ur.

Egy szót sem értek az egészből. Ez ostobaság! Majd megkérem a férjemet, engedje meg, hogy ön Jean ur legyen. Remélem, nem fog belemenni. Ön nagy fájdalmat okoz nekem. Lehetnek az embernek szeszélyei, de azért nem kell, hogy fájdalmat okozzon az ő kis Cosette-jének. Ez rosszság. Önnek nincs joga rossznak lenni, hiszen jó ember.

Jean Valjean nem felelt.

Cosette két keze után kapott s ellenállhatatlan mozdulattal arcához huzta, nyakához szoritotta, az álla alá, a gyöngédségnek kifejező monzduatával.

— Ó, legyen jó! — mondta. — Tudja, mit nevezek én jósnak? — foltyatta — ha kedves lesz, hozzánk jön lakni s folytatjuk a mi szép kis sétáinkat. Vannak ám itt is madarak.

mint a Plumet-utcában, ha velünk él, otthagyja azt a Rue de l'Homme Armé-beli odut, nem ad fel nekünk rejtélyeket, olyan lesz, mint mindenki, velünk vacsorázik, velünk ebédel és az apám marad.

Jean Valjean kiszabadította kezét.

— Nincs már szüksége apára, hiszen férje van.

Cosette megharagudott.

— Nincs atyára szükségem? Igazán semmi értelme sincs annak, amit mond. Nem is tudom, mit szóljak hozzá.

— Ha Toussaint itt volna, — folytatta Jean Valjean, mint aki tekintélyekre hivatkozik s minden szalmaszálba belekapaszkodik — ő is megmondhatná, hogy én csakugyan mindig sajtós voltam. Nem történt semmi. Mindig valami sötét zugban szerettem meghuzódni.

— De itt hideg van. Látni sem lehet. És szörnyű dolog, hogy Jean ur akar lenni. És nem akarom, hogy magázzon.

— Mikor idejöttem, — felelte Jean Valjean — láttam a Rue Saint Louis-ban egy szép butordarabot. Egy műasztalosnál. Ha szépasszony lennék, megvenném magamnak azt a butordarabot. Nagyon szép toalettszalka, a legujabb divat. Azt hiszem, rózsafának hívják, amiből készült. Berakott butor. Elég nagy tükörrel. Fiókok is vannak benne. Csinos.

— Juj, de csunya medve! — felelte Cosette.

Hallatlan bájosan összeszorította fogait, széthuzta ajkát és nagy kedvességgel ráfujt Jean Valjeanra. Grácia volt és utánozta a macskát.

— Nagyon mérges vagyok! — folytatta. — Tegnap óta valamennyien engem ingereltek. Sokat bosszankodom. Nem értem a dolgot. Maga nem véd meg Mariusszal szemben. Marius nem véd meg önnel szemben. Egészen magamra maradtam. Berendeztem egy szép kis szobát. Ha belerakhattam volna a Jóistent, azt sem mulasztottam volna el. És most tessék. Nem kell a szoba. Az albérlő nem jelentkezik. Rendeltem Nicolette-nél egy jó kis vacsorát. Sajnálom, asszonyom, le kell mondanom. S az én Fauchelevant apám azt akarja, hogy Jean urnak nevezzem s hogy egy rut, nedves, csunya pincében fogadjam, ahol szakálla van a falnak, a csillárokat üres üvegek pótolják, a függönyöket meg pókhálók. Jó, legyen külön, ha már az. De legyen tekintettel arra, hogy ujdonsült házasok vagyunk. Nem kellett volna mindjárt elkezdeni a

különködést. Hát olyan jól érzi magát abban a szörnyű Rue de l'Homme Armé-ban? Én bizony nagyon kétségbeesett voltam ott. Mi kifogása van ellenem? Nagyon nagy fájdalmat okoz nekem. Pfuj! Szégyelje magát.

Hirtelen elkomolyodott, mereven Jean Valjean szemébe nézett és hozzátette:

— Azért haragszik rám, mert boldog vagyok?

A naivítás néha tudtán kívül mélyre hat. Cosette egyszerű kérdése mélynek tünt fel Jean Valjean előtt. Cosette meg akarta karcolni s a szívébe szurt.

Jean Valjean elsápadt. Egy pillanatig hallgatott, majd leirhatatlan hangsullyal, mintha magának beszélne, suttogetta:

— Életcélom volt, hogy boldog legyek. Most már elszólíthat Isten innen. Boldog vagy Cosette, az én időm lejárt.

— Oh, mégis csak tegezett! — lelkendezett Cosette, s a nyakába ugrott.

Jean Valjean őrzöngve szoritotta melléhez. Szinte úgy tünt neki, hogy visszafogadta.

— Köszönöm apám — mondta Cosette.

Az izgalom már-már szívszorongatóvá vált Jean Valjean számára. Halkan kibontakozott Cosette karjaiból és kalapja után nyult.

— Nos? — kérdezte Cosette.

— Bucsuzom, asszonyom, önt várják — felelte Jean Valjean, s az ajtó küszöbén állva hozzátette: — Az imént tegeztem. Közölje férjével, hogy ez nem fog megtörténni többet. Bocsánatot kérek.

Jean Valjean távozott s rejtélyes bucsuval otthagya az elképedt Cosette-et.

II. Ujabb lépések hátrafelé

Másnap Jean Valjean ugyanabban az órában jött el megint.

Cosette nem intézett hozzá kérdéseket, nem csodálkozott, nem panaszkodott, hogy fázik, nem emlegette többé a szalont, került az „apa“ megszólítást és Jean urnak sem szólította. Hagyta, hogy magázza. Hagyta, hogy asszonyomnak szólítsa. De valamivel csökkent a jókedve. Ha képes lett volna a bánatra, bánatos lett volna.

Feltehető, hogy beszélt Mariusszal a dologról, amely beszélgetés folyamán a szeretett férfi azt feleli, amit akar, semmit sem magyaráz meg és megnyugtatja szeretett asszonyát. A szerelmesek kíváncsisága nemigen haladja túl a szerelmüket.

A földszinti szoba kissé rendbejött. Basque eltüntette az üvegeket, Nicolette pedig a pókokat.

Jean Valjean a következő napokon is megjelent ugyanabban a szobában. Naponta eljött, nem lévén ereje ahhoz, hogy Marius szavait vegye szó szerint. Marius úgy intézte a dolgot, hogy távol legyen, amikor Jean Valjean eljön. A ház hozzászokott Fauchelevent ur új viselkedéséhez. Ehhez Tous-saint is hozzájárult. — Mindig ilyen volt az ur, mondogatta. A nagyapa kijelentette, külön ember s ezzel mindent elintézett. Különben is kilencven éves korában nemigen barátokzik az ember. Legfeljebb egymás mellett él. Minden ujonnan érkező csak zavar. Nincs több hely. A szokások megüledtek. Fauchelevent ur ide, Tranchelevent ur oda. Gilenormand apó boldog volt, hogy megszabadult „attól az urtól“. Nincs mindennaposabb látvány, mint az ilyen külön — magyarázta. — Mindenféle bolondságot elkövet. Indokról szó sincs. Canaples márki még különb volt. Vett egy palotát és a padlásan lakott. Az ilyen embereknek igen fantasztikus modoruk van.

A dolog sötét alapját senki sem vette észre. Ki is jöhetett volna rá? Vannak ilyen mocsarak Indiában. Felületük furcsán, megmagyarázhatatlanul remeg, noha nincs szél, remeg, noha nyugodtnak kellene lennie. Az emberek elnézik a földszínen az oknélküli forrongást s nem veszik észre a hidrát, amely a vízfénéken mászik.

Sok emberben lakozik ilyen titkos szörnyeteg, baj, ami emésztí, sárkány, ami gyötri őket, kétségbeesés, mely éjszákjukban honol. Az ilyen ember hasonlít a többiekre, jön-megy és az emberek nem tudják, hogy ezer foggal marja valami ijesztő parazita fájdalom, amely nyomorult bensejében él, amíg tönkre nem megy általa. Nem tudják, hogy ez az ember feneketlenség. Állóvíz, de feneketlen. Időnként valami érthetetlen zürzavar mutatkozik felszínén. Egy titokzatos redőzet fut rajta végig, elenyézik, majd újra megjelenik.

Egy légbuborék száll fel és pattan szét. Semmiség, de rettenetes. Az ismeretlen állat lélezkzik.

Némely furcsa szokás — akkor érkezni, amikor mások távoznak, félrevonulni, mikor mások pöffeszkednek, sohasem vetni le a seszinü köpenyt, a legelhagyottabb sétányt keresni, a legelhagyottabb utcát, nem venni részt a társalgásban, kerülni a tömegeket és az ünnepélyeket, bőséget fitogtatni és szegényesen élni, a vagyon ellenére zsebükben hordani a kapukulcsot és a portásnál tartani a gyertyát, a hátsó kapun menni be a házba, cselédlépcsőn osonni fel az emeletre — e jelentéktelen különbségek, redőzések, légbuborékok, a felszín tűnő hullámai gyakran félelmetes mélységből törnek fel.

Több hét telt el így. Cosette lassanként új életet kezdett élni: a házassága révén fejlődő új ismeretségek, látogatások, háztartás, szórakozás, ezekkel volt elfoglalva. Cosette élvezetei nem okoztak nagy költségeket. Csak egy élvezete volt, Mariusszal lenni. Mariusszal menni el hazulról, Mariusszal maradni: ez volt életének főfoglalatossága. Állandóan új öröm volt számára karöltve kísértálni, szemben a nappal, a népes utcán, anélkül, hogy el kellene bujniok, az egész világ színe előtt, ők ketten, egyedül. És Cosette-nek volt egy kis gondja is. Toussaint nem fért össze Nicolette-tel, s mivel a két vénlányt nem lehetett összeszoktatni, elment. A nagyapa jól érezte magát. Mariusnak volt egy-két pöre. Gillenormand néni békében folytatta az új házaspár mellett az ő kis oldaléletét. amivel beírte. Jean Valjean naponként ellátogatott.

Mint ahogy beszüntette a tegezést és Jean urrá lett, aki önnek, asszonyomnak szólította Cosette-et, lassanként egészen más emberré vált Cosette szemében. Maga akarta elszoktatni magától Cosette-et s ez sikerült neki. Cosette vidámsága egyre fokozódott, gyengédsége egyre csökkent. Pedig továbbra is nagyon szerette Jean Valjeant, aki érezte ezt. Egy napon Cosette hirtelen így tört ki:

— Ön az apám volt és most már nem az apám. A bácsim volt és már nem a bácsim. Fauchelevant ur volt és most Jean. Hát kicsoda tulajdonképpen? Nem szeretem ezt! Ha nem tudnám, hogy ön jó ember, félnék öntől.

Jean Valjean továbbra is a Rue de l'Homme Arméban lakott, mert nem tudott elköltözni abból a negyedből, amelyben Cosette-et tudta.

Eleinte csak pár pillanatot töltött Cosette-nél, aztán eltávozott.

Lassanként megszokta, hogy tovább maradjon. Az ember azt hihette volna, hogy a hosszabbodó napok ürügyével él. Korábban jött és később távozott.

Egy napon Cosette önkéntelenül így szólította meg: Apám. Jean Valjean öreg, komor arca kigyulladt az örömtől. Helyreigazitotta: Jeannak szólítson. — Igaz, — kacagott fel Cosette. — Jean urnak.

— Így van jól, — mondta a férfi s elfordult, hogy Cosette ne lássa, hogy megtörli a szemét.

III. Eszükbe jut a Plumet-utcai kert

Ez volt az utolsó eset. E végső felragyogás után beállt a teljes kialvás. Vége volt a bizalmasságnak, a csókkal kísért jóreggeltnek, nem hangzott el többé a mélységesen édes megszólítás: Apám. Jean Valjeant saját kérelmére, saját hozzájárulásával, kiűzték minden boldogságából. S meg kellett érnie azt a szerencsétlenséget, hogy előbb egyetlenegy napon elvesztette Cosette-et s aztán apránként újra el kellett vésztenie.

A szem lassanként megszokja a pince világát. Végre is mindennap látta Cosette-et és ezzel beírta. Egész életét arra az egy órára összpontosította. Cosette mellé ült, szótlanul nézte, majd a régi időről mesélt neki, gyermekkoráról, a zár-dáról, egykoru kis barátnőiről.

Egy délután — április első napjaiban történt — a levegő már meleg volt, de friss, vidáman ragyogott a nap, a Marius és Cosette ablakát körülfénylő kertek mintha csak most ébredtek volna fel, a galagonya rügyezni készült, a sárga ibolyák kirakták ékszereiket a régi falakon, rózsaszínű farkasszáj ásított a kövek hasadécai között, a pázsiton kibujt a hájos százszorszép és a boglárka, fehér pillangók röpdöstek s a szél, az örök nász hegedőse, már kipróbálta a fák lombjain amā nagy hajnalszimfónia első hangjait, amelyet a régi költők megújulásnak neveztek. Marius Cosette-hez fordult:

— Azt beszéljük, hogy egyszer majd felkeressük a Plumet-utcai régi kertünket. Menjünk most oda. Ne legyünk

hálátlanok. — És utrakeltek, mint két pacsirta a tavasz felé. Ugy gondolta a Plumet-utcai kertre, mint a hajnalhasadásra. Szerelmük tavaszát már maguk mögött hagyták az életben. A Plumet-utcai ház, amelyet bérbevettek, még mindig Cosette-é volt. Megnézték a kertet, megnézték a házat. Boldogok voltak ott, ottfeledkeztek. Este Jean Valjean a szokott órában megjelent a Rue des Filles du Calvaire-ben.

— A méltóságos asszony elment a méltóságos urral s még nem jöttek vissza, — mondta Basque.

Jean Valjean csöndesen leült, s várt egy óra hosszat. Cosette nem jött haza. Lehajtotta a fejét és elment.

Cosette oly mámoros volt a „kertjükben tett sétától“, oly boldog volt, „hogy egy egész napot a multjában tölthetett“, hogy Basque-nak egyébről sem beszélt. Eszébe sem jutott, hogy aznap nem látta Jean Valjeant.

— Hogy mentek oda? — kérdezte Jean Valjean.

— Gyalog.

— S hogy jöttek vissza?

— Kocsin.

Jean Valjean egy idő óta észrevette, hogy a fiatal pár nagyon szükösen él. Bántotta ez. Marius nagyon takarékosan élt és Jean Valjean ilyennek is látta az életüket. Megkockáztatott egy kérdést:

— Miért nem tartanak fogatot? Egy szép hintó csak öt-száz frankba kerülne havonta. Hiszen önök gazdagok.

— Nem tudom, — felelte Cosette.

— Meg aztán Toussaint esete, — folytatta Jean Valjean. — Elment és nem vettek senkit a helyébe. Miért?

— Nicolette elég.

— De szobalányra volna szüksége.

— Hát Marius mire való?

— Kellene, hogy külön házuk legyen lakájokkal, hintóval, meg színházi páholyuk. Maguknak semmi sem elég szép. Miért nem használják ki, hogy gazdagok? A gazdagság csak fokozza a boldogságot.

Cosette nem válaszolt.

Jean Valjean látogatásai nem rövidültek meg. Ellenkezőleg. Ha a sziv lefelé csuszik, nem áll meg a lejtőn.

Amikor Jean Valjean hosszabbra akarta nyújtani a látogatásait s el akarta felejteni az időt, Mariust dicsérte. Szépnek,

nemesnek, bátornak, elmésnek, ékesszólónak, jónak találta. Cosette ráduplázott. Jean Valjean előlről kezdte. Nem fogytak ki a szóból. Marius, ez a téma kiapadhatatlan volt. A hatbetűs köteteket rejtett. Így hát Jean Valjean soká maradhadt. Cosette-et látni, mellette feledkezhetni oly édes volt, balzsam a sebére. Többször megesett, hogy Basque-nak kétszer is fel kellett szólni.

— Gillenormand ur kért, figyelmeztessenem a báróné önagságát, hogy a vacsora tálalva van.

Ezeken a napokon Jean Valjean töprengve tért haza.

Hát mégis volt valami igazság a bábról szóló hasonlatban, amely Mariusnak eszébe jutott. Vajjon Jean Valjean valóban makacs báb volt, mely konokul látogatta pillangóját?

Egy napon még a szokásosnál is tovább maradt. Másnap észrevette, hogy nincs tűz a kályhában. Lám-lám, — gondolta. — Nincs befűtve. S így magyarázta a dolgot: Érthető, áprilisban vagyunk, szünnek a hidegek.

— Juj de hideg van itt! — kiáltott fel Cosette, amikor belépett.

— Dehogyan van, — mondta Jean Valjean.

— Talán ön mondta Basque-nak, hogy ne fűtsön be?

— Ez a gondolat is magára vall, — felelte Cosette.

— De juniusig kell fűteni, sőt ebben a pincében egész esztendőben.

— Azt hittem, hogy már fölösleges befűteni.

— Ez a gondolat is magára vall — felelte Cosette.

Másnap már be volt fűtve. Hanem a két karosszéket a szoba másik végébe, az ajtó közelébe tolták. — Mit jelent ez? — tűnődött Jean Valjean.

Fogta a karosszékeket és szokott helyükre toltta őket a kandalló mellé.

A begyujtott kandalló azonban visszaadta bátorságát. Még tovább csevegett, mint máskor. Mikor felállt, hogy elbucszon, Cosette így szólt hozzá:

— Furcsa dolgot mondott tegnap az uram.

— Mit?

— Azt mondta: Cosette, harmincezer livres járadékunk van. Huszonhét van neked, hármat kapok én a nagyapámtól. — Az harminc, feleltem. Mire ő: Volna bátorságod három-ezerből élni? Akár semmiből is, feleltem, csak veled élhessek.

De aztán megkérdeztem tőle: Miért mondtad ezt? Hogy tudjam, felelte.

Jean Valjean nem tudta, mit mondjon. Cosette bizonyára arra számított, hogy meg fogja neki magyarázni a dolgot, ő azonban sötéten hallgatott. Hazament a Rue de l'Armée-ba. Oly mélyen elmerült gondolataiba, hogy eltévesztette a kaput s ahelyett, hogy hazament volna, a szomszéd házba tért be. Már a második emeleten járt, amikor észrevette tévedését s újból lement az utcára.

Lelkét a legkülönbözőbb feltevések nyugtalanították. Nyilvánvaló volt, hogy Marius gyanusnak találja a hatszáz-ezer frank eredetét, azt hiszi, hogy tisztátalan forrásból való s ki tudja, talán rájött, hogy ezt a pénzt ő, Jean Valjean adta, visszahőkölt a gyanus vagyontól, vonakodott elfogadni s inkább hajlandó szegényen élni Cosette-tel, mintsem hogy gyanus eredetű vagyont valljon a magáéak.

Ezek szerint Jean Valjean homályosan sejteni kezdte, hogy kinézik a házból.

Másnap, mikor belépett a földszinti szobába, mintha a villám sujtotta volna. A karosszékek eltűntek. Még csak szék sem volt a szobában.

— Mi az? — kiáltott fel Cosette, amikor belépett. — Nincsenek itt a fotelek? Hova lettek?

— Nincsenek itt — felelte Jean Valjean.

— Ez már sok!

— Én mondtam Basque-nak, hogy vigye ki őket — hebegte Jean Valjean.

— Miért?

— Ma csak pár percig maradok.

— Akármilyen rövid ideig marad, az nem ok arra, hogy állni kelljen.

— Azt hiszem, Basque-nak szüksége van a karosszékekre a szalónban.

— Miért?

— Bizonyára vendégeik lesznek estére.

— Senki sem jön hozzánk.

Jean Valjean már nem tudta mit mondjon.

Cosette a vállait vonogatta.

— Kiviteti a karosszékeket! A multkor meg nem fűttet bel! Milyen furcsa ember ön.

— Isten önnel — suttogta Jean Valjean.

Nem mondta: Isten önnel, Cosette s nem volt ereje azt mondani: Isten önnel, asszonyom.

Lesujtva távozott.

Most már értette a dolgot.

Másnap nem jött el. Cosette-nek csak este tűnt fel az elmaradása.

— Lám, lám — mondta. — Ma nem jött el Jean ur.

Kissé összeszorult a szive, de alig vette észre, mert Marius csókja nyomban elterelte a figyelmet róla.

Jean Valjean másnap is elmaradt.

Cosette-nek fel sem tűnt; a szokott módon töltötte az estét és az éjszakát s csak reggel jutott eszébe a dolog. Hiszen oly boldog volt. Sietve elküldte Nicolette-et Jean urhoz, hogy megkérdezze, nem beteg-e s hogy miért nem jött el az előző napon. Nicolette meghozta Jean ur válaszát; nem beteg, de dolga akadt, nemsokára eljön, mihelyt teheti. Egyébként egy kis utazás előtt áll. Ne felejtse el a méltóságos asszony, hogy régi szokása elutazni időnként. Nincs ok a nyugtalan-ságra, ne törődjenek vele.

Nicolette szóról-szóra közölte urnője üzenetét Jean urral. Azért küldte a méltóságos asszony, hogy megtudja: „Miért maradt el Jean ur előző napon.“ — Két napja nem voltam ott, — mondta Jean Valjean szeliden.

Ám Nicolette nem vette észre a célzást s nem is számolt be róla.

IV. Vonzalom és kialvás

1833 tavaszának utolsó s nyarának első hónapjaiban a Marais-negyed gyér járókelői, a boltosok, a házak kapuiban álldogáló dologkerülők egy feketébe öltözött, tiszta külsejű aggastyánt pillanthattak meg, aki minden este ugyanabban az időben hagyta el a Rue de l'Homme Armé-t, a Rue Saint Croix-la-Bretonneire felé tartott, elhaladt a Blancs-Manteaux előtt, befordult a Rue Culture-Saint-Catherine-utcába s a Rue de l'Écharpe-ba érve, balra fordult, behatolt a Rue Saint Louis-utcába.

Öt lassu léptekkel, előreszegzett fejjel haladt tova, sem mire sem ügyelve és semmit sem hallva, szemét mereven min-

dig ugyanarra a pontra szegezve, mintha csillag volna, pedig csak a Rue des Filles du Calvaire sarka volt. Minél jobban közeledett az utcasarokhoz, tekintete annál derüesebb lett. Szemei felragyogtak, mint egy belső hajnalodás világától, arckifejezése ellágyulttá és elragadtatottá vált, ajkai remegtek, mintha valami láthatatlan lényel társalogna, szórakozottan mosolygott és egészen lassu léptekkel sétált tova. Az ember azt hihette volna, hogy szeretne eljutni valahova s egyben fél attól a pillanattól, amelyben már közel jár a céljához. Mikor már csak néhány ház választotta el attól az utcától, amely mintegy magához vonzotta, léptei annyira meglassultak, hogy néha azt lehetett volna hinni, hogy megáll. Bólogató feje és merev tekintete a mágnestűre emlékeztetett, mely a sarkot jelzi. Bármennyire halasztgatta a megérkezés pillanatát, mégis csak meg kellett érkeznie. Eljutott a Rue des Filles du Calvaire sarkára. Ott megállt, reszketett, komor félelemmel kinyújtotta fejét tul az utolsó ház sarkán, bepillantott az utcába s volt valami tragikus a tekintetében, ami a lehetetlen feletti elragadtatásra s az elzárt Paradicsom visszfényére emlékeztetett. Szeme sarkában lassanként összegyűlt egy könnycsepp s mikor már akkora lett, hogy kicsurranhatott, végigfolydogált az arcán s néha ajkánál akadt meg. Az aggastyán érezte keserü ízét. Ugy állt ott néhány pillanatig, mintha kövé vált volna. Aztán megfordult s ugyanazon az uton, ugyanolyan léptekkel visszaballagott s minél messzebb járt, annál üvegesebb lett a tekintete.

Az aggastyán lassanként már nem is ment el a Rue des Filles du Calvaire sarkáig. Fele-uton megállapodott a Rue Saint Louis-ban. Hol kissé közelebb, hol kissé távolabb. Egy napon a Rue Culture Saint Catherine sarkán állapodott meg, messziről nézte a Rue des Filles du Calvaire-t. Aztán csöndesen jobbra-balra ingatta fejét, mintha visszautasítana valamit és visszafordult.

Nemsokára már a Rue Saint Louis-ig sem ment el. Felment a Rue Pavée-ba. Megrázta a fejét és visszafordult. Aztán már nem ment tul a Rue des Trois Pavillons-on, végül nem ment tovább a Blancs Manteaux-nál. Olyan volt, mint az óra, amelyet nem huznak fel s amelynek ingalengései egyre rövidebbek lesznek, mig végül egészen megszűnnek.

Naponta ugyanabban az időben ment el hazulról, ugyanazt az utat választotta, de már nem fejezte be utját s talán anélkül,

hogy tudott volna róla, egyre rövidebbre fogta azt. Arcán ez az egyetlen gondolat tükröződött: Minek? Tekintete kialudt. Nem sugárzott többé. A könny is kiszáradt. Nem gyült már össze pillái alatt, tűnődő tekintete száraz maradt. Az aggastyán még mindig előrenyújtotta a fejét. Néha megmozdult az álla. Az embernek megesett a szíve sovány nyakának mély ráncain. Néha, rossz időben esernyőt vitt a hóna alatt, amelyet sohasem nyitott fel. A környékbeli asszonyságok azt mondták róla: jámbor lélek. A gyerekek utánaszaladtak és nevelték.

KILENCEDIK KÖNYV

Végső árny, végső pirkadás

I. Szánalom a szerencsétlenek iránt, de elnézés a boldogokkal szemben

Rettenetes dolog boldognak lenni. Milyen elégedett az ember! Mennyire beéri vele! Birtokában vagyunk az élet hamis céljának, a boldogságnak és elfelejtjük igazi célját, a kötelességet.

Jegyezzük meg mindazonáltal, hogy hiba volna Mariust kárhozzatni.

Marius, mint már rámutattunk, nem kérdezte ki esküvője előtt Fauchelevant urat, azóta pedig félt kérdéseket intézni Jean Valjeanhoz. Megbánta ígéretét, amelyet kicsikarni engedett. Sokszor elgondolta magában, hogy kár volt megadni ezt az engedményt a kétségbeesésnek. Igyekezett lassanként eltávolítani Jean Valjeant a háztól és amennyire csak lehet, kitörölni képét Cosette lelkéből. Hogy úgy mondjuk, Cosette és Jean Valjean közé állt, mert tudta, hogy ha ezt teszi, Cosette nem látja meg a másikat és nem gondol rá. Ez már nem is árnyékolás volt, hanem napfogyatkozás.

Marius azt tette, amit szükségesnek és helyesnek gondolt. Meg volt győződve afelől, hogy komoly okai vannak Jean Valjean eltávolítására, amit felesleges durvaság nélkül, de gyengeség nélkül végre kell hajtani. Okainak egy részét már ismerjük, a többiről majd még értesülünk. A véletlen egy perrel kapcsolatban, amelynél védői szerepet vitt, összehozta a Lafitte-bankház egy régi alkalmazottjával s így anélkül, hogy nyomozott

volna, bizonyos rejtelmes értesüléseket kapott, amelyeknek tulajdonképpen nem járhatott utána, mert megigérte, hogy nem bolygatja meg a titkot s mert vigyáznia kellett Jean Valjean veszedelmes helyzete miatt. Egyelőre meg volt győződve afelől, hogy komoly kötelessége visszaadni a hatszázezer frankot valakinek, akit feltűnés nélkül ki kell nyomoznia. Addig pedig nem nyult a pénzhez.

Ami Cosette-et illeti, ő nem volt beavatva a titokba; ámde őt is igazságtalanság volna elítélni.

Valami rendkívül erős magnetizmus alakult ki közte és Marius között, amelynek folytán ösztönszerűen, majdnem gépiesen azt tette mindig, amit Marius óhajtott. Érezte „Jean ur“ irányában Marius akaratát s alkalmazkodott hozzá. Férjének nem kellett semmit sem mondania. Hallgatag intencióinak homályos, de félreérthetetlen pressziója alatt állt s vakon engedelmeskedett. Engedelmessége abban nyilvánult meg, hogy nem emlékezett arra, amiről Marius megfeledkezett. Ez nem is került erőfeszítésébe. Anélkül, hogy tudta volna, miért és anélkül, hogy szemrehányást kellett volna tennie magának, lelke annyira összeforrt férjével, hogy ami homályba burkolta Marius gondolatait, az homályba burkolta az övéit is.

De ne ragadtassuk el magunkat. Jean Valjeanra vonatkozóan ez a feledés, ez a fogyatkozás csak felületes volt. Cosette inkább szeleburdi volt, mint feledékeny. Tulajdonképpen ő nagyon szerette azt, akit oly sokáig apjának nevezett. De a férjét még jobban szerette. Ez hamisította meg egy kissé szívének mérlegét, amely most egy irányba billent.

Néha megesett, hogy Cosette szóhozta Jean Valjeant és csodálkozott. Marius megnyugtatta. — Azt hiszem, nincs Párisban. Nem azt mondta, hogy elutazik? — Igaz, — gondolta Cosette. — El szokott néha így tenni. De nem ilyen sokáig. — Kétszer-háromszor elküldte Nicolette-et a Rue de l'Homme Arméba, hogy tudakolja meg, visszaérkezett-e Jean ur az utazásból. Jean Valjean azt izentette, hogy nem.

Cosette belenyugodott, hiszen csak egy emberre volt szüksége a földön: Mariusra.

Azt is meg kell mondanunk, hogy Marius és Cosette is távol voltak egy ideig Páristól. Vernonba utaztak. Marius elvitte Cosette-et apja sírjához.

Marius lassanként elvonta Jean Valjeantól Cosette-et. Cosette meg hagyta.

Amit az emberek bizonyos esetekben talán nagyon is durván a gyermekek hálátlanságának neveznek, nem mindig olyan elítélendő dolog, mint hinnők. A természet hálátlansága ez. A természet, mint másutt kifejtettük „maga elé néz”. A természet az élőlényeket érkezőkre és távozókra osztja. A távozók a homály felé fordulnak, az érkezők a fény felé. Innen származik az az eltávolodás, amely az öregek szempontjából végzetes, a fiatalok szempontjából elkerülhetetlen. Ez az eleinte észrevehetetlen eltávolodás lassanként fokozódik, mint ahogy az ágak eltávolodnak egymástól. Anélkül, hogy leszakadnának a törzsről, a gallyak eltávolodnak tőle. Nem az ő hibájuk. A fiatalság az örömet, a mulatságot, az élénk fényt, a szerelmet keresi. Az öregség a vég felé hajlik. Nem vesztik el egymást szem elől, de már nem fonódnak össze. A fiatalok érzik a kihűlő életet, az aggastyánok érzik a sirt. Ne ítéljük el a szegény gyermekeket.

II. Az olaja fogyott lámpa utolsó lobbanásai

Egy napon Jean Valjean lement a lépcsőn, három lépést tett az utcán, s leült egy sarokkőre, ugyanarra a sarokkőre, amelyen a junius ötödikéről hatodikára virradó éjszaka Gavroche merengve találta őt. Néhány pillanatig ottmaradt, aztán hazament. Ez volt az óra utolsó ingamozgása. Másnap nem ment el hazulról. Harmadnap nem kelt fel az ágyból.

A házmesterné, aki szegényes étkezéseit elkészítette, egy kis kelkáposztát, vagy néhány burgonyát némi szalonnával, belenézett a barna agyagtálba és felkiáltott:

— Jó ember, hiszen maga nem evett tegnap.

— Dehogyan nem! — felelte Jean Valjean.

— Hiszen tele van a tál!

— Nézze csak a korsót, egészen üres.

— Abból csak azt látom, hogy ivott, de nem bizonyítja azt, hogy evett.

— Hát ha csak vizre volt étvágyam? — kérdezte Jean Valjean.

— Azt szomszúságnak nevezik s ha az ember nem eszik ugyanakkor, akkor láza van.

— Majd eszem holnap.

— Vagy holnapután kiskedden. Miért nem eszik máma? Micsoda beszéd az: majd eszem holnap? Itthagya a főziet. Még csak hozzá sem nyull. Pedig milyen jó volt ez a kis eledel.

Jean Valjean a vénasszony keze után nyult.

— Megigérem, hogy megeszem, — mondta nyájas hangon.

— Nem vagyok megelégedve magávall — felelte a házmesterné.

E jámbor asszonyon kívül Jean Valjean nem látott más teremtet lelket. Vannak Párisban utcák, amelyekben senki sem jár és házak, amelyeket senki sem keres fel. Ilyen utcában élt, ilyer házban lakott.

Mikor még eljárt hazulról, vett egy boltban néhány garasért egy kis rézfeszületet, amelyet felakasztott egy szegre a falra, az ágyával szemben. A feszületet mindig el lehet nézni.

Egy hét is eltelt, anélkül, hogy Jean Valjean felkelt volna. Állandóan feküdt. Mondta is a házmesterné a férjének: Az a jólélek ott fönt már fel sem kel az ágyból, nem is eszik, aligha huzza sokáig. Emészti valami. Nekem beszélhetnek, én azt mondom, rosszul adta férjhez a lányát.

A házmester a férji fölény hangján válaszolt:
— Ha gazdag, hívasson orvost. Ha nem gazdag, ne hívasson. Ha nem hívat orvost, elpatkol.

— És ha hívat?

— Akkor is elpatkol, — mondta a portás.

A házmesterné egy öreg bicskával kapargatni kezdte a füvet, amely az „udvara“ kövei közt hajtott ki, s miközben a dudvát gyomlálta, így dünnyögött:

— Kár érte. Olyan rendes öreg. Fehér, mint a csibe.

Megpillantott az utca végében egy környékbeli orvost. Magára vette, hogy megállítja és megkéri, nézzen fel a házba.

— A második emeletre, — mondta. — Még csak kopogtatni sem kell, a jámbor nem mozdul ki az ágyából s nincs becsukva az ajtaja.

Az orvos felment Jean Valjeanhoz és beszélt vele.

A házmesterné megszólította, mikor lejött.

- Na, mi ujság, doktor ur?
— Hát bizony nagyon beteg a beteg.
— Mi baja?
— Minden és semmi. Ez az ember alighanem elvesztette valamelyik kedves hozzátartozóját. Abba bele lehet halni.
— Mit mondott önnek?
— Azt mondta, hogy jól érzi magát.
— Eljön még hozzá a doktor ur?
— Igen, — mondta az orvos. — De másvalakinek kellene eljönnie, nem nekem.

III. Most egy pihe is nehéz annak, aki fölemelte Fauchelevant szekereét

Egy este Jean Valjean már alig tudott felkőnyökölni az ágyban. Átmarkolta a csuklóját és nem érezte a pulzust. Nehezen lélekezett s lélekezése időnként elakadt. Látta, hogy még sohasem volt ilyen gyenge. Ekkor nyilván valami döntő fontosságú gondolat mozgató ereje következtében erőt vett magán, felült az ágyban és felöltözött. Régi munkásruháját vette magára. Minthogy nem járt el hazulról, újból elővette s megszerette. Többször félbe kellett hagynia az öltözködést. Izzadágcseppek ültek ki a homlokán, amikor bele akart bujni a zubbonyba.

Mióta egyedül maradt, kitétte ágyát az előszobába, hogy a lehető legkevesbé kelljen laknia az üres lakásban.

Kinyitotta a bőröndöt és kiszedte Cosette cókмокját.

Kirakta őket az ágyára.

A püspök gyertyatartói ott voltak a helyükön, a kandalón. Egy fiókból két viaszgyertyát vett elő, beletette őket a gyertyatartóba. Aztán, nyár lévén, jóllehet fényes nappal volt, gyertyát gyújtott. Látni néha fényes nappal is égő gyertyákat azokban a szobákban, amelyekben halott fekszik.

Minden lépés kimerítette s miközben egyik butortól a másikhöz vonszolta magát, kénytelen volt leülni. Nem az a közönséges fáradtság volt ez, amellyel az ember tud az erőin, hogy megújuljanak, ezek az utolsó mozdulatok voltak, a kimerült életerő megmozdulásai, amely többé újra nem kezdhet, gyötrő erőfeszítéssel adja ki magát.

Az egyik szék, amelybe lehanyatlott, ama számára oly végzetes és Marius számára oly gondviselészerű tükör előtt állt, amelyben leolvasta az itatóról Cosette fordított irását. Láttá magát a tükörben és nem ismert magára. Nyolcvanéves volt. Marius lakodalma előtt alig becsülték volna ötvenre. Ez az esztendő harmincnek számított. Homlokán nem a kor okozta ráncok látszottak immár, hanem a halál rejtélyes jege. A kérlelhetetlen köröm nyomát érezte rajta az ember Orcái petyhüdtek voltak. Archőre olyan színű volt, hogy az ember az hihette volna, már földet hintettek rá. Két szájszöglete lebiggyedt, mint a faragott álcáé, amelyet a régi görögök a sirokra helyeztek. Szemrehányó tekintettel pillantott az ürbe. Az ember azt hihette volna, hogy ama nagy, tragikus lények közül való, akiknek okuk van panaszkodni, vagy neheztelni valakire.

Abban a helyzetben, a letörtségnek abban a végső fázisában volt, amelyben a fájdalom nem árad többé, mert ugyszólván megalvadt. Ugy nehezedik a lélekre, mint a kétségbeesés savója.

Jött az éjszaka. Nagy kinnal odahuzta a kandallóhoz az asztalt, meg egy régi karosszéket és tintát, tollat, papirost tett az asztalra.

Mikor ez megtörtént, elájult. Mikor magához tért, szomjas volt. Mivel nem tudta felemelni a vizeskancsót, nagy kinnal a szájához hajtotta és nyelt egy kortyot.

Aztán az ágya felé fordult és ülve, mert felállni nem tudott, elnézegette a kis fekete ruhácskát s a többi drága holmit.

Az ilyen szemlélődés órákig tart, amik úgy mulnak, mint a pillanatok. Egyszerre borzongani kezdett, érezte, hogy kirázza a hideg.

Az asztalra könyökölt, amelyre ráhullt a püspöki gyertyatartók világa és a toll után nyult.

Mivel régóta nem használt sem tollat, sem tintát, az író-toll meggörcsült, a tinta beszáradt. Fel kellett kelnie, hogy néhány csöpp vizet öntsön a tintához, miközben kétszer-háromszor is abba kellett hagyni és visszaülni. Kénytelen volt a toll hátával írni. Időnként megtörölte a homlokát.

Reszketett a keze. Lassan megírta a következő sorokat:

„Megáldalak, Cosette. Mindjárt megmagyarázom. Férjednek igaza volt, amikor értésemre adta, hogy maradjak el, noha kissé tévedt abban, amit feltételezett rólam, de igaza volt. Ő kitűnő ember. Szeresd mindig nagyon, ha meghalok. Pontmercy ur, szeresse örökké szeretett gyermekemet. Cosette, meg fogják találni ezt a levelet, amiben leirom, amit mondani akarok. Itt számok jönnek, ha még van annyi erőm, hogy fel tudjam idézni őket az emlékezetemben. Figyelj jól ide, az a pénz téged illet. Így áll az egész dolog: A fehér üveggyöngy Norvégiából való, a fekete üveggyöngy Angliából, a fekete üvegholmi Németországból. Az üveggyöngy könnyebb, értékesebb, drágább. Franciaországban is lehet utánozni, mint Németországban. Egy kis, két hüvelyk nagyságu, négyszögletes kalapács kell hozzá, meg egy spirituszlámpa, meglágyítani a viaszt. A viaszt régebben gyantából és koromból állították elő, fontja négy frankba került. Én rájöttem, hogyan lehet előállítani gumilakkból és terpentintből. Így csak harminc souba kerül és sokkal jobb. A fülecskék ibolyaszínű üvegből készülnek, amit ezzel a viasszal ragasztanak hozzá egy kis vaskapocs segítségével. Az üvegnek ibolyaszínűnek kell lennie a vasba foglalt ékszerekhez és feketének az arany ékszerekhez. Spanyolországban nagyon veszik. Spanyolország az üveggyöngy hazája...“

A levél itt abbamaradt, a toll kiesett az ujjai közül, s elfogta az a kétségbeesett zokogás, amely lényünk mélyéből fakad fel néha. A szerencsétlen ember két keze közé temette fejét és elmerengett.

— Ó, — kiáltott fel bensejében — (szánalmas sikolyok, melyeket Isten hall egyedül). Mindennek vége! Nem látom többé! Mosolya elvonult rajtam! Elmerülök az éjszakában anélkül, hogy viszontláthatnám. Ó, csak egy percre, csak egy pillanatra hallanám a hangját, érinthetném meg a ruháját, láthatnám az angyalt! Azután meghalni! Meghalni semmi. Az a szörnyű, hogy meg kell hálnom anélkül, hogy láttam volna. Rámmosolyogna, mondana valamit. Kinek ártana ez? Nem, vége, örökre! Ime, egyedül vagyok! Istenem, Istenem! Nem fogom látni többé!

Ebben a pillanatban kopogtak az ajtón.

IV) A tintásleveg, amely csak arra jó, hogy fehéritsenek vele

Ugyanaznap, vagy inkább ugyanaznap este, mikor Marius az asztal mellől felkelt és dolgozószobájába vonult, hogy áttanulmányozzon egy iratcsomót, Basque e szavakkal adótt át neki egy levelet:

— Az, aki ezt a levelet írta, az előszobában várakozik.

Cosette karonfogta nagyapját és megkerülte vele a kertet.

Egy levél éppen olyan kellemetlen hatást válthat ki, akárcsak egy ember. Goromba papir, durva hajtogatás, már elégséges ahhoz, hogy az első látásra ellenszenvenessé váljék. A levél, melyet Basque behozott, ilyen volt.

Marius átvette a levelet. A levélnek dohányszaga volt. Mi sem alkalmasabb emlékek feltámasztására, mint valamely szag. Marius felismerte a dohányszagot. Megnézte a levél címzését: „Öméltósága Pommercy báró urnak. Saját palotájában“. A dohány révén felismerte az írást. A meglepetés gyakran úgy hat, mint a villámcsapás. Ilyen villám támasztott világosságot Marius agyában.

A szag, ez a rejtélyes emlékeztető, egy egész világot tárt Marius elé. Segítségére volt a papiros is, a levél összehajtogatásának módja, a tinta világos színe, segített a felismert írás, de mindenekelőtt a dohány volt az, amely mindent eszébe juttatott. Lelki szemei előtt hirtelen megjelent Jondrette oduja.

Most tehát — a véletlen különös játéka folytán! — fedezte egyikét ama két nyomnak, melyeket annyira keresett, amelyek felkutatására még legutóbb is annyi fáradságot fordított s amelyről azt hitte, hogy már örökre elveszett — ez a nyom most magától felkinálkozott előtte.

Lázás sietséggel tépte fel a levelet s ezeket olvasta:

Báró ur,

Ha teheccséget adot volna nekem a legfőbb Lény, most én lehetnék Thénard báró, az institut (a tudományos akadémia) tagja, de hát így nem vagyok az. Csak a nevem hasonlít az övére és örülnék, ha ez az emlék az ön jóságának kegyeibe jutatna engem. A jótétemény, amelyet ön nekem adna, köl-

csönbe gyönné. Birtokában vagyok egy titoknak, amelyhez valamely egyénnek köze van. Ehhez az egyénhez meg önnéki van köze. Rendelkezésére bocsátom önek ezt a titkot, mért szeretnék önek segítségére lenni. Módot adok önek, hogy kikergesse családjából azt az egyéniséget, akinek ehöz semmi joga nincs, mért a báróné asszony magas származásu. Az erény, ha nem akar bepizskolódni, nem lakhatik együt sokáig a bünnel.

Várom az előszobában a báró ur rendelkezéseit.

Tisztelettel.

A levél aláírása ez volt: „THÉNARD“.

Az aláírás nem volt hamisítvány, csak kissé megkurtították.

A hebehurgya fecsegés és a helyesirási hibák mindent megértettek. Az illetőségi bizonyítvány teljes volt. Mi sem volt már kétséges.

Mariust mélységes felindulás keritette hatalmába. Az után a felindulás után, melyet a meglepetés keltett fel benne, a boldogság érzése vett rajta erőt. Most már csak az hiányzott, hogy feltalálja azt a másik embert, aki őt, — Mariust megmentette az életnek s azután nem volt több kívánsága. Íróasztalának egyik fiókjából néhány bankjegyet vett elő, zsebregyürte őket, majd bezárta az íróasztalt és csöngetett. Basque megjelent a félig nyitott ajtóban.

— Vezesse be — szólt hozzá Marius.

Basque rövidesen jelentette:

— Thénard ur.

Egy ember lépett a szobába.

Ujabb meglepetés! Az az ember, aki belépett, teljesen idegen volt Marius előtt.

Ennek az idősebb embernek nagy orra volt, állát teljesen elfödte nyakkendője, zöld szemüveget és zöld tafotából készült kettős szemellenzőt viselt, sima haja homlokára volt tapasztva és lesimitva a szemöldöke felett, mint a high-life angol kocsisainak parókája. Haja szürke volt. Tetőtől talpig fekete ruhát viselt, mely kopott volt ugyan, de tiszta. Nadrágzsebéből egy csomó zsuzu lógott ki, amiből zseborára lehetett következtetni. Kezében kopott kalapot tartott. Haj-

lattan lépdelt s hátának görbeségét még fokozta azzal a mély meghajlással, mellyel az üdvözlést kísérte.

Első tekintetre szemelűnt, hogy ennek az egyénnek bő öltözéke, bár gondosan be volt gombolva, nem az ő testére készült.

Szükséges, hogy itt kitérjünk egy kissé.

Ebben az időben élt Párisban, egy nyomoruságos öreg lakásban a Rue Beautreillisben, az Arzenál közelében egy agyafurt zsidó, aki azzal foglalkozott, hogy csavargókat tisztességes külsejű emberekké alakított át — ha nem is tulságosan hosszú időre, mert ez kényelmetlen lett volna a csavargó számára. Az átalakítás napi harminc souért, olyan gunya segítségével ment végbe, amely némiképpen hasonlított a tisztességes emberek öltözetéhez. Ezt a ruhakölcsönzőt *átalakító*nak hiyták; a nevet a párizsi gazfickók adták neki s valódi nevére már senki sem emlékezett. Ruhatára csaknem teljes volt. Olyan rongyokba bujtatta embereit, melyek körülbelül megfelelőek voltak. Voltak itt közönséges ruhák és különlegességek; boltjának minden sarkában egy-egy társadalmi osztály ruházata lógott — viseltes és kopott állapotban; látható volt itt a hivatalnok, az egyházi férfiú, a bankár öltözéke, amott egy zugban egy nyugalmazott katona ruhája, másutt az írók öltözéke, odébb pedig valamely államférfiu ruházata. Ez az ember volt a jelmezzraktárnoka annak a rettenetes drámának, melyet a gazemberek játszanak Párisban. Az ő raktára volt az a kulissza, amelyből a tolvajok előjöttek s amelyben újból el is tűntek. Betért az üzletbe egy rongyos csirkefogó, harminc souért kiválasztotta annak az embernek a ruházatát, akinek látszani akart, fölvette azt, s amikor kilépett az üzletből, más valaki volt. Az ócska ruhát azután másnap visszavitték s egyetlen egyszer sem fordult elő, hogy az újjáalakítót, aki teljesen megbizott a tolvajokban, valaki megrövidítette volna. A ruháknak azonban természetesen volt egy hibájuk, mégpedig az, hogy sehogyan sem illettek azokra, akik kikölcsönözték őket, hol szükek voltak, hol bővek. Azok a gazemberek, akik kisebbek, vagy nagyobbak voltak a közepes embernél, kivétel nélkül rosszul érezték magukat az „átalakító“ ruháiban. Az is baj volt, ha tulságosan kövér, vagy tulságosan sovány volt valaki. Az átalakító az átlagember részére válogatta össze a ruhákat. Azok a lépten-nyomon

előtűnő csavargók szolgáltak számára mintául, akik sem nem kövérek, sem nem soványak, sem nem magasak, sem nem alacsonyak. Ennek következtében azután előálltak olyan nehéz helyzetek, amelyekből a vevők úgy szabadították ki magukat, amint ez lehetséges volt. Még rosszabbul jártak a kivételek! Az államférfi öltözéke például, amely tetőtől talpig fekete volt, tulságosan bő lett volna Pittnek, Castalcicala-nak viszont szűk. Az államférfiu öltönyének leírása az átalakító katalógusában így hangzott: „Kabát fekete posztóból, fekete gyapjuból készült nadrág, selyemből készült mellény, csizma és fehérnemű“. A margón ez a felírás állott: „volt nagykövet“ és egy jegyzet, melyet szintén szószerint közlünk: „Külön dobozban jól fésült paróka, zöld szemüveg, órafityegő és két kicsiny, egy hüvelyk hosszú, pamuttal körülcsvart tollszár“. Mindez kijárt az államférfiunak, a volt nagykövetnek. Az egész jelmez, ha használhatjuk ezt a kifejezést, viseltes állapotban volt, a varrások kifehérlettek a fekete szövetből, a könyvek egyikén egy gomblyukszerű nyílás volt, a kabátról pedig elől, a mell táján hiányzott egy gomb; de ezen könnyen lehetett segíteni, mert az államférfiu keze, amelynek mindig a kabáton kellett lennie, a sziv felett, alkalmas volt arra, hogy ezt a hiányt elleplezze.

Ha Marius ismerte volna Páris titkos intézményeit, azonnal megállapíthatta volna, hogy a látogató, akit az imént Basque bejelentett, államférfi-ruhát viselt, mely az átalakító boltjából került ki.

Nagyon csalódott Marius, mikor megállapította, hogy a várt ember helyett egy egészen más figura lépett be hozzá és a csalódása csakhamar ellenszenvvé változott a jövevény iránt. Tetőtől talpig végigmérte az embert, aki földig hajolt előtte s kurtán mindössze ennyit mondott neki:

— Mit akar?

Az ember szeretetreméltó vigyorgással — egy krokodil hízlgő mosolyához lehetne hasonlítani — így válaszolt:

— Lehetetlennek tűnik számomra, hogy nem volt már szerencsém báró urat a társaságban látni. Ugy emlékszem ugyanis, hogy néhány éve Bagration hercegasszonynál és Dambray vicomte ökegyelmességénél, Franciaország paire-jénél találkoztunk már.

A gazságok elkövetésénél mindig jó taktika, ha úgy te-

szünk, mintha felismerni vélnénk azt, akit sohasem ismerünk.

Marius alaposan megfigyelte ennek az embernek a beszédmódorát. Kutatta hangját és taglejtését, de kiábrándulása egyre fokozódott: ez az ember az orrán át beszélt és egyáltalán nem azon az éles, száraz hangon, amelyet Marius várt. Egészen kijött a béketűrésből:

— Sem Bagration asszonyt, sem Dambray urat nem ismerem — mondotta. — Sem egyiknél, sem másiknál nem voltam látogatóban.

A válasz mogorva volt. A látogató még barátságosabban folytatta:

— Hát akkor Chateaubriandnál találkoztunk, uram! Chateaubriand jóbarátom. Nagyon kedves ember. Gyakran mondta nekem: „Nem innék velem egy pohár bort... Thénard barátom!”

Marius homloka egyre jobban elborult.

— Eddig még nem voltam olyan szerencsés, hogy Chateaubriand ur fogadott volna engem. Térjen a tárgyra! Mit akar?

Az ember a szigorú hangra még jobban meghajolt.

— Legyen kegyes meghallgatni, báró ur! Amerikában, a Panama szomszédságának környékén van egy falu, melyet Joyának hívnak. Ez a falu csupán egy házból áll. Ez napon szárított vályogból készült, négyszögletes, háromemeletes épület; a négyszög minden oldala ötszáz láb hosszú; minden emelet tizenkét lábbal beljebb fekszik, mint az alatta lévő, úgyhogy terasz támad közöttük, amely körülveszi az épületet. A ház közepén egy belső udvarban élelmiszerek és lőszerek vannak; ablakok nincsenek, csak lőrések, kapu nincs, csak létrák s ezeken kell fölmenni az első emeletről a másodikra, a másodikról a harmadik emeletre. A lőréseken puskákat és karabélyokat dognak ki. Nincs mód arra, hogy valaki ebbe a házba bejuthasson. Nappal ház, éjszaka erőd, nyolcszázán laknak benne — ez a falu... Mi teszi szükségessé ezt az óvatosságot? Az, hogy ez a vidék igen veszedelmes, tele van emberevőkkel. Akkor hát miért mennek oda az emberek? Azért, mert ez a vidék nagyszerű: aranyat lehet ott találni.

— Mire céloz tulajdonképpen? — szakította félbe Ma-

rius, akinek kedvetlensége most már türelmetlenségbe csapott át.

— A következőkre, báró ur! Fáradt, öreg diplomata vagyok. Meguntam már a régi civilizációt. A vadakkal akarok kísérletezni.

— Nos és?

— A világ főtörvénye az önzés, báró ur. Az a paraszt asszony, aki napszámban dolgozik, megfordul, ha a gyorskocsi elmegy mellette, az a parasztasszony azonban, aki a saját földjét műveli, nem fordul meg. A szegény ember kutyája ugat a gazdagra, a gazdag ember kutyája megugatja a szegényt. Mindenki önmagáért él. Az emberiség legfőbb célja az érdek. Az arany az érdek deleje.

— Na és aztán? Fejezze már be!

— Joyában szeretnék berendezkedni. Hárman vagyunk. Feleségem és felnőtt lányom van — gyönyörű lány. Az ut hosszú és költséges. Némi pénzre volna szükségem.

— Miért tartozik ez rám? — kérdezte Marius.

Az ismeretlen kinyújtotta nyakát a nyakkendőből, mint egy keselyű és így szólt:

— A . . . báró ur nem olvasta el a leveletem!

Ez az állítás igaz volt. Marius valóban csak átfutotta a levelet. Inkább az írást nézte, mint annak tartalmát. Alig emlékezett arra, amit az ismeretlen írt neki. Egy másodperce új adat foglalkoztatta. Ezt a részletet jegyezte meg magának: „Feleségem és felnőtt lányom van“. Átható pillantással vizsgálta az idegent. Egy vizsgálóbíró se nézhette volna jobban. Csaknem a veséjéig hatolt pillantása. Ennyit válaszolt mindössze:

— Feleljen, miről van szó!

Az idegen zsebre tette mindkét kezét, fejét fölemelte, anélkül, hogy hátgerincét kiegyenesítette volna és zöld szemüvege mögül fürkészve nézte Mariust.

— Megmondom, báró ur! Egy titok van a birtokomban, melyet el akarok adni.

— Titok?

— Titok.

— Rám vonatkozik?

— Egy kissé.

— Miféle titok ez?

Marius egyre alaposabban vizsgálta emberét.

— Elkezdem ingyen, — szölt az idegen. — Hamarosan meggyőződhetik, hogy nem fogom untatni.

— Beszéljen.

— Báró ur, az ön házában egy tolvaj és gyilkos tartózkodik.

Marius összerezett.

— Nálam? — kérdezte. — Nálam nincsen.

Az idegen nyugodt maradt, könyökével végigsimitotta kalapját, majd így folytatta:

— Gyilkos és tolvaj. Meg kell jegyeznem, hogy én nem régi, elévült dolgokról beszélek, amelyeket az idő megszüntet a törvény és a bánat Isten előtt. Én új és aktuális tényekről beszélek, olyanokról, amelyekről az igazságszolgáltatás mind-ezideig nem tud. Folytatom tehát. Ez az ember álnév alatt befurakodott az ön házába, sőt a családjába is. Azonnal meg mondom igazi nevét. Ingyen közlöm ezt önnel.

— Halljuk.

— Jean Valjean-nak hívják.

— Tudom.

— Azt is megmondom ingyen, hogy kicsoda.

— Szóljon!

— Egy gályarab.

— Tudom.

— Azóta tudja, mióta szerencsém volt ezt közölni önnel?

— Nem. Tudtam már előbb is.

Marius rideg hangja, kétszeres „tudom“ válasza, szük-szavúsága, mellyel minden párbeszédet lehetetlenné tett, lap-pangó haragot ébresztett a látogatóban. Dühös, bár rögtön hunyászzkodó tekintetet vetett Mariusra. De bármilyen hirtelen hunyt is ki tekintetének ez a hirtelen fellobbanása, olyan volt, amelyet azonnal felismer az ember, ha egyszer látta. Marius figyelmét se kerülte ki. Vannak fellángolások, melyek csak bizonyos lelkekben támadhatnak, a szemgolyó, a gondolatnak ez a szellőző ablaka, lángba borul tőlük és ezt a szem-üveg se leplezi. Próbáljatok ablaküveget tenni a pokolra!

Az ismeretlen mosolyogva kezdte újból:

— Nem veszek bátorságot ahhoz, hogy kétségbe vonjam báró ur állítását. Láthatja azonban, hogy jók az értesülesem. De amit most akarok önnel közölni, azt csak én tudom. Ez

egészen rendkívüli titok. Eladó. Elsősorban önnek ajánlom föl. Jól jár vele. Huszezer frank.

— Ezt a titkot is éppen úgy ismerem, mint a többit, — szólt Marius.

Az ember erre engedett valamit a szabott árból.

— Adjon tizezer frankot báró ur és beszélek.

— Ismétlem, semmi újat nem közölhet velem. Tudom, mit akar nekem elmondani.

Az ember szemében újból fellobbant a láng. Felkiáltott:

— De ebédelnem mégis csak kell. Rendkívüli titok, ha mondom. Engedje báró ur, hogy közöljem önnel. Elmondom. Adjon husz frankot!

Marius erősen megnézte a látogatót.

— Tudom az ön rendkívüli titkát, mint ahogy Jean Valjean nevét is tudom — és azt is tudom, hogy hívják önt.

— Engem?

— Igen.

— Mi sem könnyebb báró ur. Volt szerencsém megírni és megmondani önnek. Thénardnak hívnak.

— Dier.

— Mi?

— Thénardier.

— Hát az ki?

Veszély esetén a sündisznó fölborzolja, a nünüke halottnak teteti magát, a régi gárda négyszöget alkot. Emberünk elnevelte magát.

Majd egy porszemet pöckölt le kabátja ujjáról.

Marius így folytatta:

— Ezenkívül még ön Jondrette, a munkás, Fabantou, a színész, Genflot, a költő, don Alvarez, a spanyol, és Balizard asszonyság.

— Milyen asszonyság?

— És csapszéke volt Montfermeil-ben.

— Nekem? Soha!

— Én pedig azt mondom, hogy ön Thénardier.

— Nem igaz.

— Azt is mondom, hogy gazfickó. Itt van!

Ezzel Marius kihuzott a zsebéből egy bankjegyet és az arcába vágta.

— Köszönöm! Bocsánat! Ötszáz frank! Báró ur!

S az ember kijöve sodrából, hajlongva a bankjegy után kapott és vizsgálta.

— Ötszáz frank! — szólt megint elkábulva. Majd sutogva mondta:

— Igazi bankó!

Majd hirtelen felkiáltott:

— Legyen hát. Helyezzük kényelembe magunkat!

Majd egy majom ügyességével hátradobta magát a széken, levetette szemüvegét, levette orráról a kettős ellenzőt, amelyet már régebben is láttunk — levetette az arcát, amint más ember a kalapját veszi le.

Szeme kigyúlt, határozatlan, beesett, helyenként kidudorodó, szőrnyű ráncoktól barázdált homloka szabaddá lett; orra mint egy csőr kihegyesedett és előtünt az emberi ragadozók vad, de eszes arcéle.

— Báró urat nem lehet becsapni, — mondta tiszta hangon, az orrhang mellézköngéje nélkül, — valóban Thénardier vagyok.

Meghajtott hátát kiegyenesítette.

Thénardier — valóban ő volt — különös megdöbbenést érzett, sőt sodrából is kijött volna, ha képes ilyen indulatra. Azért jött, hogy megdöbbenést keltsen s most önmagának volt része ebben. Ötszáz frankot fizettek neki ezért a megaláztatásért s végeredményben elfogadta. De azért nem kevésbé képedt el.

Most látta első ízben ezt a Pontmercy bárót és álruhája ellenére ez a Pontmercy báró felismerte őt, mégpedig alaposan felismerte. S úgy látszott, hogy ez a báró nemcsak Thénardier-val van tisztában, de tisztában van Jean Valjeannel is. Ki ez a szinte csupaszképű, fagyos és nagylelkű fiatalember, aki ismeri az embert, aki mindenkinek a nevét ismeri és kinyitja nekik az erszényét? Aki sarokba szorítja a szélhámosokat, mint egy vizsgálóbíró és fizet nekik, mint egy balek?

Emlékszünk arra, hogy, jóllehet Thénardier szomszédja volt Mariusnak, még sohasem látta őt, ami Párisban gyakori eset. Csak arra emlékezett homályosan, hogy lányai emlegettek néha egy nagyon szegény fiatalembert, aki a házban lakott. Ismeretlenül elküldte neki a kérdéses levelet. El sem

tudta képzelni, hogy valami kapcsolat lehet eközött a fiatal-ember és Pontmercy báró ur között.

Ami a Pontmercy nevet illeti, olvasóink emlékeznek, hogy a waterlooi csatatéren e névnek csak a két utolsó szótagját hallotta meg, amin azzal a jogos megvetéssel tette tul magát, amivel az emberek a pusztá hálálkodással szemben viselkednek.

Egyébiránt Azelma leánya révén, akit február tizenhatodikán az újdonsült házások után uszított és saját nyomozása révén sok mindent megtudott s a maga homályos szögletéből nem egy titokzatos szálát sikerült elcsipnie. Leleményessége révén sikerült kiderítenie, vagy mondjuk inkább következetes gondolkozása révén sikerült kitalálnia, hogy ki volt az az ember, akivel egyszer találkozott a nagy csatornában. Az embernek könnyen megtudhatta a nevét is. Tudta, hogy Pontmercy bárónő azonos Cosette-el. De ebben az irányban óvatosan akart eljárni. Ki volt Cosette? Azt tulajdonképpen maga sem tudta. Sejtette, hogy valami törvénytelen gyermekről lehet szó, Fantine-történetét mindig gyanusnak találta. De minek beszéljen erről? Hogy megfizettesse hallgatását? Volt neki, amiért több pénzét kapjon, vagy legalább is azt hitte, hogy volt. S arra is számíttania kellett, hogy ha bizonyíték nélkül jön azzal a felfedezéssel Pontmercy báróhoz: *Az ön felesége fattyu*, akkor aligha ér el egyebet vele, minthogy a férj kirugja a leleplezőt.

Thénardier véleménye szerint még el sem kezdte a Mariuszal folytatandó beszélgetést. Vissza kellett vonulnia, meg kellett változtatni stratégiáját s fel kellett adnia egy hadállást, át kellett csoportosítania erőit, de még semmi lényegeset nem kockáztatott s ötszáz frank volt a zsebében. Egyébiránt volt valami döntő mondanivalója s még e nagyon jól informált s nagyon jól felfegyverkezett Pontmercy báróval szemben is erősnek érezte magát. A Thénardier-természetű emberek számára minden párbeszéd harc. Milyenek voltak az esélyei abban a harcban, amely reá várákozott? Nem tudta, kivel beszél, de tudta, hogy miről fog beszélni. Gyorsan áttekintette magában haderejét, azt mondta magának: *Thénardier vagyok* és várákozott.

Marius még mindig tündökött. Végre előtte állt Thénardier. Itt állt az az ember, akit annyira szeretett volna megtalálni. Végre eleget tehet Pontmercy ezredes akaratának. Megalázó volt, hogy e hős hálával tartozik e haramiának s hogy a váltó,

amelyet atyja a sir mélyéről állított ki az ő nevére, még mindig nincs kifizetve. Ugy látta, hogy abban a zavaros helyzetben, amelybe most lelkileg Thénardier-val került, meg kellene boszszulnia azt a balszerencsét, hogy az őrnagyot éppen ilyen csirkefogó mentette meg. Bárhogy is állt a dolog, elégedett volt. Végre megszabadíthatja hát az őrnagy emlékét ettől a méltatlan hitelezőtől s úgy érezte, mintha az adósok börtönéből szabadítaná ki atyja emlékét.

E feladat mellett hátra volt még egy feladat: felderíteni, ha lehet, Cosette vagyonának eredetét. Ugy látszik, itt az alkalom. Thénardier talán tud valamit. Nem árt, ha belepillantunk ennek az embernek a mélyébe. Itt kezdte a dolgot.

Thénardier eltűntette a „komoly összeget“ a zsebébe s szinte gyengéd szelidséggel pillantott Mariusra.

Marius törte meg a csendet.

— Én a nevéen szólítottam önt, Thénardier. Akarja már most, hogy közöljem önnel azt a titkot, amelyet el akar mondani nekem? Nekem is vannak értesüléseim. Mindjárt meg fogja látni, hogy sokkal többet tudok, mint ön. Jean Valjean, mint ahogy mondta, gyilkos és tolvaj. Tolvaj, mert meglopott egy gazdag gyárost, akit romlásba döntött, Madeleine urat. Gyilkos, mert megölte Javert titkosrendőrt.

— Nem értem, önt, báró ur. — mondta Thénardier.

— Majd mindjárt megértetem magam. Hallgasson ide. 1822 körül Pas de Calais egyik kerületében élt egy ember, aki valaha összeütközésbe került az igazságszolgáltatással s aki Madeleine név alatt újra felküzdötte és rehabilitálta magát. Ez az ember a szó teljes értelmében igaz emberré lett. Ipari tevékenységével — fekete üveggyöngyöt gyártott — egy egész várost gazdaggá tett. Magánvagyonra is szert tett, de csak másodszorban s ugyszólván alkalmilag. A szegények apja volt. Kórházakat alapított, iskolákat nyitott, betegeket látogatott, lányokat adott férjhez, özvegyeket támogatott, árvákat adoptált, a környék gondviselése volt. Visszautasította a kitüntetések, polgármesternek választották meg. Egy szabadon engedett fegyenc tudta, milyen büntetés sújtotta valamikor ezt az embert. Feljelentette, letartóztatatta és élve az alkalommal, hogy letartóztatásban van, feljött Párisba s kiutaltatott magának a Lafittebankház révén — ezt a tényt magától a pénztárnoktól tudom — hamis aláírás révén több mint félmilliót kitevő összeget,

ami Madeleine ur tulajdona volt. A fegyenc, aki meglopta Madeleine urat, Jean Valjean volt. Ami a másik tényt illeti, azzal sem mond nekem semmi újat. Jean Valjean megölte Javert titkosrendőrt. Egy pisztolylövessel agyonlőtte. Én, akivel itt beszél, tanuja voltam az esetnek.

Thénardier annak a legyőzött harcosnak fölényes pillantásával tekintett Mariusra, aki ráteszi kezét a győzelemre s egy pillanat alatt visszanyeri az elveszteti területet. Ám ajkára tüstént visszatért a mosoly. Az alacsonyabb rendűnek hizelkedve kell diadalmaskodnia a felette állón. Thénardier mindössze ennyit mondott Mariusnak:

— Báró ur, azt hiszem, mellékvágányra jutottunk.

Hogy mondatát kiemelje, zsuzsuit kifejezben meglóbáíta.

— Hogyan? — felelte Marius. — Kétségbevonja állításomat? Tényekről beszélek.

— Ezek kimérák! Báró ur annyira megtisztelt bizalmával, hogy kötelességemmé teszi az igazmondást. Az igazság, a méltányosság mindenek előtt való. Nem szeretem, ha az embereket igazságtalanul vádolják. Báró ur, Jean Valjean nem lopta meg Madeleine urat; Jean Valjean nem ölte meg Javert-t.

— Ez már mégis csak sok. Hogyan?

— Két okból.

— Hadd hallom, beszéljen!

— Az első: Nem lopta meg Madeleine urat, tekintve, hogy ő maga, Jean Valjean, Madeleine ur.

— Mit mesél?

— És a második: Nem gyilkolta meg Javert-t, tekintve, hogy Javert gyilkosa Javert volt.

— Mit akar ezzel mondani?

— Hogy Javert öngyilkosságot követett el.

— Bizonyítsa be! — kiáltott rá Marius magánkívül.

Thénardier, mintha klasszikus alexandrinust skandálna, megismételte a mondatát:

— Ja-vert tit-kos-rend-őrt ha-lot-tan huz-ták ki a Pont de Change hid pal-ló-ja a-lól.

— Bizonyítsa be!

Thénardier oldalzsebéből nagy, szürke borítékot huzott elő, amely láthatóan különböző nagyságu, összehajtogatott iratokat tartalmazott.

— Itt az okmánytáskám, — mondta nyugodtan.

És hozzátette:

— Báró ur, az ön tulajdon érdekében alaposan ki akartam ismerni az én Jean Valjean-omat. Ismétlem, Jean Valjean és Madeleine egy és ugyanaz az ember, ismétlem, hogy Javert-t Javert gyilkolta meg, nem más és amit mondok, arra bizonyítékaim vannak. Nem kézzel irt bizonyítékaim, mert az irás gyanus, az irás utánozható, hanem nyomtatott bizonyítékok.

Beszéd közben Thénardier a boritékból két megsárgult, rongyos, erősen dohányszagú ujságpéldányt szedett elő. A két ujságpéldány közül az egyik, amely foszladozott s szinte szét-hullottak összehajtogatott kockái, régebbi keletűnek látszott, mint a másik.

— Két tény, két bizonyíték, — mondta Thénardier. S a két kibontott hirlapot Marius felé nyújtotta.

Az olvasó ismeri ezt a két hirlapot. Az egyik, a régibb, a *Drapeau Blanc* 1823 július 25-iki számának egy példánya, amelynek e könyv harmadik kötetének 148. oldalán között szövege* megállapítja Madeleine ur és Jean Valjean ur azonos-ságát. A másik a *Moniteur* 1832 június 15-iki száma beszámol Javert öngyilkosságáról s megjegyzi, hogy Javert-t a präfethez intézett szóbeli jelentése szerint elfogták a Rue de la Chanvrerie barrikádján s életét egy felkelő nagylelkűségének köszönheti, aki rászegezvén pisztolyát, ahelyett, hogy föbelötte volna, a levegőbe lött.

Marius elolvasta a két cikket. Nyilvánvaló volt, a hírek keltezéséből, minden kétségen felül állott, hogy a két hirlapot nem azért nyomtatták külön, hogy Thénardier állításait alá-támasszák. A „Moniteur“-ben megjelent közlemény a rendőr igazgatóság hivatalos kommunikéje volt. Marius nem kétel-kedhetett. A pénztárnok értesítései tévesek voltak és őt magát is rászedték. Jean Valjean váratlanul megnövekedve lépett ki a felhőből. Marius nem fojthatott vissza egy örömsikolyt.

— Ó, de hiszen akkor a szerencsétlen rendkívüli ember A vagyon valóban az övé! Ó Madeleine, az egész tartomány képviselője! Ó Jean Valjean, Javert megmentője! Egy hős! Egy szent!

— Nem szent és nem hős; — mondta Thénardier — gyil-kos és tolvaj.

* „A 24.601-es számból 9430-as szám lesz“ című fejezetben.

S annak az embernek a hangján, aki érzi, hogy tekintélyre kezd szert tenni, hozzáette:

— Csak nyugodtan.

Gyilkos, tolvaj — e szavak, amelyekről Marius azt hitte, hogy eltűntek a szótárból s most újra felbukkantak, úgy hatottak rá, mint a hideg zuhany.

— Ismét? — mondta.

— Mindig! — mondta Thénardier. — Jean Valjean nem lopta meg Madeleineit, de tolvaj. Nem ölte meg Javrt-t, de gyilkos.

— Arra a szerencsétlen lopásra céloz, amelyet negyven esztendővel ezelőtt követett el s amelyért megvezekelt? — kérdezte Marius. — Hiszen éppen a maga ujságjaiból látszik, hogy egész élete bűnbánás, önmegtágadás és erény volt.

— Gyilkosságról és lopásról beszélek, báró ur. És ismétlem, hogy jelen tényekről beszélek. Amit önnel közölni akarok, az teljesen ismeretlen dolog. Új dolog. S talán kiderül belőle, honnan ered az a vagyon, amelyet Jean Valjean olyan ügyesen játszott át a bárónéra. Azt mondtam, ügyesen, mert ilyen ajándékkal becsuszni egy tisztességes családba, amelyel az ember megosztja a jómódot s egyidejűleg eltitkolja bűnét, élvezi lopása gyümölcsét, eltemeti nevét és családot teremt maga körül, nem valami ügyetlen dolog.

— Már itt félbeszakíthatnám önt, — jegyezte meg Marius — de csak folytassa.

— Báró ur, mindent el fogok mondani önnek és az ön nagylelkűségére bízom a jutalmat. Ez a titok aranyat ér. Ön azt mondhatná nekem, miért nem fordultál Jean Valjeanhoz? Nagyon egyszerű okból. Tudom, hogy ő lemondott a pénzről, lemondott az ön javára s nagyon ravasznak találom ezt a kombinációt; de egy sous-ja sincs, csak üres tenyerét mutatná nekem és aztán szükségem volna egy kis pénzmagra is, hogy Joyába utazhassam, aminek következtében önt, akinek megvan mindene, előnyben részesítem Jean Valjeannal szemben, akinek semmije sincs. Fáradt vagyok egy kissé, engedje meg, hogy leülhessek.

Marius leült s intett Thénardiernek, hogy ő is üljön le.

Thénardier egy kárpitozott székbe telepedett, fogta a két ujságot, visszatette ezeket a borítékba s a „*Drapeau Blanc*“-t körmével megkopogtatva, így mormogott: „Csak nagy nehéz-

ségek árán tudtam ezt megszerezni". Majd keresztbevetette lábát és hátradőlt a széken, mint olyan emberek teszik, akik biztosak a dolgukban. Aztán ünnepélyesen, minden egyes szót megnyomva, belekezdett elbeszélésébe.

— Báró ur! Körülbelül ma egy éve, 1832 június 6-ikán, a lázadás napján egy ember járt a Csatornában, ott ahol ez az Invalidusok hidja és a Jenai-hid között a Szajnába torlik.

Marius most közelebb húzta székét Thénardierhez, aki nek ez a mozdulat nem kerülte ki figyelmét. Olyan szónok lassúságával folytatta elbeszélését, aki tudja, hogy hatalmában tartja hallgatóját s érzi, hogy partnere szivdobogva lesi minden egyes szavát.

— Ez az ember, — olyan okokból, melyeknek egyébként semmi közük a politikához — kénytelen volt elbujdosni s a csatornát választotta rejtekhelyéül és kulcsa is volt hozzá. Ez, ismétlem, június 6-án történt, este nyolc óra tájban. Az ember neszt hallott a csatornában. Meglepetve kuporodott össze és hallgatózni kezdett. Lépések nesze volt: valaki járt a sötétben és felé tartott. Különös dolog! Rajta kívül még valaki volt a csatornában. A csatorna kijárata nem volt megszűnt. Éppen annyi világosság hatolt be ide, amely elegendő volt ahhoz, hogy felismerje az új jövevényt és megállapítsa, hogy valomit visz a hátán. Görnyedten lépdelt. Egy volt fegyenc volt és egy holttestet cipelt a hátán. Szemmelláthatólag gyilkosság történt. Hogy tolvajlás is volt a dolog mögött, az magától értetődik, mert hiszen senki se öl embert ingyen. A gályarab nyilván a folyóba akarta dobni a holttestet. Meg kell még jegyezni, hogy a fegyencnek, aki messziről jött a csatornában, még mielőtt a kijárat rácszatáához ért, feltétlenül át kellett mennie egy borzalmas, iszapos szakadékon, ahol nyilván, letehetett volna a holttestet, de ott a csatornatisztító munkások reggel megtalálták volna s ez nyilván nem lett volna kedvére a gyilkosnak. Inkább átkelt tehát terhével együtt a szakadékon. Rettenetesen megfeszíthette erejét. Ennél alaposabban már nem is kockáztathatta volna életét. Megfoghatatlan előttem, hogyan került ki élve a csatornából.

Marius székét még közelebb húzta. Thénardier ezt az időt arra használta fel, hogy mély lélekzetet vegyen. Majd így folytatta:

— Báró ur, egy csatorna nem olyan, mint a Mars-mező. Ott az embernek mindene hiányzik, még helye sincs. Ha két ember van benne, feltétlenül találkozniok kell. Ez így is történt. A csatorna lakója és a jövevény kénytelen-kelletlen köszöntötték egymást, ami egyiknek sem volt kedve szerint való. A jövevény így szólt a lakóhoz:

„Láthatod, mi van a hátamon. Ki kell jutnom innen. Kulcsod van, add ide!“ A fegyenc borzalmas erejű ember volt. Lehetetlenség lett volna ellentmondani. Mindamellet, akinél a kulcs volt, hogy időt nyerjen, beszélgetni kezdett. Alaposan megnézte a halottat, de csak azt látta, hogy fiatal, jól öltözött, nyilván gazdag ember és arca csupa vér. Beszélgetés közben módját ejtette, hogy hátulról, anélkül, hogy a fegyenc megláthatta volna, egy darabot levágjon a halott kabátjából. Ez, tetszik tudni, bizonyításra szolgál, arra való, hogy a dolgok nyomát feltalálhassuk s a bűnt a bűnökre rásűthessük. A csatorna lakója zsebredugta a bizonyítékot jelentő posztódarabot. Majd kinyitotta a rácsot, kiengedte az embert, hátán a terhével, bezárta a rácsot és odébbállt, mert nem akart még jobban belekeveredni a dologba, főképp pedig, mert nem akart jelen lenni, mikor a gyilkos a folyóba dobja a holttestet. Érti már. Jean Valjean vitte a holttestet, akinek kulcsa volt, az én voltam, aki most önnel beszélek; a szövetdarab pedig . . .

Thénardier azzal fejezte be beszédét, hogy zsebéből egy fekete, kirojtosodott, foltokkal borított posztódarabot huzott ki s két hüvelyk- és két mutatóujja közé fogva, szeme magasságáig emelte.

Marius felkelt, halványan, lélekzet után kapkodva s anélkül, hogy egy szót kiejtett volna, vagy a posztódarabot elvette volna, a fal felé hátrált s hátranyújtott jobb kezével a falon kotorászva, egy kulcsot keresett, amely a kandalló mellett egy faliszekrény zárában állott. A kulcsot megtalálta, kinyitotta a faliszekrényt s belenyult anélkül, hogy hátranézett volna s hogy rémüldöző tekintetét levette volna a posztódarabról, amelyet Thénardier a kezében tartott.

Thénardier közben így folytatta:

Báró ur, minden okom megvan azt hinni, hogy a meggyilkolt fiatalember gazdag idegen volt, akit Jean Valjean törbe csalt és akinél hatalmas összegek voltak.

— Én voltam az a fiatalember és itt van a ruha! — kiáltott Marius és a padlóra dobott egy öreg fekete kabátot, mely csupa vérfolt volt.

Majd kiragadta Thénardier kezéből a posztódarabot, rátérdelt a kabátra s a leszakított szövetdarabot a ruha széléhez illesztette. A szakadás eltűnt, a posztó kiegészítette a kabátot.

Thénardier megkövülten nézte: „No ennek megadtam!” — gondolta magában.

Marius remegve, kétségbeesetten, örömtől sugárzó arcra állott fel.

Zsebébe nyult s dühösen lépett Thénardierhez — ötszáz és ezer frankos bankjegyekkel teli markát csaknem az arcába nyomta.

— Maga becstelen gazember! Hazug, rágalmazó, gonosztevő! Ezt az embert akarta megvádolni? Most igazolta őt! El akarta veszíteni? Csak dicsőítette! Maga a tolvaj! Maga a gyilkos! Láttam magát, Thénardier-Jondrette — az Hopital-boulevardei padlásszobában! Éppen eleget tudok magáról ahhoz, hogy a fegyházba, vagy még annál is rosszabb helyre juttassam, ha akarom. Vigye, itt van ezer frank, nyomorult gazfickó.

Ezzel egy ezerfrankost lökött Thénardier elé.

— Hah, Jondrette-Thénardier, aljas csirkefogó! Legyen ez lecke a maga számára, titkok kufára, rejtélyek kalmára, sötétben bujkáló, nyomorult! Vegye ezeket az ötszázfrankosokat és takarodjon innen! Csak Waterloonak köszönheti, hogy szárazon viszi el.

— Waterloo — mormolta Thénardier, miközben az ötszázfrankosokat zsebébe gyűrte az ezerfrankosok mellé.

— Igen, gyilkos! Ott egy ezredes életét mentette meg...

— Egy tábornokét — szólt Thénardier fejét fölemelve.

— Egy ezredesét! — szólt újból Marius haraggal. — A tábornokért egy rézpitykét se adnék. S maga idejön, hogy alávalóságokat kövessen el. Szemébe mondom: nincs olyan bűn, amit maga ne követett volna el. Takarodjon! Tűnjék el innen! Legyen boldog — de ne itt. Ez minden, amit kívánok. Ah, nyomorult! Itt van még háromezer frank! Holnap már induljon is Amerikába a lányával, mert a felesége meghalt, gaz hazudozó! Gondoskodni fogok, hogy utrakeljen, maga

gazember s indulása percében adok még huszezer frankot. Menjén, akasszák fel másutt!

— Örök hála, báró ur — szólt Thénardier kétrét hajolva.

Ezzel Thénardier elment, semmit sem értve a dologból, meghökkenve, elragadtatva azoktól a villámoktól, melyek bankók formájában röpködtek körülötte.

Ugy érezte magát, mintha villám sujtotta volna, de elégedett is volt; s bosszantotta volna, ha villámhárító védi ezek ellen a mennykövek ellen.

Végezzünk most azonnal ezzel az emberrel. Két nappal az imént elmondottak után Marius segítségével utrakelt Amerika felé, álnév alatt, leányával, Azelmával együtt és zsebében egy huszezer frankra szóló, New Yorkban beváltandó utalvánnyal. De Thénardiernek, ennek a félbemaradt embernek, erkölcsi nyomoruságán már nem lehetett segíteni. Amerikában is azzá lett, ami Európában volt. A gonosz ember pusztá érintése elégséges, hogy a jó cselekedet rosszá váljék, s helytelen dolog származzék belőle. Thénardier Marius pénzével rabszolgakereskedő lett.

Abban a pillanatban, amikor Thénardier kilépett a házból, Marius a kertbe sietett Cosettehez.

— Cosette! Cosette! — kiáltotta. — Jöjj gyorsan, siess! Induljunk! Basque, hozzon bérkocsit! Gyerünk, Cosette! Ó, Istenem! Ó mentette meg az életemet Egy perc vesztenivaló időnk sincs! Vedd a kendődet!

Cosette azt hitte, hogy férjének meghibbant az esze, de azért engedelmeskedett.

Marius alig jutott lélekzethez, szívére szoritotta kezét, hogy annak dobogását csillapítsa. Nagy léptekkel járkált le s föl. Magához szoritotta Cosette-et.

— Ó, Cosette! Nyomorult vagyok! — szólt.

Marius magánkívül volt. Jean Valjeanban hatalmas és komor alakot kezdett látni. Valami megfoghatatlan erény képe tűnt fel lelki szemei előtt, — emberfeletti és jóságos, határtalanságában alázatos. A gályarab Krisztussá lett. Mariusnak a szeme káprázott e csodálatos alak fényétől. Nem tudta, mi az, amit lát, de igen nagy dolog volt.

Egy perc mulva ott állt a bérkocsi a ház előtt.

Marius besegítette Cosette-et a kocsiba, majd beült melléje.

— Kocsis, — szólt — Rue de l'Homme-Armé hetes szám. A bérkocsi elindult.

— Ó, milyen boldog vagyok, — szólt Cosette. — Rue de l'Homme-Armé! Már említeni sem mertem előtted. Meglátogatjuk tehát Jean urat.

— Atyádat, Cosette! Atyád ő — ma sokkal inkább, mint valaha, mindent tisztán látok már, Cosette. Azt mondtad, hogy sohasem jutottál annak a levélnek birtokába, amelyet Gavroche utján küldtem neked. A levél bizonyára az ő kezébe jutott. És ő eljött a barrikádra, hogy megmentse az életemet, Cosette! S mivel szükségét érezte, hogy angyal legyen, csak úgy mellékesen megmentett még egy életet: Javert életét. Kihuzott abból a borzalmas örvényből, hogy átadjon neked. Ó, milyen hálátlan szörny vagyok! Előbb a te gondviselésed volt s most az én gondviselésemmé lett. Képzeld, volt ott egy borzalmas szakadék! Százszor is belefulladásra volt az iszapba, Cosette! Ő átcipelt ezen! Én ájult voltam, semmit sem láttam, semmit sem hallottam, mit sem tudtam a kalandról. De most magunkkal visszük, akár akarja, akár nem! Nem hagyjuk el többé. Csak otthon legyen! Csak rátaláljunk! Életem hátralevő részét az ő tiszteletére fogom fordítani. Lásd, Cosette! Gavroche neki adta át a levelet! Mindent értek. Érted te is?

Cosette egyetlen szót sem értett.

— Igazad van, — válaszolta.

A bérkocsi közben gyorsan haladt.

V. Az éjszaka, amely után nappal jön

Mikor kopogtattak az ajtón, Jean Valjean megfordult.

— Tessék! — szólt gyenge hangon.

Kinyílt az ajtó. Cosette és Marius megjelentek.

Cosette beröppent a szobába.

Marius az ajtófélfához támaszkodva, állva maradt a küszöbön.

— Cosette! — szólt Jean Valjean, székében fölegyenesedve. Kitérta remegő karjait, elképedve, sápadtan, határtalan örömmel tekintetében meredt rá.

Cosette felindulástól remegve omlott Jean Valjean mellére.

— Atyám! — szólt.

Jean Valjean elhülve rebegette:

— Cosette! Ó! Ön, asszonyom! Te vagy! Ó, Istenem!

S Cosette-et karjaiba zárva, így kiáltott:

— Te vagy hát! Itt vagy! Megbocsátasz hát nekem!

Marius szemét lesütve, hogy visszafojtsa előretörő könyveit, egy lépést tett előre, összeszorította száját, nehogy zokogásban törjön ki és ezt mormolta:

— Atyám!

— Ön is megbocsát hát nekem? — mondta Jean Valjean.

Marius nem tudott válaszolni. Jean Valjean hozzátette:

— Köszönöm!

Cosette levette vállkendőjét és kalapját az ágyra dobta.

— Nem tudok szabadon mozogni ezektől — szólt.

S az öreg ur térdére ülve, bájos mozdulattal félresimította ősz haját és megcsókolta homlokát.

Jean Valjean szinte öntudatlanul hagyta, hogy azt tegyen vele, amit akar.

Cosette, aki alig értette a dolgot, fokozta hízkelését, mintha jóvá akarná tenni, amit Marius vétett.

— Milyen buta az ember! Azt hittem, már nem láthatom többé őt! Képzelve, Pontmercy ur, abban a pillanatban, mikor beléptek hozzám, így szóltam magamban: „Vége! Ime, az ő szoknyája! Nyomorult ember vagyok, nem láthatom még egyszer Cosette-et“. Így szóltam magamban abban a pillanatban, amikor önök már felfelé haladtak a lépcsőn. Milyen ostoba voltam! Lám, milyen buta is az ember! De az ember kihagyja a számításaiból a jó Istent. A jó Isten így szólt: Ostoba, hát azt hiszed, elhagynak téged? Nem, ez nem úgy megy. Lássuk csak! Itt van egy szegény ember, akinek angyalra van szüksége! És eljött az angyal. Ez az ember viszontlátta Cosette-jét. Ó, mennyire szerencsétlen voltam!

Egy pillanatra elakadt a szava. Majd így folytatta:

— Igazán szükséges volt számomra, hogy időnként egy-egy pillanatra láthassam Cosette-et. A szívnek is szüksége van egy csontra, amelyen időnként elrágódhatik. De azért úgy érzem, hogy fölösleges vagyok. Meg is okoltam magamnak a dolgot: maradj itthon a zugodban, egyedül, nincs jogod

ahhoz, hogy untasd őket. Áldom az Istent, hogy újra láthatom őt! Tudod-e Cosette, hogy nagyon szép ember a férjed? Milyen csinos, himzett gallérod van! Ez aztán valami! Tetszik nekem ez a minta. Ugy-e a férjed választotta? De szükséged lesz kásmir-sálókra is. Pontmercy ur, engedje meg, hogy tegezhessem őt! Csak rövid időre kérem.

Most Cosette beszélt:

— Nem volt szép magától, hogy otthagyt bennünket! Hova ment? Miért maradt el olyan hosszú időre? Máskor csak három-négy napra utazott el. Ideküldtem Nicolette-et és mindig azt válaszolták: „Nincs idehaza“. Mikor jött meg? Mért nem értesített bennünket? Tudja, hogy nagyon megváltozott? Ó, rossz atyám! Beteg volt s mi ezt nem tudtuk! Nézd Marius, fogd meg a kezét, milyen hideg!

— Itt vannak hát! Megbocsát nekem Pontmercy ur? — szólt újból Jean Valjean.

Erre a szóra minden kitért Mariusból, amit eddig visszafojtott keblében.

— Hallod, Cosette, — szólt. — Ez ő! Még ő kér bocsánatot tőlem! Tudod-e, Cosette, mit kért tőlem? Megmentette az életemet. Többet tett ennél: megajándékozott veled. S miután megmentett és miután megajándékozott veled, mit tett önmagával? Fömládozta magát. Lásd, ez az ember! És még nekem mondja, a bünösnek, a feledékenynek, a hálátlannak és könyörtelennek: „Köszönet!“ Cosette, ha egész életemet ennek az embernek a lábánál tölteném, még az is kevés volna. Átment a barrikádon, a csatornán, az izzó kohón, kloakán, mindenben keresztülment — értem, érted, Cosette! Átcipelt minden halálon, hogy távortartsa tőlem és ő maga vállalta a halált. Az övé minden bátorság, minden erény, minden hősiesség, minden szentség! Cosette, ez az ember angyal!

— Csend, csend! — szólt Jean Valjean egészen halkán. — Mért kell mindezt elmondani!

— De ön — szólt Marius tiszteletteljes haraggal a hangjában, — mért nem mondta el ön mindezt? Ön is hibás. Megmenti az emberek életét és eltitkolja azt előttük! Sőt, többet tesz: bemártja magát azzal az ürüggyel, hogy felfedi a valóságot. Ez rettenetes.

— Az igazat mondtam — felelte Jean Valjean.

— Nem! — szólta Marius. — Csak az igaz, ami egészében az. Ön nem mondta meg az egész igazságot. Ön volt Madeleine ur. Mért nem szólta erről nekem? Ön mentette meg Javert életét. Mért nem mondta meg? Önnek köszönhetem, hogy életben vagyok. Mért nem mondta meg?

— Mert úgy gondolkoztam, mint ön. Úgy véltem, önnek van igaza. El kellett mennem. Ha tudta volna azt a csatorna történetet, magánál tartott volna. Hallgatnom kellett hát. Ha szólok, mindenkinek kellemetlenséget okozok ezzel.

— Miféle kellemetlenséget? Kinek? — tört ki Marius. — Azt hiszi, most majd itt marad? Elvisszük magunkkal. Ó, Istenem! Ha meggondolom, hogy csak a véletlen következtében tudtam meg mindezt! Eljön velünk! Ön hozzánk tartozik. Ön az ő atyja és az én atyám is. Egy napig sem marad tovább ebben a rettenetes házban. Ne higgye, hogy holnap még itt lesz.

— Holnap — szólta Jean Valjean, — nem leszek már itt, de önöknél sem leszek.

— Hogy érti ezt? — kérdezte Marius. — Nem engedünk meg több utazást. Nem hagy el többé bennünket. Nem engedjük. Hozzánk tartozik.

— Már minden hiába — szólta Cosette, — lenn vár a kocsink. Magammal viszem. Ha kell, erőszakot alkalmazok.

S nevetve oly mozdulatot tett, mintha karjaiba akarná emelni az aggastyánt.

— Még mindig várja a szobája házukban, — folytatta. — Ha tudná, milyen szép most a kert! Nagyon szépen fejlődnek az azaleák. A sétányokat finom fűvénnyel szórtuk fel. Kis ibolyaszínű kagylócskák vannak közöttük. Majd megízleli a málnámat. Én magam öntözöm. És nincs többé asszonyom és nincs többé Jean ur. Köztársaságban élünk, mindnyájan tegezzük egymást. Ugy-e, Marius? Programváltozás. Nem is tudja, atyám, milyen nagy bánatom volt. Egy vörösbegyemet, amely a fal hasadékában fészkelte, megette egy undok macska. Szegény, kedves kis vörösbegy sokszor bedugta fejét az ablakon és benézett hozzám. Megsirattam. Megfojtottam volna azt a macskát. De többé egyikünk sem fog sirni. Mindenkinek nevetnie kell, mindenkinek boldognak kell lenni. Eljön most velünk. Hogy fog örülni a nagyapa. Önnek is lesz egy kis zuga a kertben, kertészkedni fog s majd meglátjuk, lesz-e

olyan szép málnája, mint nekem? Mindig azt fogom tenni, amit akar s meglátja, maga is szót fogad nekem.

Jean Valjean hallgatta, anélkül, hogy megértette volna. Inkább hangja zenéjére figyelt, mint a szavak értelmére. Egy nagy könnyecpp, a lélek sötét gyöngye gyült össze lassan szeme sarkában.

— Ime, itt a bizonyítéka Isten jóságának, — suttogta. — Cosette itt van.

— Atyám, — mondta Cosette.

Jean Valjean folytatta:

— Igaz: bűbájos volna együtt maradnunk. A fák tele vannak madarakkal. Sétálnék Cosette-tel. Édes dolog élő embernek lenni, jónapot kívánni egymásnak, hívogatni egymást a kertbe. Kora reggeltől kezdve együtt volnánk. Mindegyikünk a kertnek egy másik sarkát ápolná. Ő megkinálna málnájával, én rózsáimból szednék neki. Bűbájos volna. Hanem...

Elhallgatott, majd szeliden hozzátette:

— Kár.

A könnyecpp nem gördült le, ottmaradt a szemében. Jean Valjean mosollyal helyettesítette.

Cosette megfogta az aggastyán reszkető két kezét.

— Oh, Istenem, — mondta — még jobban kihültek a kezei. Beteg talán? Szenved?

— Én nem, — felelte Jean Valjean. — Nagyon jól érzem magam, csak...

Elhallgatott.

— Csak?

— Mingyárt meghalok.

Cosette és Marius megborzongott.

— Meghal? — kiáltott fel Marius.

— Igen, de semmi az egész, — mondta Jean Valjean.

Sóhajtott, mosolygott, folytatta:

— Beszélj, Cosette, folytasd. Beszélj még. Hát meghalt a kis vörösbegyed? Beszélj, hadd hallom a hangodat.

Marius dermedten nézte az aggastyánt.

Cosette szivettépően felsikoltott:

— Apám! Apám! Élni fog! Élnie kell! Akarom, hogy éljen! Érti?!

Jean Valjean imádattal tekintett reá.

— Oh, igen, tiltsd meg, hogy meghaljak. Ki tudja, talán

szót fogadok. Már haldokoltam, amikor jöttetek. Jöveletek megállított, úgy éreztem, mintha új életre születnék.

— Ön csupa erő és élet — kiáltott fel Marius. — Azt hiszi, hogy ilyen állapotban meg lehet halni? Bánata volt, de nem lesz többé. Én kérek öntől térdenállva bocsánatot. Élni fog, köztünk fog élni, sokáig fog élni. Visszavesszük magunkhoz. Kettőnknek, akik itt vagyunk, csak egy gondunk lesz ezentul, hogy ön boldog legyen.

— Látja, Marius is azt mondja, hogy ön nem halhat meg, — mondta Cosette könnyekben felolvadva.

Jean Valjean csak mosolygott.

— S ha vissza is venne, Pontmercy ur, nem az maradnék akkor is, aki most vagyok? Nem. Isten úgy gondolkodott, mint ön és én és nem változtatja meg felfogását. Jobb, hogyha eltávozom. A halál elrendez mindent. Isten jobban tudja, mint mi, hogy mire van szükségünk. Biztosan nagyon jó, hogy önök boldogok, hogy Pontmercy ur elveszte Cosette-et, hogy a fiatalság összeházasodik a hajnallal, hogy akácillat és pacsirtaszó veszi körül önöket, gyermekeim, hogy az életük olyan, mint a szép, napos pázsit, hogy a menny minden öröme betölti a lelküket, s hogy én, aki semmire sem vagyok jó, most meghaljak. Nézzék, legyünk belátók, itt már semmit sem lehet tenni, érzem, hogy mindennek vége. Egy órával ezelőtt elájultam. Az éjszaka kiittam az egész korsó vizet. Milyen jó a férjed, Cosette. Jobban élsz velem, mint velem.

Zaj hallatszott az ajtó felől, az orvos jött.

— Jónapot, orvos ur és Isten önnel, — mondta Jean Valjean. — Itt vannak az én szegény gyermekeim.

Marius az orvoshoz lépett. Csak ennyit mondott: Nos, orvos ur? de ahogy mondta, abban minden kérdő aggodalma benne rejtett.

Az orvos kifejező pillantással felelt a kérdésre.

— Ha nem is tetszenek nekünk a dolgok, — mondta Jean Valjean — az nem ok arra, hogy igazságtalanok legyünk Istennel szemben.

Csend támadt. Mindenkinek összeszorult a szíve.

Jean Valjean Cosette-hez fordult. Ugy nézte, mintha magával akarná vinni a képét az örökkévalóságba. Még annak a sötétségnek a mélyéről is, ahová már leszállott, elragadtatással tekintett fel Cosette-re. A szép arc visszatükröződése

kigyújtotta halvány orcáit. A sir is felvillanhat a nap sugaraitól. Az orvos megtapogatta pulzusát.

— Önök hiányzottak neki, — mondta Cosette-re és Mariusra pillantva.

Marius füléhez hajolva, nagyon halkán hozzátette:

— Késő.

És Jean Valjean, szinte anélkül, hogy Cosette-ről levette volna a szemét, komoly pillantást vetett Mariusra és az orvosra. Alig érthető hangon ejtette ki a következő szavakat:

— Meghalni semmi. Csak az a szörnyű, hogy nem élhetünk tovább.

Egyszerre felemelkedett. Az ilyen erőrekapás néha az agónia jele. Határozott léptekkel a fal felé tartott, félretolta Mariust és az orvost, akik támogatni akarták, levette a falról az ott függő kis rézfeszületet, a látszólag egészséges ember fesztelen mozgásával visszament az ágyához és leült, majd az asztalra téve a feszületet, érthető hangon így szólt:

— Ime, a nagy mártir.

Megvonaglott aztán a melle, a feje megrezsent, mintha a sir mámora fogná el és térdeire fektetett két kezének körmei nadrágja szövetét kezdték kaparni.

Cosette a vállát fogta, zokogott és vigasztalni próbálta, de nem tudott szólni. Csak elvéve hangzott el vonagló ajkáról, a könnyeiből kifakadó néhány szó:

— Atyám, ne hagyjon el bennünket. Hát azért találtuk meg, hogy elveszítsük?

Azt lehetne mondani, hogy a halál kigyózik. Jön-megy, előrehatol a sirig és visszafordul az élet felé. A haldoklásban van valami tapogatózó.

Jean Valjean magához tért a félájultságnak ebből az állapotából, megrázta fejét, mintha le akarná rázni róla a homályt s majdnem teljesen öntudatára tért. Megfogta Cosette ruhájának szegélyét és megcsókolta.

— Magához tért doktor, doktor, magához tért!

— Önök mindketten nagyon jó emberek, — mondta Jean Valjean. — Most megmondom maguknak, mi fáj nekem a legjobban. Az fáj nekem a legjobban, Pontmercy ur, hogy nem akart hozzányulni a pénzhez. Ez a pénz jogosan illeti meg a feleségét. Mindjárt meg is magyarázom, gyermekeim, hiszen azért vagyok olyan boldog, mert viszontlátom önöket. A fekete

üveggyöngy Angliából jön, a fehér üveggyöngy Norvégiából. Mindez le van írva erre a papírra, amelyet el fognak olvasni. Ami a karpereceket illeti, újfajta kapcsokat találtam fel, amik csinosabbak, jobbak és olcsóbbak. Gondolhatja, hogy ezen sok pénzt lehetett keresni. Cosette vagyona tehát jogosan az övé. Azért mondtam el e részleteket, hogy nyugodt legyen a lelkiismeretem.

A házmesterné feljött és benézett a félig nyitott ajtón. Az orvos elküldte, de nem tudta megakadályozni, hogy a jó aszszony a maga buzgóságában oda ne kiáltsa a haldoklónak, mielőtt eltávozott volna:

— Nem akar papot?

— Van itt már, — mondta Jean Valjean. S ujjával, mintha egy pontra mutatott volna a feje felett, ahol talán megpillantott valakit.

Valószínű, hogy a püspök csakugyan jelen volt a haldoklásnál.

Cosette csendesen megtámogatta egy vánkossal a haldokló hátát.

Jean Valjean folytatta:

— Könyörgök önnek, Pontmercy ur, ne tartson semmitől. A hatszázezer frank jogosan megilleti Cosette-et. Hiába küzdöttem volna, ha önöknek nincs örömük a pénzben. Sikerült nagyon kiépítenünk az üveggyönggyárat. Már felvettük a berlini ékszerészek gyártmányaival a versenyt. Az igaz, hogy a német fekete üveget nem lehet felülmulni. Egy csomag, amelyben kétszáz finoman metszett szem van, csak háromszáz frank.

Amikor egy szeretett hozzátartozónk haldoklik, a pillantásunkkal mintegy belékapaszkodunk, mintha vissza akarnánk tartani. A fiatal házasok néma rettegéssel, nem tudván mit szólni a halálhoz, kétségbeesve és reszketve álltak az ágy előtt. Cosette Marius kezét szorongatta.

Jean Valjean pillanatról-pillanatra gyengült. Ereje fogyott. Közlekedett a sötét horizonthoz. Léleketvétele szakadozottá lett. Néha már hörgött. Fáradtságába került megmozdítani a csuklóját, lábai merevekké váltak. S abban a mértékben, ahogy tagjai gyengültek, ahogy ereje fogyott, lelki nagysága megnyilvánult és kiült a homlokára. Szemgolyója már az ismeretlen világ fényét tükrözte vissza.

Egyre sápadtabb arca mosolygott. Már nem az élet ült

rajta, hanem valami más. Lélekzete fogyott, tekintete lágult. Hulla volt, amelynek szárnyai nőttek.

Intett Cosette-nek, Majd Mariusnak, hogy lépjenek közelebb. Nyilvánvalóan közeledett az utolsó órának utolsó perce s oly halkán beszélt hozzájuk, mintha távolról jönne a hangja. Azt lehetett volna hinni, hogy máris fal választja el a szobában lévőktől.

— Jer, jertek mind a ketten közelebb. Nagyon szeretlek benneteket. Ó be jó így meghalni. Ugy-e, te is szeretsz engem, Cosette-em. Mindig tudtam, hogy jóindulattal vagy az öreg bácsi iránt. Milyen kedves tőled, hogy a hátam mögé toltad ezt a vánkost. Ugy-e megsiratsz majd egy kissé? De ne nagyon. Nem akarom, hogy komoly fájdalmat okozzak. Csak szórakoztatok sokat gyermekeim. Elfelejtettem megmondani, hogy a csatnélküli karpereceken többet lehet keresni, mint az egészen együttvéve. Egy csomag karperec tizenkét tucat, nekünk tiz frankba volt és hatvanért adtuk. Nagyon jó üzlet volt. Nincs mit csodálni tehát a hatszázezer frankon, Pontmercy ur. Tisztességgel megkeresett pénz. Nyugodtan élhettek gazdag emberek módjára. Hintót kell tartanotok, időnként páholyt venni a színházban, csináltass magadnak szép báli ruhákat Cosette, hívjátok meg nagy vacsorákra az ismerőseiteket, legyetek nagyon boldogok. Irtam az imént Cosette-nek. Majd megtalálja a leveletem. Rá-hagyom a két gyertyatartót, amely a kandallón áll. Ezüsből vannak. Én azonban aranyból, gyémántból valóknak látom őket. Ha gyertyát helyezek beléjük, oltári gyertyákká válnak azok. Nem tudom, meg van-e elégedve velem odafönt, akitől kaptam. Megtettem, amit tettem. Gyermekeim, ne feledjétek el, hogy szegény vagyok, temettesetek a temető zugában, csak egy kövel jelöljétek meg a helyemet. Ez az utolsó akaratom. A nevemet ne véssétek rá. Ha Cosette néha ellátogat hozzám egy kis időre, örülni fogok neki. Önnek is, Pontmercy ur. Meg kell vallanom, hogy önt nem szerettem mindig. Ezért most bocsánatot kérek. Most már egynek tekintem önöket. Nagyon hálás vagyok. Érzem, hogy boldoggá teszi Cosette-et. Ha tudná, Pontmercy ur, az ő szép rózsás arca volt az én örömöm. Ha kissé sápadtnak találtam, elszomorodtam. Van a fiókban egy ötszázfrankos bankjegy. Nem nyultam hozzá. Ezt a szegényekre hagyom. Látod-e Cosette, a kis ruhádat, ott az ágyon? Megismered? Csak tiz éve mindössze.

Hogy mulik az idő! Nagyon boldogok voltunk. Vége. Ne sirjatok, gyermekeim, nem megyek nagyon messzire. Látni foglak onnan benneteket. Csak nézzetek fel, ha besötétedik és látni fogjátok a mosolyomat. Emlékszel-e Cosette, Montfermeilre? Egyszer az erdőben voltál és nagyon féltél. Emlékszel, mikor megfogtam a vizescsöbör fülét? Akkor érintetem meg először szegény kis kezedet. Milyen hideg volt! Ó, bizony, nagyon vörösek voltak a kezei akkoriban, kisasszony. Most meg nagyon szép fehérek. Hát a nagy babára emlékszel-e? Catherine-nek nevezted. Sajnálta, hogy nem viheted magaddal a zárdába. Hogy megnevettettél néha, édes kis angyalom! Ha esett az eső, kis szalmaszálakat engedtélt utra a patak vizén és néztél, hogy usznak tova. Egyszer egy nád labdaverőt vettem neked és sárga, kék, zöld színű toll-labdákat. Te már elfelejtetted. Nagyon csintalan voltál kicsi korodban. Szeretted játszani. Cseresznyét akasztottál a füled mögé. Ezek elmúlt dolgok. Az erdő, amelyen az ember a gyermekével keresztülment, a fák, amelyek között sétált, a kolostorok, ahol elbujtak, a gyermekkori játékaik, vidám hahotái: árnyékok. Azt hittem, hogy mindez az enyém. Lám, milyen ostoba az ember!! Azok a Thénardierék nagyon rossz emberek voltak. Meg kell bocsátani nekik. Cosette, itt a pillanat, hogy megnevezem neked az anyádat. Fantime volt a neve. Jegyezd meg jól ezt a nevet, Fantime. Borulj térdre, valahányszor kiejted. Nagyon sokat szenvedett. Nagyon szeretett téged. Éppen olyan boldogtalan volt, amilyen boldog vagy te. Igy osztja ki az Isten. Ó most odafent van, lát mindnyájunkat és tudja, mit tesz a nagy csillagok között. Én most elmegyek, gyermekeim. Szeressétek mindig egymást. Egyéb sincs a világon, mint ez: szeretni. Gondoljatok néha a szegény öregre, aki itt meghalt. Ó, Cosette-em! Ném az én hibám, lásd be, hogy oly ritkán láttalak mostanában, hiszen majdnem megszakadt a szívem utánad. Elballagtam az utcátok szögletéig, furcsát gondolhattak rólam a járókelők, olyan voltam, mint egy örült. Egyszer kalap nélkül mentem az utcán. Gyermekeim, már nem látalak benneteket tisztán, még sok mindent akartam mondani, de mindegy. Gondoljatok néha rám. Áldott emberek vagytok. Nem tudom, mi van velem, fényességet látok. Jertek közelebb. Boldogan halok meg. Hajtsátok ide drága szeretett fejteket, hadd tegyem rájuk a kezemet.

Cosette és Marius könnyeiket visszafojtva, kétségbeesetten tédreborultak és Jean Valjean tenyerére hajtották fejüket. E magasztos kezek nem mozdultak többé.

Jean Valjean a két gyertya fényében hátrahanyatlott, sápadt arca az eget nézte s türte, hogy Cosetté és Marius csókokkal borítsák el kezeit. Halott volt.

Csillagtalán, mélységesen sötét éjszaka volt. A sötétben bizonyára valami roppant angyal állt, kibontott szárnyal és várta a lelkét.

VI. A fű elborit, az eső elmos

Van a Pere Lachaise temetőben, az ingyensirok közelében, távol a sírváros előkelő negyedétől, távol a művészi síremlékektől, amelyek az örökkévalóság jelenlétében, a halál undok divatjának hódolnak, egy elhagyott sarokban, omladozó fal mentén, terebélyes tuja alatt, tarackfű, moha és borostyántól takarva egy sírkő. Ezt a sírkövet épp oly kevésbé kímélte a mulandóság leprája, a korhadás, a penész és a madártrágya, mint a többit. Az eső zöldre festette, a levegő megfeketítette. Nincs a közelben ösvény, az emberek nem szívesen jönnek erre felé, mert a fű magas s nyomban nedves lesz az ember cipője. Ha kisüt a nap, gyíkok surrannak tova a kővön. Köröskörül a konkoly susog. Tavasszal barázdabillegetők csicseregnek a fán.

Ez a kő csupasz, Nem gondoltak másra, mint arra, amire szolgál, amikor faragták, nem volt más igyekvésük, minthogy elég hosszú és elég keskeny legyen, hogy eltakarjon egy embert.

Név nem áll rajta.

Csupán, de ennek is sok esztendeje már, ceruzával írt rá valaki négy sort s ezt is csakhamar elmosta az eső és eltörölte a por, úgy hogy a négy sor máig bizonyára el is tűnt már:

*Alszik. Hozzá a sors bár idegen vala,
Élt. Meghalt, mikor már nem volt angyala,
Magától, egyszerűen történt meg a dolog,
Ahogy az éj eljön, ha a nap lebukott.*

(Vége)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár